ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

В ДВАДЦЯТИ ТОМАХ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:
КОРНІЙЧУК О. Є., БІЛЕЦЬКИЙ О. І., КОЗЛАНЮК П. Є.,
КОПИЦЯ Д. Д., ОМЕЛЬЯНОВСЬКИЙ М. В.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ІВАН ФРАНКО

ТОМ I

АВТОБІОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ

ОПОВІДАННЯ

КИЇВ
1955

Редактори тома
П. С. Козланюк, Д. Д. Копиця

Wondershare PDFelement

їх так, що різні редакції набули самостійної цінності, редколегія вирішила вмістити ці твори у спеціальних додатках. Це стосується зокрема двох кардинально відмінних редакцій «Петріїв і Довбущуків» та «Boa constrictor'a». Остаточну редакцію повісті «Петрії і Довбущуки», викінчену Франком десь у 1912 році (яка, без сумніву, є виявом останньої волі письменника), вміщено в 5 томі; першу як редакцію, написану в 70-х роках, вміщено в додатках до 8 тома. Редагуючи в 1907 році для другого видання свою соціальну повість «Boa constrictor», Франко, зважаючи на цензурні утиски, дещо зм'якшив ідейну гостроту твору; в зв'язку з цим редколегія вважає основною редакцією першу, написану Франком у 80-х роках, і вміщує її в 5 томі, другу, пізнішу редакцію — у 8 томі.

Щоб дати змогу читачам скласти більш-менш повну уяву про творчу лабораторію Франка та познайомитися з тим, як він виношував задуми своїх творів, як редагував і переробляв їх, редколегія ухвалила вмістити в цьому виданні найвизначніші редакції та начерки окремих оповідань і повістей, які письменник переробляв, перередаговував чи не встиг докінчити. З цією метою, слідом за основними текстами творів, у кожному томі вміщуються в додатках інші редакції цих творів, що являють собою самостійну цінність.

З погляду літературного стилю твори Франка не однакові. Франко як письменник пережив складну історію формування літературної мови в Галицькій Україні. Почавши писати ще так званим «язичієм», він протягом всього свого життя багато працював над створенням загальноукраїнської літературної мови, в основу якої лягли київський і полтавський діалекти і основоположником якої був Тарас Шевченко.

Здійснюючи мовно-правописне оформлення текстів творів Івана Франка, редколегія вирішила в даному виданні керуватися нормами сучасного правопису української літературної мови, зберігаючи по можливості фонетичні особливості Франкової мови; в лексиці і синтаксисі мови Франка не допускати ніяких змін.

Словниковий матеріал творів Франка (за винятком діалектизмів та окремих полонізмів і германізмів) той самий, що і в загальноукраїнській літературній мові. Отже, тексти творів Франка, видані за сучасним правописом і пояснені словничком окремих малозрозумілих слів і діалектизмів, є цілком доступні найширшим колам читачів усієї України. Проте, якщо прозові твори Франка легко передати за нормами сучасного українського правопису, то з поезіями справа значно складніша. Зважаючи на це, редколегія вирішила в тих місцях, де дотримання сучасного правопису може порушити ритм і рими поетичних творів, зберегти їх такими, якими вони були у Франка.

Крім основного тексту творів та окремих других редакцій, у додатках до томів вміщуються примітки з історико-літературними поясненнями та довідками про дату написання і умови виникнення того чи іншого твору. Як історико-літературний матеріал, що має наукове значення, в примітках вміщуються також найважливіші передмови, написані Франком до окремих його збірок і творів.

Тексти творів Івана Франка та примітки до них підготували до друку літературознавці та наукові співробітники Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка, Львівського інституту суспільних наук, Інститутів філософії, економіки та історії Академії наук Української РСР тт.: О. С. Дяченко, С. В. Щурат (I том); Ю. С. Кобилецький, М. Є. Сиваченко (II том); М. П. Пивоваров, Я. Я. Ярема (III том); Й. Я. Куп'янський (IV том); М. Д. Бернштейн (V том); О. К. Бабишкін (VI том); О. В. Килимник, Й. Я. Куп'янський (VII і VIII томи); О. Є. Засенко (IX том); Д. Д. Копиця (X том); Г. Д. Вервес, Я. Я. Ярема (XI том); М. Д. Деркач, М. П. Пивоваров (XII том); М. Д. Деркач, О. І. Кисельов (XIII том); О. І. Білецький, І. Є. Журавська (XIV і XV томи); І. І. Басс, А. А. Каспрук, В. С. Курашова (XVI том); Й. Я. Куп'янський (XVII том); Г. Д. Вервес, І. Є. Журавська (XVIII том), В. Г. Антоненко, І. П. Головаха, Л. К. Полухін, Т. І. Скирда, Ф. О. Ястребов (XIX том); М. Д. Деркач, М. І. Дяченко, І. Є. Журавська, А. А. Каспрук, Й. Я. Куп'янський, Й. М. Куриленко, Т. І. Франко (XX том).

Мовну редакцію текстів здійснив науковий співробітник Інституту мовознавства імені О. О. Потебні Академії Наук Української РСР Ф. Т. Жилко.

АВТОБІОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ

Wondershare PDFelement

АВТОБІОГРАФІЯ ІВАНА ФРАНКА

з його листа до М. ДРАГОМАНОВА

Ось Вам моє curriculum vitae[1].

Я родився в Нагуєвичах, пов. Дрогобицького, в р. 1856 Батько мій був доволі заможний селянин, а до того коваль. Як чоловік і ремісник, він мав велику повагу не тільки в своїм селі, але й широко в окрузі, і досі ще багато людей з велико о пошаною згадує «Яця (Якова) коваля з Гори» (так зоветься присілок чи Слобода, де я родився). Хрестив мене знаний в літературі Осип Левицький, автор граматики і кепських перекладів з Гете; деякі книжки, котрі по нім остались у селі в руках мужиків, як «Вінок русинам на обжинки» (1846—1847 рр.), історія біблійна і збірник «Пісень богоговійних» (Перемишль, 1837), належали до першої моєї лектури. На шостім році життя батько віддав мене до сільської школи, до сусіднього села Ясениці Сільної. В Нагуєвичах є школа ще від 1828 р., але далеко, в горішньому кінці села, для того віддано мене в сусіднє село до брата моєї матері, шляхтича «загонового» Павла Кульчицького, досить бідного селянина і одного з найсимпатичніших людей, яких я знаю. Він сам учив мене читати, хоч я при тому ходив і до школи, котра була близько його хати і котра в Ясениці здавна ведеться далеко краще, чим в Нагуєвичах.

Там я пробув два роки і вивчився читати по-руськи (під проводом вуйка, через 10 день), по-польськи і по-німецьки (це ще були часи германізації), писати, рахувати (чотири операції) і співати до служби божої. По двох роках батько віддав мене до Дрогобича, до т. зв. німецької або нормальної

[1] [Життєпис].

школи у василіян, до другого класу, де я, по-мужицьки вбраний, боязливий, несміліий та часто немитий хлопець, цілий курс бувши посміховищем у класі і перетерпівши досить від деяких нелюдських учителів (гл. «Schönschreiben»),при кінці першого курсу, на превелике диво цілого класу і своє власне, одержав першу локацію. На екзамені, котрий був властиво тільки парадом, був і мій батько, — я не бачив його, а тільки коли мене викликали першого, щоб одержати надгороду (книжку), то я почув, що він голосно заплакав. В два місяці опісля, на самий великдень,він умер, покинувши господарство в розстрою і в довгах, молоду матір і четверо дрібних дітей. Мати мусила швидко вийти заміж, щоб занобігти цілковитому розстроєві господарства. Пристав до неї молодий парубок, також з Ясениці, Гринь Гаврилик, котрий заробив був трохи грошей у Бориславі при ямах. Він довгі літа мусив боротися з різними труднощами, а почасти навіть з традиціями сусідськими, які виробились були за часів батька, а тепер підкопували господарство. За часів батька у нас бувало багато людей, ішло гостеприємство, водились знайомості чисто безкорисні і поетичні, годувалось при хаті багато бідної, а то й неробучої батькової рідні, котра по батьковій смерті почала красти та розтягати оставше добро. Вітчим звільна все це покасував. Це натура наскрізь практична і реальна, без іскри поезії, а зате з значною дозою скептицизму і вільнодумства, чоловік сильної волі і енергії. Я й досі дуже високо поважаю його, як звичайно поважаємо того чоловіка, що відзначується прикметами, яких у нас самих мало. Я кінчив за його стараннем школи нормальні і перейшов до гімназії саме в р. 1868, коли заведена була шкільна рада і мова викладова німецька змінена була на польську. В гімназії повторилось зо мною те саме, що у василіян. Зразу ніхто мене не знав, і весь перший курс я сидів у «ослячій лавці» в самім куті та пальцями довбав діри в стіні — і раптом дістав другу локацію, і так ішов через цілу гімназію другим, третім або першим. Науки шкільної я не любив, тож звичайно інші побивали мене пильністю і акуратністю, навіть такі, котрі без мене не могли зробити письменної задачі або вияснити труднішого місця в німецькім, латинськім або грецькім авторі. Коли я був у шостім класі, вмерла моя мати, і вітчим оженився другий раз, так що ми дістали вітчима й мачуху замість родителів. З четверих дітей, що остались по батькові, жили тільки три брати, між ними я найстарший; наймолодша сестра померла. По матері з вітчимом осталась сестра, з мачухою у вітчима дітей не було. Тепер ми всі вже «на своїм хлібу», т. є. всі три брати жонаті і сестра замужем; у середнього брата й сестри є по двоє, а у мене

й меншого брата по троє дітей. В р. 1875 я видержав «матуру» (генеральний екзамен гімназіальний) і перейшов на університет до Львова. Тут я вступив до «Академического кружка», приваблений туди видаваним «Другом», з котрого редакцією я був у переписці ще з гімназії. В «Друзі» від 1874 почали друкуватися мої вірші, а прийшовши до Львова, я почав для тої газети писати повість «Петрії і Довбущуки». Але тут годиться сказати кілька слів про початок і характер мойого писательства. Почав я писати — віршем і прозою — дуже вчасно, ще в нижчій гімназії. Вплив на вироблення у мене літературного смаку мали два вчителі: Іван Верхратський і Юлій Турчинський, оба писателі і поети, хоч один одного дуже не любили. (Турчинський — повстанець і патріот польський, автор скучних драм «Kiejstut» і «Mojmir», досить інтересної казки «Poema o czarnobrewcu» — ліпший критик і знавець літератури польської, автор цінних розборів Міцкевичевих «Dziadów», «Wallenroda» і «Grażyny»). Заохотив мене до писательства також примір товариша Ісидора Пасічинського, котрий ще в нижчій гімназії почав друкувати свої вірші в «Учителю», «Русской раде» і «Ластівці». Верхратський ставив його вірші дуже високо. Другий товариш, Дмитро Вінцковський, також поет, ходив кількома роками вище мене, і тільки його слава доходила до мене та його скучна гекзаметрова поема «Попадя», котру я читав набожно, але в котрій не міг найти смаку. В нижчій гімназії я читав дуже мало. Перша книжка, друкована фонетикою, що попалась мені в руки, то було львівське видання «Переяславської ночі» Костомарова, але я не зрозумів ані язика, ані речі. Так само не розумів я «Русалки Дністрової», котру мені визичив був Верхр[атський], Зате Шевченка (львівське видання), також визиченого від Верхр[атського], я вивчив майже всього напам'ять (а пам'ять у мене була така, що лекцію історії, котру вчитель цілу годину говорив, я міг опісля продиктувати товаришам майже слово в слово!). Ще в нижчій гімназії я почав збирати пісні народні, спершу від моєї матері, а опісля і в Дрогобичі розпитував свідущих людей (ремісників і т. і.), так що швидко мав мілко списані два товсті зшитки, вміщаючі 800 номерів, правда, в значній часті коломийок. Менший зошит я послав у «Просвіту» і опісля случайно віднайшов його в третіх руках, а більший таки в Дрогобичі у мене пропав. В вищій гімназії я кинувся з жаром до читання всякої всячини: Шекспір, Шіллер, Клопшток, Красіцький, Гете, Ежен Сю, Коцебу, «Nibelungenlied», Красінський, Міцкевич, Словацький і т. д. Я прочитав усе, що було інтереснішого в бібліотеці гімназіальній (з виїмком дітських повістей Шміда і Гофмана), що міг дістати від Верхратського, з котрим відбував кілька

разів природничі екскурсії до Урича і до Нагуевич[1], а від 6-го класу почав збирати собі власну бібліотеку, котра за 3 роки заповнила у мене цілу шафу і в котрій, крім комплекту Шіллера, Клопштока, Шекспіра, мав я й «Neues Leben» Ауербаха, і Діккенса, том Гейне, дещо з Жан Поля, Гете, Віктора Гюго і т. і.: Гомер, Софокл і Тацит, читані в гімназії, зробили на мене сильне враження, а так само й біблія, котру я читав почасти в старослов'янськім, а почасти в польськім тексті, і я почав дещо перекладувати з тих авторів. Виїжджаючи з Дрогобича, я віз із собою кілька книжок, записаних своїми роботами. Були там і оригінальні складання — вірші любовні (патріотизму я тоді ще не знав), драми і оповідання віршовані, але головно були переклади: «Антігона» й «Електра» Софокла, значна частина Йова, кілька глав Ісаії, кілька пісень Нібелунгів, дві пісні «Одіссеї», два перші акти «Уріела Акости» Гуцкова, цілий Короледвірський рукопис і т. і. Я писав фонетикою і провадив за неї гарячі спори з учителем історії і старорущини, д-ром Антоневичем (послом). Від Щ. Сельського, котрий ходив о рік чи о два вище від мене, я дістав був перші річники «Правди» і читав з них тільки белетристику українську: Стороженка, Марка Вовчка, Куліша, Шевченка, Руданського, Мирного. Цей останній (крім Шевч. і М. Вовч.) зробив на мене найсильніше враження своїм оповіданням «Лихий попутав». Публіцистики і «наукових» речей в «Правді» (крім розборів Шевченка, котрі мені не подобались), я не читав. Скінчивши сьомий клас, я перший раз пустився під час вакацій в дальшу вандрівку, перший раз не поїхав додому пасти худобу та помагати при збірці сіна і збіжжя. Я поїхав залізницею до Стрия, а відси рушив скільським трактом до Синєвідська та на Побук, Бубнище, Тисів, Церковну, Мізунь, Велдіж, зайшов до Лолина. Ця маленька вандрівка дала мені пізнати трохи більше світу і людей, ніж я знав досі. Вернувши з Лолина до Дрогобича, я пустився в противний бік, у гори, на Опаку, Смільну, Тур'я, до Волосянки, де вуйко моєї пок. матері був попом.

Прийшовши до Львова, до «Акад. кружка», я опинився раптом серед спорів язикових і національних, котрі для мене були досі майже зовсім чужі і незрозумілі, то й, очевидно, не міг у них найти ладу і хитався довго то на цей, то на той бік. Я заприязнився тут з М. Павликом. Хоч оба ми були хлопські сини, але наше виховання, розвій і склад думок були дуже неоднакові, не говорячи вже про велику різницю темпераментів і привичок. То й не диво, що приязнь наша була властиво зразу вічною суперечкою.

[1] Одну з них описав Верхратський у своїй «Денниці».

Я не буду тут розказувати історію тої переміни, яка сталася з редакцією «Друга» під впливом головно Ваших листів: і історія й психологія тої переміни для Вас ясніша, мабуть, ніж для мене. Скажу лиш тільки, що сам я в спорах кружкових не грав майже ніякої ролі, а хоч у «Друзі» мусив зразу друкувати «язичієм», то все-таки у себе писав фонетикою і народним язиком. А коли в половині 1876 року народний напрям узяв верх і заманіфестувався поперед усього виданням «Дністрянки», я виступив в ній з першими оповіданнями з народного життя «Лесишина челядь», «Два товариші»[1] та з перекладом «Повені» Золя (з «Вестника Европы»). В «Друзі» тимчасом кінчились мої «Петрії», розпочаті під враженням фантастичних оповідань Е. А. Гофмана, а кінчені вже потроху в іншім дусі (при кінці піднесено важність чи талень і спілок господарських), друкувавсь такий вірш, як «Наймит», а в 1877 р. почались образки п. з. «Борислав», котрі мали повний succès de scandal[2] серед галицької публіки. Ви були перший і майже одинокий чоловік, що додав мені духу і охоти. З Ваших листів до ред. «Друга» я вичитав лиш тільки, що треба знайомитись з сучасними писателями, і нувсь читати Золя, Флобера, Шпільгагена так, як перед тим уже з запалом читав Л. Толстого, Тургенєва та Помяловського, а далі Чернишевського, Герцена і т. і. В тих трьох роках університетського життя я читав досить багато, хоч без вибору, більш белетристики, ніж наукових речей. Лекції на університеті зовсім мене не зайняли і не дали мені нічогісінько — ані методу, ані здобутків. Я слухав класичної філології у пок. Венцлевського і зівав, слухав руської граматики і літератури у д-ра Огоновського. В р. 1877, в липні, арештовано мене і цілу редакцію «Друга». Безтолковий процес, котрий упав на мене, як серед вулиці цегла на голову, і котрий скінчився моїм засудженням, хоч у мене не було за душею й тіні того гріха, який мені закидували (ані тайних товариств, ані соціалізму; я був соціалістом по симпатії, як мужик, але далекий був від розуміння, що таке соціалізм науковий), — був для мене страшною і тяжкою пробою. Дев'ять місяців, пробутих в тюрмі, були для мене тортурою. Мене трактовано як звичайного злодія, посаджено між самих злодіїв та волопюг, котрих бувало в одній камері зо мною по 14—18, перекидувано з камери до камери при ненастанних ревізіях та придирках (це, бач, за те, що я «писав», т. є. записував на случайно роздобутих карточ-

[1] [«Два приятелі»].
[2] [Успіх твору, створений піднятим довкола нього шумом, скандалом].

ках паперу случайно роздобутим олівцем — пісні та приповідки з уст соузників або й свої вірші), а кілька тижнів я просидів в такій камері, що мала тільки одно вікно, а містила 12 людей, з котрих 8 спало на тапчані, а 4 під тапчаном для браку місця. З протекції, для свіжого повітря, соузники відступили мені «найліпше» місце до спання — під вікном насупротив дверей; а що вікно задля задухи мусило бути день і ніч отворене і до дверей продувало, то я щорана будився, маючи на голові повно снігу, навіяного з вікна. Та не сама тюрма була для мене найтяжчою пробою: засуд кримінального суду, а особливо те, що я опісля застав на світі — сто раз тяжчий і несправедливіший засуд усеї суспільності, кинений на нас, страшенно болів мене. Мене викинено з «Просвіти», заборонено приходити на «Бесіду» (бо д-р Шараневич, котрий пару разів побачив мене там, читаючи газети, настояв на тім, щоб мені конче заказати приходити туди, а то він виступить з товариства, і коли мені справді заказано, він таки виступив), а люди (з старших), котрі хотіли мати зо мною яке-небудь діло, видàлись зо мною тільки в секреті, що мене ще дужче принижувало. Цей настрій відбився й на видаванім М. Павликом при моїй помочі письмі місячнім, а потім неперіодичнім п. заг. «Громадський друг», «Дзвін» і «Молот» (1878). Тут я помістив свою більшу повість (з ряду «Бориславa») п. з. «Boa constrictor», пару дрібних ескізів і віршів (між котрими переклад «Пісні про сорочку» Томаса Гуда і вірш «Каменярі», котрий 1879 р. перекладений був на німецьке і поміщений в віденському часописі «Die Heimat»). Признати треба, що до видавання такого часопису, як «Гром[адський] друг», ми оба з Павликом були зовсім не приготовані, не мали ані достаточної підготовки теоретично-наукової, ані практичного знання свого краю і людей. Старші народовці і попи нас цуралися, при нас стояла тільки горстка молодежі, тимчасом коли нам самим треба було ще багато вчитися. Я, впрочім, не покинув університету і користав головно з викладів д-ра Охоровича, котрий читав філософію, психологію, антропологію і предісторію. Пару курсів я працював у нього в семінарії, слухав також курс економії у проф. Білінського, бував на викладах римського права проф. Зьрудловського, німецької літератури проф. Зауера, не покидаючи й викладів проф. Огоновського. По упадку «Гром[адського] друга», коли М. П-к був змушений виїхати за границю, я почав разом з купкою молодіжі видавати «Дрібну бібліотеку» і задумав було видавати часопис «Нова основа», та це не вдалось. Ще 1878 р. поклик з Відня до співробітництва в виданні «Слов'янського альманаха» заставив мене засісти до писання новел з життя народного; деякі з написаних

тоді новел були друковані пізніше («Мавка», «Муляр»,) одна, надрукована в другім томі «Альманаха слов[']янського» (сконфіскованім), так і пропала, але тоді-таки я задумав в цілім циклі новел списати по змозі всі боки життя простого люду і інтелігенції: відносини економічні, освітні, правні, політичні і т. і. В р. 1879 я через посередництво д. Лімановського дістав доступ до польського журналу «Tydzień polski» [1] і помістив тут невеличку статтю про Ем. Золя, а також три ескізи п. з. «Rutеńcy», де в сатиричний спосіб спортретував кілька фігур окружаючої мене інтелігенції руської. Кілька дальших ескізів з тої серії осталось недрукованих в портфелі редакції «Tygodnia», як також обширний розбір книжки д. Ау «Socjalizm jako objaw choroby spolecznej». Рівночасно кінчив я деякі давніше позачинані роботи, особливо переклад поеми Гейне «Deutschland», «Фауста» Гете, «Каїна» Байрона, розпочав перекладувати Шеллі «Queen Mab». З початком (мабуть, в марті) 1880 року я виїхав в пов. Коломийський до К. Геника до Березова, щоб там пробути якийсь час, по дорозі був арештований в Яблонові і потім ураз із К. Геником, Ковцуняком і ще кількома іншими пришпилений до процесу, що вівся в Коломиї против сестер Павликівен і селян Фокшеїв. Нас тримали три місяці і пустили, а мене спеціально, яко неналежачого до цього повіту, велено було відставити під ескортом поліції на місце уродження. Цей транспорт по поліцейських арештах в Коломиї, Станіславові, Стрию і Дрогобичі належить до найтяжчих моментів в моїм життю. Вже до Дрогобича я приїхав з сильною гарячкою. Тут впаковано мене в яму, описану в моїй новелі «На дні», а відти ще того самого дня (через протекцію) послано пішки з поліціянтом до Нагуєвич. По дорозі нас заскочив дощ і промочив до нитки. Я дістав сильну лихорадку, прожив тиждень дома в дуже прикрих обставинах, вернув до Коломиї, щоб удатися до Геника, прожив там страшенний тиждень в готелі, написав повістку «На дні» і на останні гроші вислав її до Львова, опісля жив три дні трьома центами, найденими над Прутом на піску, а коли й тих не стало, я заперся в своїй кімнатці в готелю і лежав півтора дні в гарячці й голоді, ждучи смерті, безсильний і знеохочений до життя. Один із моїх соузників, посланий Геником, спас мене від голодної смерті. Я ще раз поїхав до Дрогобича, взяв собі паспорт і вернув до Коломиї, а відтак пішком пішов до Березова, де в гостинним домі Геника прожив кілька тижнів, лічачись від пропасниці і гуляючи по свіжому повітрі. В коломийській тюрмі я зібрав значне число пісень, приповідок і інших матеріалів

[1] [В дійсності «Tydzień literacki»].

етнографічних, а також написав ряд віршів, з котрих тільки невелика часть досі була друкована. Але недовго міг я попасати в Березові. Староста коломийський дізнався про мій побут і наказав жандармам приставити мене до Коломиї, а що у мене не було грошей на підводу, то жандарм, ще хворого, в літню спеку погнав мене туди пішком. Тяжка це була дорога, після котрої мені на обох ногах повідпадали нігті на пальцях. Староста дуже озлився, побачивши у мене паспорт, але мусив пустити мене на волю, а тільки написав до намісництва до Львова просьбу, щоби заборонило мені побут в Коломийськім повіті, і намісництво це вчинило. Я не дожидавсь другого примусового транспорту і поїхав до Нагуєвич, відки восени вернув он'ять до Львова і знов записався на університет. У Львові під час моєї неприсутності надруковано мою новелу «На дні» накладкові гроші деяких молодих русинів, поляків і жидів. Новела та зробила сильне враження; польський її переклад зачав (та не скінчив) друкувати робітницький часопис «Praca», котрої співробітником я був ще від 1878 р. В тих роках зносини мої з львівськими робітниками були досить живі. Ще 1878 р. я написав невеличкий катехізм економічного соціалізму, котрий був виданий львівськими робітниками. 1879 і 1880 р. я в спілці з другим знайомим (із жидів) викладав економію суспільну в робітницьких кружках самоосвіти. В р. 1879 я зладив був невеличкий елементарний підручник економії сусп. по Міллю, Чернишевському й Марксу на взір сербської компіляції Свстозара Марковича, а 1883 частину її переробив і дав «Просвіті», котра її випустила її як осібну книжечку «Про гроші і скарби». Результатом зносин з робітниками і отих кружків була видана в Женеві 1881 р. брошурка «Program socjalistów polskich i ruskich wschodniej Galicji», написана не мною, але при моїм співуділі. Тимчасом з початком 1881 р. почали ми з Ів. Белеєм видавати місячне письмо «Світ», в котрім я помістив початок своєї більшої повісті «Бориславсміється», кілька статей наукових і значне число віршів оригінальних і перекладних (Некрасова «Русские женщины» і т. і.). Не маючи з чого удержатись у Львові, я вже в великий піст 1881 р. вернув на село до Нагуєвич, де зразу жив під дозором жандармським і де жандарм радив мені вступити до василіян. На весну я перебув тиф, потому працював коло поля, кінчив переклад «Фауста», лагодив статті для «Світа» і кореспонденції для київської «Зари», котрих вислав дві, але з котрих ані одної цензура не пропустила. В р. 1882, за підмогою Вашою, «Фауст» вийшов осібною книжкою, а швидко опісля «Світ» упав. Я писав з села дописи до «Вольного слова» в Женеві, а рівночасно лагодив на розписаний «Зорею» Парт

тицького конкурс обширнішу повість «Захар Беркут», котра й одержала премію і 1883 р. видана була в «Зорі» і осібною книжкою і була прихильно оцінена, між іншим; і «Киевскою старіною». Зимою з початком 1883 р. я приїхав до Львова саме перед смертю В. Барвінського і по його смерті якийсь час працював при «Ділі». До нього кликав мене Барв[інський] ще з самого початку його видавання 1880 р., але ми не могли погодитися. Пізніше, з села, я дав для «Діла» пару новел, а 1882, коли Барв [інський] був у Карлсбаді, ширшу статтю про галицьку індемнізацію. Але й по смерті Барв [інського] я недовго був при «Ділі», а поїхав уже в апрілі до Вікна, куди запросив мене В. Федорович (за радою К. Устияновича) і поручив мені написати біографію його батька, бувшого в 1848 році посла до Відня і автора не виданого досі діла філософічного. Я пробув там пару місяців, зібрав дещо трохи матеріалу з архіву, відтак поїхав на село до Нагуєвич і зайнявся читанням книг і праць до історії політичної й економічної Галичини в роках 1810—1848. Восени я вернув до Львова, щоб користати з бібліотек, і мене запрошено до редакції «Діла» і «Зорі». При обох сих часописах я працював від осені 1883 до початку 1885 року. В «Ділі» я головно наляг на крайові, економічні і громадські справи, випрацював реферат о справах економічних, що був виголошений д. Нагірним на вічу 1883 р. і зробив в цілій Галичині велике враження. На статті «Діла» про справи крайові почали звертати увагу і посли, і краківські станчики. Рівночасно (1884 р.) я обняв в варшавськім журналі «Prawda» кореспонденції з Русі Галицької замість Ревери-Рамулта; крім кореспонденцій, я посилав туди й переклади деяких своїх новел, котрих у мене за той час назбиралось значніше число. Деякі з них були друковані в Календарях «Просвіти», а одна («Ліси і пасовиська») сталась навіть причиною, що звісний посол Поляновський в сеймі остро ударив на «Просвіту» і радив відмовити їй субвенції. З кінцем 1884 р. Партицький обіцяв передати мені на власність «Зорю»; я поїхав до Вікна до Федоровича, щоби ще раз переглянути його збірники кореспонденцій з часу 1848—1870 рр., зібрав там за місяць багато матеріалу, а вернувши до Львова, застав несподівану зміну. Народовці перелякалися, що Парт [ицький] передасть «Зорю» в мої руки, Вахнянин виміг на нім те, що він передав її товариству Шевченка. Я виступив з «Діла», котре зараз за пару день ударило на мене за статейку, поміщену в «Kurjer'і Lw[owskim]». Весною 1885 р. я перший раз поїхав до Києва, стараючись склонити тамошніх людей, щоби помогли заснувати новий часопис літературний. Головна користь з тої подорожі була та, що я пізнав людей; щодо часопису, то небагато вийшло добра; кияни зго-

дились дати ледве 500 руб. на перший рік, та й то по частям. І справді, мені прислано було руб. 300, але до видання часопису не прийшло. Під осінь того року уклепано натомість «згоду» між мною і «Зорею». я мав узяти на себе її редагування, але стояти під цензурою одвіч[ального] редактора. Діло вийшло мертворождение, тим більше, що мої кореспонденції в «Prawdzie» і «Kraju», не цензуровані народовцями, мішали цьому ділу на кождім кроці, і народовці раз у раз вспілувались і на ті кореспонденції наложити свою цензуру. Весною 1886 р. я оп'ять поїхав до Києва і оженився там; восени того ж року народовці відставили мене від «Зорі» за поміщення деяких українських речей (вірш Руданського і рецензія Вільхівського), котрі їм видались неморальними, хоч речі ті повинні були перейти цензуру редактора Борновського і хоч я редактору передав був рукописи перед друком. Літом 1887 р. я вступив до редакції «Kurjer'a Lwowskiego», де працюю й досі. Відтепер я почав головну часть своїх робот поміщувати в польських журналах, галицьких і заграничних. І так «Kurjer Lw[owski]» друкував, крім біжучих статей публіцистичних (в тім числі о панславізмі, о організації тов[ариства] демократичного і т. і.), мої новели: «Яць Зелепуга», «Панталаха», «Маніпулянтка». В «Kraju» друкувався цілий ряд дрібних новел, то само і в «Prawdzie». Варш[авський] «Przegląd tygodniowy» в своїм місячнім додатку помістив був ще 1880 р. мій реферат з Гранта Аллена про розвій барв у світі звірячім, а 1885 р. переклад «Boa constrictor». «Dziennik Łódzki» 1888 помістив переклад «На дні», доконаний за ініціативою і під доглядом Елізи Ожешко. Другий (а властиво третій) переклад тої новели вийшов 1886 р. в місячнику «Przegląd społeczny», котрого я був одним з пильних співробітників і в котрім помістив, крім того, свою казку «Rębacz»; а також ряд статей про економічні й соціальні справи Галичини. В рр. 1887 і 1888 помістив також деякі мої речі «Kurjer Warszawski», а 1889 надрукована була в «Ateneum» одна глава з моєї ширшої повісті п. з. «Jeden dzień z życia ulicznikόw lwowskich». Від р. 1887 я пишу також до варшавського журналу «Głos», де видрукував кілька статей про економічні справи і про літературу галицько-руську. Від 1888 р. деякі мої роботи поміщувані були також в «Киевской старине», а именно: новели «Гава» і «Чума», стаття про Івана Вишенського і деякі дрібніші матеріали. В р. 1889 я ураз з д. Вислоухом почав був видавати польський часопис людовий «Przyjaciel Ludu». В тім часі я друкував ряд статей і в руським письмі людовім «Батьківщина». З руських моїх праць згадати ще треба: переклад «Мертвих душ» Гоголя (1882), переклади з Щедріна, Достоєвського, Брет-Гарта, Марка

Твена, друковані почасти в бібліотеці «Діла» («З чужих зільників»), а почасти в фейлетонах того часопису. В р. 1887 видав я своїм коштом збірник своїх віршів «З вершин і низин», далі на гроші, прислані з України на часопис, я видав працю М. Павлика про читальні і розпочав видавництво «Літературно-наукової бібліотеки». Крім того, я дописував до польського літературного часопису «Ruch», де помістив дві казки «W pogoni za biedą», «Jak Rusin tłukł się po tamtym świecie» і розбір повісті Б. Пруса (Гловацького) «Placówka», крім інших дрібніших речей. Літом 1889 р. мене знов арештовано враз із росіянами, прибувшими в Галичину. Мене держано 10 тижнів, але за що, який факт мені закинено, цього я не міг дізнатися і досі не знаю. По 10 тижнях мене випущено. В тюрмі я написав ряд поем з оповідань арештантів — головно жидів, а також оповідання «До світла» і ряд тюремних сонетів. Від початку 1890 р. я почав ураз з М. Павликом видавати часопис «Народ».

До бібліографічного списку моїх праць додати б хіба ще, що з моїх новел «Цигани» були перекладені на німецьке («Züricher Volksblatt» і віденська «Arbeiterzeitung»), а віденський робітницький часопис «Gleichheit» у своїм тижневім додатку друкував переклади «Рубача» і «W pogoni za biedą». З віршів дещо було перекладено на польське.

Подав я тільки здебільшого факти з мого життя, поминаючи багато таких, котрі хоч мали на мене значний вплив, але мали притім характер більш особистий. Про свої новели скажу тільки одно, що майже всі вони показують дійсних людей, котрих я колись знав, дійсні факти, на котрі я дивився або про котрі чув від свідків, малюють крайобрази тих закутків нашого краю, котрі я, як то кажуть, переміряв власними ногами. В такім розумінню — всі вони частки моєї автобіографії.

Львів, д. 26 квітня 1890 р.

АВТОБІОГРАФІЯ ІВАНА ФРАНКА,

НАПИСАНА ДЛЯ ОМ. ОГОНОВСЬКОГО

Родився я 15 н. с.[1] серпня 1856 в Слободі, присілку с. Нагуєвич, Дрогобицького повіту. Батько мій Яків був доволі заможний селянин і коваль. Мати походила з сусіднього села Ясениці Сільної, з роду дрібної шляхти Кульчицьких. Маючи шість літ, пішов я до тривіальної школи в Ясениці Сільній. Початків читання вчив мене вуйко, селянин Павло Кульчицький. Пробувши два роки в Ясениці (до школи в Нагуєвичах було з нашої Слободи дуже далеко ходити), я перейшов до василіянських шкіл нормальних («німецьких») в Дрогобичі, і то відразу до другого класу. Через усі класи нормальні йшов я першим або другим премією. Та тільки ж зараз в першім році мого побуту в Дрогобичі вмер мій батько (вночі з великодньої суботи на неділю 1864 р.[2]). Мати моя вийшла заміж за Гриня Гаврилика, котрий став мені другим батьком.

Гімназію кінчив я також в Дрогобичі. Тут особливо вплинув на мене проф. Іван Верхратський, заохочуючи до читання книжок руських і до наук природничих. Від нього (в другім класі гімназії і далі) я перший раз дістав «Русалку Дністрову», львівське видання Шевченка і т. і. Опісля від Щ. Сельського, що ходив кількома роками вище мене, дістав я перші річники «Правди», котрі зробили на мене велике враження. В п'ятім класі почав я читати Шекспіра, Шіллера і Гете; велике враження зробив на мене також Гомер, для котрого я переборов своє недостаточне знання грецьких початків, яке виніс з нижчої гімназії, і котрого кілька книг переклав на нашу мову

[1] [Має бути: ст. ст.]
[2] [В дійсності 1865 р.]

для вправи. В сьомім і восьмім класі я переклав так само «Антігону» і «Електру» Софокла.

Скінчивши гімназію в 1875 році, я переїхав до Львова на університет і записався на факультет філософічний, а іменно на філологію класичну і язик руський. При кінці другого року університетського, в червні 1877 року, мене постигло велике лихо: мене арештовано на підставі підозріння о таємне товариство, продержано в слідстві звиш 7 місяців і засуджено на шестинедільний арешт. Це однак не перешкодило мені опісля скінчити університет, особливо лекції д-ра Охоровича з психології, антропології і історії філософії живо мене зайняли. Слухав я також через один курс лекцій проф. Білінського з економії суспільної.

В р. 1880 поїхав я в гостину до д. Кирила Геника в Коломийський повіт, але там мене оп'ять арештовано на підставі підозріння о агітацію нелегальну. По трьох місяцях однако ж слідство не виказало за мною ніякої провини, але староство коломийське веліло відставити мене примусово на місце уродження і заборонило являтися коли-небудь в повіті Коломийськім. З невеличкими перервами пробув я на селі до початку 1883 року. По смерті В. Барвінського працював я якийсь час в «Ділі». В тім часі запросив мене д. В. Федорович до Вікна і поручив мені написати біографію його батька Івана Федоровича. Праця та занімає мене від кількох літ і дала мені можність познакомитися докладно з історією Галичини, особливо в 30-х і 40-х роках. В 1883 і 1884 рр. працював я при «Зорі», котру редагував 1886. В 1887 вступив я до редакції «Kurjera Lwowsk'ого».

Писательство моє почалося дуже вчасно. Ще в третім нормальнім класі (т. є. в р. 1865)[1] зачав я списувати казки, котрі дуже гарно вміли розказувати деякі мої шкільні товариші. Будучи в третім і четвертім класі гімназіальнім, зачав я списувати пісні народні. По кількох літах у мене їх зібралося звиш 800. В тім же часі, а особливо в вищій гімназії, я напсував багато паперу, пишучи драми, поезії, перекладаючи всяку всячину (письмо святе, Гомера, Софокла, Нібелунгів, рукопис Короледвірський і т. і.). Перші мої вірші друкувалися в «Друзі» 1874 року. В рр. 1875 і 1876 надрукував я в тому часописі першу свою більшу повість «Петрії і Довбущуки», писану під живими впливами не стільки традицій народних, скільки Е. А. Гофмана і Е. Сю. В р. 1876 видав я осібною книжечкою збірник своїх віршів «Балади і розкази». В тім же році під впливом белетристики великоруської, особливо Льва Тол-

[1] [В 1865 р. Франко був у другому класі].

стого і Тургенєва, а також Ем. Золя, зачав я писати ряд дрібних ескізів і новел («галицьких образків»), в котрих задумав, не в'яжучися згори ніяким планом, змалювати життя галицького народу у всіх його верствах і проявах, в міру того, як досвід життя введе мене в стичність з різними типами і моментами того життя. Так постало ще в 1876 році п'ять образків, з котрих тільки два («Лесишина челядь» і «Два приятелі») надруковані були в «Дністрянці». В тім же дусі розпочав я 1877 р. ряд очерків під загальним заголовком «Бориславъ»; з них три надруковані були в «Друзі» 1877, четвертий «Boa constrictor», розпочатий в тім самім році, скінчений був 1878 і надрукований в «Громадськім друзі», «Дзвоні» й «Молоті», що видавав я разом з М. Павликом. Дальші образки з життя як простого народу, так і інтелігенції руської друкувалися в «Громадськім друзі» («Патріотичні пориви»), в польськім журналі «Tydzień» 1878 («Rutеńcy», три образки), в «Дрібній бібліотеці» («На дні»), «Світ» («Добрий заробок»), Календарі «Просвіти» («Історія моєї січкарні», «Ліси і пасовиська», «Сам собі винен»), «Правді» 1879 («Оловець»), «Ділі» («Грицева шкільна наука», «Цигани», «Пироги з чорницями»), «Слов'янському альманаху» («Микитичів дуб»), «Зорі», «Prawdzie», «Kraju», «Kurjerze Lwowskim», «Ruchu», «Przeglądzie spolecznym», «Batрі», «Kurjerze Warszawskim» і в «Руско-українській бібліотеці» Олесницького. Крім того, написав я для «Світу» роман «Борислав сміється», на конкурс «Зорі» 1882 історичну повість «Захар Беркут», на конкурс «Kurjera Warszawskiego» роман «Лелюм і Полелюм», в р. 1886 недруковану досі комедію «Рябина», в р. 1885 поему «Святий Валентій», а в 1887 поему «Панські жарти», що ввійшла в склад виданого в тім же році збірничка поезій «З вершин і низин».

З перекладів назву Гейне «Німеччина», зачата ще 1876, докінчена 1882; «Фауст» Гете, розпочатий ще 1875, докінчений і виданий 1882, «Розбитий дзбанок» Кляйста (для театру Гри[невецького] і Бібер[овича]), «Натан мудрий» Лессінга (в руписі), деякі п'єси з Віктора Гюго, Гете, Гейне, Ленау, Шеллі, «Каїн» Байрона, «Княгиня Трубецька» Некрасова, «Мертві душі» Гоголя, деякі п'єси Щедріна, Помяловського, Золя, Брет-Гарта, Марка Твена і др.

З наукових речей згадаю «Мислі о еволюції в історії людськості», друковані в «Світі», розпочаті там же «Причинки до оцінення творів Т. Шевченка», статтю «Жіноча неволя в піснях народних», друковану в «Зорі», і ряд рецензій і статей публіцистичних в «Правді», «Ділі», «Зорі», а також ряд кореспонденцій про руські справи в «Prawdzie», «Kraju» і кілька статей в «Głosie».

ДЕЩО ПРО СЕБЕ САМОГО

Є письменники, що їх життєпис цікавіший від їх творів, що їх твори — це тільки матеріали їх характеристики, частинки їх життєпису. Це генії, вибранці долі, великі й оригінальні в доброму і злому, у щасті і в стражданні. Це корифеї літератури, творці нових напрямків. Можна назвати їх представниками того часу, в якому вони жили, а їх життєпис в кожному разі дасть змогу більш-менш глибоко увійти в таємниці духу їх доби, бо саме в них цей дух міститься, в них немов відтворюється і знаходить свій найсильніший вираз. Мені здається, що тільки такі письменники заслуговують на докладні та з усім джерельним апаратом оброблені біографії, бо ж їх життя само собою є такий архітвір, як їх твори, і, навіть нездарно розповідане, збагачує скарбницю людського духу.

За нечисленним гуртом цих велетнів іде велична юрба письменників-робітників і ремісників, менше чи більше талановитих, менше чи більше працьовитих, впливових, читаних і заслужених, що одначе не доростають до тих майстрів. Печуть вони, як говорив Крашевський, щоденний хліб для розумового споживання, роздробляють на дрібну монету ті груди ідеального золота, що їх майстри видобули з таємничих глибин натхнення, заповнюють своєю працею рами, створені ними. У цих людей звичайно бібліографія їх творів вистачає за життєпис; людина неначе зникає поза тим, що зробила. Такі письменники не знаходять біографів; це немов ті робітники, які помагають ставити будинок цивілізації, але прізвища яких не виписуються на фронтоні цього будинку.

Як один із тих робітників, що докладають цеглину по цеглині до тієї будови, ніколи не відчував я живіше цього

свого характеру, ніж у хвилину, коли з обов'язку чемності маю представитись польській публіці, якій подаю до рук збірку своїх новелістичних образків. Що маю сказати їй про себе? Що я народився? Га, цей невизначний випадок трапився з кожним із нас, шановні читачі. Що я трохи вчився? Що я любив і страждав? Адже ж і фарисеї роблять те саме, говорячи словами святого письма. А поза цим нема нічого гідного уваги в моєму житті, крім тієї сверблячки до писання, крім нахилу спостерігати людське життя в його найрізноманітніших проявах, крім тієї ніколи й нічим не заспокоюваної гарячки, яка змушує мене перейматися стражданнями й радощами, думками і мріями інших людей. Але й ці всі патологічні прикмети не є нічим характерним для мене: це, здається, звичайні прикмети письменницького ремесла.

Was ist denn an dem ganzen Wicht
Originall zu nennen?[1]

На це питання Гете відповідаю: хіба те, що я русин і походжу, правдоподібно, від зукраїнщених німецьких колоністів,— що мій батько був звичайний селянин і робив панщину — не якомусь дідичеві, а цісарсько-королівській кащині,— не вмів ані читати, ані писати, та, незважаючи на те, був світлою людиною і віддав мене, слабовиту і до селянської праці не здатну дитину, до школи. Вихід з-під селянської стріхи на ширшу публічну арену — це у нас досі надзвичайно рідка річ. Я народився в 1856 р. в Нагуєвичах, Дрогобицького повіту, ходив протягом двох років до сільської школи в Ясениці Сільній, потім до т. зв. нормальної школи отців василіян у Дрогобичі, а опісля там же до гімназії. Склавши іспит зрілості, я вступив до університету у Львові, але мої студії перервав соціалістичний процес 1877—8 року, до якого, бог зна чому, замішано мене, ба навіть засуджено на 6-тижневий арешт (після 8 місяців слідчої тюрми) за приналежність до таємного товариства, до якого насправді я ніколи не належав і якого, скільки знаю, ніколи не було. Це одна з небагатьох оригінальних рис у моєму житті, бо подібне не кожному трапляється.

Дальший опис мого життя може заступити бібліографічний опис моїх праць, але його залишаю Естрайхерам XX століття, якщо взагалі котрому з них захочеться порпатися в купах щоденно надрукованого паперу, що творять квінт-есенцію нашої літературної продукції. Скажу тільки коротко, що відтоді ще кілька разів арештовували мене і завжди випускали

[1] [Що ж можна назвати оригінальним у зовсім бідолашної людини?]

на волю без судового процесу; що, незважаючи на це, я скінчив університет і навіть, на великий гнів деяких моїх близьких братів-русинів, наважився скласти з відзнакою докторат з славістики у Відні та габілітуватися на викладання української літератури у Львівському університеті. Об'єднаній коаліції урядових сфер з інкамерованими українцями вдалося врятувати Русь від такого нещастя, яким, без сумніву, було б моє викладання. «Бійтеся бога, як можна цього чоловіка пустити в університет! Подивіться тільки, в якому сурдуті він ходить!» Так кваліфікував мою кандидатуру брат-русин — той самий, який за свою патріотичну працю для добра Русі й Австрії одержує шість чи сім платень. Очевидно, перед таким аргументом моя кандидатура на приват-доцента мусила впасти, а мотив «politisches Vorleben» (політичне минуле) тільки чемніше прикривав справжню причину... Але не хочу обвинувачувати. З гіркістю привик я робити те саме, що о. Бодуен, який, коли його вдарили в лице, сказав: «Це для мене, пане, а що ж для дітей?» Очевидно, для дітей, в даному разі для суспільності, треба щось інше. Отже, замість біографічних подробиць декілька признань.

Насамперед признаюся в тому гріху, що його багато патріотів уважає смертельним моїм гріхом: не люблю русинів. Проти тієї гарячої любові до «братнього племені», яка часто бризкає зі шпальт польських реакційних газет, моя сповідь може видатися дивною. Але що ж робити, коли вона правдива? Я вже не в літах наївних і засліплених коханців і можу про таку делікатну матерію, як любов, говорити тверезо. І тому повторюю: не люблю русинів. Так мало серед них найшов я справжніх характерів, а так багато дріб'язковості, вузького егоїзму, двоєдушності й пихи, що справді не знаю, за що я мав би їх любити, незважаючи навіть на ті тисячі більших і менших шпильок, які вони, не раз з найкращим наміром, вбивали мені під шкіру. Зрозуміло, знаю між русинами декілька винятків, декілька осіб чистих і гідних усякої пошани (говорю про інтелігенцію, не про селян!), але ці винятки, на жаль, тільки стверджують загальний висновок.

Признаюсь у ще більшому гріху: навіть нашої Русі не люблю так і в такій мірі, як це роблять або вдають, що роблять, патентовані патріоти. Що в ній маю любити? Щоб любити її як географічне поняття, для цього я занадто великий ворог порожніх фраз, забагато бачив я світу, щоби запевняти, що ніде нема такої гарної природи, як на Русі. Щоб любити її історію, для цього досить добре її знаю, занадто гаряче люблю загальнолюдські ідеали справедливості, братерства й волі, щоб не почувати, як мало в історії Русі прикладів справжнього

громадянського духу, справжньої самопожертви, справжньої любові. Ні, любити цю історію дуже тяжко, бо майже на кожному кроці треба б хіба плакати над нею. Чи, може, маю любити Русь як расу — цю расу обважнілу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, а таку плідну на перевертнів пайрізнорідніщого сорту? Чи, може, маю любити світлу будущину тієї Русі, коли тої будущини не знаю і для світлості її не бачу ніяких основ?

Коли, незважаючи на те, почуваю себе русином і по змозі й силі своїй працюю для Русі, то, як бачиш, шановний читачу, цілком не з причини сентиментальної натури. До цього примушує мене почуття собачого обов'язку. Як син українського селянина, вигодуваний чорним селянським хлібом, працею твердих селянських рук, почуваю обов'язок панщиною всього життя відробити ті шеляги, які видала селянська рука на те, щоб я міг видряпатись на висоту, де видно світло, де пахне воля, де яснiють вселюдські ідеали. Мій руський патріотизм — то не сентимент, не національна гордість, то тяжке ярмо, покладене долею на мої плечі. Я можу здригатися, можу стиха проклинати долю, що поклала мені на плечі це ярмо, але скинути його не можу, іншої батьківщини шукати не можу, бо став би підлим перед власним сумлінням. І коли що полегшує мені нести це ярмо, так це те, що бачу, як руський народ, хоч він гноблений, затемнюваний і деморалізований довгі віки, хоч і сьогодні він бідний, недолугий і непорадний, все-таки поволі підноситься, відчуває в щораз ширших масах жадобу світла, правди та справедливості і до них шукає шляхів. Отже, варто працювати для цього народу і ніяка праця не піде на марне.

Називають мене не раз щирі польські патріоти ворогом поляків. Що маю сказати на цей закид? Чи посилатись на свідоцтво тих поляків і польок, яких люблю, яких високо ціню і до яких маю всіляку пошану? Ні, піду простішим шляхом і скажу відверто: не люблю занадто щирих патріотів, тих, що мають уста повні Польщі, а серце холодне до недолі польського селянина й наймита. Скептично аналізуючи свій власний руський патріотизм, прикладаю ту саму мірку й до патріотизму патентованих польських патріотів: не можуть вони мені подобатися. І не дивуюсь, що вони платять мені тією самою монетою, з добрим процентом.

Кажуть про мене, що ненавиджу польську шляхту. Якщо до польської шляхти зарахувати Ожешко й Конопніцьку, Пруса й Ленартовича, Остою й Карловича, — то така думка про мене буде цілком несправедлива, бо цю справжню польську

шляхту, цю еліту польського народу ціню і люблю, як люблю всіх благородних людей власного і кожного іншого народу. Що таким самим почуттям не обдаровую того чи іншого галицького шляхтича або й навіть більшої їх частини, то, певно, з причин цілком відмінної натури від тих, які велять мені любити перших. Якщо серед галицьких шляхтичів знайду коли які симпатичні винятки, не занедбаю ударити про них у великий дзвін.

А тепер досить цієї сповіді. Руське прислів'я каже: «Не робися солодким, бо тебе злижуть; не робися кислим, бо тебе обплюють». А в таких оповіданнях про себе самого нема нічого легшого, ніж упасти в одну або в іншу крайність. Відчуваю, що й так уже сказав я не одне таке, за що дістануться мені удари з різних боків, але нехай і так буде! Того, що я сказав, не візьму назад і закінчу руським прислів'ям: «Добре так моїй жіниці, хай мене б'ють».

Д-р Іван Франко.

ПРОМОВА ІВАНА ФРАНКА

НА ЙОГО ЮВІЛЕЙНОМУ СВЯТІ 1898 Р.

Першим моїм словом нехай буде щира подяка всім тим, що устроїли оце нинішнє свято. Поперед усього подяка молодежі, що не щадила на це трудів і заходів; подяка всім тим, що явилися тут нині; подяка товаришам праці і переконань; щира подяка бесідникам, що промовляли з цього місця. Подяка вкінці й моїм противникам. За двадцять п'ять літ моєї праці доля ніколи не скупила мені їх; вони підготовили мене наперед, не дали мені застоюватись на одним місці. Я розумію дуже добре вагу боротьби в розвою і вдячний своїм противникам і щиро поважаю тих, що борються зо мною ч е с н и м о р у ж ж я м.

Коли скину оком по нинішнім зборі, то запитую себе: задля чого зібралася тут така велика і світла громада? Думаю, що не для моєї особи. Я не вважаю себе ані таким великим талантом, ані жодним героєм, ані таким взірцевим характером, щоб моя особа могла загріти всіх до себе. Двадцять і п'ять літ я був тим пекарем, що пече хліб для щоденного вжитку. Я завсіди стояв на тім, що наш народний розвій має бути міцною стіною. Муруючи стіну, муляр кладе в неї не самі тільки грастітові квадрати, але як випаде, то і труск, і обломки і додає до них цементу. Так само і в тім, що я зробив за ті літа, може й знайдеться деякий твердший камінь, але, певно, найбільше буде того труску і цементу, котрим я заповнював люки і шпари. В кождім часі я дбав про те, щоб відповісти потребам хвилі і заспокоїти злобу дня. Я ніколи не хотів ставати на котурни, ані щадити себе; я ніколи не вважав свойого противника занадто малим, я виходив на всяку арену, коли боротьба була потрібна для прояснення справи. Я знаю, що з моїх творів

дуже мало перейде до пам'яті будущих поколінь, але мені це байдуже; я дбав поперед усього про теперішніх, сучасних людей.

Яко син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю свого життя тому простому народові. Вихований у твердій школі, я відмалку засвоїв собі дві заповіді. Перша — те було власне почуття того обов'язку, а друга — то потреба ненастанної праці. Я бачив відмалечку, що нашому селянинові ніщо не приходиться без важкої праці; пізніше я пізнав, що й нам усім, якої нації, ніщо не прийде задармо, що нам ні від кого ніякої ласки не надіятися. Тільки те, що здобудемо своєю працею, те буде справді наше надбання; і тільки те, що з чужого культурного добра присвоїмо собі також власною працею, стане нашим добром. От тим-то я старався присвоювати нашому народові культурні здобутки інших народів і знайомити інших з його життям.

Головну вагу клав я завсіди на здобування загальнолюдських прав, бо знав, що народ, здобуваючи собі загальнолюдські права, тим самим здобуває собі й національні права. І сам я в усій своїй діяльності бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а поперед усього ч о л о в і к о м. Мені закидували, що я розстрілюю свою діяльність, перескакую від одного заняття до іншого. Це було власне виплив мойого бажання — бути чоловіком, освіченим чоловіком, не лишитися чужим у жаднім такім питанню, що складається на зміст людського життя. А пізнавши що-небудь, я бажав і всіх сил докладав довести й інших до того, щоб зацікавилися тим і розуміли це. Дехто звинявмене тим, що важкі обставини життя, конечність заробітку спонукувала мене кидатися на різні поля. Але мені здається, що тут більше причинилася моя вдача, те гаряче бажання — обняти цілий круг людських інтересів. Може бути, що цей брак концентрації зашкодив мені яко письменникові, але у нас довго ще будуть потрібні такі, як я, щоб розбуджували інтерес до духового життя і громадили матеріал, обтесаний бодай з грубшого. Фундаменти все так будуються; а тільки на таких фундаментах, на таких стінах може з часом здвигнутися пишне, сміле склепіння.

Так, отже, не для мене це нинішнє свято. Я чую, що я не заслужив на нього. Але воно наповняє мене радістю як симптом, як знак того, що в широких кругах нашої громади займається або й сильно вже горить те саме бажання освіти, свободи і широкого індивідуального та громадського розвою, бажання, котрого виразом є мої писання. Вийшовши з самого дна нашого народу, я старався однакою любов'ю обняти всі його верстви,

а нинішнє свято є для мене знаком, що у нас будиться, а декуди вже й ярко палає бажання солідарності з нашим найменшим братом. Тільки непастанна, жива стичність з людьми може охоронити наше письменство від маніяків; тільки солідарність з тим нашим бідним, сірим, але конкретним братом охоронить нас від абстракцій і доктринерства, поведе наш національний розвій простою, вірною дорогою.

Ще раз дякую шановній громаді за нинішній вечір. Здається, не потребую обіцювати, що й надалі я не зійду з тої дороги, якою йшов досі. Така вже моя натура, що праці своєї не покину ніколи; це не жодне геройство, а просто елементарна сила веде мене цею дорогою, сила моєї хлопської крові.

Певна річ, у моїй діяльності було чимало помилок, — але хто ж, роблячи якесь діло, не помилився? Та нині я можу дивитися на ті помилки спокійно, бо знаю, що або мені самому, або іншим вони служили осторогою і наукою. А щодо себе самого, я завсіди держався тої думки: нехай пропаде моє ім'я, але нехай росте і розвивається руський народ!

ПРОМОВА ІВАНА ФРАНКА

НА БАНКЕТІ ПІД ЧАС ЮВІЛЕЙНОГО СВЯТА 1898 р.

Якби в мене було що-небудь з натури когута, то мені повинен би по сьогоднішнім вечері впрости отакий високий гребінь. На які різні високі гідності мене підносили сьогодні! Зробили мене гетьманом, яким я ніколи не був і не хотів бути; зробили мене керманичем, хоч я, придивившися правдивим керманичам на дарабах на Черемоші, зовсім не мав би охоти ним бути; зробили мене проводирем, хоч я любив лише іти в ряді, пам'ятаючи добре того генерала, про котрого Наполеон казав, що коли він іде в ряді, то дуже добрий вояк, коли ж наперед — то чистий ідіот. Дістаються мені від громади компліменти за це, чого в мене нема, хоч, дай боже, щоби було; але коли in vino veritas [1], то, — як писав колись Танячкевич, — «скажім собі всю правду в очі», нехай громада почує компліменти і від мене! Я любив іти в ряді і люблю, але — такого ряду не було... І це було моє нещастя, я крутився, як вівця, і, замість іти уже протертою дорогою, сам мусив проторати її. У нас було і є замало людей і до найпростішої роботи. Це одна хиба громади. Друга: у нас уже така вдача, що любимо — уживши прикладу з війська — свого Flügelmann'а [2] вічно штуркати, аби схибив з дороги і не йшов рівно з другими. Я дізнавав цього штуркання безнастанно від своїх і чужих. Оце поштуркування і випихання другого не позволяє нам іти рівним рядом. Якби з мого досвіду я мав подати громаді яку науку, то вона була би така, як у війську: Richtung halten! (Рівний ряд!). Бути може, що до 50-літнього ювілею, котрим

[1] [Правда у вині].
[2] [Фланговий солдат].

мені оце грозили, ми навчимося того. А поки що на становищу рядового я навчився того, чого рад би навчити і інших, а то: нічому не дивуватися і половинку чого доброго уважати ілюзією. За 25 літ роботи досвід навчив мене філософічного спокою — і саме того мені і завидують. Звісно, краще було би мати інший досвід. Оце мої слова правди для громади!

АВТОБІОГРАФІЯ ІВАНА ФРАНКА,

НАПИСАНА ДЛЯ ЛЕКСИКОНУ ГЕРДЕРА

Високоповажний пане!

Вибачте, що тільки тепер відповідаю на цінний лист редакції вашого «Konversations-lexikon'у» від 5 листопада минулого року. В листопаді і в грудні мене не було у Львові, і лише сьогодні, 15 січня, попав мені Ваш лист випадково в руки. Однак сподіваюсь, що моя відповідь не прийде запізно, і разом прошу прийняти наперед мою подяку за ласкавий намір оголосити моє ім'я й ближчі подробиці про моє життя та діяльність у вашому додатковому томі. Замість шаблонних відповідей на Ваші питання посилаю Вам ось тут короткий нарис мого життя і діяльності.

Називаюсь Іван Франко, я є русин (українець), селянський син, а народився в Нагуєвичах, Дрогобицького повіту, у Галичині, в 1856 р., в серпні. Мій батько був селянин, а крім того, також коваль, і ім'я його було Яків. Після дворічної сільської школи в сусідньому селі Ясениця Сільна закінчив я за три роки чотирикласну нормальну школу у василіянському монастирі в Дрогобичі і там же реальну гімназію, в якій 1875 р. одержав свідоцтво зрілості з відмінними оцінками з усіх дисциплін. Мої університетські студії у Львові (класична філологія й українська мова та література) перервав у липні [1] 1877 р. арешт, що потягнув за собою майже восьмимісячне слідче ув'язнення, політичний процес за соціалістичні ідеї і кару шеститижневою тюрмою. Цей процес не мав ніяких юридичних наслідків, і я міг опісля далі відвідувати університет. Але що я зарані втратив надію на урядову службу, то

[1] [В дійсності 12 червня].

я слухав в університеті, крім українських лекцій, також безплатні курси психології, палеонтології й національної економії. Змушений від ранніх літ здобувати собі на прожиття власними силами, мав я в останньому році гімназії та в трьох перших семестрах університету малу стипендію з крайових фондів, однак за четвертий семестр, до закінчення якого невистачало мені всього одного тижня, виділ крайовий, з огляду на процес, не виплатив мені її, хоч університетська влада признала мені семестр зарахованим. У 1878—79 р. видавав я разом з М. Павликом редагований в соціалістичному дусі місячник «Громадський друг», перетворений вже після другого зошита, через регулярні поліцейські конфіскати, із періодичного видання в низку збірників під різними назвами, але з продовженням пагінації. Таких збірників вийшло два, під назвами «Дзвін» і «Молот», але й їх так само сконфіскувала поліція, так що все видання під загальною назвою «Молот», до якого нарешті я склав зміст, є сьогодні великою бібліографічною рідкістю. У цьому часописі появилось моє перше більше оповідання «Boa constrictor», видане пізніше в книжковому виданні і перекладене на німецьку мову (друкувалось у «Zeit» у Відні); після тридцяти років я видав його цілком перероблений. Тому що моє становище в зимовому семестрі 1879 р. було не забезпечене, виїхав я на приватну лекцію до Березова, в Коломийському повіті, однак по дорозі жандарми арештували мене, і через цілком безпідставне підозріння мене три місяці держали в тюрмі; після того, правда, мене випустили, як невинного, з судової тюрми, але повітовий суддя вислав мене етапом до Дрогобича і звідти до мого рідного села. Однак після кількох тижнів я вернувся до Березова, та, доки дістався туди, пережив тяжкий тиждень у Коломиї, де написав своє оповідання «На дні», яке незабаром після того видали мої приятелі у Львові; пізніше його перекладено теж на німецьку мову під заголовком «Der Bodensatz» (друковано у віденській «Arbeiterzeitung»[1]). До Березова прибув я хворий на пропасницю, але там видужав, прожив два місяці і повернувся опісля знову до Нагуєвич. Восени 1880 р. був я знов у Львові і відвідував у зимовому семестрі університет[2]. З початком 1881 р. почав я з своїм приятелем Іваном Белеєм видавати місячник «Світ». Там з'явилося, між іншими моїми працями, оповідання «Борислав сміється», кільце в свобідній низці моїх оповідань про відносини в східногалицьких копальнях нафти, куди належать

[1] [В дійсності в «Die Zeit»].
[2] [З університетських свідоцтв Франка не видно, щоб у такому семестрі він відвідував університет].

також «Boa constrictor» і пізніше написаний «Яць Зелепуга». Тому що часопис не дожив до кінця 1881 р., це моє оповідання лишилось незакінченим. У цьому ж часописі надрукував я також довшу статтю «Мисли про еволюцію в історії людськості», в якій старався на підставі модерної еволюційної теорії дати одноцільний світогляд, а також погляд на історію.

Ще в березні 1881 покинув я знову Львів і вернувся до свого рідного села, де навесні того самого року переніс тяжку хворобу тифу, а пізніше закінчив переклад першої частини «Фауста» Гете, який було надруковано ще в тому ж році у Львові. Всю решту року 1881 аж до осені 1882 провів я на селі, зайнятий переважно звичайною селянською роботою. Восени 1882 р. я написав на конкурс історичне оповідання «Захар Беркут»; це оповідання не тільки принесло мені визначену премію 100 гульденів, але й запрошення від Омеляна Партицького, що влаштував конкурс, помагати йому при редагуванні «Зорі» і навіть запрошення на скромні старокавалерські обіди. Це дало мені можливість покинути Нагуєвичі й оселитись у Львові. Тому що праця при «Зорі» не вимагала багато часу, то я радо прийняв взимку 1883 р. запрошення багатого дідича Володислава Федоровича приїхати до його маєтку Вікно в Скалатському повіті, щоб там написати на підставі багатого родинного архіву докладну біографію Івана Федоровича, батька теперішнього власника. Жваво взявся я до праці і зробив за час свого триразового перебування у Вікні в рр. 1883—1885 силу цікавих витягів з листів та щоденників Федоровича, привіз додому також том копій з різних документів, переписаних для мене власноручно дівчиною Марією Карнецькою, що проживала в домі дідича. В цей період, коли я одержував від пана Федоровича скромну підмогу — 25 гульденів місячно, простудіював я докладно у Львові часи перед 1848 р. у Австрії, і зокрема в Галичині, та написав по-українськи першу частину біографії Івана Федоровича, яка заповнила б цілком немалий том (загалом 12 великих розділів), але яка досі лишилась в рукопису як приватна власність пана В. Федоровича.

В 1883—86 рр. брав я досить жваву участь в соціалістичній пропаганді та робітничій агітації у Львові і жив з кореспонденцій, які писав до варшавського польського тижневика «Prawda» і до петербурзького польського тижневика «Kraj». В 1884 р.[1] став я також співробітником українського часопису «Діло», де написав силу статей, зокрема економічного й соціально-політичного змісту. Для видаваної редакцією «Діла» «Бібліотеки найзнаменитших повістей» я переклав «Мертві

[1] [В дійсності 1883 р.]

душі» Гоголя. В літературному часописі «Зоря» надрукував в 1883 р. релігійно-наукову студію про потоп на підставі студії такої ж назви проф. Едуарда Зюсса, яка тоді з'явилась, але я докладніше зайнявся біблійним оповіданням про потоп і, розбираючи рядок за рядком, провів різницю між двома різними редакціями, чого не зробив проф. Зюсс. На початку травня 1886 р. оженився я в Києві і живу відтоді з своєю дружиною й чотирма дітьми у Львові. В 1887 р. був протягом шістьох тижнів кореспондентом етнографічної виставки, яку влаштував пан В. Федорович в Тернополі на честь подорожі наслідника трону Рудольфа по Галичині. Від липня 1887 р. став я співробітником польського часопису «Kurjer Lwowski» і лишався на цьому місці повних десять літ. Тут надрукував я, окрім безлічі політичних і економічних статей, також низку оповідань та літературних студій і ще заощадив засоби на закінчення своїх університетських студій, а для цієї мети мусив закінчити літній семестр 1891 р. в Чернівцях[1]. У 1894 р.[2] взяв я відпустку з редакції «Kurjer'a Lwowsk'ого» і прожив два семестри у Відні, де, під керівництвом проф. Ягича, доповнив свої славістичні студії і в липні 1894 р.[3] одержав диплом доктора.

Від 1889 р. схилявсь я більше до наукової праці і написав тоді свою першу більшу роботу про Івана Вишенського, афонського ченця і українського письменника XVI в., яку надрукував аж у 1894 р.[4]. На дисертацію до докторату подав докладну студію про старохристиянський роман про «Варлаама та Йоасафа» з окремим дослідженням притчі про однорожця староболгарської переробки, як тоді мені видавалось. Розвідку про самий роман я пізніше грунтовно переробив і розширив докладним аналізом змісту; вона появилась у 1896—97 р. в українських «Записках Наукового товариства ім. Шевченка у Львові», а також окремим відбитком. Розвідку про притчу про однорожця я теж переробив і доповнив новою літературою; вона з'явилась у болгарському перекладі в «Сборнику» болгарського міністерства освіти, т. XIII.

Тимчасом політичні обставини довели до того, що у Львові виник гурток молодих інтелігентних і незалежних українців і ухвалив заснувати радикальну селянську партію в краю, яка мала покласти кінець дотеперішньому українському партійному хаосові і безпрограмності інтелігенції. Було засновано

[1] [Свідоцтво і матрикуляції Франка в цьому університеті від 19 грудня 1890 р.]
[2] [В дійсності 1892 р.]
[3] [В дійсності 1893 р.]
[4] [Вона датована 1895 р.]

часопис «Народ», перший річник якого 1890 р. — це найкраща і найпутніша публіцистична праця, якою може взагалі похвалитися українська література. Одночасно почалась жива агітація в краю, зокрема в кількох більш освічених повітах, як Коломийський, Тернопільський, Станіславівський. Скликалися збори, в яких брали участь тисячі селян і на яких поряд інтелігентних промовців виступали також численні талановиті й визначні селянські промовці. Так виникла в Галичині пам'ятна радикальна агітація, що для всього українського народу, як для селян, так і для інтелігенції, була справжньою школою політичних прав і конституціоналізму, а притім дала найбільше заохочення до економічної організації самодопомоги. Незважаючи на своє співробітництво в «Kurjeri Lwowski'м», я аж до 1897 р. стояв, так сказати б, у центрі цього руху і тільки в 1898 р. відсунувся від нього, щоб цілком присвятити себе літературній і науковій праці.

Незабаром після мого шлюбу 1886 р. появився перший томик моїх віршів «З вершин і низин», в якому більша епічна поема «Панські жарти» була найважнішою. Тут змальовано життя українського народу за панщини і момент визволення 3 травня 1848 р. Два роки пізніше появилась перша збірка моїх новел (20 номерів) під назвою «В поті чола», де змальовано всілякі сцени з життя дітей, шкільної молоді, селян, циган, євреїв і інтелігентних мешканців міст та робочого народу. Збірку пустила російська цензура до Росії, пізніше її перекладено повністю на російську мову, а українською мовою надруковано знов у Києві в двох томах під тією самою назвою. В 1894 р. появилось друге, дуже збільшене видання моїх віршів під тією ж назвою «З вершин і низин»[1], у віршах відбилися і мої переживання в тюрмі («Тюремні сонети», «Жидівські мелодії»). В 1893—94 роках[2] видавав я під фірмою моєї дружини літературно-науковий місячник «Житє і слово», який з погляду літературного і з погляду наукового можна вважати першим європейським журналом. Він виходив раз на два місяці і продержався точно два роки. В цих двох річниках, що разом становлять 4 томи, появилась моя повість «Основи суспільності», яка лишилась незакінченою. Тому що я не був спроможний далі видавати журнал в такій формі, бо число передплатників мало відповідало коштам, видав я з допомогою російських українців у 1895—96 роках[3] два півріччники (по шість зошитів) політично-літературного місячника.

[1] [В дійсності це видання має дату 1893 р.]
[2] [В дійсності — 1894—95 рр.]
[3] [В дійсності — 1896—97 рр.]

під тією ж назвою. В 1893 р.[1] написав я у Відні, в останньому осінньому місяці, більшу новелу (понад десять аркушів друку) під заголовком «Для домашнього огнища». Це оповідання, написане спочатку польською мовою, перекладене було з польського рукопису на німецьку мову і появилось у недільному додатку берлінського «Vorwärts'у» в 1894 р. Український текст появився аж 1896 р.[2] як додаток до місячника «Житє і слово». Моє перебування у Відні дало мені змогу особисто познайомитися з різними людьми, приязнь яких є для мене честю. Назву між ними проф. Ягича, д-ра Адлера, видавця «Arbeiterzeitung», проф. Зінгера та д-ра Каннера, видавців «Zeit», посла Пернерсторфера й інших. Від 1894 р. був я довголітнім співробітником «Zeit», яка чималий час виходила як тижневик, і надрукував там довгу низку докладних статей про різні галицькі справи, як і низку політичних казок так само про галицькі справи. Моя стаття про «Адама Міцкєвича як поета зради» викликала проти мене безприкладні напади з боку львівської польської преси і була причиною мого виходу із «Kurjer'a Lwowsk'ого».

Тому що один із моїх перших друкованих віршів появився в 1874 р. у львівському студентському часописі «Друг», вважали мої львівські приятелі за потрібне відсвяткувати в 1899 р.[3] 25-літній ювілей моєї письменницької діяльності. Я заперечував цьому, але все-таки мусив це знести, тим більше, що мій ювілей збігся із святом 100-літнього ювілею відродження української літератури. Як малий національний дарунок, одержав я з приводу цього свята 1000 гульденів, що разом з віном моєї дружини, яке після зреалізування російських паперів дало 6000 гульденів, дало змогу мені подумати про будування власного дому. Мої заробіткові відносини склались дещо краще після виходу з польської преси, бо як співредактор, а пізніше як самостійний редактор місячника «Літературно-науковий вісник», заснованого в 1899 р.[4] Науковим товариством ім. Шевченка у Львові, одержував я місячно забезпечену постійну плату 100 гульденів. Праця у «Віснику», яку я вів сумлінно цілих вісім[5] років, лишала мені вільний час для написання довгої низки оригінальних наукових праць, як і для видання декількох дуже важних наукових публікацій. Між оригінальними працями назву перш за все «Святого Климента в Корсуні, історію легенди», де я досліджував, після докладного студіювання виникнення, історичну вартість та різні оброблення й розгалуження легенди протягом багатьох століть, а при цій нагоді більш або менш докладно обробив такі теми, як псевдоклиментини та давній грецький роман анагноризмів, як вони в'яжуться генетично, далі цикл херсонських легенд і пов'язані з ними досить вільно легенди про слов'янських апостолів Костянтина й Мефодія, нарешті, культ Климентія в старій Русі й Італії і вкінці відірвані відгалуження легенди про Климентія у різних західноєвропейських народів. Здобуток своїх студій над легендами про слов'янських апостолів, у зв'язку з херсонськими легендами про Климентія виклав я по-німецьки в «Archiv für slavische Philologie», т. XVIII[1], а російський учений Лавров подав його в сумлінному аналізі російському науковому світові в російському «Журнале министерства народного просвещения». З дальших своїх студій, що появилися переважно в «Записках Наукового товариства ім. Шевченка у Львові», а частково також в «Киевской старине», назву тут тільки «Хмельниччина 1648—49 рр. в сучасних польських віршах», де на підставі сучасних польських віршів показано, що тодішні поляки і навіть італійці не бачили в Хмельницькому начальника розбійників, але народного провідника, свідомого мети заснувати окрему державу. Найбільша частина моїх наукових праць основується на текстах давніших пам'яток південноруського письменства, які я відкрив або критично реставрував. Низку таких рукописів XVI—XVIII в. (двадцять числом) — усі виникли з цього й з того боку Карпат і всі нецерковного змісту, описав я докладно і видав з передмовою під назвою «Карпато-руське письменство». Відкритий мною текст польсько-українського вертепу дав мені привід до вичерпної студії над цим видом середньовічного театру і привів мене до висновку, що ми ніяк не повинні бачити в цьому польсько-українському вертепі низки німецьких або латинських різдвяних ігор, але швидше літературний залишок давніх скоморошіх ігор, які безпосередньо в'яжуться з турецькою ігрою карагез, як остання з свого боку не може заперечити свого походження від грецького міму.

Три праці присвятив я українським народним пісням. Одна з них «Козак Плахта» пробує на основі опублікованої в 1625 р. в Кракові готськими буквами української народної пісні порівняно простудіювати пізніші переміни й відміни цієї пісні в устах як українського, так і польського народу. Інша праця «Пісня про правду й неправду», зіставляючи

[1] [В дійсності — 1892 р.]
[2] [В дійсності — 1897 р.]
[3] [В дійсності — 1898 р.]
[4] [В дійсності — 1898 р.]
[5] [В дійсності — дев'ять]

[1] [Стор. 229—255, у статті «Beiträge zur Quelien-Kritik der cyrillo-metodianischen Legenden»].

народні і літературні твори інших народів на цю тему, дає цікаву картину того, як розуміється й малюється у різних народів контраст між правдою і неправдою. Шлях дослідження веде аж до загубленого вірша Арістотеля «Геракл на роздоріжжі» і до величного поетичного впливу боротьби правди з неправдою в Зендавесті. Третя праця, до якої я взявся в 1907 р. і з якої вже з'явився один том, має на меті більш-менш систематичне зіставлення найважніших історичних пісень українського народу і якнайможливішу відбудову їх текстів на основі всіх давніх видань, а де можливо, нових або старих рукописів. У першому томі реставровано таким способом тексти 25 пісень і простудійовано їх науково, отже, порівняно їх і з паралелями в інших народів. Усі пісні належать до XVI та першої половини XVII століття, а найгідніша уваги група між ними оповідає про зворушуючі серце події з часів турецьких і татарських нападів.

Нахил до популяризації в 90 рр. привів до того, що я робив популярні поетичні переробки західноєвропейських і східних поетичних творів, а саме: «Лиса Микити» — на підставі старофранцузької поеми про Ренарда, «Абу-Касимових капців», де коротку арабську казку переробив я в широку поему, «Дон-Кіхота» Сервантеса, де я обробив віршами низку пригод першої частини та кінець другого тома, і, нарешті, переробив другу східну казку з «Тисячі й одного дня» — «Коваля Басіма» також в чималу гумористичну поему. Ці переробки зустрінуті були великими похвалами, а перша з них появилась минулого року четвертим виданням. Для товариства «Просвіта» написав я в 1898 р., в році п'ятдесятилітнього ювілею скасування панщини в Галичині, популярну, але наскрізь наукову історію панщини та її скасування в Галичині в 1848 р.; перше видання цієї праці в кількості 5000 примірників уже вичерпалося. Як додаток до неї видав я в 1907 р. окремим томом «Архіва», який видає Товариство Шевченка, «Громадські шпихлірі в Галичині» — історію заснування та скасування громадських шпихлірів у Галичині, разом з документами; тим самим я грунтовно з'ясував справу, яку затаювали галицько-польські дослідники більше ніж півстоліття. В тому самому році звів я також до властивої, дуже скромної історичної міри, — подавши докладне оповідання свідка, — досить таємничу досі історію, так званої уманської різні поляків у 1768 р., роздуту до великої катастрофи опублікованням польськими мемуаристами сучасного польського вірша. В «Літературно-науковому віснику» надрукував я в останньому десятиріччі довгу низку літературних критик і студій, велику повість «Великий шум», як і ряд менших оповідань. Крім того, дав я під заголовком «Із секретів поетичної творчості» спроби психологічного аналізу поетичної творчості українського поета Шевченка згідно з методом Дю Преля (Психологія лірики). Під заголовком «З останніх десятиліть XIX в.» подав я в тому самому журналі на підставі свого власного досвіду картину розвитку ідей галицько-українського громадянства. В тому самому часі появилось п'ять моїх менших збірок поезій: «Зів'яле листя», «Мій Ізмарагд», «Із днів журби», «Поеми» і «Semper tiro», а крім того, окремим томом велика поема «Мойсей». В різних часах подав я також том перекладів поезій, Гейне («Німеччина», багато байок, політичні поезії й «Диспут»), том перекладів з чеського сатирика Карла Гавлічка (між ними «Тірольські елегії», «Король Лаврін» і «Хрест святого Володимира»); «Гелена» і «Фауст» Гете (третій акт другої частини); «Едіп цар» Софокла. В тому самому журналі подав я також переклади низки віршів К. Ф. Майєра, Віктóра Гюго (між ними перший монолог і третій акт «Торквемади») і нарешті багатий вибір гідних читання місць «Божественної комедії» Данте з паралельним аналізом змісту й докладним вступом про середні віки та їх світогляд у зв'язку з поетичною творчістю Данте; останню працю обробив я на підставі знаменитої монографії мого приятеля Карла Федерна, але все-таки в багатьох місцях самостійно.

Рівночасно з цими працями редагував я або власне вів кілька менше або більше об'ємистих видань, як, напр., п'ятий том «Етнографічного збірника» Товариства Шевченка, який містить силу етнографічного матеріалу з галузей народної традиції, які звичайно найменше звертають увагу (народні вірування, гуцульські заклинання, народні традиції про панщину, жебрацькі молитви й подібне). В тому самому «Етнографічному збірнику» появилось також досі п'ять томів моєї збірки «Приповідок галицько-руського народу». Кожні два томи «Етнографічного збірника» складають разом том збірки приповідок із найменше 600 сторінками тексту. Кожна приповідка з евентуальними варіантами має окреме пояснення, а де можливо, вказуються паралелі з інших мов. Збірка, що має заповнити три такі томи або шість півтомів, тепер наближається до свого кінця.

До другої подібної праці взявся я під назвою «Пам'ятки української мови й літератури», де перші чотири томи дають по можливості повний цикл апокрифічної літератури, яка нагромадилась у різних південноруських рукописах від 10-го століття, в оцих чотирьох систематично впорядкованих і науково опрацьованих групах: 1. Апокрифи старого завіту, 2. Апокрифічні євангелія, 3. Апокрифічні діяння апостолів, 4. Есхатологічні апокрифи. Ці чотири томи з'явились протягом

останніх десятьох років, кожний дальший багатший матеріалом і цікавіший від свого попередника. П'ятий том, що тепер є в друку, має подати низку найцікавіших і найстаріших апокрифічних і автентичних житій святих і легенд. Задуманий іще шостий том, що має містити, крім додатків до перших чотирьох томів, ще багату збірку рукописних псевдомолитов і заклинань.

Заняття цими старими пам'ятками мови й літератури дало мені можливість зробити кілька важливих наукових відкрить, які я опублікував по-німецьки почасти в «Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft», почасти в «Archiv für slawische Philologie». В останньому часописі дав я в XXIV т. малу замітку до старопольської пісні «Bogarodzica» про те, як читати один досі незрозумілий вірш, яка, як висловився співредактор «Archiv'у» проф. В. Брюкнер, стала справжнім яйцем Колумба для зрозуміння цієї найстарішої пам'ятки польської мови, і яка була можлива тільки на підставі докладного знання церковнослов'янської мови. В тому самому часописі надрукував я в XXIX т. свою замітку про композицію найдавнішої південноруської хроніки, єдиної героїчної поеми, що до нас дійшла, «Слова о полку Игоревѣ», як і про перекладену з грецької мови на церковнослов'янську легенду про ченця; виявляється, що це те оповідання, яке міститься в Київському Патерику як оригінальне й яке досі не тільки вважалось оригінальним, але й важливим матеріалом для життя новгородського митрополита. У «Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft» подав я чотири статті як матеріал до найдавнішої церковної історії з церковнослов'янського письменства; всі вони — це малі відкриття досі невідомих текстів. І так перший матеріал — це закінчення повісті про псевдо-Климентія; другий — доводить в мученні святої Фотинії залишки християнської карфагенської повісті; третій, перекладений з староболгарського тексту, дає нам значну главу апокрифічної історії про св. Петра й Павла, якої не міг зреконструювати Ліпсіус у такій чистоті з існуючих католицьких обробок. Нарешті четвертий матеріал дає повний текст Виявлення св. Степана, яке пропало за часів декрету Гелазія в 495 р. та якого надаремно шукало багато вчених.

Накінець треба згадати ще про те, що я коштом Шекспірового фонду, складеного в Українській видавничій спілці, зредагував до друку десять драм англійського поета в перекладі П. Куліша й додав літературно-історичні вступи. Також узяв я участь у повному виданні творів буковинського поета Осипа Федьковича й видав об'ємистий перший том (поезії), як і менший третій том (переклади драм, між ними «Гамлета» і «Макбета» Шекспіра, що їх поет переробляв кілька разів).

Моєю останньою і найтяжчою працею як видавця було видання поезій Тараса Шевченка, при якому йшлося про те, щоб реконструювати по можливості повний і повної поетичної вартості текст із численних варіантів, які найшлись, як у досі друкованих виданнях, так і в рукописах самого поета. Ця праця коштувала мені дуже багато труду, бо кожний аркуш вимагав п'ять або шість корект, також через загальне переведення наголосу слів. Однак я думаю, що я зробив свою роботу сумлінно й добре та зберіг Шевченковим поезіям свіжу, життєву і наскрізь поетичну фізіономію, не зробивши ніде хоча б одним словом насилля над його текстом.

В 1902 році переселився я до свого дому, в 1907 р. покинув редакцію «Літературно-наукового вісника», головне з тієї причини, що його друкування перенесено до Києва, і я працював 1907 р. без відпочинку над широко задуманою історією літератури українського народу, нарис якої, якихось 20 аркушів друку, довів я аж до кінця XVIII століття. З неї появився досі друком тільки вступ як окрема праця «Теорія і розвиток історії літератури».

Здавна мав я звичку все, що я написав, підписувати своїм повним іменем. Але деколи обставини змушували, що я свої матеріали, напр. в «Киевской старине» підписував Мирон або тільки М ***.

Додаю ще те, що я пробував сил також у драмі. Моя драма з селянського життя «Украдене щастя», моя комедія з життя шкільного вчителя «Учитель» («Quem di Odere») й моя одноактова комедія «Майстер Чирняк» мали сценічний успіх скрізь там, де їх добре поставлено. Між старими творами, які я відкрив у рукописах, находиться також українська містерія з XVII в. про терпіння Христа та своєрідна драма про вхід Христа до пекла, текст якої я зреконструював із чотирьох різних рукописів, що почасти збереглися тільки в уривках і з науковим вступом видав у 1908 році.

Цим цілком не вичерпується список моїх праць, але хай він цим кінчиться, бо я боюсь, що забагато терпеливості вимагаю від читача.

Останні два роки мого життя принесли мені подію, яка, може, ще нікому не трапилась, і яка ввела мене в безпосередні й досить неприємні зносини з, так сказати б, надприродним, а в дійсності все-таки досить природним світом духів.. Тому що ці зносини привели з собою те, що духовними матеріями зробили мої обидві руки нездатними до вжитку, був я змушений занехаяти всі праці, які я міг би виконувати власними руками, і обмежитись такими працями, які я міг виконувати при допомозі інших, передусім своїх синів. Таким способом

виникли в останньому році мій переклад із Апулея «Амор і Психе», біографія Еміля Коритка, родовитого поляка, що через події 30-х років минулого століття, закинений до Любляни, став там українським етнографом, і нарис історії української літератури, який має відповідати не моїм науковим вимогам, а тільки потребі біжучого часу. Сподіваюсь, що в німецькому перекладі він відповість також вимогам німецької публіки.

Вибачте, що мій нарис, може, вийшов задовгий. Лишаю вам на вирішення, щó та як із нього можна надрукувати. Коли б він показався вам цілком не до вжитку, то, само зрозуміло, прошу відіслати рукопис, бо не маю жодного брульйону, а не хотів би дати свою працю на затрату. Однак, коли б ви уважали придатним до друку цей нарис так, як він виглядає, то прошу про коректу, щоб евентуально уникнути друкарських помилок, які здаються мені неминучими в рукописі мого сина. Коректа зробиться в усякому разі акуратно і відішлеться. Якщо волите зробити з нарису тільки короткий витяг, прошу в усякому разі відіслати мені рукопис, використати як також текст витягу в коректурному відбитку, щоб уникнути неминучих при такій роботі непорозумінь.

Зостаюся з глибоким поважанням, відданий вам

д-р Іван Франко.

Львів, 18 січня 1909.

ОПОВІДАННЯ

Wondershare PDFelement

ВУГЛЯР

Весною 1875 ішов я піхотою з Долини в гори в Велдіж. Ішов сам, бесідувати не було з ким, — а для якої-такої розривки мугикав собі під носом арії народних пісень.

Не знаю вже, чи злий, чи добрий демон справив мене на новий гостинець. Він, правда, коротший від старого, — іде просто аж ід велдізькому мостові, — та зате відзначається другою, для нього не зовсім підхлібною прикметою, — тим, що новий. Не знаю, чи вам коли лучалося їздити новим гостинцем, котрий ще мурують, а до того мурують на жовтій, дощами і водами весняними розмоченій глині. Чи їдучи, чи йдучи, мусили ви проклинати його. Уже то мусить бути віз неабиякий добрий, аби не розтренькався, грюкаючи раз за разом о величезне каміння, — вже то мусять бути коні неабиякі вправні і неабияк остро ковані, аби не порозбивали собі копита о остре креміння, — вже то мусить бути чоловік неабияк сильний, аби його після такої колиски не сперли кольки під грудьми. А піший-піхотинець! О, і йому грозять не менші неприємності. Щонайменше може надіятися, що з чобіт, хоч і яких добрих, принесе шкамаття, а коли менше вправний, то напевно може числити на ввіткнення ноги. Як новому гостинцеві, не доставало ще згаданому бокових стежок, сього великого добродійства для пішоходів. А хоч, може, й були тамтого літа, то тепер так розгливілися і пропали в глинистій калюжі, що годі було знайти їх полику, — не то йти ними.

Ще бодай те було добре, що тут я часто здибав людей, що працювали на гостинці, — робітників. Гірка доля тих людей. За нужденну плату 60—80 кр[ейцарів] денно сиди там цілий день на вітрі, сльоті й вогкості, двигай тяжкий залізний молот та

товчи каміння. А їх там багато сиділо. Їх робота не дозволяла їм заходити в бесіду між собою, — всі сиділи мовчки, навіть пісні, тої кождочасної товаришки нашого русина при роботі, не було чути. Ті люди, нужденні з лиць і одежі і понурі, видалися мені заклятими злим демоном, запряженими чарами до тої машинальної праці. І дійсно так. Злий демон їх — нужда, а чари — той мізерний, кровавий заробок.

Троха оподалік за ними, за невеличким горбком побачив я вугляра. Його великий чорний віз, запряжений парою невеличких гірських коней, стояв серед глибокої глинистої вибоїни і не міг дальше рушитися. Хоч як мучилися коненята, хоч як гейкав на них вугляр, хоч як і він сам підважував своїми крепкими плечима віз, — ніщо не помагало.

Я підійшов до нього.

— Слава Ісусу Христу!

— Навіки богу слава! — відказав він, виліз із-під воза, заталапаний, задиханий, став, випростувався, зняв капелюх із голови і долонею обтер собі краплистий піт із чола.

— Ов, а то що вам таке трафилося? — питаю.

— Та видите, — відказав вугляр відсапуючи. — Запхала мене лиха година на сей гостинець! Мара би йому в печінки вмурувалася, нехристові поганому!.. (Я забув додати, що гостинець той мурував своїм приватним накладом жид, барон Попер). Вже би-м не мовив, аби з тягарем яким, — а то видите, впорожні, та й годі з проклятої баюри вигарбатися. І конища помучив, і сам утепенився, як бачите, — та й годі. Нужда моя, — мара м'я якась сюди несла, в тоту безодню!

— Та що, — кажу я, — будете самі мучитися? Віз страмний, ще надсадитеся абощо. От погодіть, я покличу людей, запремося разом, — лекше піде.

І, не чекаючи відповіді, побіг я скоками по камінню і закликав робітників.

Досить-то довго бавило заки п'ять хлопа здужали витягти великий вуглярський віз із глибокої западні. Вкінці віз стояв на твердім, люди пішли назад до своєї роботи, а вугляр узяв у руки свій батіг і гейкнув на помучені коні. Віз рушив, обік нього вугляр. Я постановив, бодай для товариства, держатися разом із ним. Поволі, утяжливо йшла їзда, — не хибло часу до розмови.

Я розпочав звичайними питаннями: — А відки ви? А як заробкуєте? Чи богато вам несе ваша робота? Яке газдівство у вас, як, що? — От, як то звичайно.

— Я з Суходола, — каже, — але тут, у Ілемському лісі, ми напалили вугля, та й я вже туди їду.

— То вас більше є до того?

— А штири фірі. Ще як був мій небіжчик Іван, то-сме їздили в п'ять.

Вугляр, з котрим я бесідував, був чоловік уже підходулого віку, з півшеста десятка літ, коли й не більше. Ростом високий, як часто бувають наші гіряни. Волосся довге, вже шпакувате, спадало з-під чорної повстяної кресані на його плечі. На нім був короткий кожушок без рукавів, так звана бунда, і міцні, шкіряні ходаки з чорними, вовняними волоками.

— А давно вже, як ваш Іван умер? — запитав я по хвилі, під час котрої старий мовчав і, звісивши голову, ступав понуро дальше.

— От, десь так у петрівку рік буде. Най му там легко душеньці буде! Добрий був хлопець, — душа не дитина! Та й таку му бог смертеньку судив, що страх подумати! Гей, гей, якби-то мені відки інде прокормитися, не поглянув би я навіть ніколи на тото вуглярство. Оно збавило мені мого сина, мого Іванчика, що-м го єдиного мав, як єдну душу в бога!

Старий зітхнув важко.

Я дав йому виговоритися. Знаю з власного досвіду, як то прикро, коли наші сумні, жалібні спомини перериває хтось цікавими питаннями. Я старався заспокоїти вугляра, звертаючи його увагу на посторонні предмети, а по хвилі запитав:

— А що ж то сталося з вашим Іваном?

— Ой, не приведи боже такого мому ворогові! — відказав.— От, коли ласка ваша, послухайте! Пізнаєте, який-то наш заробок гіркий та кривавий, — та й яке горе мене в нім постигло! Мушу вам сказати, що ціла наша родина в Суходолі — самі вуглярі. Ми бувало в п'ять фір їздимо. Я на єдній, мій син на другій, на третій мій молодший брат Митро, а на четвертій і п'ятій знов його два сини, Якимко і Штефан. Дома лишалися лиш жінки. У мене, крім Івана, була ще й дочка, Маруня, а у брата не було більше дітей.

— А звідки ж ви брали дров на стілько вугля? — перебив я.

— Купували. От, де в лісі яке охаб'я, повалене дерево, дещо — у наших лісах того страх богато. Закупуємо тото дуже тано, — ще пан рад, що позбудеся завади, бо то би й так дармо лежало та гнило. А ми припадемо, поріжемо на дрібні колодки, позносимо на поляну та й кладемо в купу.

Ну, але най вам далі повідаю.

Було то якось по зелених святах. Ми вже до того часу понавишукували по лісах цілі купи вівертів. Весна була мокра, — вітри подули, — таке вам понаобальовало, що мати божа! Аж жаль чоловікові дивитися! Якось вечером у неділю приходить до мене брат Митро.

— А що, — каже, — Максиме? Може би, нам час уже вибиратися з дому? І так єсьмо засиділися, — а все те про твого Івана та й про тото сватання.

А мій Іванко саме тої весни посватав був Оленюкову Фенну,— гарну дівчину, хоть і не богатих родичів. Боже мій милий, — як вони любилися! Дивлячися на них, я й собі ж радів, — у мене в серці й собі ж розцвітали молоді літа, молоде кохання.

— Ба, що, — кажу, — правда твоя, Митрику. Робота сама кличе на нас. От, сіна вже конятам нестає, що-сме тогід купили,— укосити нема де, бо у нас поля й толоки нема. Уже й нам зачинає хлібець відходити, — курта рада, братчику, збираймося!

— Та я уже готов. А ви ж? Будете на завтра з ладом?

— О, а що в нас ладити? Вози помазати, пили наострити, — та й ще там, відай, треба буде драбини новим луб'ям пообтягати. Ну, два нас, — то що ж то длі нас такий лад значить?

Я покликав Івана, — скоро вечір, свята неділенька відійшла, — ми взялися до роботи. На другий день зрана мали ми виїздити. Ще вночі прибігла Фенна в хату.

— А що, Іване, чула-м, що вже їдете в ліси?

— Ая.

Вона стала якось, ні в дві ні три, зачала м'яти в руці запаску, а далі, дивлюся, а їй сльози з очей кап, кап, кап.

— А тобі що, Фенице? — питаю.

— Та нічо! — відказала і зарум'янілася.

— Ов, дай спокій, не плач, сирото! Тадже ми ще чень за море не їдемо. О покрові вернемо, не бійся, грошей навеземо, весілля буде.

Вона ще дужче зарум'янілася. Іван до неї, втішає, розговорює, далі й поцілував, — ну, знаєте, як то молоді люди вже там знають до себе. Вона скоро і всміхнулася, — а я кажу знов:

— Не плач, Феннице! О, якби ти кождого разу зачала плакати, кілько Іван буде від'їздити, то де би й тих сліз у тебе набралося?

— Та ні, — відказала вона, всміхаючися крізь сльози, — мені якось так нині... лиш нині... сама не знаю чого.

— Ну, ну, ніщо не шкодить, — глаю я, — а тепер іди, небого, додому, нас ще робота чекає.

Вона сказала нам «добраніч» і пішла.

Заладили ми, що було треба, та й полягали й собі ж троха припочити. Встаю я рано, та якийсь такий, чи слабий, чи не добрий, ну, як сам не свій.

— Ов, — кажу до жінки, — знаєш, стара, якесь мені погане на сон набилилося!

— А що таке? — питає вона.

— От, так ми до рання на гадці вертілося!.. Коли ж бо чи замануло м'я, чи що, — на вікна-м ся подивив [1].

— Ну, — каже стара, — най усе зле щезає!

Повставали ми, помилися, богу подякували, жінка в печі затопила, варить сніданок, аж тут і Митро на обору.

— А що, Максиме, готов ти?

— Зараз, — кажу. — Ану ж ко, вступи до хати, хлопців своїх поклич, поснідаємо разом, що бог дав.

— Та ми вже по сніданку, — відказує Митро.

— Нічого не шкодить! — відказав я. — Таже ми всі свої, нема що церемонитися. Геї, Марушо, побіжи-но, поклич стрикових хлопців сюди!

Хлопці поприходили, ми засіли до сніданку.

Сонце вже високо стояло на небі, як ми вїхали. Погода була прекрасна. Іван після прощання з Фенною йшов якийсь засумований, Митро гуторив зо мною про те, де б насамперед рубати дрова, а Якимко і Штефан, ідучи побіч своїх возів, узялися розжалоблювати Івана співанками. Якимко витяг навіть із-за ременя сопілку, заграв, та такої сумної та сердечної, що Іван, бойє, аж голову звісив, ідучи позад нього. А Штефан за той час усе приспівував:

Ой, віз трави, ой, віз трави, а два вози сіна;
Ой, то ж то ми дівчинонька в серденьку засіла!
Ой, дівчино-дівчиноцько, така-с ми миленька,
Як уліті на нивоньці вода студененька.
Як уліті при роботі води ся напити,
Так з тобою постояти та й поговорити.

От так собі, — знаєте, молоді люди! Що їм до чого! Аби що, їм усе співанка на голову набреде, така вдача у них. У нас, старих, не то. Де нам?

Ви, певно, й самі здорові знаєте, що в кождім стані, аби робота яка прикра, то також є й свої приємності. Ну, де ж без того? Чоловік, звичайне, не німина. Таке, видите, і у нас, вуглярів. Виглядимо поляну, де би класти субітку, вози полишаєм в селі, а самі в ліс. Ну, беремося по два до віверту. Позакурюємо люльки, та пили в руки. Ліс докола тебе шумить, сонічко на небі десь-не-десь пронизується крізь галуззя, пташенята цвіринькочуть, що аж серце радується, а ти собі спокійно люльку пак та пак, та й потягаєш пилою. Ну, поріжемо вже ціле дерево, стягаємо колоддя на полянку. Боже, кілько чоловік намордується! Не раз аж очі з голови вилазять... І, бачиться,

[1] Народне вірування, що, коли прокинувшися зі сну, поглянеш на вікна, то забудеш усе, що тобі снилося.

невеличка колода, а як прийде стрімко горі горою, то аж дух у тобі запре. Зате ж, коли вже наносимо купу теньгу, беремося укладати. Усподу трошка відломків на огнище, а відтак колоддя, колоддя — геть догори. Наверха накладемо четиння, аби вітер не провівав та аби поломінь не вибух, а ще по тім прикриваємо землею або чим іншим мокрим, аби, адіть, ліпше утлілося вугля всподу. Ну, готова одна купа, підкладемо огонь; один лишається пильнувати ладу, а решта дальше. І поки перша утліє, ми підпалимо три-чотири. Тото вам варто видіти тогди, як то делікатно віглядат, як тут по лісі вінцем докола верха дим клубами зводиться! А вночі, то не раз гадаємо, що то такий великий червоний перстінь оперезав гору. Ну, а вже як міркуємо, що вгоріло добре, то зачинаємо гасити. Не раз із одної купи десять, дванадцять фір вугля. Міркуйте, що то за купи! Е, що вам хата! Нічо!

— Таке було й тогди. Наклали ми штири купі, попідпалювали та й пильнуємо. Моя купа була найпізніше запалена, коло другої був Митро, коло третьої Іван, а коло четвертої Митрів Штефан. Якимко був у селі при конях. Було то якось з полудня. Я пообтикав добре купу четинням, позабивав шпари, закурив люльку та й лежу собі під яличкою, вібачте, на череві, от так єм ся спер на лікті, нічого. Ще собі гадаю: «Вже би Митрову й Іванову купу завтра гасити, через ніч вугля акурат дійде». Аж тут нараз чую крик коло Іванової купи. Зриваюся на ноги, біжу, що там таке? Не дуже то й близько було. Прибігаю із Митровій купі: Митра нема! Ба, прислухаюся, чую Митрів голос коло Іванової купи, все кричить: «Борзо, борзо, розмітуй!» «Господи, — гадаю собі, — що там таке сталося?» Лечу я, скачу через пеньки та віверти, продираюся крізь хащі та ломи, а серце лише стук, стук, стук. Прибігаю. Мати Христова! Митро і Штефан звиваються коло Іванової купи. Тут огонь жбухає, як із пёкла — знаєте, вугля перетліло. Дими сарахкотять, а вони з деревляними копаницями в руках моцуються та розмітують колоддя.

— Що тут, що тут таке? — кричу до них. Але, відай, і не почули мого голосу, так тріскотіла четина та гудів огонь. Я виджу, що нема чого допитуватися, хапаю й собі ж довженну копаницю та розмітую колоддя. Заздрів мене Митро крізь дим, поломінь та іскри.

— Борше, — крикнув, — борше, брате!

— Та що таке? — питаю. — Де Йван?

Митро не відказав нічого. Лише Штефанко, обсмалений і ледво тлінний серед задухи, прокричав:

— Упав у огонь. Поломінь прохопився був зверха, а він ліз горі купою затикати. А втім, вугля просунулося, та й...

— Боже милосердний! — крикнув я, а самого мовби ледом обдало. Десь, не знаю вже відки, я набрав раптом сили. Що загачу копаницею, то колоддя летить, мов трісочки з-під сокири, що загачу, то летить, розскакується. Вже я попік собі руки, ноги, лице, не питаю нічого, лиш усе, мов безумний, приговорюю:

— Іванчику мій, дитиночко! Іванчику, де ти?

Аж ось серед червоної грані щось зачорнілося. Два нас захопили тото копаницями і вітягли. То був мій Іванчик.

Мати Христова, не приводь вас ніколи ні видіти, ні чути про таке нещастя, яке звалилося на мою бідну стару голову! Лежав мій Іванчик на землі передо мною, чорний увесь, як головня. Тіло в огні збіглося, шкіра перегоріла, потріскала... Не пізнати, де були очі, де уста, де лице, нічого!.. Мати небесна, я на своїм віку не видів ніколи нічого страшнішого, як був мій синочок сердешний. А я над ним стояв, ні живий ні мертвий, лиш руки ломлю та приговорюю: «Іванчику, серденько, обізвися, хоть словечко промов!»

Але мій Іванчик давно вже богу душу віддав. Дай му там, господи, душеньці спокій! Пішов він страшною дорогою з того світа, лишив мені тяжкий жаль, лишив старого без помічника, самого, як билинку серед поля! Ей, синочку мій, синочку, тото ж тобі, відай, така доленька судилася! Та й чи не воліло ж мене, старого, таке прислів'я спіткати? От була би стара з дітьми поплакала та й годі! Були би бодаї не бідували. А так що? Літа вже чоловіка змагають! Мені вже далі за піч лежати та старі кості парити, не волочитися по зарібках! Ох, боже єдиний, боже!.. Постояв я над своїм Іванчиком, та ніколи було стояти. Утер сльози, завив свого синочка у верету та й поніс у село, мов дитину. Другого дня поховали. Ей, паничику, паничику, ви ще не знаєте, що значить, як вітця серце болить за своєю дитиною. А тут голод, робота чекає, аби чоловік не загиб! Ніколи було довго сумувати та бідкати, ніколи завертати до старої матері та потішати її у превеликім жалю. Третього дня ми набрали вугля у вози та й поїхали. Чужі люди переказали матері, що: «Ось-ді ти, ненько, у тугу не вбивайся, а свого сина вже не надійся! Не приїде твій син тебе на старості літ приголубити, не висипле запрацьовані гроші на стіл та не скаже: «Нате, мамо!» Поїхав твій син у далеку дорогу, в чужу сторону, де ніхто не потребує заробляти. Там тебе, мамо, твій синочок ожидає». А бідній Фенниці переказали, що: «Ось-ді ти, дівонько, не надійся свого нареченого! Перемовила його до себе друга, розлучниця, сира могила!»

Дуже плакала за Іванчиком мама й сестра рідненька, а ще дужче бідна Фенниця. Приходили всі три у Ілем'я, наймали панахиду по його душі, молилися на свіжій могилі. От тілько й

казки про мого бідного Іванчика. Мати ще й донині плаче, а мене й до гробової дошки не перестане серце боліти. А Фенна також довго по нім плакала-сумувала, аж ось сих м'ясниць другий сватач наїшовся, пішла замуж. Дай їй, боже, прожиток щасливий за її цнрість!

На другий рік, десь знов о такім часі, здибав я старого вугляра. Розгуторився з ним про його життя.

— От, видите, нужда та й нужда! Нігде ні про що й не чути більше. Наш заробок день у день менчіє. І ліси вирубують, і того камінного вугля все більше. От, прийдеся далі з голоду загибати. Та от то бодай богу дякувати, що-м доньку віддав сих м'ясниць. А Митро вже не їздить за вугльом, пішов із Штефаном на заробіток у Людвіківку, до тартаку. Ще добре, що зо мнов пустив Якимка. «Бери, — каже, — брате, мого сина, коли твого господь милосердний зібрав зо світа». От така, видите, моя журиця темна. Коли б не Якимко, що вже мені все до помочі, то би прийшлося самому із старою пропадати з голоду. Сам уже, бачите, не проміжний, де то, де, літа плинуть та й силу забирають! А вже ніколи мені до інших зарібків братися. І не можу, і охоти нема. Жив вугляром, та таки, бачиться, й до гробу ляжу вуглярем. Коби лише був мій Іванчик золотий дихав! Не так би мені було здихалося. Гей, гей, лишив мене сирота, мов без правої руки. З ним усього не стало: ні сили, ні достатку, ні потіхи, ні зарібку, — нічого.

ЛЕСИШИНА ЧЕЛЯДЬ

I

Пречудовий літній поранок. У холоднім, легенькім вітрі ледве-ледве леліється широкий лан жита. Жито, мов золото. Колосся, наче праники, аж похилилося під вагою зерна та перлових крапель роси, що позвисали з кождої стебелинки. Стебла стоять високі та рівні, жовті і гладкі між зеленим листям повійки, полетиці, осету та іншого бур'яну, що стелеться сподом. Де-не-де видніється з-посеред того золотого, шумливого та пахучого моря синє чаруюче око блавату, або квітка куколю, або дівоче, паленіюче лице польового маку.

Зійшло сонце. Зацвіркотали свердки на всілякі лади, забриніли великі польові мухи, затріпоталися барвисті мотилі понад колосистим морем. Природа ожила. Вітер подув сильніше, подув теплом зі сторони ліса і зачав стрясати срібну росу з трав і цвітів.

У селі піднявся гамір, закипіло життям. Вигін запестрівся від худоби, яку гнали на пашу. За худобою йшли заспані та немиті пастухи. Декотрі лишень, які вспіли вже й поснідати, співали весело, гойкали та вилускували батогами, женучи свій товар.

З хат закурився дим. Господині топлять зарана, щоб вчасно зварити обід; молодших виправляють в поле.

Лиш у старої Лесихи не куриться зо стріхи. Хоча там їх три: стара, донька Горпина і молода невістка Анна, але вони таки ніколи рано не топлять, усе ввечір. Вечором спечуть та зварять, що там треба, — а весь день божистий не дбають. Запопадні господині, хоть куди!

Газдівство у старої Лесихи несогірше. Хата хоть стара, та ще добра; будиночки нові, просторі й опрятні, худібка красна,

що господи, гладке кожде, мов слимак. Пасіка також по смерті небіжчика Леся не пішла ніворотом. Лесиха приняла старого діда жебручого Зарубу в хату, обшила, обхамрала, — та й уже старий літом і пасіки пильнує, і коло хати найменшої крихіточки допантрує.

Лесиха була й справді жінка дуже господарна та запопадлива. Сукриста дуже та тверда. Бувало, як на що завізьметься, то хоть рака лазь, усе поставить на своїм. Хоть волосся в неї і сивіло, то лице її було червоне і здорове, як цвикльовий буряк. Облесного й масного язика в неї не було. Зате говорила все урівчасто і якось мов сердито. Жарту або якого іншого радого та щирого слова не чув від неї ніхто. Кождому, аби хто, вміла дотяти своїм острим язиком. Правда, кажуть, не з добра вона така й стала. Небіжчик Лесь, повідають, убивав її тяжко за молодих літ, прибивав кілком за косу до лави та бив... З горя вона тоді не раз і напивалася, і той звичай лишився у неї ще й дотепер, хоть ніколи п'янство не довело її до того, щоб розтринькувала та прошастувала гірко запрацьоване добро. Коли пила, то пила сама. В її хаті ані в селі ніхто від неї ніколи й не понюхав порції горівки. Стара Лесиха була дуже тверда і скупа.

Гнат Лесишин довго не міг оженитися. Ні одна дівка в селі не хотіла йти за нього. Не знати, чи то тому, що був такий злий та забіяка, чи тому, що такий поганий. Волосся червоне, очка маленькі, хитрі, як у якого татарина, сам великий, голова, як макітра, а губи, мов подушки, такі повіддувані. Ну, не про те річ, — най його там божа мати судить! — але досить на тім, що нікотра дівка не хотіла йти за нього. Ще — не знати, як і чому — плели щось люди, що Гнат не зовсім має чисті пальці, не раз так крізь них і дещо чуже прослизнеться. Не знаю, як де, а в нашім селі вже нема гіршої ганьби, як коли кого обнесуть, що він злодійкуватий. І нібито не злодій, нічого кримінального за ним не водиться, а злодійкуватий. Як то кажуть, «має неруш у руках». Чи вночі пару снопів із поля, чи вдень деяку дрібницю з чужого пустого обійстя потягне, та й то, чи бачив хто, чи не бачив, досить, що вже як піде така слава про чоловіка, то ніяк він не змиє її з себе. Таке було і з Гнатом Лесишиним, тому-то не міг він довго оженитися. Нікотра не хотіла йти за нього, та й годі.

Але вкінці трафилася-таки одна — Анна Тимишина. Пішла вона за Гната, та на своє горе. Бідна сирота, без вітця, без матері, тільки й віна внесла в Лесишину хату, що свої чорні брови, карі очі, та двоє рук робучих, та терпливе, послушне і покірливе серце. Ой, зазнала ж вона долі за Гнатом! Не минув рік, а вже стала щезати її краса, погасати блиск ока, хилитися до землі

вродлива голова! Звичайне — гризота, сварка та бійка! Кого вони не пригнуть до землі, не позбавлять веселості?..

І от вам уся Лесишина челядь. Ага, був ще у Лесихи хлопчина-наймит Васпль, що пас худобу. Його прозивали Галаєм, бо вічно, скоро вжене худобу в ліс, галайкоче та галайкоче і невгаває на волосок. В одній хвилі і коломийки задробить, і думки затягне, і весільної, і з псавтирі та гласів церковних. Не був він письменний, усе те переймав зі слуху, і аби вам одну співанку вмів скінчити. Голоси та співанки плелися в його голові в якімось дикім неладі і моталися, мов клоччя сіна в буйнім вітрі. Вони не цікавили, а тільки заглушували його. Він, співаючи, не тямив о світі, ані о собі. Худоба брела ніворотом. А як хто інший співав, то він не любив слухати. Сказано, якийсь тумановатий. З чого йому таке пішло, бог знає. Може, також з нужди та бійки. Ой, бо то й натерпівся він усілякого лиха, відколи померли його родичі на холеру. Вони, кажуть, були багатенькі і пестили дуже свого Васпльчика. Смерть забрала їх нагло одного дня, — Васильчик перейшов у чужі руки, а чужі руки, звісно, не гладять! Били його, бо був розпещений, упертий, лінивий. Вигнали з нього ті хиби, та заголомшили молоду голову, затоптали останню іскорку дитинячої свободи і живості. Мавток зслиз у чужих руках, мов спіг у воді, а Василя дали на службу до старої Лесихи. А тут, звісно, він попався ще в твердшу школу. Тут його допікали не стільки бійкою, скільки голодом та тою ненастанною гризнею, якою Лесиха вміла з'їдати чужу душу, як іржа залізо. А Василь мов і не чув. Поки в хаті, серед людей, то мовчить, ходить, як туман, а скоро тільки вирветься на самоту, в ліс, на толоку, то співає-співає, а властиво, галайкоче без тями, людям на сміх, а собі, мабуть, на полекшу, а бодай на забуття, на оп'яніння та безтямність.

II

Лесиха, сказано, запопадна, перша йде зажинати з донькою і невісткою.

— Най-но, чи наш Галай і нині пустить худобу в царину, чи буде тямити вчорашні синці? — заговорила якось, ніби жартуючи, з осміхом Лесиха, йдучи передом та поблискуючи новим серпом під пахою.

— Ба, а чому ж би не пустив? Як зачне вигалайкувати, то й про світ забуде, не то про худобу! — відмовила Горпина. Її гарне молоде лице світилося здоровим рум'янцем супроти сходячого сонця. Вона одна була ще найщасливіша на всю хату. Мати любила її, хоть, правду сказавши, не раз і Горпині доводилося коштувати гіркої від матері або від брата.

— Ой, так, приголомшили бідного хлопця, як кота загорілого, та тепер добивають! — шепнула, ніби сама до себе, Анна. В серці бідної сироти найскорше збудилося пожалування над таким же круглим, нещасним сиротою.

— Ага, свій усе зі своїм рука! — відрізала їй гнівно Лесиха. Вона зачула тихі слова невістки.

— Сирота, а писок, як ворота! — кричала дальше. — Не бійся, моя кіточко, і ти б варта з ним на одну гилю! Зійшлися обоє, та й зараз одно над другим і жалується. Ей, божа би вам мати не дала просвітлої години, що ви мою працю дармо марнуєте, мій хліб дармо жрете, а все лельом-полельом поводитеся.

— Ну, мамо, вже знов зачинаєте? — огризнулася Горпина.— Та й як вам не сором таке говорити? Та ви би, здається, й камінь із місця рушили своїм язиком, щоб не лежав дармо та не забирав місця, не то живу людину. Та хіба ми не робимо, дармо хліб їмо?

— Ой, роби-те!— протягаючи слова, передразнила Лесиха.— Так робите, як той, у кого глиняні руки і капустяна голова. Якби не гукати на вас, не думати за вас, то було би з вашої роботи стілько потіхи, як із торішнього снігу.

Лесиха замовкла. Задихалась. Ніхто більше не обзивався.

Прийшли на місце. Анна вибрала місце на межі, де склала полуденок. Лесишина нивка була шість загонів заширока. Три їх за день могли її набезпечно впорати.

Лесиха тут уже порядкує.

— Ти, непотрібе, — відізвалася прудко до невістки, — ставай онтут! (Показала найширший загін). Ти (до доньки) сюди, — а я на прилуду!

Поставали.

— Господи помагай! — сказала Лесиха і перша ужала жмінку спілого, колосистого жита, перша зробила перевесло, зв'язала снопок і відставила його набік. То первачок, він на урожай значить.

— Ану, до роботи! — промовила знов. І три жіночі голови схилилися до землі, рум'яніючи. В руках заблискотіли серпи, захрустіли тверді стебла жита, підтинані блискучим, зубчастим залізом. Жменя за жменею паде на землю. Гарним, протяглим луком перемикають женці нажату жмінку понад головою за себе і кладуть на стерні. Час від часу одна випрямиться, вимкне жмінку жита, стрясе з пашнистого бур'яну, розділить надвоє, скрутить перевесло і простре його на свіжій, пахучій стерні. Свердшки, жуки і всяка комашня утікає поперед серпами. Часами й злякана сіра миш висмикнеться зі своєї нори, перебіжить попід ноги женчисі та й знов повзне в ямку.

Рано, за холоду, з росою добре жати. Хруп-хруп, хруп-хруп... Лиш тільки всього й чути та шелест складаного в снопи жита.

Але поволі-поволі, свіже польове повітря, широка самота і тишина поля, одностайність роботи спонукують духа, щоб виявив себе. Розмова не легко тут зав'яжеться, — стара Лесиха все її якось прикро перерве. От одно що, так се пісня.

І поволі-поволі із загальної тишини і одностайного хрупання стебел вирізується чудовий, срібний, зразу тихенький, мов несмілий голосок. Се Горпинин голос. Стара жне, не зважає на те. Горпина стає сміліша, голос міцніє, із серця нехотя ллється тужна пісенька:

Туди лози хилилися, куди їм похпло;
Туди очі дивилися, куди серцю мило.

— Гей, ти, неліпо якась! — крикнула Лесиха до невістки. — Чи вже лишаєшся? Вже тобі руки покулило, чи що?

Анна, слабовита й так, не змагала на найширшім загоні йти порівно з іншими. Вона лишилася була вже майже о півтора снопа взаду.

— Що ж бо ви, мамо, мене нині вчепилися, як оса? — відрекла вона, зібравшися якось на відвагу, але не підводячи голови. — Хіба не видите, що не можу борше жати, бо загін широкий? Ваша прилуда не те. Лацно вам виварачати.

Се розлютило Лесиху.

— О, дивіть мені на неї! Яке сміле та угурне. Ще й своє рило ставить напротив мене! Ей, небого моя! Коби мені борзо вечір, прийде Гнат із косовиці, не будеш ти така широка!

Анна хотіла ще щось відповісти, але Горпина шепнула до неї:

— Дай спокій, сестрице! Мама все мусять теркотати. Жнім разом!

Анна замовкла. Горпина зачала її все піджинати, майже півзагону собі забирала. Була то щира душа, не в маму вдалася, та часом лише говорила під її лад, бо знала сукристу материну натуру. Знов стало тихо, лише стебла хрупотять, та час від часу серп бренькне о камінець.

Горпина десь сперегодом затягла другу пісню. Зібралося Анні на тугу й жалощі, і вона також силкувалася вилити їх піснею. Вона несміло та рівно і переливно затягла:

Зайшло сонінько за віконінько,
Як промінное коло;
Вийди, миленька, вийди, серденько, —
Промов до мене слово!
Рада би-м вийти, рада би-м вийти,
До тебе говорити, —
Та лежить нелюб по правій руці,
Боюся го збудити!

Лесиха слухала пісню, затиснувши зуби. Кілька разів спідлоба суворо поглянула на невістку. Анна не бачила того, жала далі і співала. З її тусклого ока скотилася навіть груба сльоза і впала на серп. Знак, що її серце її співало ту ж пісню, не лиш уста.

— От що їй на голові! Господиня моя зателепана! Які співаночки виводить! — перебила гнівно Лесиха.

— Дайте-бо ви, мамо, Анні спокій! — з серцем відрізала Горпина. — Що вас за говорінка напала? Ні говорити, ні плакати, ні сміятися не даєте, ще й співати бороните! Яка мара далі витримає у вас?

— Но, но, розтріскоталася, сороко куцохвоста! — скрикнула мати. — Волиш жати та тихо бути! Не бійся, знаю я, де у тебе раки зимують! Лиш мені не мовчи, то й ти будеш знати, почому локоть борщу!

Знов одностайно і понуро йшла робота. Стара хвиля від хвилі покрикувала на невістку, то на доньку, мов оконом. Уже сонце геть-геть підійшло. Жито клалося на поміть та встелювало широкі загони. Вже наші три женчихи пополудпували і, не спочиваючи, взялися знов за діло. Сонце жарило, з лиць котився піт. Свердки цвіркали голосно та проникливо. Здавалося, що їх голос лунає десь глибоко під землею і впадає до вуха, мов острий кремінний пісок. Окрім свердків, усе затихло, все поховалося в тінь перед палющим сонячним промінням. Лиш люди, пани сотворіння, мучаться тоді, коли спочиває природа.

III

— Лесихо, Лесихо! — чути голос якогось косаря з-під ліса.

Лесиха встала, приложила руку над чоло і вперла очі в далечінь.

— Чи не видите, онде три ваші корови в вівсі? — кричав голос дальше.

Із ліса долітало галайкання і верескливий спів Василя:

Ой, там на горбочку
Сидів дідько в черепочку,
А ми його не пізпали...
Гей...

(оте «гей» тяглося безконечно довго),

мати ж моя, мати,
Пусти мене погуляти...
Го-о-о-а-усподи, воззвах тебі, услиши м'я!..

— Ах, чортів накоренок! Уже знов змалював! Бодай же ти з себе печінки викричав! Василю, гей! Василю, гей! Дідьча би

тобі мати в печені всадилася! Ту-у-мане вісімнадцятий, на! А не видиш, що корови в шкоді — га? А, повилазили би тобі тоті сліпаки, та би тобі повилазили!

— Господи помило-о-ой! — ішов відгук із ліса. Те «лой» тяглося знов дуже довго і згубилося вкінці десь у далекім, темнім лісі.

— Галаю — на, Галаю! — закричав знов косар з-під ліса. — А не вженеш ти собі корови з царини? Вигнало би тебе, як Бачинську гору, га!

— Ой, дуду, ду, ду, ду, ду, ду, за волами я йду! — репетував Галай з ліса.

Косар, мабуть, стратив терпливість, ухопив косу на плече та побіг сам виганяти корови з вівса. Ввігнав їх у ліс і щез за ними в темряві зелені. Лиш незадовго чутно було крик і ревіт Василя.

— А то, то, то! — приговорювала Лесиха, знов схиляючися до жнива. — Най з нього там і третю шкіру здійме, слова йому не скажу! Най пантрує худоби, а не галайкоче!

Вечоріло. Сонце пишно закотилося за сині гори. Мряка зачала налягати на луки і клубитися чимраз ширше сивими туманами. З-під неї, мов дитина з-під теплої перини, обізвалися деркачі. Перепелиці запітпіліткали з жита. Вітер повіяв від мочарів теплом та запахом сирого лепеху і татарського зілля. Любо якось та легко ставало на серці.

Наші женчихи дожали нивки, поставали, повипростовували крижі та відсапували.

— Ладний деньок буде завтра, — промовила Лесиха якось ласкавіше, як звичайно. — Богу дякувати, що ми тут нині вполаралися. Завтра треба буде ячмінь на Базарищі схопити.

— Ладна ніч буде нині! — прошептала Горпина, легко почервоніла і зітхнула.

Анна всміхнулася до неї, та якось сумно, мов крізь сльози. Вона одна знала про тайну Горпининого дівочого серденька, про її любов до вродливого, чорнобрового парубка Митра Грома.

— Ну, чого стоїте! Анно! Хопти узбирати, коровам до припусту! Ти, дівко, бігай, телята напій! Ну, борше!

Анна зараз метнулася мовчки, радніше, як звичайно. Чаруюча сила лежить в однім-однісінькім ласкавішім слові! Горпина підбігцем і приспівуючи поквапилася додому, а стара Лесиха, положивши серп на голову вістрям до хустки і завдавши собі на плече сніп-первак, гордо помела за нею.Остатня прийшла додому Анна, двигаючи на плечах велику верету свіжого, пахучого та цвітистого бур'яну. Корови чекали вже на неї, а побачивши свою звичайну вечерю, зачали ричати з радості і стовпилися разом коло сіняних дверей, чекаючи, аж прийде черга

на кожду йти до сіней, перекусити смачного зілля і віддати в чистий скопець свій цілоденний запас молока.

IV

Уже геть-геть смерклося. У Лесихи затоплено в печі, і огонь палає ярким, червоним світлом. Анна з Горпиною порають ся, варять, що треба, на завтра. Дід Заруба голосно говорить молитви, сидячи на припічку, а Василь, наслухавшися сварки Лесихи і відібравши зо два бухнаки межи плечі, поліз на піч і заснув, не чекаючи вечері.

Під вікнами почулися тяжкі мужицькі кроки і бренькання коси, а трохи згодом увійшов Гнат у хату, кинув старий солом'яний капелюх на лаву і сів конець стола.

— Ти на, Галаю! Бики поприпинані?

— Поприпинані, поприпинані, — відповіла Анна, миючи миски і заходячися коло вечері.

— А ти, газдине, де твої серпи лежать?

— Або де ж? Адже в сінях над одвірком! Де ж би мали?..

— Ага! Аби я був троха не діздрів, був би собі ногу на віквіченний просадив! Під самим порогом!

— То, певно, коти...

— Ой, небого моя! Лиш ти не пантруй моєї праці, як ока в голові! Не маєш свого що розмітувати! Не принесла ти мені тут ніякого віна!

Анна замовкла. Її дуже прикро вкололо те слово. «Нащо ж ти брав мене? Адже ти й тоді видів, що я бідна!» Такі гадки тиснулися їй до голови, але смілості не було у неї кинути й собі ж ними Гнатові в очі.

— Ну, спати! — комендерує Лесиха. — Ти, непотрібе, огонь у печі погаси, грань позамітай у закутець, чуєш? Горшки у піч, най крупи на завтра доваряться. Горпино, води ще нема! Рушай по воду, а хутко!

Анна почала поратися, а Горпина вибігла до сіней. Тут лише злопотіла коновцями та й коромислом, рипнула дверима, а з обори чутно лиш було веселу пісеньку:

Коби-м була така красна, як та зоря ясна,
Світила би-м миленькому, ніколи не згасла!

— О, які їй по голові свердки цвіркочуть! — відізвався сердито Гнат, роздягаючись. — Мамо, не висилайте її ніколи вечером за водою!

— Або чому?

— Та хіба не знаєте? Той довгоносий Громик, он із-за дороги, щось дуже до неї...

— Що? — верескнула Лесиха. — Тото засмаркане сміє підлазити до моєї доньки? Таже я йому волосся обмикаю на його капустяній голові! Я йому піду до матері, най його собі держить, коли не хоче, щоб йому яка кавза сталася!

Гнат ліг уже на постіль. Лесиха довго ще сапала та ходила по хаті.

— Ей, най-но я його зловлю в свої руки! Буде він матися! Підсвинок якийсь ходить! Адже як його пірву за лабу, а за другу приступлю, то його розідру.

— Угу, а вам що таке, мамо? — зачала уговорювати Анна. Вона досі мовчала на тоту бесіду, кінчила прятати. — Що вам такого припало? От, слухаєте, що Гнат плете! Та най скаже, чи видів коли своїми очима, аби Громик зачіпав Горпину?

— О, який мені тут з неї адукат! — відкрикнув на постелі Гнат. — А не підеш ти спати, ти, робітнице моя неплачена!..

Лесиха роздяглася і лягла на запічок, де Анна постелила вже була для неї м'яку перину і два заголовки. На печі хропів уже голосно дід Заруба та час від часу галайкав крізь сон Василь.

— Діду, а оберніться на другий бік! Не хропіть так, піч завалиться! — крикнула Лесиха, штуркаючи діда в бік.

— Бог заплать! Ручечкам роботящим, і ножечкам приходящим, і головам вислухащим, — зачав Заруба крізь сон свою звичайну молитву, але зараз же обернувся на другий бік і втих.

По хвилі заснула й Лесиха.

Тихо стало в хаті. Місяць несміло, блідо проглядає крізь мутні шибки. Анна ще не лягала спати. Вона сперла голову о вікно, а лікті о варцаби і довго стояла, тяжко задумавшись. Над чим вона думала? Бог знає. Може, переходили поперед її очима її літа молоді, невеселі, сирітські. Може, пригадувалася її серцю яка перша, щаслива, безталанна любов, бо в очах закрутилися дві сльози, а з уст ледве чутно полилася сумна думка:

Шуміли верби в Поповій Дебрі,
Та й лозовоє пруття;
Люблю тя, дівча, люблю, серденько,
Про людей не візьму тя.
Не так про людей, не так про людей,
Отець-мати не велить...
Мене за тобов, мене за тобов
Само серденько болить!

— Жінко, ти, каланнице моя неприторонна! Що ти, вибралася миші ловити, чи що? Чому спати не йдеш? — обізвався Гнат.

Анна схаменулася, обтерла сльози і клякла до молитви.

Молилася довго, гаряче, простими, сердечними словами.

Знадвору долітало іржання коней, яких конюхи гнали на пашу, то жалібний голос сопілки, то деркання деркачів у траві. Загавкала собака і затихла. Заклекотів запізнений бузько на сусідовій хаті. А на вигоні прощалася Горпина зі своїм любком.

— Горпино, серце, зажди ще хвилечку! Ми ще й не наговорилися.

— Ні, Митрику, нема коли, мама будуть сварити. Ти знаєш, які вони! Добраніч тобі! А завтра...

Не докінчила, хопила коновці з водою і побігла до хати.

— Еге, завтра, — шептав за нею Митро. — Хто знає, яке те завтра буде.

Довго поглядав з вигона на Лесишину хату, а далі й задумався.

«Чи не дармо я її люблю? Чи віддасть її стара Лесиха за мене?»—подумав він. Серце йому стислося, коли погадав про свою бідність.

— Треба робити, заробляти щосили, а чи що з того вийде?.. Таке-то наше гречане...

Зітхнув важко, витяг сопілку з-за пазухи, заграв, затилікав, та так дрібно та тужно, немовби в тім голосі тонула вся його надія на тихе щастя.

— Гірка моя доле! — прошептав Митро і повернув у свій вигін до бідної, вербами обсадженої хатини, де жила його стара мати. З-між густих зелених верб чути було по хвилі парубоцький голос, що виводив пісню:

Ой, ще кури не піли,
Кажуть люди: день білий!
Ой, вийди, вийди, хороша дівчино,
Поговори зо мною!

Лолин, у червні 1876.

ДВА ПРИЯТЕЛІ

І що ви, куме, говорите о приязні! Приятелі, приятелі! А я вам не знати що ставлю і скажу, що нема на світі правдивої приязні, ані правдивих приятелів! Звіть м'я, яким хочете, говоріть, що вам злюбиться, я все буду своє! Бо і що ж то: приятіль? Чи найдете такого приятеля, щоби вам або там в нужді поміг, або чим-будь поратував? От говориться, аби ся говорило, та й годі! А сли хочете, то я вам ось зараз і доказ розкажу, аби-сте знали, як-то мало нині можна спуститися на приятеля!

Таже ви знаєте, в якій я був приязні з Хомою Підгорбочним. Та й як же нам було й не побратиматись! Ми, бачите, оба були парубки на ціле село; хлопці, мов дуб'я, крепкі. На маєтку родичів бог не скривдив, ані нас на працьовитості. Вистроїмося бувало щонеділі, як бог приказав, — не сором межи людей показатися. А дівчата! О, що вже тоті не налітаються за нами, то святий їх Андрій один знає! Звісно, чисті хлопаки і неабияких батьків діти.

Товаришували ми з Хомою, що аж любо. Чи бувало в ліс по дрова, чи в очерети зо стрільбами на качки, чи до танцю, чи й до другого діла, оба та й оба. І не було межи нами ніякої ані сварки, ані незгоди. Скаже було Хома: — Семене, вийди завтра на мою сіножатку підтяти там троха трави, твоя вже покошена! — Та чому не вийти? Вийду! — говорю. Скажу було Хомі: — Побратиме, у вас нема роботи, возьміть наш волок та понаправляйте, підемо з неділі в Дністер на рибу. — А, то добре! — каже Хома і зараз бере волок до направи.

Наше село, як бачите, над самим Дністром, та й ще на рівнині. А ми оба дуже охочі були до рибацтва. Підемо бувало чи то з саками, чи з волоком, чи, як у повінь, з крошнями,

наловимо такої красоти, що кар-карезний! С що і собі, і на продаж.

Ну, нічого! Парубочили ми з Хомою як рідні брати. Не раз і дивувалися люди. «Як вони, — кажуть, — погодяться? Та то немов огонь і вода!» Я, бачите, зроду повільний собі, а Хома — то прудке, як іскра. Але що то й говорити! Стали приятелями, то годі вже позад себе оглядатися! Якось ми погодилися, та й ще й як. Коби так наша громада кождого разу годилася при виборі нового війта, то, певно би, не було у нас не раз такої кавзи, як буває!

Ех, літа, літа молоді! Хороші би ви були, золоті би ви були для кождого парубка, єли би не приходила на вас тота страшна відьма — бранка. Ще то тепер, то все фрашки. Возьмуть тебе до війська, ну, бодай чоловіка за чоловіка держать: не збиткуються, як над німиною. Правда, прийдеся ще й тепер не одному відобрати своє, заким тої муштри вивчиться, та що то против давного? А втім, і старі люди говорять: доти пес не навчиться плавати, доки єму в вуха не наллється. Нема науки без муки. Але ж бо тепер сам той асентерунок — то вже не такий страшний, як бувало. Ставишся раз, другий, третій, — не возьмуть, випишуть, і ти вільний, хоч женися, хоч дальше гуляй! Але за моїх часів, о, то не туди йшло! Крий нас боже від такого! То бувало мандатор сам списує і подає, кого йому подобається, до асентерунку, не питає, чи він уже ставився три, чи шість, чи кілько разів. Так бувало не один бідолаха і десять, і п'ятнадцять літ жиє в вічнім острасі. «Ось, — гадає собі, — спадуть шандарі, закують у ланцюшки, та й гайда під міру!» А то, бачите, не на те йшло, що нині. Не йшли хлопці так самі до бецирку, не ставились так, як тепер, — утікали і ховалися хто куди міг, а мандатори з шандарами волочилися за ними по всіх закамарках. Погано було жити на світі.

Ось десь так серед м'ясниць чуємо і ми: записано нас до асентерунку. Боже! зів'яло в мені серденько, як-єм тото почув. А мій Хома аж одеревів цілий, сердешний.

— Не дожидаймося, — каже, — Семене, лихої години на себе, утікаймо!

— Утікаймо! — кажу й я та й побіг домів збиратися.

Тато, мама, всі дома як почули, що діеся, так і померкли з превеликого жалю.

— Синочку, синочку! — заводили мама. — Одного тя маю, як одну душу в бога, та й того ми тя хотять відібрати!

— Цить, стара, — сказали тато крізь сльози, — не держи єго, най іде, чень єго бог милосерний устереже від тяжкої нужди! Збирайся, небоже, прощайся з матір'ю, з сестрами, підемо, підведу тя за село.

Зібрався, попрощався. Ненька умліли, як я вийшов.

— Семене, Семене, вернися! — кричали вони.

Я вернувся.

— Най хоть надивлюся на тебе, синочку мій, душенько моя! Може, то останній раз тебе бачу.

— Дайте, мамко, спокій, бог ласкав! — відповів я дрожачим голосом, цілуючи їх у коліна, а самому аж серце стискалося.

Пішли ми з татом долі загородою над Дністер. Там ждав уже на мене Хома. Тато поблагословили нас, порозповідали, де і куди які криївки, ми попрощалися та й пішли.

Ой, набідувалися ми до весни, боже єдиний, ти йно сам то знаєш! От чуємо, по селах туди і сюди бушують шандарі, того і другого зловили. Нас ще якось господь сохраняв. Ми все держалися придністрянських сторін, мокряків та очеретів.

Аж ось в однім селі говорять нам: «Утікайте в поле! Шандарі з двох боків надійшли, перешукують очерети, виловлять вас, як рибу в саку!» Падоньку нещасний, куди ту повернутися? В селі сховатись — і гадки нема. В поле втікати, то напевно пропадати: поле чисте, ліса і полики нема, — виловлять, хіба би у нас заячі ноги або хіба би-смо поховалися в мишачі нори.

— Хомо, прийдеся пропадати аж ту! — кажу я, опускаючи руки.

Ми вже щось три ночі не спали, помучились, утепенилися, що ледви дихаємо. Нема сили і кроком поступитися, не то щоб втікати по полю.

— Знаєш що, — каже прудко Хома. — Ходи за мною.

— Куди?

— Не питай, ходи, єли не хочеш пропадати!

Я знав прудку Хомину натуру, змігся якось та й іду. Дорогою гадаю собі:

«І тото приятіль, то щирий товариш? Веде мене кудись, бог вість куди, а словечка щирого не скаже, не потішить, не порадить! Гой, гой, світе мій білий, нещасна моя годинонько!»

Правда, не раз мені і до тої пори Хома ставав у великій пригоді, не раз ратував мене, незважаючи на своє небезпеченство — ну, але ж і я не лишав єго ніколи в ніякій потребі, слухав єго, як вітця.

Так і тепер.

Таке розгадуючи, іду, ноги волочу по якійсь обочі край села з Хомою. Іду та й дивлюся, куди він поведе.

— Гов! — сказав Хома, підходячи до самої крайної хати, — ту треба відпочити.

— Ту відпочити? — скрикнув я, роздивившися. — Хомо, а тобі що такого? Таже то сама крайна хата, ще й стоїть на такій

голотечі без найменшого захисту! Ту нас так найдуть і злов'ять, як воробця в сильці!

— Ту мусимо спочивати! — сказав знов Хома холодно і твердо. — Я не можу дальше!

— Але ж, чоловіче, бійся бога!— кричу я. — Сам у пропасть пхаєшся! Що тобі сталося? Чи тобі розум з голови виплив? Я ту не буду спочивати, аби-сь ми не знати що давав!

— Не будеш? Га, то як хочеш. Я ту спочиваю!

— Ходи бодай до оптої стирти та там зарнємося в сіно. Не дурій, чоловіче, не пхайся сам у нужду!

— Я і кроком відси не рушуся! — сказав знов уперто Хома і пішов до хати.

Боже мій милосердний, то ж то мій приятіль, то мій щирий товариш! Доброхіть пхає мене і себе у різницю! І не уступить від свого хоть гинь! Упреся, як козел рогами! Мати пречиста! Ратуй мене від усего злого і від такого приятеля!

«Але що ж тепер діяти? — гадаю собі дальше. — Прийдеся самому пропадати! Ех, — гадаю собі дальше, — пропадати мені самому деінде, а Хомі ту — волимо вже бодаї оба разом гинути!»

І я пішов за Хомою до хати.

— Що, нагадався, нарозумився? — питає він мене з насмішкою. Боже, він ще насміхаєся над моєю нуждою, а з мене би й крові не дорізався!

Хата, до котрої ми зайшли, то була напіврозвалена стара кучка, житло старого діда жебрака. Лиш літом він ту часом ночував, — зимою сидів у селі, а й літом звичайно цілими тижнями волочився по селах за жебраним хлібом. І тепер ми не застали єго. Хата була засупена засувом, але Хома відсунув єго кусником якогось патика. В хаті не було нічого, крім кількох торбів, палиці дідової, шапки, позшиваної з тисячних латок, та й деяких других лахів.

Але мені дивно було, чого-то Хома так тішиться і бігає по хатині.

— Гей, Семене, — каже він, — ти, бачу, двері засунув? Не засувай їх! Ще й відхили троха, тут душно!

Боже мій милий, той чоловік, видно, весь розум стратив, чи що!

— Відсунь двері і відхили, чуєш? — гукнув на мене.

Що ж було робити? Мусив-єм слухати налибоватого.

— Розбирайся й лягай спати! Треба проспатися, бо вночі і на волосок оком не змигнемо!

Я стою, витріщивши на него очі, сам не знаю, що дієся зі мною.

— Чуєш, чи ні, тумане вісімнадцятий! Розбирайся та лягай спати! Як буде час іти, то я тебе збуджу.

Мені переверталося в серці і кипіло, як у кітлі. Сльози виступали на очі.

— Хомо! — кажу крізь плач. — Що тобі сталося? Чи ти стратив бога з серця? Чи ти забув, що маємо родичів?.. Чи ти забув, що шандарі леда хвиля надпадуть? Що ти робиш? Зглянься на бога, не губи нас обох! Таже ми колись були товаришами, я любив тебе щиро, як свого рідного брата! Що я тобі провинив? За що ти хочеш мене віку збавити?

І що ви гадаєте? Хома зм'ягчився тою бесідою? Бодай так пси траву пасли! Відвернувся вам від мене, як нелюд, потер рукою по чолі чи по лиці та й в сміх.

— Ха, ха, ха! Ото мені парубок! — реготався. — Занюхав біду, як тої сліпий ковбасу в борщі, та й уже: гину, каже, нема м'я!

Ото, видите, щирий приятіль! І спусти ж ся на такого чоловіка! Заждіть, яке він мені ще вистроїв!..

— Семене, — каже Хома по хвилі вже якось лагідніше, — Семене, братчику, хіба ти гадаєш, що я би не віддав життя свого за тебе? Хіба ти забув, що ми оба на одній дорозі? Не гадай пречінь, що я з глузду зсунувся, або щó, що хочу себе і тебе погубити! Лиш роби, як тобі кажу, а увидиш, що я ще не такий дурний, як тобі видиться.

Троха мене успокоїли ті слова, а зрештою що ж було робити? Роздягся я, постелив сірак на землю і ляг. Але де там мені заснути! Дрожу цілим тілом, як риба в матні! Кому би в такій тривозі сон до голови брався?

Хома не лягав, шарив щось по хаті. Що він задумав? Господь єго знає. Я не догадався, аби й що!

— Семене, — каже він, видячи, що я не можу заснути, — на, випий!

І підніс мені порядну чарку горівки. Горівку він мав при собі, чарку найшов десь у закутку.

Я випив. Напій був сильний, мене якось проняло теплом, утома відозвалась — за хвильку я заснув мов камінь.

Не знаю, чи довго я спав, чи ні, аж ось Хома будить мене знов.

— Семене, Семене, вставай, шандарі!

Остатнє слово, мов ясний грім над ухом, протверезило мене в одній хвилі.

— Де, де? — питаю, зірвавшись на рівні ноги.

— Не питай, роби, що тобі скажу!

— Що робити?

— Зажмури очі і не отворюй їх, аби що було, аж доки тобі не скажу. Пам'ятай!

— Добре, добре!

— А тепер на тобі отсе в руку!

Я взяв. То був мотуз чи воловід якийсь, не знаю.

— Держися добре!

— Держу.

— Ходи тепер за мною!

Ми пішли.

Дорогою чую — крик якийсь, плач, завід, товар реве, ноги гавкають, під ногами болото, — ми, відай, ідемо селом.

— Хомо, бійся бога, куди ти ведеш мене?

— Ані слова, тумане! Шандарі надходять! — шепнув він мені своїм твердим голосом. Я замер зо страху.

«Отут нам буде! — гадаю собі. — Пропала коза, пропала і береза!»

Ідемо дальше, а підо мною коліна лиш диль, диль, диль! Аж ось чую:

— A skąd wy, dziady? [1] — питає різкий голос.

«То, певно, шандар, — гадаю собі. — Ну, господи, помилуй грішну душу! Зараз і до нас заговорить! Дивно мені лишень, чому насамперед говорить до якихось дідів».

Смішливий старечий дідівський голос відповідає туї передо мною:

— З білого світа, паночку ласкавий! Ми божі старці, браття-близьці. В ріці купалися, в воду нурялися; я єго занурив, а він в воді очі погубив. Хотів найти, та не міг, так і додому побіг.

— Ха, ха, ха! — засміялось кілька голосів.

Боже ласкавий, ту їх мусить бути немало. І чому вони не хапають, не в'яжуть нас? Навіть не відзиваються ні словом до нас.

— Gdzie mieszkacie, włóczęgi? [2] — питає знов різкий голос, але видно було, що крізь сміх.

— Край води, паночку, край води! Наша хата з лободи, защіпка з ріп'яха, а стріха з лопуха!

Знов сміх довкола, але шандарі ще не займають нас. Я дрожу цілий і держуся за мотузок, не сміючи вже направду зі страху проглипнути на світ. Гадаю собі: най буде, що має бути, побачу, як то скінчиться.

— Jakiś bestja, dowcipny! — сказав, насміявшись досита, різкий голос до других. — Ale chodźmy już! Zdaje m się, że w tej stercie za wsią uda nam się zlowić akiego ptaszka [3].

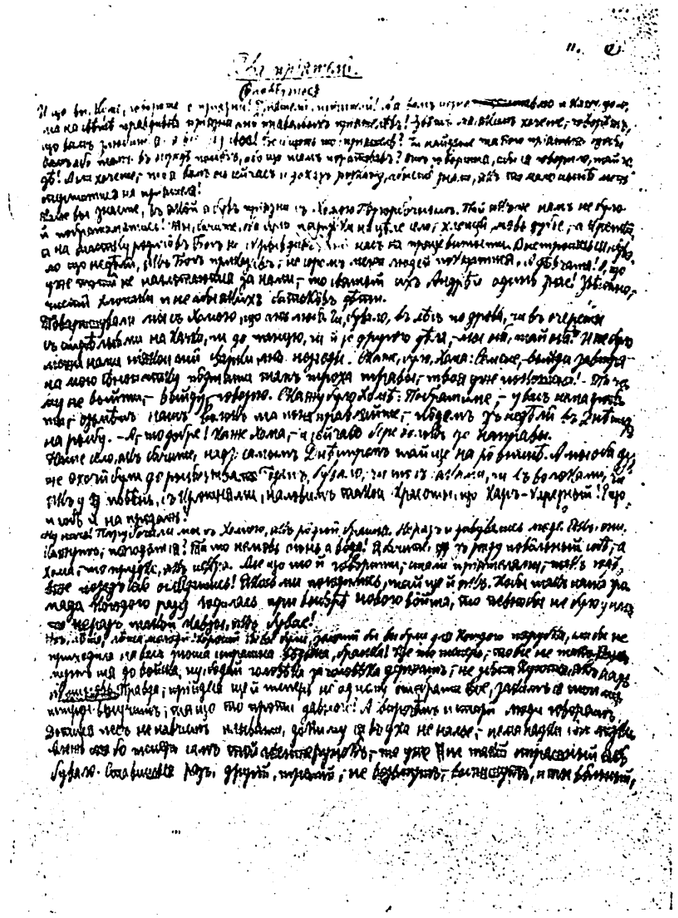
Я чув, як шандарі, регочучись, віддалились, і з диву не знав, де стою.

---

[1] [А звідки ви, старці?]

[2] [Де мешкаєте, волоцюги?]

[3] [Якась дотепна тварина! Але ходім уже. Здається мені, що в цій скирті за селом пощастить нам зловити якогось пташка].

Перша сторінка автографу оповідання Івана Франка «Два приятелі».

— Ходи, сліпий братище! — кричав дідівський дряхлявий голос все ще передо мною. — Ходи там, де вітер свище! На вітер полягаємо, вітром ся повкриваємо, вітер під голову візьмемо і тепленько заснемо.

— Złodziej ze swojemi przymówkami![1] — почулось мені здалека. Хома сіпнув мене за шнурок. Я пішов за ним, все ще не знаючи докладно, чи то сон, чи явa, що зо мною діється.

Ми йшли ще досить довго.

— Ну, отвори очі, сліпий коте! — сказав до мене весело Хома. Я проглянув. Густа мряка вже розсілася круг нас по полю, далеко ще виднілося село, пізначе по клубах диму, що тут і там зносилися понад низькі солом'яні стріхи.

— Ну, що, з'їли нас шандарі? — питає мене Хома, сміючись.

Я не відповів і слова, не міг ще прийти до себе.

— Товаришу любий, а видиш, що я не пхнув тебе у пропасть! — сказав він потихо. Я тепер перший раз поглянув на него.

Що се знов? Якийсь дід з довгою бородою стояв при мені.

— Во ім'я отця і сина, а тобі що, Хомо?

— Те, що й тобі! — відповів він.

— Те, що й мені? А се як ти гадаєш?

— Подивися в воду на свою вроду! — відказав він дряхлим дідівським голосом. Недалеко була широка калюжа, я поглянув — угу на тя, маро! Сли би-м не знав, що я мере я сам, то би-м ся не пізнав, аби що́! Дід та й дід з мене, хоть гинь, не пізнаєш Семена. Пообвішуваний торбами, з довгою палицею в руці, з сорокатою шапкою на голові. Хома й собі ж так! Того-то він казав мені так напруго йти спати в дідівській хаті! Угу!

Так ми, бачите, уйшли на сей раз біди, але чи гадаєте, що на тім скінчилося? Шандарі шукали, нарцували дальше, ми йшли та кидалися в різні боки, як ті ворони на вітрі, колесили та колесили поза Дністром. Аж ось чуємо: вже унялася троха біда, вже нема шандарів в околиці. Ну, слава тобі господи! — гадаємо. — Таки ми на сей раз спаслися! Тепер треба міркувати, щоб деяким чином додому вернути. Радь, Хомо! провадь, Хомо! Хома взявся провадити.

Ми вертали поволі манівцями, осторожно, щоби де несподівано не попались в руки шандарам. Бог поміг, ми зблизилися вже до свого села, ось лиш півмильки, не дальше. Хто би був гадав, що ту найдемо те, чого смо майже через півроку не могли найти по чужих селах? А таки найшли свою біду на мості, як кажуть. Та й то через мого приятеля, через Хому!

Сиділи ми два дні в очереті. Було чутно, що ще в нашім селі шандарі. Другого дня вечером каже Хома:

[1] [Злодій зі своїми приказками].

— Знаєш що, Семене. Мене нога болить, може б, ти вийшов де у село, розвідався, що чувати, та приніс що їсти?

Я пішов. Ледво-м вийшов з очерету, дивлюся — шандарі ходять по полю. Я, побачивши їх, аж одебелів з переполоху. Господи, ану ж но вони побачуть мене! Ех, задер я поли, змикай у очерет. Але вже було запізно, доглянули мене, собачі діти, пустилися за мною наздогін. Ще лиш то собі пригадую, що їх було чотири.

Як і куди я біг, не тямлю. То лиш тямлю, що, обмочений, обшарпаний, окровавлений, я впав коло Хоми. Хома відразу зрозумів, о що йде.

— Вставай, — крикнув він мені, — скачи під міст!

Недалеко був міст через ріку. Під ним була знайома нам криївка.

Я добув остатніх сил і встав.

— А ти ж куди подієшся? — питаю Хому.

— Бігай, я вже собі пораджу.

Я побіг, лишаючи єго в очереті.

Не знаю і донині, що за хитрість придумав був Хома, щоби і сей раз уйти погоні. За хвилю, дрожачи на цілім тілі, сидів я уже під мостом, схований безпечно. Сиджу я, сиджу, поволі й страх цройшов, надзираю, надслухую, що станеся з Хомою. Нічого не чую, лиш ріка шумить боком попід міст.

Довго я сидів скулений, не рушаючись, під мостом межи двома дилинами. Аж ось чую якийсь гомін. Зазираю здалека, — господи милосерний! Се ж мого приятеля, мого Хому, ведуть шандарі. На руках і ногах побрязкують ланцюшки, шандарі окружили його і поблискують карабінами. Мені в очах потемніло, серце мов ледом обдало. Гляджу ліпше, Хома по саму шию мокрий, обталапаний, ще до того повно на нім шувару, гнилого листя і зеленої водяної трави. Певно, неборак хотів сховатися в баюру, та дарма, найшли єго, зловили!

«Слава тобі, господи, що хоч я цілий», — подумав я собі, скулився втроє і сиджу тихо, ледво дух у собі переводжу.

Ну, хто би гадав, що Хома бодай тепер не схоче мені зашкодити! Гай, гай, боже єдиний! Приятіль, приятіль! Слухайте лишень, на яку хитрість узявся мій приятіль неприторонний, щоби й мене погубити і видати в руки шандарам. Слухаю я, чути здалека кроки. Йдуть шандарі на той міст, де я сиджу. Гов! чую ще щось. Хтось чи співає, чи що! Прислухуюсь ближче — то голос Хоми. Йде він та й ніби приспівує протяжно:

Ой, Семене, мій друже Семене!
Та скажи ти батькові від мене,
Що не буде вже Хома
У недільку дома!

— Добре, добре! — крикнув я з-під моста, порушений жалібним Хоминим співом.

Господи, як я в тій хвилі налякався власного голосу! Жити і вмирати буду, а тота хвиля не вийде мені з пам'яті. Мені зашуміло в ухах, замерещило перед очима, кров бухнула до голови, — сам не знаю, що зо мною сталося.

Я отямився на мості. Два шандарі держали мене за руки, один замикав на залізну колодку ланцюшок, котрими вони були зв'язані. Я рушив ногою, на ній забреньчав такий самий ланцюшок.

І ви говорите мені о приязні! Чи ж то по-приятельськи поступив собі Хома зі мною? Я поглянув на него. Стояв понурий, мокрий, дрожачий. Раз глипнув на мене — в єго очах крутилися сльози... Що мені з тих сліз? Вони ні мені, ні єму не поможуть!

На другий день нам уже обстригли кучері. Ми були вояками.

. . . . . .

Ох, приязнь, приязнь! Товариство! Далось ти мені гірко взнаки, не забуду я тебе до смерті! Бо через тебе пропали мої літа молоді!

Лолин, у червні 1876.

РИНИК

I

— Іване, Іваночку, соколе мій дорогий!
— Чого хочеш?
— Та-бо ти такий тепер острий, непривітний якийсь...
— Говори, чого потребуєш?

Осінній вітер шумів і свистів по вузьких вуличках Борислава і розмітував мокру глину, свіжо за дня видобуту з ям. Ніч була темна.

— Ну, доки тут буду чекати на твою бесіду? Говори, чого викликала мене сюди на вулицю в такий вітер?

— Я хотіла поговорити з тобою так... як давніше бувало... знаєш, у селі.

— Ото! Знайшла час і місце! Говори швидше, чого тобі треба! Не бачиш, я весь продрог!

— Бачу, бачу! (Її голос дрожав, і вся вона продрогла далеко гірше від Івана). Іване, ти, бачу, вже не любиш мене... бодай не так, як давніше.

— Га, га, га! По чім так міркуєш?

— А тота Ганка круглолиця... Ти з нею щовечір водишся...

— Цу на тебе! Я з нею!.. Сама за мною бігає. Хіба ж їй забороню, коли сама тягається за мною?

— А мені пощо заборонюєш?

— Е, ти все себе сунеш наперед! Чого тобі треба? Хибує тобі чого? Скажи, ти знаєш, я ніколи не відмовляв тобі помочи в нужді.

Дівчина зітхнула.

— В нужді! Боже, якби ти бачив мою нужду!.. Та що там... Одного мені бракує, Іваночку.

— Чого?

— Тебе.
— Адже ось бачиш мене.
— Та що з того! Коли серце твоє до мене не горнеся! Коли ти забув мене, не любиш мене! З тобою я б ніякої нужди не боялася. Для тебе б усяке лихо перенесла...
— Ет, дурна ти, — перервав їй Іван, — дурна та й годі. Гадаєш, що я за Ганкою гину, а мені Ганка й не в голові.

Потім, зблизившися до неї і пригортаючи її до себе, він додав м'якшим, тихішим голосом.

— Не бійся, Фрузю! Я тебе не забуду! Тямиш, як я присягався тобі — там, під липою! Пан біг се чув і він мені свідок. Ще троха потерпімо обоє... Хіба ж я не знаю, що тобі важко? Але ж бо й мені не легко. Ще пару неділь... Але тепер успокійся. Час до хати. Ти вся трусишся, ти промерзла... Ходи зо мною сюди, до шинку. Ходи, обігрієшся. Адже тобі далеко до нічлігу.
— Та-бо я...
— Нічого не балакай, ходи!

І він майже силоміць затяг її до шинку, в котрім було повно народа, робітників і робітниць, повно гамору, задухи, сопуху від зароплених сорочок та полотнянок, голосного реготу і запаху горілки. Ніхто не звертав на них уваги. Обоє сіли коло стола, близько печі, а Фрузя цікаво поводила очима довкола, чи нема в шинку Ганки, її найтяжчого ворога, її супірниці в Івановім серці. Ганки не було, і вона відітхнула свобідніше. Випивши чарку вишнівки і обігрівшися, вона говорила весело, згадувала село і знайомих, а вкінці, прихиливши Іванову голову до себе, прошептала:

— А в мене новина.
— Яка новина?
— Надіюся гостя.
— Гостя? Якого?
— Ану, вгадай.
— Я? Відки я маю знати, хто до тебе в гості наладився?
— Повинен знати.
— Повинен? Тьфу, а се що за гість такий?
— Ах ти, недогадливий!

І вона поторгала його за вухо, всміхаючись.

— Се ж дитина! Твоя дитина, Іване!

Вона силкувалася вимовити ті слова свобідно, весело, але їй не стало духу, ані голосу. Серце забилося, затріпалося в грудях. Вона знала, що від того, як прийме Іван сю звістку, залежить дуже багато, може, навіть ціле життя її. І вона, відколи почула себе матір'ю, найдужче боялася сеї хвилі, коли їй доведеться сказати про се Іванові. Що то скаже він? А те-

пер, коли слово реклося, вона сиділа бліда, залякана, мов винувата якимсь тяжким гріхом, мов ждала від нього якогось страшного присуду.

А Іванові немов зовсім і зовсім байдуже. Він відвернув голову, підняв очі до стелі і почав потихонько свистати, а потім, зирнувши на Фрузю, запитав її мов знехотя:

— Ну, що, вип'єш іще порційку?

— Ні, не хочу, — відповіла дівчина ледве чутно.

Іван замовив собі склянку пива і не говорив нічого. Вона сиділа мов нежива. «Все пропало! Все пропало! — вертілося в її голові.—Він не любить мене! Ось тут покине, в тім пеклі, в тій баюрі».

В шинку гуділо і клекотіло. Їй зробилося душно, немов щось стискало груди. Вона встала.

— Ідеш уже?

— Іду.

Він не рушився з місця, не просив її підождати, а все ще вдивлявся чогось у стелю. У Фрузі закрутилися сльози в очах, але вона силоміць проковтнула їх.

— Добраніч тобі.

— Добраніч.

На вулиці вітер ухопив її в свої холодні обійми, торгав поли її кафтана, сипав їй у лице грудками глини, але вона не чула нічого. В її серці було ще холодніше, ще темніше, як у бориславському закавулку.

II

На самім кінці Борислава, на пустій голотечі, стояв великий магазин, де складували земний віск, видобутий із ям, власність жида Лінденбаума. Се будинок великий, дерев'яний. Довкола нього повно ям, а попід стінами навалено купи «лепу»—сірого ілу, видобутого з ям. Тільки вузькі стежки, попротирані тачками, снуються з усіх боків поміж тими горбами до брами магазину.

Взаді, напротив брами магазину, жив сторож у двох добудованих цюпках. Ся добудова майже зовсім була схована між високими купами лепу, так, що сонце рідко коли й заглядало крізь вузькі віконця досередини. Сторож був удовець, діти, які мав, пороздавав людям на виховок, а бажаючи заробити дещо більше понад те, що платив йому Лінденбаум, віднаймав одну цюпку на нічліг робітницям, а сам вдоволявся одною — і так він мало що й спав уночі, мусив вартувати, бо поліції в Бориславі тоді ще не було.

Вже пізно вночі. Тісна, брудна і душна цюпка наповнена

робітницями. Стіни голі, ледве побілені вапном по дошках, на одній наліплено якийсь образок і кавалок дзеркала, в однім куті тапчан, збитий з трьох дощок і прикритий сінником та плахтою, а край вікна маленький столичок на трьох високих ногах — бо вікно високо. Ось і все, що можна було добачити в хаті. Ані печі, ані кухонної посуди, ані постелі, ані скрині. На тапчані не було нікого, та зате на помості набито, мов селедців у бочці, якихось людських істот, що голосно, важко дихають, але в сутінку, який стоїть у хаті, подібні до одної простеленої по долівці верстви брудного шмаття, свиток, хустин, ток та чобіт. Се нічліг робітниць. Баби, дівчата, молодиці, котрих із далеких сторін приганяє сюди недоля, натомивши через день груди і руки при корбі або при вибиранню лепу з киблів та воску з-поміж глини, тепер лежать покотом на холодній, дерев'яній підлозі, кулак під головою, стулені одна до одної, раз задля недостачі місця, а по-друге — так буде тепліше.

Їх лиця пожовкли з нужди, їх руки немов обросли глиною і земним воском, їх одіж — то позшиване лахмання, що ледве-ледве держиться на тілі. Старі, недугами та грижею поорані лиця лежать обік молодих, що ще не стратили слідів красоти, хоча цвіт їх уже зв'ялила передчасна тяжка праця, і нужда, і розпуста. В хаті тихо, тільки десь-колись котра сонна скрикне і розмахне руками, інша пробуркоче якесь прокляття або крізь сон обійме сусідку — їй, певно, сниться, що обіймає коханка. Та найрухливіше спить ота стара бабуся — колись чільна господиня в селі, а нині мало що відмінна від жебрачки. За дня з неї роботи небагато, сили в старих костях нема й за дитину, от хіба сидить у куті кошари та перебирає леп, видобутий із ями. За те їй платять три шістки денно, вона й за се богу дякує. Але зате вночі вона немов оживає. Здається, що тоді воскресає в її душі ціле життя, проведене в кращих відносинах. Вона захриплим голосом муркоче свої дівочі, давно забуті співанки, потім торгає на собі курмання, немов поправляє свої вбори перед дзеркалом; потім пишно похитує головою, немов бесідує з давніми сусідками і хвалиться новими коралями; то знов поцмокує губами — смакує гріту з медом горілку. А там підуть якісь прокляття, важке хлипання, стогнання і знов відривки пісень — і так цілу ніч. Не раз її сусідка збудиться від тих її снів, заклене і штовхне стару в бік, щоби спала тихо, але се не помагає нічого. Стара, пробудившися, нічогісінько не тямить, що їй снилося, а тихо спати не може.

На маленькім столику під вікном палахкотить свічечка, уліплена з жовтого, нечищеного земного воску. Мигтить її

світло і блимає нерівно, кидаючи неспокійні блиски на сонних робітниць. Край столика сидить похилена дівчина — одинока людина в цілім будинку, котрої не береться сон. Її сумне, тужливе око слідить за бистрими рухами ігли. Вона шиє сорочину — малесеньку-малесеньку, — шиє пильно по ночах, бо вдень інша робота.

«Мовив, що Ганка йому не в голові, — снує вона невеселі думки. — Може, се й правда. Ба, але ж того не мовив, чи любить мене, чи ні. Та й пощо мовити? Хіба я сама не бачу? Ні, не любить він мене, не думає про мене! Він забув свою присягу, хоч словами й згадує її. Що слова? Вітер та й годі. А пан біг з неба не злізе, палицею бити не буде. Так він думає собі і, певно, в кулак сміється з мене. Сміється з дурної, що задля него покинула батька, матір, хату, що віддала йому свою добру славу. Все, все я віддала йому, покинула задля него! А тепер, коли вже нема що більше взяти з мене, я йому непотрібна, ненависна!»

І в її очах знов закрутилися сльози, та тепер вона не зупиняла, не ковтала їх, і вони полилися рясними капками на її шитво.

«Боже, боже! За які гріхи ти так тяжко покарав мене?» — простогнало її змучене серце.

Ігла зупинилася. Фрузя, сама не знаючи чого, вдивлялася в полум'я нафтівки. Синій дим піднімався поверх полум'я і стояв густим туманом під стелею. У неї боліла голова. Надворі свистав вітер, віяв крізь шпари до хати і обдавав її холодом.

Фрузя виплакалася, і їй зробилося легше.

«Ні, він любить мене. Я би вмерла, якби він перестав мене любити. І що ж я йому зробила такого, щоби мав забути мене? Та й що я зробила би без него з маленькою дитиною, котра незадовго прийде на світ, з тим непрошеним гостем, перед котрим не можна замкнути дверей?»

Правда, Фрузя не знала також, що буде робити з ним, з Іваном, коли появиться дитина. Адже ж бачила, як він скривився і відвернувся, почувши, що вона надіється дитини. Знала, що грошей у нього нема, що він день у день на роботі і для неї самої не лишається ніщо, крім шпиталю. Вона бачила се все ясно ще перед годиною, коли, скулившись і цокочучи зубами, йшла з шинку до сеї хати. Але тепер вона не думала про се. Їй було страшно думати про се, і як той, що потопає, хапається за прутик, за стеблину, так вона вхопилася за ту думку: коби він любив мене! Коби він був при мені! З ним мені нічого не страшно; він на все знайде раду!

Вона самохіть дурила себе тою думкою, вмовляла її в себе

і тепер була майже певна, що все воно так і буде. Мусить бути! Хіба би бога над ним не було! Адже ж вона недаром покинула задля нього батька й матір, недаром набідувалася так багато! Адже ж він недаром обіцював їй, що ще трохи побідують, а потім усе буде добре, все лихо минеться. Що він задумує зробити? Вона не могла догадатися, але чула, що її на серці робиться весело, легко, мов тій травці, що на весну з-під снігу виколюється на світ.

Вона вдивлялася в нафтівку, що вже ось-ось догоряла і не світила, а димилася і наповнювала всю хатину чадом. Серце Фрузі билося живо-живо. Їй здавалося, що ігла в її руках літає швидко — корба крутиться легко, скоро. Втоми, холоду ані сліду. Музика грає, блищиться щось, мов довгий сонячний шлях посеред зеленого жита. Лоскоче щось, мов дотик м'яких, любих рук... Її голова похилилася на стіл, і вона заснула.

А здалека, від Бориславa, доносив вітер глухі окрики і співи. То кричали і співали ріпники, вийшовши з шинку. А між усіма голосами найсильніший голос Іванів виводив:

А я тебе, моя мила, не покину,
Положу тя на ліжечко, як дитину.

III

Вранці Фрузя прокинулася швидше від інших робітниць. У неї боліла голова, її кидало в дрож, млоїло внутрі, але вона й не думала про се. Умившися швиденько, вона побігла до шинку, де мала заплачене на цілий тиждень наперед снідання — горнятко гарячого молока і кусник хліба. Але їда не йшла їй у горло. Насилу випивши молоко, вона взяла хліб за пазуху і побігла. Куди? Вона й сама не тямила гаразд. На роботу ще було завчасно. Їй хотілось побачити Івана, але вона знала, що ледве чи знайде його на вулиці, а де він ночував сими днями, сього не знала. І ось вона йшла навгад, чалапаючи по густім, липкім болоті, кулячись від вітру, бажаючи втомою і рухом заглушити неспокій, що бушував у її серці.

Борислав починав оживлюватися. Із темних нір, із затхлих, душних та тісних халабуд вилізали брудні, заспані люди. Вони починали день прокляттями і сваркою, не мившися і не хрестившися, тяглися до шинків, а відси, випивши по келишкові горілки, закусивши сухим хлібом і взявши за пазуху також сухого хліба, трохи ковбаси або головку чеснику, ішли на роботу. В кошарах де-де теленькали дзвоники, кричали касіери, скрипіли корби. Серединою вулиці тяглися вози з дровами, з мішками бульби, з хлібом і іншою поживою. А понад

усім тим сіре, насуплене небо думало якусь понуру думу, а здалека зеленів високий смерековий бір на склонах Діла.

Чалапаючи вулицею, Фрузя бігала очима по всіх закутинах, заглядала в отворені двері шинків, у знайомі кошари, але Івана не було ніде. На закруті, недалеко гостиниці Кирницького, що була головним осередком робітницького життя і нічних гулянок, вона вдибала Ганку. Се була дівчина з того самого села, що Фрузя й Іван. Здорова, червонолиця, з витрішеними очима і грубими губами, вона була правдивим силачем супроти худої, помарнілої Фрузі. Несучи на коромислі коновки з водою, вона твердо ступала по розмоклій глині босими, червоними ногами. Її чорні коси були обвиті довкола голови, а чорні, блискучі очі сміялися здоров'ям і силою, котрої, видно, ніколи не підгризав червак ніякої внутрішньої гризоти. Се була одна з тих грубих натур, у котрих душі не доколупаєшся. Хоч у бідності і в тяжкій праці, вони не знають властиво біди, не знають того горя, яке пливе з несповнених бажань, з незаспокоєного чуття, з незгоди між волею і силою. Вони, здається, сотворені для тяжкої праці, як віл до ярма; їх горе починається аж тоді, коли не стане їх, звичайно залізного, здоров'я.

Фрузя ще здавна не любила Ганки, а тепер, коли бачила, як Іван при ній робиться веселим, жартує, танцює з нею, вона ненавиділа її з цілого серця. Вчорашні Іванові слова, що Ганка сама тягається за ним, мов окріп, заклекотіли в її серці.

— Слухай ти, Ганко, — сказала вона, не вітаючися і підходячи близько до неї.

— А чого тобі від мене треба?

— Ти у Кирницького на службі?

— А так, уже четвертий день.

— А був там мій Іван учора?

— Твій Іван? Який твій Іван? — з наругою промовила Ганка.

— Сама знаєш, який! — мовила Фрузя, душачи в собі злість.

— Такий він твій, як і мій. Навіть мій більше, бо тебе не хоче й на очі бачити, а зо мною йому весело.

— Брешеш, помийнице! — крикнула Фрузя. — Брешеш, брешеш! Не смій мені волочитися за ним! Він сам казав, що ти за ним волочишся. Слухай, коли я тебе ще раз побачу з ним, то тобі очі видру.

— Дрися по стінах, ти, опудало! Чого ти мене чіпаєшся?

— Не смій! Не смій! — кричала Фрузя, ледве дишучи. — Не смій мені баламутити його!

— Отже ж посмію, і що мені зробиш? І вчора я була з ним,

і сьогодні буду, і коли мені схочеться, то буду. А ти хоч трісни зо злості, то мені байдуже.

Фрузя, не тямлячи сама себе, кинулася на Ганку з кулаками, але ся лиш раз замахнула коновкою і обілляла її цілим валом води.

Зареготалися ріпники, що купою стояли на вулиці і слухали сеї голосної розмови двох супірниць.

— Добре, Ганко! Скупай її! Нехай не буде така горяча! — кричали одні.

— Ану, Фрузько, хап її за коси! Як вона тобі сміє парубка відбивати? — піддратовували другі.

Фрузя сама себе не тямила зо встиду і спересердя. Вона була вся мокра і тряслася з холоду, але, проте, пересердя взяло верх. Вона кинулася на Ганку і, вхопивши її за коси, почала торгати і бити. Ганка, все ще держачи коромисло з коновками на плечах, хвилю була безпомічна, не знала, чи держати коромисло, чи боронитися. Та швидко надумалася, пустила коромисло і вільною рукою вдарила Фрузю в груди так сильно, що ся відразу звалилася з ніг і пустила її коси.

— Га, га, га! — реготалися ріпники. — От дівка, як жовняр! От так її!

— Іване, — кричали інші на Івана, що власне йшов із шинку. — А ходи-но сюди! Побачиш комедію.

— Та що там? — мовив Іван.

— Ходи, тут дві дівчині із-за тебе мало собі віку не вкоротять. Ходи, хоч подивися! Ото щасливий парубок, що дівки за него б'ються.

Іван наблизився і зараз порозумів, що діється.

— Ганко, — мовив він грізно, — що ти робиш?

— Ади, — закричала Ганка. — Отсе опудало чогось мене чіпається. На дорозі мене перейшла та й публіку з мене робить.

Фрузя, ледве дихаючи, піднялася з землі. У неї боліло в грудях, дух запирало.

— Іване, — промовила вона.

— А йди собі до дідька, — буркнув Іван. — Чого ти лізеш до мене, ще й на вулиці публіку виробляєш? От іди та переберися, ади, ти вся мокра.

— Се я її хлюпнула, щоб їй залляти оту широку хавку, — насміхалася Ганка. — Нехай на другий раз знає, як мене зачіпати.

І, вхопивши коновки на коромисло, вона побігла геть. Так само Іван, плюнувши спересердя, відвернувся і пішов разом з іншими ріпниками до своєї роботи. Фрузя лишилася сама. Вона вся тремтіла, чула себе безсильною, нещасною, самою на всім світі. Пощо їй жити? Адже тепер їй усе ясно, тепер нема

ніякого сумніву, ніякої надії. Не знаючи, як і коли, вона зайшла до своєї кватири, скинула з себе мокру одіж, передяглася, але замість іти на роботу, лягла на своїм тапчані і лежала, злегка стогнучи. В будинку не було нікого. Вона чула страшенний біль голови, страшенну втому в цілім тілі. Її палила спрага, вона ледве-не-ледве зволіклася з постелі, принесла собі води, напилася, обвила голову мокрим рушником. Лягла потім і заснула.

IV

Вечором того дня Іван вступив до Кирницького на склянку пива. Ганка поставила перед ним замовлене пиво і пішла, не кажучи й слова. Іван також не зважав на неї і, п'ючи пиво, звільна сидів і не то дрімав, не то думав щось. Ганка кілька разів проходила поуз нього, зиркала спідлоба, видно було, що хотіла би зачепити його, але не зачіпала. Аж коли Іван замовив другу склянку, вона, ставлячи її на столі, промовила їдко, знехотя:

— Ну, а де ж твоя тота?

— Яка тота?

— Ну, твоя наречена?

— Моя наречена? Не маю ніякої.

— Говори, бреши! А Фрузька що? Вона поводиться вже не як наречена, а як твоя жінка. «Не смій мені мойого Івана баламутити!»

— Ха, ха, ха! — засміявся Іван, але силувано, як то кажуть, на кутні зуби.

— Скажи їй, — говорила Ганка швидко і гнівно, — нехай мене не зачіпає. Я не її помийниця! Я не її підвладна. А як мене ще раз зачепить, то я не буду дивитися на її пісну фігуру, але розпосочу, зуби виб'ю, нехай знає! Розумієш?

— Та відчепися ти від мене! — мовив Іван. — Говори їй сама, що їй маєш сказати. Се між вами рахунок, а мені дайте чисту годину.

Ганка відійшла. Іван сидів і пив пиво. Та ось до шинку прийшла ціла ватага ріпників. Побачивши Івана, вони почали жартувати з нього:

— А! Іване! Чуємо, що покидаєш Борислав.

— Я? Ані мені сниться.

— Що женишся з Фрузею і йдеш на її отцезію.

— Чи ви подуріли?

— Та ти сам, видно, вдурів, коли хочеш вільне борислав-ське життя проміняти на життя вола в ярмі.

— Хлопці! — скрикнув Іван, роздратований сими словами, і гримнув склянкою до стола. — Гунцвот, хто мені се говорить!

— Та ми не від себе говоримо. Нам так оповідали ті дівки, що ночують з твоєю Фрузею. А їм вона говорила, буцімто все вже між вами умовлено.

— Чи стеклася дівка? Що між нами умовлено? То правда, що вона кілька разів товкла мені, щоб я покинув Борислав, а я, щоб спокатися її, сказав їй раз: «Та добре, добре, ще пару неділь заждімо, а потім якось-то буде». Та й тілько всеї розмови було.

— Га, га, га! — реготалися ріпники. — Добре ти сказав їй! «Пару неділь заждімо, а потім якось-то буде». От так, то й але! А за пару неділь буде те саме свято, що й тепер є.

— Ну, та певно. Адже пан біг не прийде та не зробить чуда ані для мене, ані для неї. Адже знаєте, що у мене своїх статків-маєтків нема; що зароблю, те й маю.

— Ну, Іване, а було колись, — закинув хтось із купи, що ближче знав Іванові відносини.

— Е-е-е! Чи одно то було та й з водою поплило! — мовив Іван, махнувши рукою. — Що мені з того, що батько був богач на все село? Я з того нині що маю?

— Хіба оскомину! — крикнув хтось з гурту.

— Рація! Хіба оскомину. Але оскоминою ніхто ситий не буде. Ну, а Фрузя що має? Вона-то ніби говорить, що вона задля мене покинула батька і прийшла сюди, але я то знаю ліпше. Покинула, бо мусила, бо дома тісно, у батька ще дві дівки, треба їх замуж віддавати, а тут нема з-за чого. Всего маєтку — два прути поля та й тота хатчина. То ще з прутом поля дівку хто-будь візьме, у кого є свойого троха, та й ще коли дівка здорова і добра до роботи. А вже як на трьох ділити, то на таке ніхто й не подивиться. А ще коли дівка така, як гусяче повітря, ні до охоти, ні до роботи, як ота Фрузя. Ну, що з неї за робітниця? Десь при богатстві, якби тото вбрав, якби на тото хунціця? Десь при богатстві, якби тото вбрав, якби на тото хухав, як на дитину, то, може би, й було до людей подібне; а при бідності, на зарібні руки взяти та оженитися з таким, то ліпше прив'язати собі камінь до шиї та в вир з берега.

— Та то правда, правда, — говорили ріпники, вже не жартуючи.

В тій хвилі з-за великої печі, що стояла в куті шинкової комнати, висунулася бліда, скулена постать, що сиділа там уже кілька хвиль, всунувшися до шинку затильними дверми з сіней і не спостережена ніким серед гамору і пиятики. Се була Фрузя. Вона тряслася в лихорадці, її очі блищали, уста були майже зовсім білі і потріскані від гарячки. Непевним кроком вона, протискаючися поміж ріпників, вийшла на середину шинку і, зупинившися перед Іваном, поклонилася йому, досягаючи рукою землі. Всі затихли і ззиралися на неї.

— Дякую тобі, Іване, — промовила вона, — дякую за те, що ти хоч раз сказав щиро і по правді те, що думаєш. Тепер я знаю, яка передо мною дорога. Не бійся, я тобі більше не перейду дороги, не докучу тобі, ані не докорю. Жий собі, як сам знаєш, і нехай тобі бог помагає.

І вона ще раз поклонилася йому. Іван сидів за столом, мов на терню.

— А те, що ти клявся та присягався мені, що візьмеш мене, відкупиш свій грунт, будеш знов господарем, — нехай се бог забуде. Я тепер знаю, що ти брехав, але донині я вірила тобі. Тілько те ти неправду сказав, що мій тато сам нагнав мене до Бориславa. Се ти брешеш, небоже. Тато навіть не знав, де я поділася. Ніхто не знав. Тілько я знала та й бог, що подав мені сю думку, певно, за якісь тяжкі гріхи. Але коли я почула, що ти тут хорий, що лежиш у пустій, холодній буді, що через день нема тобі кому раз води подати, — тоді щось шибло мені в серце: «Адже ж ми любилися обоє. Адже ж то мій наречений перед богом, хоч не перед людьми». І я зібралася і пішла сюди. Бог, видно, потребував нащось моєї муки, бо відмірив мені її повну мірку. А ти нині досипав з чубком, пересипав через край. Дякую тобі ще раз. Бувай здоров!

І вона втретє поклонилася йому і вийшла.

Ріпники мовчали хвилю після сеї несподіваної пригоди. Але швидко отряслися від зворушення. Посипалися грубі, цинічні жарти.

— Ади, оса, як жалить!

— Та то холера, не дівка.

— В роботі чоловікові не поможе, а своїм язиком і своїми слезами серце злоточить.

— Ну, ожени ся з такою, то маєш готовий шпиталь дома.

Тільки Іван мовчав і сидів, понуривши голову.

V

Вийшовши від Кирницького, Фрузя, не зупиняючися, почалапкала вулицею, сама не знаючи, куди і пощо. Було холодно, темно, дрібний дощ сік їй просто в очі, вулиця, розмокла і розталапана, була радше одною великою баюрою, ніж вулицею. Фрузя йшла, насилу витягаючи чоботи з липкого болота, насилу переводячи дух. Її пекло щось у грудях, але на очах не було сліз, ані в голові думок. Тільки неясне та непереможне почуття: геть відси! тікати! сховатися! — гнало її наперед. Сховатися, але де? Перед ким? Вона не розуміла того, що їй хотілось сховатися перед самою собою, перед власним болем.

Не пройшла й сто кроків, коли обік неї де не взялася Ганка. Відки вона взялася! Мабуть, чувши Фрузину бесіду і бачачи, як вона сама вийшла з шинку, Ганка зібралася незамітно і незамітно вибігла їй наздогін. Вона так несподівано вчинилася обік Фрузі, що ся, зирнувши вбік, аж злякалася, побачивши її, скрикнула і перехрестилася. Ганка засміялася стиха.

— Злякалася? — мовила вона. — Не бійся, се я, Ганка.

— Чого хочеш від мене? — ледве промовила Фрузя.

— Нічого. Іду собі вулицею. Хіба не вільно йти обік тебе?

— Але тобі сюди не дорога?

— І тобі ні. Адже до своєї кватири ти повинна була йти в противний бік.

— Мені все одно, — мовила Фрузя.

— Ну, а мені туди треба, — мовила Ганка. Хвилю обі йшли мовчки. Кругом було пусто, тільки з шинків чути було крики і співи та чорний велетень Діл шумів і стогнав під осінню негоду.

— А що, напштикав тобі під ніс твій Іван? — промовила злобно Ганка.

— А ти тому й рада!

— Я? Мені байдуже. Я се давно знала.

— Що знала?

— Те, що ти почула тепер. Що Іван не любить тебе. Що він дурить тебе і не думає женитися з тобою.

— Він сам тобі се говорив?

— Ну, а хто ж би інший?

— Значить, він любить тебе?

— Мене? Або я знаю. Мені байдуже.

— А пощо ж ти заскакуєш коло него, чіпляєшся його, як ріп'як кожуха?

— Ха, ха, ха! Ані мені сниться. Він сам підлещується до мене, говорить мені всячину, але я розумію се все дуже добре.

— Обоє розуміється, як лисі коні, — з погордою мовила Фрузя.

— Се й найліпше. Я знаю, що коли він підлещуєся до мене, то має в тім свій інтерес, а він знає, коли я до него зуби сушу, то се не з великої любові, а також задля якогось інтересу.

— Тьфу! — з обуренням сплюнула Фрузя.

— Плюй, не плюй, а я кажу, що так ліпше. Ти з великої любові дійшла до того, що тепер ідеш кудись на зломану голову, а я собі сита, здорова і вдоволена. І йому також не зле з тим.

— Йому?

— Ну, певно. Адже ти сама бачиш, що зо мною він весе-

лий, розмовляє, жартує, співає, а з тобою все кваситься і сердиться.

— Ти вчарувала його. Дала йому якесь дання.

— Ні, небого! Не я вчарувала його, але ти дурна та нерозумна. От що! Не вмієш обходитися з парубками. Ти причепилася до одного та й думаєш, що лиш тільки світа, що в вікні. Ха, ха, ха! Якби ти знала, як інші живуть! Як собі дають раду! Щоб я сохла та плакала за ним? О, не діждав би він сего! Нехай він сохне за мною!

— Коли ж бо я не можу.

— А не можеш, то сама на себе нарікай, а не говори, що я вчарувала його. Нащо мені чарів? Він і без чарів сеї ночі буде ночувати у мене.

Фрузя при сих словах навіть не скрикнула, тільки вхопилася рукою за серце, захиталася і була би впала на землю, якби Ганка не була вхопила її в свої обійми.

— А тобі що? — скрикнула вона в першій хвилі. — Фрузю! Фрузю!

Але Фрузя не озивалася. Її голова звисала через Ганчину руку; вона була мов нежива.

— От тобі на! — пробуркотіла Ганка, держачи зомлілу дівчину на своїх руках, мов сніпок соломи. — Чи зомліла, чи зовсім померла?

Вона прихилила голову вниз і слухала.

— Не дихає, бідочка! І що тут робити з нею? Чи кричати, може би, хто прийшов та поміг отверезити її?

І Ганка кинула оком довкола себе. Було темно, хоч око виколи. Вони зайшли були в якусь бокову вуличку. Довкола не було ні хати, ні шинку, ні навіть кошар, тільки високі горби лепу по обох боках. Витріщивши добре очі, Ганка пізнала, де вони. Се було місце, де колись почали були перший раз копати ями. Але, вичерпавши кип'ячку, позакидували ті ями; робота перенеслася в інший кут, а тут полишалися лише купи лепу і пусті ями, одні позабивані дошками, інші так-таки й полишені або наповнені водою.

— І який дідько почує мене тут при вітрі? — муркотіла Ганка, все ще держачи Фрузю на руках. — Та й що я, вдуріла, щоби тверезити її? Кину біду ось тут насеред дороги, нехай сама тверезиться! Ади, яка прудка! «Помийнице!» каже до мене. За коси чіпає! Ах ти, гусяче повітря! Я тобі покажу, з ким ти заходиш собі.

Скажена злість закипіла в Ганчинім серці. Вона ще раз озирнулася, надставила вуха, а не бачучи нікого, наразмов собака скочила з дороги, вилізла на купу глини, все ще несучи наперед себе зомлілу Фрузю, потім ще раз озирнулася;

обережно злізла вниз, у лійковату долинку, котрої осередком була яма. Мацаючи ногами, вона дійшла до цямрини. Яма була забита двома дошками, але одну хтось відломив. Ганка налапала руками отвір, шарпнула сильно другу, давно перегнилу дошку, прибиту до цямрини двома цвяхами, відерла її, а потім, уставившися добре ногами на краю цямрини, похилилася, спустила легенько зомлілу Фрузю зі своєї руки і коміть головою впустила її в темну пащу ями. Яма була майже до самого верха повна води, так що Фрузя не дуже й бовтнулася і тихо, без голосу, мов грудка глини, пішла на дно.

VI

— І де ти, Ганко, волочишся стілький час? — гримала пані Кирницька, коли Ганка за якої півгодини, вся мокра, заталапана і бліда, як труп, прийшла до кухні.

— Та де волочуся? От ходила по воду.

— Та брешеш, бо коновки були в сінях.

Ганка не пробувала далі брехати, але вибігла з кухні, вхопила коновки і побігла по воду. Пані ще трохи поворкотіла та й перестала сердитися. Що їй там до того, куди волочиться Ганка! Вона знала, що сяк чи так, а служниця в Бориславі не витримає, щоб не волочитися.

Було вже геть по півночі, коли ріпники, п'яні і веселі, виходили від Кирницького. Вони йшли лавою посеред вулиці, регочучись, говорячи голосно, співаючи. Тільки Іван був якийсь не свій. Він мало пив сього вечора, все сидів насовившись, ніби думав щось, а властиво туманів. У його серці піднімалося щось мов жаль за змарнованими молодими літами, за страченою батьківщиною, котру він прогайнував, закоштувавши ледачого бориславського життя. Фрузині слова тремтіли в його серці важким докором і відобрали йому охоту до їди і до пиття, до жартів і до пісень.

— Іван стратив смак сьогодні, — жартували з нього товариші і відсторонилися від нього.

І тепер він сам, мов без тями, йшов позаду інших, коли наразГанка вхопила його за руку. Іван аж здригнувся, тим більше, що в пітьмі не міг розпізнати, хто се присікався до нього.

— Агій! А се хто? — скрикнув він.

— Се я, Іване! — прошептала Ганка.

— Ти? А тобі чого треба?

— Ти гніваєшся на мене?

— Я на тебе? За що?

— Бігме, я нічого не винна, — швидко, з якимсь гарячковим поспіхом шептала Ганка, не випускаючи його руки зі

своєї. — Та пошо·би я зачіпала її? Вона сама зачепила мене, розпочала сварку, а далі кинулася на мене. Ну, кажи сам, що я мала робити?

— Та чи я тобі що говорю? — нерадо відповів Іван.

— Іваночку, — говорила далі Ганка скоро, задихавшись,— який ти добрий! Так ти не гніваєшся? А чого ж ти такий сумний? Такий у шинку сидів, як сам не свій? Ну, скажи мені?

Вона йшла обік нього, держачи його за руку, тулячися до нього, мов боялася самоти і пітьми.

— Ет, що там балакати! — відповів Іван і хотів відняти від неї руку.

— Ні, ні! Почекай! Куди йдеш? — мовила Ганка.

— Та йду до себе, спати.

— Ходи до мене. У мене тобі буде ліпше.

— Не хочу.

— Та ходи! Не бійся, у мене безпечно.

— Не хочу.

Іван раз уже ночував у Ганки. Вона спала окремо, в присінку комори, що служила Кирницькому за склад товарів. Там серед пак і міхів стояв широкий тапчан; Ганка мала пару своїх подушок і теплу дергу, і хоча в присінку не топилося, та все-таки там було тепліше, ніж у тій шопі, де ночував Іван з іншими ріпниками. Але тепер, сьогодні, йому чогось не хотілося йти до Ганки. Помарніле, бліде Фрузине обличчя немов стояло перед ним, її очі немов благали його, немов жалувалися на щось.

Але Ганка не випускала його руки, другою рукою обіймала його стан, тягла його, просила і благала, щоб ішов з нею.

— Іваночку! Голубчику! Зроби мені се! Лиш сьогодні! Не знаю, що мені, але боюся, страшенно боюся бути сама. Та ні, я не пущу тебе, не лишуся сама! Ходи, ходи!

Вона тремтіла, мов у пропасниці, при самій згадці про самоту.

— Цу на тебе! — мовив Іван. — Та що ти, дитина, чи що! Боїшся сама ночувати! Ото!

— Ой, боюся! Ой, боюся! Ні за що в світі сеї ночі не лишуся сама. Хоч бий мене, хоч ріж мене, а я не лишуся тебе. Коли не хочеш до мене, то я піду з тобою, там, де ти ночуєш.

— Чи ти здуріла? Там купа хлопів.

— А що мене то обходить! Я їх не боюся, тілько самоти боюся... пітьми боюся... тої боюся...

— Кого?

— Тої... твоєї... Як вона кланялася тобі! Ти бачив її лице, коли виходила з шинку?

Згадка про Фрузю в Ганчиних устах уразила Івана в саме серце, мов грубий дотик до наболілого місця.

— Дай спокій! Не згадуй мені про неї! — мовив він і, піддаючися її намовам, пішов з нею до її комірки. Ганка не то вела, не то тягла його, не випускаючи з рук, не перестаючи балакати і трястися.

— Та що тобі, дівко? — мовив нарешті Іван. — Чи ти промокла, чи простудилася? Чи тебе зимниця б'є, чи ти й зовсім хора? Трясешся, як риба, руки зимні, як лід, а голова горяча, і говориш, як сама не своя.

— То нічого, Іваночку, нічого! Ходи лише, ляжемо спати, проспимося, то все мине.

Але воно не минулося, бодай не так швидко, як хотілося Ганці. Даремно вона тулилася до Івана. Скоро тільки він засипляв, їй робилося страшно, і вона будила його.

— Іванчику, не спи! Говори що до мене! — шептала вона, зажмурюючи очі, щоб не дивитися в грізну пітьму.

— Чи ти сказилася? — лаявся Іван. — Я втомлений, хочу спати. Що я буду говорити тобі?

— Що-будь! Що-будь! Тілько не спи! Мені так страшно.

— Чого тобі страшно?

— Не знаю чого. Боюсь... не знаю чого. Не можу заснути.

Вона розплакалась. Їй хотілось усе сказати Іванові, але щось спиняло її, і вона закусувала зуби, до крові гризла свої уста і не сказала нічого. Аж над раном, коли надворі почало сіріти, вона заснула.

VII

Минуло кілька днів. Іван працював, пив, співав у шинку, ночував у Ганки, не думаючи про Фрузю. Ганка успокоїлася і не боялася вже вночі, але не відважувалася спати сама і для того щовечора всякими способами підлещувалась до Івана, щоби затягти його до себе на ніч. Іван, котрий давніше сам не раз напрошувався до неї, тепер ішов нерадо, почував якесь обридження до неї. Він злостився, коли вона тулилася до нього, кляв, коли вона починала дрочитися з ним або пеститися, і з відразою відсувався від неї, коли вона спала обік нього. Та швидко ті нічліги ще гірше остогидли йому. Ганка засипляла швидко, але вночі починала стогнати, йойкати або скрикувати так страшно, що Іван прокидався зо сну і починав почувати якусь глуху тривогу.

«Що їй таке сниться? Чого вона так кричить?» — думав він, прислухуючися до її важкого віддиху після такого окрику. Але вона далі спала тихо, аж коли Іван, перемучившися якої

півгодини, знов починав дрімати, над ухом у нього знов розлягався страшний окрик і будив його наново.

— Ганко, що за дідько мучить тебе у сні, що ти так страшно кричиш?

— Я? — мовила, здригаючись, Ганка і закусувала зуби. — Я нічого не знаю.

— Ну, та нехай на другий раз пес у тебе ночує, не я! — бурчав він злісно. — Як крикнеш отак несвіцьким голосом, то зовсім виб'єш мене зі сну.

Ганка реготалася.

— Га, га, га! Несвіцьким голосом! Ну, ну, Івануню, ну, скажи, як я кричу?

— Так, як би тебе зо шкури дерли.

— Ну, і що говорю?

— А хіба можна щось розібрати? Ричиш, як худобина.

— Та то я так зроду.

— Ну, брешеш. Я давніше не чував у тебе такого крику.

— Та то так, часом находить таке на мене, а потім минає. Але ти не бійся, Іваночку, се мине.

— Нехай собі минає або не минає, але мене не завабиш більше на ніч до своєї проклятої комори.

— Ну, видиш, ти вже й гніваєшся. Фе, Іване! — говорила Ганка, а вечором знов підлещувалася до нього, просила, купувала йому пива і горілки, доки оп'янілий Іван не згоджувався знов іти ночувати до неї. Коли був добре п'яний, він спав твердше і не будився при її окриках. От тим-то Ганка взяла собі звичай щовечора обпоювати його добре і навіть із собою до комори брала фляшку горілки і клала її Іванові під подушку: коли збудиться, нехай тільки сягне під подушку, нап'ється і нічого, засне знов. Правда, після такого нічлігу Іван уставав блідий, майже зелений, з болем голови, але Ганці се було байдуже, та й він сам не мав часу дивитися в дзеркало, але, похнюпившись, ішов до своєї роботи. Тільки одно видно було по нім: він зробився сумний, його веселість пропала, йому відхотілося співів і жартів.

— Ов, Іване, ти щось сам не свій, — говорили товариші.

— Та щось так, — нерадо мовив Іван.

— Що тобі є? Чи не хворий ти?

— Здається, ні. Ранками голова болить, але то, мабуть, від горівки.

— Е, ні, від самої горівки не буде боліти. А от як ти пиво мішаєш з горівкою, то се зле. Від сего найборше біль голови береся.

— І справді, може, воно й від того. Віднині не буду мішати.

VIII

Одного дня в полудне, коли Івана витягли з ями і він, ледве живий від сопуху, лежав у кошарі на купі лепу, важко дихав і час від часу тверезився чаркою горілки, до кошари ввійшла баба Орина, та сама робітниця, що ночувала разом з Фрузею і за дня немов дрімала, а оживлювалася вночі, у сні. Вона знала Фрузину історію і знала Івана і для того, поздоровившися з робітниками, пішла просто до нього.

— Слухай, Іване, — мовила вона. — Ти не знаєш, де обертається твоя Фрузя?

— Моя? — буркнув Іван. — Яка вона моя?

— Та вже, яка-не-яка. Певно, більше твоя, ніж моя. Але я хотіла запитати тебе, де вона є?

— Хіба я ходжу за нею назирцем?

— Е, який-бо ти! Я тебе питаю, як доброго чоловіка... Та ти повинен бабі гречно відповісти, ще й горівкою бабу потрактувати...

Іван, не мовлячи нічого, налляв чарку і подав бабі. Вона випила, скривила зів'ялі губи, обтерла їх брудним рукавом і, присідаючи ближче до Івана, мовила стиха:

— От за се, то спасибі! Аж у саму душу пішло. Але що я хотіла сказати... Ага, про Фрузю. Знаєш, уже дві неділі, як вона не ночує у нас. То я гадала, може, ви вже спровадилися де разом, та й хотіла переказати їй, щоб забрала своє шмаття. Там у неї скринька зо шматтям — замкнена, не бійся. І ніхто їй нічого не рушив, ховай боже! То нехай прийде і забере собі.

Іван сидів, мов приголомшений. Чи то нафтовий сопух у ямі так заглушив його, чи ранішній біль голови, чи те, що він почув від баби, досить, він наразі немов не розумів і слухав бабиного балакання, мов якоїсь казки.

— Ага, ага! — буркнув він, хитаючи головою. — Та певно, нехай би забрала собі. Але де ж вона є?

— То ти не знаєш?

— Я не бачив її вже дві неділі.

— І не знаєш, куди вона пішла?

— Куди пішла? Чекайте! То було вечором... у Кирницького... ми троха перемовилися... вона пішла надвір, і я вже більше не бачив її.

— А котрого ж то дня було?

Іван не міг пригадати собі дня.

— Ну, коли ви перемовилися, то, може, вона вгнівалася і деінде стала на роботу, щоб тобі не показуватися на очі. І деінде ночує, щоб ти не знав, де вона. Але ти би, небоже,

таки пошукав її, бо там сторож, що ми у него ночуємо, допоминається плати за неї. А ми прецінь за неї платити не будемо. То щоб він не схотів зафантувати її шмаття.

— Добре, добре, я буду питати... Навідаюся там до вас...

Баба пішла, а Іван довгу хвилю ще сидів, не то міркуючи щось, не то так собі туманіючи. Потім узявся їсти, бо швидко треба було лізти знов до ями.

Вечором він запитав у Ганки, чи не знає, де поділася Фрузя. Ганка видивилася на нього своїми вибалушеними очима, поблідла страшенно і, немов давлячися тим словом, промимрила:

— Ні, не знаю.

Іван не допитував у неї дальше, допитп у інших ріпників не довели також ні до чого. Від того дня, коли Фрузя побилася з Ганкою на вулиці, ніхто більше не бачив Фрузі. Ся згадка торкнула Івана. Справді, того самого дня вечором він «перемовився» з Фрузею в шинку. Він ще раз запитав Ганку.

— Чуєш, Ганко, ти сварилася з Фрузею на вулиці, тямиш?

— Ну, так. Вона перша чепилася мене.

— Вечером того дня вона була у Кирницького.

— Я не бачила її.

— Не бачила? Ей, скажи по правді?

Ганка знов поблідла, але живо перемогла себе.

— Чого ти чіпаєшся мене?

— Та-бо бачиш, десь дівчисько щезла від того вечора.

— А ти без неї не можеш дихати?

— Та що мені до неї! Але...

— Ну, щезла, то й слава богу! Не бійся, дідько її не вхопив. Побачила, що тобі на шию не повіситься, та й пішла собі додому.

— Але всі свої річі полишила.

— Ну, та що! Кілько там тих річей! Усе варто півтори шістки.

— Е, ні, там її убрання є.

— Ну, то, певно, зголоситься по своє.

Іван успокоївся трохи. Справді, дуже можлива річ, що Фрузя, розжалувана, того-таки вечора, вийшовши від Кирницького, покинула Борислав і пішла додому. Він не допитував дальше за нею, а в неділю пішов до сторожа, де була її кватира, і, заплативши, що йому належалося, взяв Фрузині речі до себе. Він постановив собі на різдвяні свята піти до рідного села і віднести їй ті речі. Він не то, щоб бажав бачити її або поєднатися з нею, але тих кілька день, коли розпитував про неї, почував якийсь жаль і неспокій, немовби справді був у чомусь винуватий. Бориславське життя швидко заглушило сей хвилевий порив.

Ані Ганка, аці ніхто інший не згадував ніколи про Фрузю, і Іван також забув про неї. Але, проте, щось немов млоїло його. Він ходив якийсь сам не свій, стратив охоту до пиття, до гулянок, до пісень і — нечувана річ у ріпника — почав числитися з грішми. Зараз першого тижня він не видав лиш половину свойого заробітка; ціла п'ятка лишилася йому в кишені. Вона, мов якийсь хробак, почала мулити та лоточити його уяву. Носячи ту п'ятку при собі, зав'язану в шматині, він почав снувати плани. Бориславське життя — правда, свобідне воно, але хіба ж се людське, господарське життя? Та й яке свобідне? Тільки твоєї свободи, що в неділю та в свято. А в будній день ти робучий віл — ні, гірше! Ти повний невольник жида, властителя ями, або його касієра. Під землею ти кождої хвилі небезпечний свойого життя, а верх землі кождої хвилі лайка, поштуркування, понукування. І вічно той смрід, той бруд, та духота, та пиятика, тої одур! Невже таке мало б бути його життя до смерті, до старості? У нього пробігала холодна дрож поза плечима при такій думці. Йому пригадалися зелені ниви, цвітисті луги, сиві воли, чисто побілені хатки і розкішні садки його рідного села, почулося блеяння овець, фівкання гусенят, скрип журавля, і він мало не заплакав з наглого зворушення. Невже він міг так легкодушно проміняти такий рай на оце пекло? І пішли в його уяві довгим рядом сцени з сільського життя: гейкають плугатарі, скриплять вози, навантажені снопами, блискають коси на сіножаті, і з легким шумом стелеться росиста трава в перекоси; сім'я засідає до вечері на святий вечір на пахучому сіні; чути стріляння, веселі голоси «Христос воскрес!», церковні співи... «Пасха красная, пасха господня» — се паски святять коло церкви, дітвора бавиться писанками, парубки скупчилися при тих, що стріляють з моздірів.

І безпосередньо від тих споминів душа його перескакувала до думки про Фрузю. Адже вона була також одною з принад і красот того його сільського життя. Коли скрип журавля над криницею так любо озивається тепер в його тямці, то се для того, що під тим журавлем він з нею стояв вечорами, зразу жартуючи та дрочачись, а потім тихо, любо розмовляючи. А в часі косовиці, носячи батькові полуденок, хіба ж вона не вишукувала собі найдальшої стежки, щоб тільки переходити через ту луку, де він косив, щоб сказати йому своїм любим голосом «Боже помагай!», щоб подати йому з сірого, глиняного збанка холодної води напитися! А в часі коляди... а в часі великодніх свят... а тоді... а тоді...Невгамовна уява насувала йому сотки, тисячі хвилин, коли Фрузя була невідлучною частиною радощів його сільського життя, і в його серці ще-

міло щось, ворушився жаль, піднімалася туга. «Вона мала рацію! Я повинен якнайскорше покинути Борислав і вертати назад на село!» Правда, він у нещасній засліпленню змарнував свою батьківщину, розтринькав свій тихий рай, відпхнув від себе Фрузю. Але ж він молодий, сильний, здоров і все ще може здобути назад. Ось тепер він за тиждень ощадив п'ятку. Адже міг ощадити вісім ринських! А се значить за рік цілі чотири сотки... А за чотири сотки можна купити чотири морги грунту! І він постановив собі, не кажучи нікому нічого, почати нове життя, не марнувати грошей, а складати зароблене докупи, а там — якось-то буде.

IX

В часі різдвяних свят Іван справді вибрався до рідного села. Він ніс у пазусі 50 ринських, зав'язаних у шматині, а в голові готовий план — відкупити хоч часть своєї батьківщини.

Зайшов просто до жида, котрому продав був батьківську хату з огородом, садом і трьома моргами примежного поля. Жид закупив се добро не на те, щоб господарювати, але мав думку завести в хаті шинок і попри тім занятися лихвою й іншим жидівським ремеслом. Але якось йому се не вдалося. В селі були вже чотири шинки і на п'ятий годі було дістати концесії. З лихвою також ішло кепсько, бо було вже кілька інших п'явок, що «псували інтерес». Вдодатку жида обікрали, так що він замість запомогтися зовсім скапцанів на тім обійстю. «Нещасливе місце!» говорив він і носився з думкою відпродати се місце і перенестися на якесь інше. То й не диво, що Іван зі своїм планом — відкупити батьківщину — був йому дуже милим гостем, особливо коли прийшов не голіруч. Вони й згодилися, що Іван за ціле обійстя, продане жидові за 300 ринських, заплатить 400 ринських протягом найдалі півтора року і, доки не заплатить усього, жид буде сидіти на грунті. Іван другого дня поїхав з жидом до міста, зробили контракт у нотарія, і Іван дав жидові зараз першу рату, 50 ринських, і аж тоді відітхнув свобідніше. Він мав тепер ціль перед собою і чув у собі охоту до праці, почував якусь нову силу.

Про Фрузю він сими днями мало думав. Від жида він довідався, що її в селі нема і не було і що її батько, довідавшися недавно, що її нема і в Бориславі, ходив до жандармерії, щоб шукала за нею, але досі не має ніякої відповіді. Іванові було прикро, він не мав охоти стрічатися зі старим і, не вертаючи до свойого села, він таки з міста просто рушив назад до Борислава, передавши старому Фрузине шмаття.

X

Ішли дні за днями, тижні за тижнями. Жандарі розпитували про Фрузю і Івана, і Ганку, і інших робітників і робітниць, вивідали все, що було аж до пам'ятного вечора, але далі не могли дізнатися нічого, і по кількох днях усе затихло. Не знати, хто пустив поголоску, що Фрузя пішла десь на службу: одні бачили її у місті, у якогось жида, інші чули, що вона десь у горах, у якійсь швабській колонії, ще інші говорили, що виїхала з якимсь панством до Стрия чи до Станіславова. На тім якось і успокоїлося.

З Ганкою Іван розійшовся ще перед різдвом. Не то, щоб посварилися, але так якось вона обридла, знелюбилася йому, і він не міг дивитися на неї. Вона зразу і байдуже собі. Овва, не хоче її Іван, невелике свято! «Менше клопоту на мою голову. Сама жила і заходилася досі, то й відтак потрафлю». Але по кількох тижнях вона поблідла, пожовкла, змарніла. Її знов учепилися страхи, вона не могла сама спати, зривалася вночі, сила бабу Орину, ту саму, що жила разом з Фрузею, щоб кричала, розщибала собою. Вкінці одного разу вона попровіділляла їй перестрах. Стара славилась ворожкою і знахаркою. Вона згодилася зробити се і почала обережно випитувати Ганку, відколи у неї той перестрах, від чого, як? Ганка зразу призналася, що від покрови (в тім часі пропала Фрузя), але далі не хотіла сказати нічого. Стара почала шептати над водою, розтопила кавалок олова і вилляла його над Ганчиною головою в миску з водою, а потім, заглянувши в миску, скрикнула:

— Ой, дівонько! Нещаслива ти, сирото! Ніхто тобі не поможе!

Ганка одеревіла зо страху.

— Або що таке?

— Ади, небого! Олово розскочилося в воді на дрібний пісок.

— А що ж то значить?

— Ет, що то говорити! Най ся преч каже, не годиться й згадувати при хаті.

Ганка не допитувалася дальше, а стара не йшла, а все придивлялася мисці з водою із розприсканим оловом, похитувала головою та рушала зів'ялими губами, немов розмовляючи з кимсь без голосу. Дивлячись на неї, Ганка почула в серці холодний переляк; їй здавалося, що стара розмовляє з якоюсь марою, що зазирає їй у душу своїми напівпогаслими очима і читає там її страшну тайну. Вона вхопила з-перед баби миску з водою і викинула її через вікно геть на смітник. Баба спокійно дивилася на неї і всміхалася так само без голосу.

— Недобре з тобою, дівонько, недобре! — мовила вона. — То в тебе не перестрах, небого, ой, ні.

— А що ж таке?

— Щось у тебе на серці лежить, дівонько, Ой, так, так. Я се знаю. І не буде тобі легше, поки не признаєся.

Ганка спалахнула:

— Що ви, бабо, говорите! До чого мені признаватися? Що я, вбила кого, чи обікрала, чи що?

— Або я знаю, — мовила баба, здвигаючи плечима. —Не моя річ, сирото, не моя річ. Я тобі не з свого розуму говорю, а з того, що водиця свята показує. А ти собі як знаєш, так і роби.

Баба почала збиратися до відходу. Ганка чула, що тепер, після тої ворожби, її неспокій ще побільшав і що тепер вона нізащо не засне сама. І вона надумалася попросити бабу, щоб перебралася до неї (вона мала вже свою окрему комірку з піччю і тапчаном) і ночувала з нею разом. Стара почала дорожитися, але Ганка не попускалася її, і вкінці стара згодилась ще того самого дня перебратися до неї.

XI

Не інакше, як тільки чари хтось наслав на Івана. І не пізнати хлопа. Ні з нього мови, ні розмови. Живе, як той медвідь у норі, до шинку не ходить, пити не п'є, все щось думає, щось муркоче, а скупий такий! Сам собі жалує. Живе, як собака, не товаришує ні з ким, сам у собі засклепився, мов слимак у шкаралющі. Що був уперед охочий до гулянок, до пісень, до дівчат, то тепер ані знаку! Не інакше, тільки чари якісь!

Так гуторили не раз між собою ріпники. Вже вони всіляко підступали до Івана, і щирістю і насміхами, і жартами, і направду, нічого не помагало.

— Ет, дайте мені спокій! Що ви знаєте! Вам своє в голові, а мені своє, — тільки й уссї було відповіді, яку чули вони від нього.

І відходили, здвигаючи плечима. Одні казали, що він задумав женитися, другі говорили, що записав був душу нечистому, а тепер кається, але Іванові се все було байдуже.

Врешті відкись дізналися, що він задумав відкупити свою батьківщину. Сам Іван нікому не говорив про се, але хтось із його сторін приніс сю вість до Борислава.

— Ага, ось на що він гроші складає! Чекай же ти! А перед нами ховається, мов не знати з яким секретом!

За кілька день з Іваном «пожартували»: у нього вночі вкрали гроші. Небагато там тих грощей було, щось з вісім ринських, а проте шкода. Іван наробив крику, але гроші пропали.

— Іванупо, чую, що вас обікрали, — мовив до нього касієр.

— Ет, — буркнув Іван.

— Чую, що ви складаєте гроші, хочете купувати грунтець, — говорив касієр далі.

— Та хочу.

— То дуже добре! Най вам бог помагає. Я то виджу, що ви порядний чоловік. Гроші — то велика річ. Заробити їх тяжко, а пустити легко. А заробляти на те, щоби пускати на вітер, — то дуже дурна робота. То так, якби хто своє життя, свою силу пускав на вітер. Пощо то? Адже потім прийде старість, прийде слабість — гроші все придадуться.

Розумно говорив касієр, щирий був чоловік, хоч і жид, і Іван вкінці звірився йому зо своїх думок. Касієр хвалив його дуже, а далі мовив:

— Я вам щось скажу, Іванупо. Нащо вам носити гроші при собі, щоб у вас п'яниці викрадали. Ви їх лишайте у мене. Зладьте собі книжочку. При кождій виплаті я вам дам, кілько вам треба, а решту лишайте в касі: я запишу у себе, а ви у себе, аби не було обмилки, а коли вам треба буде платити за грунт, скажіть мені, то я вам зараз дам. Маєте безпечно, ніхто вам не вкраде.

Іван трохи надумувався. Хоч то жид розумно говорить, але все жид жидом, вірити йому не можна. Але, з другого боку, нема іншої ради. Вкрали раз гроші, вкрадуть і другий раз. Ліпше зробити так, як радив касієр. І Іван пристав.

Ховай боже, не мав чого жалуватися. Скоро назбиралося 50 ринських, він зараз узяв їх, ще й касієр нарадив йому післати гроші поштовим переказом і не до жида, а на руки нотарія, у котрого робили контракт.

Іван був задоволений з себе і з касієра, був майже певний, що все піде йому добре. Адже ще тільки пущіння, а він уже сплатив четверту часть ціни!

Він жив тепер думками виключно в своїм селі. Чи то крутячи корбою, чи копаючи землю в глибокій ямі або в темній штольні, він у думці купався в ясним сонячнім світлі, орав, косив, звозив снопи, молотив на тоці, чув себе господарем. Бориславське життя, — се було щось мов темні сіни, з котрих ось-ось вийдеться на широке ясне подвір'я, де зеленіє пахуча мурава, цвітуть яблінки, фівкають гусята і блеють ягнята.

XII

На першім тижні великого посту приїхав до Борислава Фрузин батько. Він довідався, де працює Іван, і пішов до нього.

— Іване, де є моя донька? — з такими словами він обернувся до нього. Він дуже подався від того часу, як Іван бачив його, змарнів, посивів. Іванові зробилося дуже жаль старого.

— Не знаю, — відповів він.

— Не знаєш? Мусиш знати. Ти підмовив її, щоб пішла за тобою до Борислава, ти мусиш знати, де вона є.

— Поки була в Бориславі, то я й знав, а відколи пішла, то не знаю.

— Куди пішла?

— Не знаю, куди пішла. Я гадав, що пішла до вас. А може, де стала на службу?

— Ніде не стала. Я вже розпитував. Жандарі шукали, таліграфували і до Стрия, і до Станіславова. У Дрогобичі я давав витрублювати. Ніде нема її. Тепер приходжу до тебе: віддай мені мою дитину.

— Я її не сховав, — відповів спокійно Іван.

— Не сховав, але поховав, — грізно крикнув батько. — Ти вбив її. Вона, кажуть, була при надії від тебе. Ти хотів її позбутися. Ти вбив її!

— Бог мені свідок, що ні, — мовив Іван і поблід, як стіна.

— Хоч ти й стома чортами свідчися, то я тобі не повірю.

— Га, то робіть, що хочете. Хоч мене й вішайте, а я вам усе одно скажу: не знаю, де вона поділася.

Старий помалу зм'як, почав плакати і торгати на собі волосся. Посходилися ріпники, касієри, почали вговорювати його.

Йому оповідали про той вечір у Кирницького, коли то остатній раз бачили Фрузю, про її розмову з Іваном, про те, як вона просто з шинку пішла кудись і як Іван довго ще, до самої півночі, сидів у шинку. Касієр хвалив Івана, як порядного робітника, що не п'є, не гайнує, і старий вкінці сам не знав, що має думати. Він у Дрогобичі домагався у жандарів, щоб зараз арештували Івана, але тепер почав міркувати інакше. Не штука арештувати парубка, але чи то буде по правді? Ану ж Фрузя, розсерджена, справді пішла десь у гори, стала на службу, не дає про себе чутки навмисно, бо встидається? Все се може бути, і самі жандарі говорили йому, щоб не тратив надії. Кидати на когось підозріння за вбійство — то не жарт. Інша річ, коли би знайшовся який найменший слід, що Фрузю справді вбито. Але такого сліду досі не було.

З тим Фрузин батько і поїхав додому, здаючи цілу справу на бога.

XIII

Минули великодні свята. Потепліло. На долах цвіла, і пахла, і пишалася весна, хоча з Діла ще подихало холодом. Борислав виглядав як одна бездонна баюра розмоклої глини, розталабованого болота, змішаного з ропою, як озеро бруду і смроду серед зеленого Підгір'я.

Була субота. Сонце сміялося серед чистого, безхмарого неба. По сухій, безлюдній толоці, що між Бориславом і Котівською Банею, ходили стежкою два касієри в шабасових бекешах і куницьових штрамеле на головах і балакали по-жидівськи.

— Клопіт маю, Мендель, такий клопіт, що аж мозок сохне в голові, — мовив один касієр.

— Із-за того гоя, що впав у яму?

— І се також. Дідько його поніс п'яного до кошари! Дідько йому велів сідати над ямою! І дідько його пхнув досередини!

— Була комісія?

— Була.

— Ну, і що ж?

— Назначили мені 20 раниш кари.

— За що, Хаїм, за що?

— За неосторожність. Я неосторожний! Я не допильнував гоя! Чи чував ти таке? Я мав пильнувати його, як малу дитину. Та ще щастя, що так сталося. Щастя, що інші гої присвідчили, що він сам поліз до ями і сам упав. Якби не було свідків, готов би був ад'юнкт сказати, що то хтось навмисно кинув його до ями.

— Острий ад'юнкт?

— Там такий пурец острий, що крий боже! Вже мав охоту замикати яму і арештувати когось.

— Се той новий пурец?

— Новий. Я вже тремтів, Мендель, так тремтів! І богу молився, щоб відвернув від мене напасть!

— Ох, ох! Бог ласкав, Хаїм! За що мав би наводити таку напасть на невинного чоловіка?

— Ох, не кажи так, Мендель! Бога не зміркуєш. А за що наслав на мене таку шкоду? Ти чув? У мене в магазині — адже се 50 раниш щонайменш! А хто винен? Не знати. А хто мусить заплатити? Хаїм!

— Ні, я не чув нічого. Що сталося?

— А фрас на його бебехи, мойого балабусти! Купив дві нові линви і передав мені до магазину разом з іншими річами. Ну, я поклав їх на місце. І чорт його бачив, що там, на тій самій полиці, стояла бутля з вітріолем. Знаєш, він до

дестилярні потребує вітріолю... То більшу часть із бутлі дав там, а решта була в магазині. Небогато його було, може, дві квартирки, а може, й то ні. Стоїть собі бутля, заткана скляною затичкою, — дідько її бачив. Колись-то треба було линви до ями. Я йду до магазину, беру линву з полиці і, якось не довидівши, зачепив рукавом ту бутлю. Вона й перевернулася. Ой, як я перелякався! Хопив бутлю голою рукою — ади, два пальці попік! Але поки я поставив її, затичка відскочила і дрібка того дідьчого квасу, може, дві-три краплини, бризнула на линву. Підняв я затичку, заткав бутлю і поставив у куті. Тут мене пальці печуть, мов огонь. Я зараз обложив їх мокрою глиною, завинув хусткою. Виношу линву надвір, дивлюся, а в тім місці, де бризнув квас, мою линву мов ножем перекроїв. Таки в пальцях мені цілий звій розломався на два кусні.

— Ай, ай! — скрикнув Мендель.

— Щоби я так жив! Уже нікому й не кажу нічого. Прийдеться самому заплатити за линву, та й по всьому.

Мендель цмокав і охав, показуючи Хаїмові своє співчуття. Коли зайшли до Борислава, він умисне пішов з Хаїмом до магазину, щоб оглянути перепалену вітріолем линву. Він довго придивлявся їй, цмокав і крутив головою, а коли Хаїм десь відвернувся, він у маленьку фляшечку взяв собі з бутлі пару крапель вітріолю — небагато, от так з наперсток. Хаїм не бачив сього. Вони вийшли з магазину. Хаїм замкнув двері на колодку, і оба приятелі, побажавши собі щасливого шабасу, розійшлися.

XIV

Минуло ще пару місяців. На світі довкола Борислава вже почалися жнива. Стояла літня спека. Іван жив весь час мов у гарячці. З кождим днем йому робилося тяжче в Бориславі. Земля горіла під ним. Його душило щось, перло, гнало геть із Борислава. Він ні про що не думав, тільки про те, щоб якнайшвидше вирватися відтам. Думка, що йому треба ще працювати в ямах до осені або й до зими, щоб виплатити жидові всі гроші, наповняла його якимсь диким страхом. «Ні, я не витримаю!» — повторяв він не раз і числив дні і години. У нього було вже зложених нових двісті ринських; вони лежали у касієра, і він думав на Іллі взяти їх і навідатися «додому» та віддати їх жидові. Але чим ближче було до Іллі, тим частіше він зупинявся на іншій думці, хапався за неї, мов потопаючий за колоду. «Сто ринських уже заплачено, — думав він. — Двісті заплачу тепер — і покину Борислав. Піду і не вернуся більше сюди. Четверту сотку на сплату жидові як-небудь за-

роблю або визичу, а тут не буду довше!» Ся думка, зразу далека мрія, приймала в його душі чимраз виразніші форми. Він закидав на різні боки: «Оженюся. Вже аби з якою бідною, то сотку віна буде мати. А може, ще й грунту дещо дістану». Іншим разом він думав купити пару коней і пуститися на фірманку, або наймитися в дворі, або йти до камерального ліса рубати дерево. Де-будь і як-будь, аби тільки заробити гроші, сплатити решту жидові і стати господарем — хоч бідним, хоч останнім, а все-таки своїм господарем, у своїй хаті, на своїй п'яді землі! Іван нікому не звірювався зі своїми думками. Тільки за тиждень перед Іллею він вечором мовив касієрові:

— Слухайте, Мендель, будете могли мені за тиждень виплатити всі мої гроші?

— Чому ні? — мовив Мендель. — А що, хочете вислати?

— Ні, хочу на Іллі піти сам.

— Чого вам ходити самому? Можна вислати.

— Якось тягне побачити своє село. Не знаю, може й зовсім лишуся там.

— Як-то, хочете покинути нас?

— Хотів би, та не знаю... Якби там де трафився який заробок, щоби сплатити тамтому жидові...

— Ну, як собі знаєте, — мовив Мендель, перериваючи сю розмову. — Я вам гроші виплачу в п'ятницю. Коли вашого Іллі?

— В неділю.

— Ну, то й добре. В суботу можете собі йти по роботі.

На тім і стало. Більше розмови між Іваном і Мендлем про сю справу не було.

XV

В п'ятницю вечором Іван мав робити нічну шихту. Се мала бути його остатня гостина під землею, в царстві замороки. У нього було легко, радісно на душі, але один несподіваний випадок мусив попсувати його радість.

Він власне йшов до кошари, випивши кватирку горілки і закусуючи булкою, коли до нього наблизилася баба Орина, та сама, що колись перша принесла йому відомість про те, що нема Фрузі. Вона йшла якось немов скрадаючися, а коли Іван не пізнав її, вона ззаду простягла свою суху, чорну руку і вхопила його за плече.

— Агій, а то що! — стрепенувся Іван, що йшов у задумі і тепер прокинувся з неї, мов зо сну. Озирнувшися, він побачив проти себе страшне, жовте, поморщене бабине лице, що якось холодно всміхалося до нього, широко розтягнувши сині уста

і вишкіривши беззубі ясна. Іван перехрестився. Його перша, мимовільна думка була: «Се смерть заглядає мені в очі». І його проняла холодна забобонна тривога.

— О, ти хрестишся! — обрушилася баба, і з її лиця щез усміх, а натомість на ньому завис якийсь понурий, гнівний вираз. — Що ж то, я мара яка, чи що? Нехрещена душа, чи що? Ну, дивіться на него! Хреститься, мов від злого! Немов ніколи й не бачив мене!

Іван пізнав бабу і почав перепрошати її.

— Та, вибачайте, бабо! Я не пізнав вас. Іду такий задуманий, а тут ви нараз... Та й аби-сте хоч слово сказали...

— Ага! А видиш! А щоб самому на бабу оком скинути, та вклонитися, та бабі горівки купити, — де тобі! Най баба здихає, як сама не має за що купити собі.

— Ну, ну, та ще не здихаєте! — всміхнувшися, мовив Іван. — Ну, але ви, здається, мали якесь діло до мене?

— Та маю, небоже, маю! Та й не діло, а так... Або я знаю, як тобі се сказати. Але міркую собі, ти з одного села з нею, то, може, тобі буде найліпше знати се.

— З одного села з ким?

— Та з Ганкою. Знаєш, я у Ганки ночую. А тепер вона й зовсім розхорувалася, то вже й днюю, й ночую коло неї.

— Розхорувалася? Що ж їй таке?

— Або я знаю, синочку. Я гадала зразу, чи то не яка жіноча слабість, але ж бо ні. То щось інше. Я й сама не знаю, що то таке, якесь покаяніє.

— Що за покаяніє? Кричить по ночах?

— Е, тепер уже кричить не тільки по ночах, але і вдень. Скоро тілько троха засне, щось таке їй привиджується, як не верескне, аж крізь уха прохапується. І зараз зривається з постелі, десь-кудись біжить, утікає, аж по стінах дереться. Я вже гадала, що то нечистий — дух святий при нас — приступив до дівки.

— Ну, і не пробували ви дечим лічити її?

— Ще би не пробувала! Пробувала, синку! Все, що знаю, все я робила їй, коли-бо нічого не помагає. Ну, та й не могло помогти, бо у неї зовсім що інше на душі. Я то зараз спочатку догадувалася, тілько, по правді кажучи, я в інший бік стріляла. Гадаю собі: дівка — в Бориславі — найпростіша річ: мала дитину і стратила, а тепер їй дитяча душа на сон набиває, спокою не дає. Вона божилася, дух-тіло кляла, що ні. Ну, то я вже й не знала, що думати. Не раз я пробувала вночі прислухуватися, що вона таке кричить, коли ж бо годі розібрати. Отак одне-друге слово зрозумієш: «Он там у ямі! У воді! У калюжі! Лізе, лізе, лізе!» — а хто, де, відки — нічого не знати.

Вже я допитувала її — затята душа! Не хоче нічого сказати. Зсохла, як скіпа, почорніла, як головня, тілько пушка духу в ній, — а яка дівка була ще взимі, як гармата! І видить сама, що їй недовго жити, що ніщо з неї не буде, а мовчить.

— То ви гадаєте, що у неї справді щось таке є на душі, що вона криєся з чимось?

— Ну, гадаю! Тепер уже не потребую гадати. Тепер уже знаю напевно.

— Ну, що ж ви знаєте?

— Та що, небоже, то вона вбила твою Фрузю.

— Фрузю! Вона! Господи! Та коли? Як? За що?

— А говори за що! Не що, лиш дідько до неї приступив. Уже він, бодай моці не мав, видно, давно на неї навострив зуби. Слухай же, як то було.

Стара йшла обік Івана вулицею, але тут уже не могла додержати йому кроку, і, вхопивши його рукою за полу, зупинила на місці.

— Та постій же! Видиш, що я задихалася. Не квапся до роботи! Небогато втратиш. Стань отут та й послухай.

— Коли ж бо мені час до роботи! Адіть, уже в кошарах дзвонять на нічну шихту.

— Наплюй на ту нічну шихту! Не йди сьогодні до роботи, а ходи зо мною до Ганки. Тут справа важніша.

Іван вагувався хвилину.

— Ні, бабо! Тепер уже пізний вечір. Чого мені до Ганки? А завтра я, скоро по роботі, прийду і поміркуємо, що робити далі. Ну, але скажіть, як і що ви дізналися від неї.

— Та що, — мовила баба, — вчорашньої ночі вона не могла заснути ані на волосок. Мучилася так, що не дай господи. А нині рано дивлюся на неї, лежить, як із хреста знята, тілько очі світяться.

— Ганко, — говорю їй, — може, тобі покликати попа?

Вона аж підкинулася, мовби що вкусило її.

— Попа? Пощо?

— Та пощо, небого. Адже бачиш сама, що тобі недовго на світі гуляти. Треба душу очистити.

— Ні, не хочу, — мовила вона. — Мені буде ліпше, я вийду з того.

— Ей, дівонько, не жартуй з богом! Не говори так і не дури себе. Я бачу, що недовго вже твойого на світі. Піду по-кличу єгомостя.

— Ні, не треба, — відповіла вона. — Як буде треба, то я сама скажу. Не виходьте нікуди, я засну троха.

Тілько що вона задрімала — як не зверещить, як не кинеться!

— Ой, лізе, лізе! Ой, простягає руки! Ой, ловить мене! Держить! Не пускає! Ой, ой, ой! Ратуйте! Бабо, ратуйте!

І вискочила з постелі, причепилася до мене, вся тремтить, як трепетів лист, а все озирається поза себе і кричить, вищить, мов перепуджена дитина.

— Та дух святий з тобою! — кажу їй та й хрещу, — та хто там лізе? Хто тебе держить?

— Та вона, вона! Хіба не бачите? Адіть, рука зовсім обігнила з м'яса, сама кість, а держить, мов у кліщах!

— Бог з тобою, Ганко! Що тобі? Кого ти бачиш?

— Та вона, вона! Фрузька!

— Що за Фрузька?

Але вона вже затялася. Тремтить уся, тулиться до мене, але слова більше з неї не видобудеш. Якось я вспокоїла її, положила на постіль, розговорюю, балакаю, а тут у мене в голові починають мов якісь нитки нав'язуватися, починає робитися ясно. Вже я їй і сюди й туди приговорюю. Зварила їй трохи м'яса, нагодувала. Лежить вона і не пускає мене від себе.

— Сидіть! Не покидайте мене! Говоріть, щоб я не заснула, бо боюся, що скоро засну, то знов вона тут буде.

— Та чим вона тобі така страшна? — питаю її. — Що вона може зробити тобі?

— Ой, бабочко! Ой, голубочко! Якби ви знали, яка вона страшна! Вся кров у мені ледом стинається! Не можу дивитися на неї, а мушу. Щось мов приковує мої очі до неї.

— Значить, ти її маєш на душі, Ганко?

Мовчить.

— Признайся, небого! — кажу остро. — Видиш, ти гадала, що утаїш усе. І що тобі з того, що утаїла перед людьми, коли ж бог усе знає. Бачиш, він діткнув тебе своїм пальцем, і що з тебе нині! Адже ж хоч би тебе були повісили на шибениці, то не було би й десятої части тої муки, що ти перетерпіла досі.

Вона слухала, слухала і далі як не розплачеся! Як мала дитина ридала.

— Ой, бабонько, правда ваша! Ой, я окаянна! Ой, я проклята! Я її збавила віку. Вона ослабла, впала на мої руки, а я її, безпам'ятну, кинула в яму. Я думала, що ніхто не буде знати про се, що Іван візьме мене за жінку... Ой, бабусенько, радьте, що мені робити!

У Івана мороз пішов поза шкурою при сих бабиних словах. Він був мов розбитий. У його тямці живо ставали події того вечора, розстання з Фрузею, ніч, проведена з Ганкою в коморі, її тодішній неспокій. Він пригадав собі навіть Ганчині слова, що вона «боїться її», і тільки тепер йому зробилося

ясно. Приголомшений важкими почуттями, він зітхав і шептав раз по разу: «Боже, боже!»

А баба оповідала далі Ганчині признання, в котрім місці вона вкинула Фрузю в яму, як потім щось гонило її на се місце затирати сліди і як при тім мало не доглянув її хтось із рибників, як їй Фрузя почала на сон набиватися, як ти, Іване, зробився їй немилим і ненависним.

— Ну, і що ж вона робить тепер? — перервав Іван бабине оповідання.

— Виплакавшися, заснула. І вже не зірвалася зо сну, спить спокійно. Я посиділа коло неї, а тепер подумала, що добре буде сказати тобі се все. Порадь мене, небоже, що робити далі.

Іван слухав, мов остовпілий. У його нутрі переверталося щось, рвалося щось, кричало щось, мов жаль, мов тяжкі докори, мов почуття якоїсь вини.

— Або я знаю, що робити, — промовив він глухо. — Треба би комусь дати знати. Адже то страшна річ!

— То, може би, піти до війта?

— Підіть, підіть! — мовив Іван живо, хапаючися за бабині слова.

— Та, може би, ти пішов зо мною? Я чогось боюся.

— А чого ж мені з вами йти? Ще на мене підозріння кинуть. Ні, йдіть самі. Я там навідаюся завтра, скоро тільки вийду з роботи. Ідіть, ідіть!

Баба не мовила нічого більше, перехрестилася і пішла.

XVI

Наближаючися до кошари, в котрій робив, Іван здибав касієра Мендля. Сей ішов кудись, розмовляючи з якимсь рибником із чужої кошари.

— Добрий вечір, Іване! — мовив Мендель. — Ідете до роботи?

— Іду, — мовив Іван, ледве тямлячи, хто і що говорить до нього.

— А завтра відходите?

— Відходжу.

— Ну, ну, як собі знаєте. Гроші маєте готові.

Іван, не мовлячи нічого більше, пішов до кошари. Мендель розмовляв далі з рибником, що відзавтра мав стати до роботи в тій самій ямі замість Івана.

— Тут вам буде добре! — говорив Мендель. — Я не такий жид, щоб хотів чийоїсь кривди. Спитайте от сього самого Івана. Він пару разів навіть грошей при виплатах не брав від мене, а складав, поки не набереться чи 50, чи 100 рииських, а потім брав разом. Ади, він завтра відходить. Знаєте куди? На своє власне господарство!

— На своє власне? — дивувався ріпник. — Та де у него господарство? Давно пропустив.

— Давно пропустив, а тепер відкупив. Власне вчора взяв сотку, щоб заплатити останню рату жидові, а завтра вертає до свойого села, покидає нас назавсіди. А хто його нарадив на се? Спитайте його самого! Мендель, не хто інший!

В тій хвилі з кошари почувся крик, потім гупання кроків. Робітник, що був при корбі, надбіг вуличкою і кричав задихавшись:

— Пане касієр! Пане касієр!

— Що там таке? — окликнувся Мендель.

— Ходіть до кошари! Борше! Борше!

— Та що там таке? — ледве промовив Мендель і, не чекаючи відповіді, почав бігти до кошари. Свіжонанятий ямар побіг за ним.

— Ну, що сталося? — не то шептав, не то захриплим голосом запитав Мендель робітника, коли порівнявся з ним.

— Якесь нещастя.

— Що за нещастя?

— Ой, сам не знаю! Ходіть до кошари, самі подивіться! Ой, господи, душі в мні нема! Ще такого не чував, і не видав.

Не розпитуючи далі, всі побігли до кошари. Там було зовсім темно, тільки одна дротяна лампа слабо освічувала нутро дощаної буди. Робітник від млинка стояв над ямою і торгав линзу, що зовсім вільно звисала з валу.

— Ну, що таке сталося? Говори! — промовив Мендель, озираючися довкола, немов шукаючи того, що так перестрашило робітників.

— Линва урвалася.

— Що? Як то може бути?

— Або я знаю! Дивіть самі!

Робітник, що стояв над ямою, знов поторгав за линву, замахав нею і вона, мов батіг, билася о дощані стіни ями.

— Ну, а Іван? Де Іван?

— У ямі.

— Як то в ямі? Спустився на місце?

— Ну, та певно, що на місце, але неживий. Адіть, ледве десять метрів линви розкрутилося.

— Та як же то було? Що? Куди? Говори за порядком! — говорив Мендель, усе ще не можучи зрозуміти, що сталося.

— Ой господи! Та хіба ж я знаю і розумію, як се сталося? Іван прийшов, прив'язався, і я почав пускати його вдолину. Кручу, кручу, аж нараз на десятім метрі чую — отак, як би в пальці, тріс — і на корбі зробилося легко. І в тій самій хвилині в ямі тілько гур-гур-гур! І один страшний крик — і тихо.

Ось і все. Урвалася линва, а Іван гримнув аж на дно, на 40 сажень.

Мендель, не мовлячи нічого, почав рвати на собі пейси і бігати по кошарі, мов божевільний.

— Ай вай! Ай вай! От клопіт! От нещастя! От цурес! Але ша! Може, він ще живий! Слухайте, Митруню, — він обернувся до новонанятого ріпника, — як гадаєте, може, він ще живий?

— Та то може бути. Адже ж на дні каменя нема?

— Ні, глина.

— Ну, коли не впав на дзюбак або не розбив собі голови по дорозі, то ще може бути живий.

— Але чути би було крик, стогнання, — закинув робітник від корби.

— Міг зомліти, заглушитися, — мовив Митро.

— Лізьте, Митруню! Бодай ви здорові були! Лізьте, може, ще вратуєте його.

— Та я би поліз, — мовив Митро, — але що ж то за линва у вас, що урвалася під ним?

Він наблизився до ями, взяв за линву, котрої конець звисав на які два метри вниз у ямі, підняв його і почав оглядати при світлі лампи. Се був старий ріпник і розумівся на роботі, але тут він став, мов теля перед новими воротами. Такої штуки він ще не бачив! Він довго озирав линву в тім місці, де вона перервалася, мацав пальцями, призирався їй до світла і все хитав головою, немов не міг зрозуміти чогось. Мендель тривожними очима, весь блідий і з завмерлим серцем, слідив за кождим його рухом.

— Не розумію! Ніяк не розумію, що сталося тій линві. Як могла вона перерватися?

— Може, проржавіла? — несміло мовив Мендель.

— Та на се воно мусить вийти, бо, якби навмисно була протята, то було би видно, був би гладкий перекрій. Мусила проржавіти.

— Ай вай! Стара линва. Треба було перемінити, — сквапливо підхопив Мендель. — Ой господи! Так мене щось нині рано мов за плече торкало: «Мендель, переміни сю линву!» Та потім я подумав собі: «Ну, в п'ятницю не буду переміняти. Прийде неділя, то перемінимо!» А тут на тобі! Ну, хто ж його знав, що вона не видержить!

Але Митро все ще оглядав линву і хитав головою.

— Слухайте, Мендель! То не може бути! Вона якось не спроста перержавіла. Дідько їй перержавіє. У мені в селі обоє ріг он уже п'ять літ на такій линві держиться. І дощ її мочить, і сніг на неї йде, і ржавіє не так, як тут, а проте держить досі. Та й то оборіг, не те, що один хлоп.

— Ну, Митруню, але там вона стоїть собі спокійно, а тут день і ніч то скручується, то розкручується. А від того дріт найборше тріскає.

— Та се правда, — мовив, подумавши, Митро. — Але була би тріскала потроха, один скрутець, другий, третій... А тут усі нараз. Не гладко, а так мовби — прости господи — миш перегризла. Агій! Ще чоловік, як жив, не видав такого.

Тимчасом Мендель приніс із магазину свіжу линву, її навинули на вал, і Митро, прилагодившися до спуску, пішов до ями. За якої півгодини витягли обох — Митра і Івана. Іван мав поломані обі ноги і голову, розбиту на цямрину. Він, мабуть, і не долетів живий на дно.

XVII

Другого дня до світа бориславський війт — тоді ще війтом був селянин — з присяжним і двома шандарями прийшли до тої комірки, де жила Ганка. Вона ще спала, — по довгих безсонних днях і ночах перший раз спала глибоким, майже мертвецьким сном. Баба відчинила двері, всі ввійшли, та, зирнувши на труп'яче, висохле Ганчине лице, зіссане страшною внутрішньою мукою, не мали серця будити її.

— Ну, ну, нехай спить, — мовив стиха війт. — Ми підождемо надворі.

— Ну, їй не богато належиться від людей, — мовив один шандар.

— Пан біг не ждав на людський суд. Сам осудив і сам покарав її, — додав другий.

Скоро вони вийшли, Ганка збудилася.

— Ви тут, бабо? — мовила вона.

— Тут, небого, тут.

— Чи мені снилося, чи тут був хтось?

— Та хто би мав бути?

— Мені здавалося, що якісь хлопи... шандарі...

— Та були, сирото.

— За мною? — мовила Ганка, піднімаючися.

— За тобою.

— Знають усе?

— Знають.

Ганка довгим поглядом зирнула на бабу, а потім простягла до неї свою суху руку.

—Дякую вам, бабо, — мовила вона. — Я вже сто раз, не раз, хотіла зібратися, піти й признатися до всего, та ніколи не могла здобутися на відвагу. А тепер уже по всьому. Тепер я спокійна.

І вона з тяжкою бідою зволіклася з постелі. Баба помогла їй убратися.

— Ну, а тепер покличте їх.

Ввійшов війт з присяжними, ввійшли шандарі.

— Ну, що ти, небого? — мовив війт. — Хора?

— Хора.

— Маєш сказати нам щось?

— Маю.

І вона спокійно оповіла події того вечора. Один шандар записував. Потім її повели на місце злочину. При помочі гаків витягли з ями по куснику розгниле тіло нещасної Фрузі і перенесли його до трупарні, а Ганку посадили на віз і відвезли до Дрогобича, до судового арешту. Там вона не дождалася навіть першого протоколу.

А шандарі по тім однім випадку мали зараз другий. Їм донесли, що в недалекій кошарі урвалася линва під робітником, сей упав у яму і забився. Треба було оглянути місце, оглянути трупа, переслухати свідків...

— Щось мені не подобається сей випадок, — мовив один шандар, — молодший, — до старшого, постенфірера.

— Жидівська необережність. Линва перержавіла!

— Чи нема тут чогось гіршого? Се, що говорить Митро про ті гроші...

— То що ж, думаєш, що тут якийсь злочин? Що се навмисне хтось перервав линву?

— Дуже може бути. Ті гроші — се може бути причина. Касієр каже, що він узяв від нього гроші, а їх при нім нема.

— Пошукаємо в його помешканню.

Але в помешканню, тобто в тім шинку, де ночував Іван разом з кількома іншими ріпниками, ніхто про ніякі гроші не знав і не чув. З допитів дізналися шандарі, що раз давніше у Івана вкрадено гроші і відтоді він не носив їх при собі і ховав так, щоб ніхто не знав де. З другого боку Менделеві зізнання про те, що Іван посилав гроші за куплений грунт нотареві до Дрогобича, потвердив нотар телеграфічно, а друге зізнання, що остатніх 100 рипських Іван узяв ще день перед тим, потвердив Митро настільки, що чув, як Мендель мовив Іванові: «Гроші маєте готові», і Іван на се потакнув головою. Значить, узявши гроші, Іван мусив сховати їх десь, щоб забрати з собою. А коли так, то яку хто мав причину дибати на його життя?

На тім справу й закінчено, тільки Мендля за недогляд і уживання перержавілої линви покарано 20 гульденами грошової кари.

Івана поховали в одній ямі з останками тіла його Фрузі.

НА РОБОТІ

1. ПРИ КОРБІ

Угу, що то такого? Тілький час до Бориславa ходжу, і ще ніколи в яму не лазив! Все лиш корбов крути, глину тягай або вітер у яму млинкуй! Та й що ми то за заплата за таке діло! Вісім шісток денно! І жий же з того, або здихай, або що хоч роби, — жидюзі ані ду-ду!

А вбно он Матій у ямі робить, у штольні... Ну, правда, — каже, сопух там, задуха, таке... Ба, бабин синок! А кілько він бере! Півтора срібного на день! Не жаль, бігме, не жаль. А я ж то що таке? Хіба не хлопець? Що ми хибує? Боятися не бою, — хоть до чорта в зуби, то піду! А сопух там. Ну, чень витримаю. А не мож буде, — біс бери, то і вил зу. А стрібувати все треба. Бо і що ж би то було? Вісім неділь до Бориславa ходив, а в яму й раз не лазив!

О, лиш дивіть, як тота корба погано крутиться. І скрипить біда, і ховзаєся то туди, то сюди. А кибель глини заким витягнеш зі споду на п'ятдесят сажень наверх, то аж ти очі з голови лізуть! Крути й крути. Дух у тобі запирає, руки мліють, ги би їх ножіма повідсікав; ні, не пусти, — крути далі! Отже, чорта з'їси, що буду крутити! Коби борзо до завтра. Завтра неділя. Бігме, що ся найму до ями, до штольні! Та що, хіба довіку робити туй за таку капанину нужденну? А тото, що там собі Федорова Марина поплаче, як ся дізнає, — угу, мара бери! Що мене то обходить? Додому й так грошей треба, та й ту чоловік якось потребує жити в кумпанії, — а за тих вісім шістаків який біс видихає?

Ну, богу дякувати, субота скінчилася. Ох, рук си не чую! Такий, собака, Іван тяжкий! Христос би го побив. І то, заким біду з ями витягнеш, то на здох чоловікові приходить! Ех, чень то вже послідний раз я того колодюка тяг!

А во! Жидова собі тепер проходжуєся. Біс би вам голови поскручував! Руки, песі сини, позакладали на черева, повбиралиєся та й си походжують помежи ямами, дивляться, як ся мир християнський мучить та мордує, на них роблячи! Ех, правдо, правдо, де ти на світочку дівaєся? Ци ти припадком таки в тих нехристів у кишені не сидиш?..

2. ПО ЗГОДІ

— Здоров був, Матію. Ага, Матій і не повернеся! Яка маночка горда! О, вже гадає, що по п'ятнадцять шісток денно тіщить, то вже й пан! Те-те! П'ятнадцять, не п'ятнадцять, — а дванадцять і я дістану!

Ге, ге! Жиди — то псяюхи, мудрі голови. Вони би, бачу, потрафили чоловіка до нитки обібрати, а він би ся й не остеріг! Ну, а мое ж нині яке? Хіба не то само? Та що, — пропало, — згодився за дванадцять, — стрібую за дванадцять робити. Лиш то м'я лютить, — що ось, — сей головей по п'ятнадцять, а я лиш по дванадцять. Та й чому? Хіба я слабший від нього? Хіба він ліпше робить? Бодай так!

Але ж бо-о! Приходжу до жида. «Цього хоцесь, Ггиню?» «А нічо», — кажу. «Ну, а цього-сь пгийсьов?» — «Так і так,— кажу, — хтів би-м робити в ямі». — «Ню, добге! — каже.— Гоби, — каже, — в ямі». — «А почому дасте?» — питаю. «Ню, по тому, по цьому й дгугим, — по дванадцять сюсток». — «Ігій на вас, — кажу я, — по яких дванадцять? А отже ж по п'ятнадцять, виджу, роблять!» — «Хто роблять? Де роблять?» — питає жид. «А он Матій, — кажу, — мій краян, — кажу, — по п'ятнадцять бере». — «Який Матій? Сцьо за Матій?» — питає жид. «Ну, та Матій, — кажу, — із нашого села, — он ту — п'ята яма від вашої крайної. Казав, — по п'ятнадцять,— каже, — беру». — «Я ні знаю ніякого Матій! — каже жид.— Воно, мусить, бгехав! Усі по дванадцять роблять, — не по п'ятнадцять. Воно, мусить, Матій хвалився пегед тобов».

Ну, і дій же ж з ним, що хочеш! Як ся затяв, — ані руш від дванадцяти шісток. Та що ж було робити? «Ню, — каже жидюга, — як ні хоцесь по дванадцять, — то ні йди! Я тя ні пгу! Кгути когбов, — по вісім плацю!»

Крути корбов по вісім, — або по дванадцять у яму лізь! Лишенько моє! А корбов мені страх як не хочеся крутити! За тих вісім неділь, що-м нев крутив, — то вже ми ся видить, що ми ся день і ніч голова крутить, і світ ся крутить, і всьо. Та де ж бо, — нічо, лиш крути та крути, обертай та обертай!

«Та що, — гадаю собі. — Робити треба, ци сюд, ци туд».

Ось я й пристав і на дванадцять шісток. Наї тя тягар тяжкий укриє! Дався тими трома шістками!

А він-таки, — що то жид, собака! — збрехав! Усі беруть по п'ятнадцять шісток. Одурив м'я, нехрист, — дур би му ся голови ймив! А я аж з полудня розпитав. Тепер уже ніколи й другого місця шукати, — позамикані канцелярії! Ну, — але то остатний і послідний раз ти так мене ймив!..

3. ПО ХАПАТНІ

Чорт бери того брехуна! ото ми дурника найшов! Ха, ха, ха!

«Не лізь, — каже, — Гриню, у яму, — там задуха, — не вилізеш живий». — «А як же ти живий вилазиш?» — питаю його. «Е, я що іншого! Я привик», — каже Матій. «Ну, а таким єсь іще привик, то що?» — «Та що, — каже він до мене, — ти питай, не питай, будеш видіти!» А ще крім того! «Погди, як тобі страшно буде самому під землев! У такій глубіні! Ех, то ти ся буде, небоженьку, рідна бабуня привиджувати!»

Ха, ха, ха! Дурисвіт, не Матій! Нібито, — каже, — ось нікого нема над мене! Що я витримаю, — то не ваша сила! Угу на тебе, чудо чудне!

А ще мене допитує, як хлопчика якого! «А ци вмієш ти штольню копати? А ци вмісш ти платовці класти? А ци вмієш ти сесе? А ци вмієш ти тото?» Цураха на тебе! Якби я вже й світа ніколи не видав! А я дома сам і шопу ставив, і комірку пересипав, — майстрив не раз, та й не десять! А воно гадає, погане, що вже, крім нього, ніхто нічого не втне!

Еге-ге! Та-бо ту направду дивні звичаї у тих ріпників! А дивіть, — з яков парадов они мене нині принимали межи себе! Хто би гадав, що вни, чорти, таку комедію вміють строїти?.. Ха, ха, ха!

Як ся дізнали, що я вже в ямі роблю, — так зараз мене обступили, що твоє гайвороння. «А, коли так, то треба тебе посвятити, до ріпницького кружка приняти! Гей, до Кирницького!»

Прийшли ми, — мусив я кликати п'ять кварт горівки для всеї кумпанії. Що було робити? Випили. «Ну, тепер, — кажуть, — треба тебе охрестити, небоже!» — «Як охрестити?»— питаю я. «Е, ти надто цікавий, — посивієш, як усьо пізнаси! Давайте хустки, шмати якої!» Подали. «Сюда ходи!» — каже Матій. Я підійшов, — а він яковось шматов зав'язав ми очі. Фу, душно, ледво дихаю, — та що вадиш? «Клякай на коліна!» Я прикляк. «Що ти за єден?» — кричить до мене Матій. Якийсь другий шепнув ми: «Говори: ріпник!» — «Ріпник!»— кажу я. «Що ти за єден?» — знов питає. — «Ріпник!» — «Що

ти за єден?» — «Ріпник!» — «Брешеш, дурню! — гукнуло з десять їх.—Де ж ти на ріпника подобаєш? Ось,—тепер ажень,— то вже яко-тако!» Та й за тим словом якийсь драбуга жбух мені чимось густим на голову. Господи! А то що! Я зірвався, як окропом попарений. А вони всі в сміх та в регіт. Я вже лютий, — хустку зриваю, — ба, ба, ба, — а ту кип'ячка геть долі мнов тече. І сорочка біла, і руки, і волосся, — всьо, всьо, мов з комина виняв.

— А ви пошаліли ци поцапіли? — кричу я олючений. А вни регочуться ще дужче.

— Ну, тепер ти вже достоту ріпник! Вже охрещений, як треба. Гей, пане Кирницький, — горівки, пива сюда! Обмити нового товариша! Ха, ха, ха!

4. ДИВНИЙ СОН

Погди-но! Погди-но! Що то такого мені ся плело сеї ночі? А знаю, що щось дуже страшного. Тьфу, отак ми ся на пам'яті мелє, — а пригадати ані руш. Ци-м ся на вікна подивив, устаючи? Ні?.. Ага, ага, нагадав, — бігме, нагадав!

От, десь я ніби стою над ямов та й дивлюся геть удолину, у глубінь. А глубінь же то така якась безмірна, така темна, що мені аж лячно. А ту мене вже оперізують линвов і попід пахи, і в поясі, — я стаю в кибель... «Ну», — кличе якийсь голос (а хто його знає, відки він!). Корба лишень гур-гур-гур! Дивлюся, — а се я лечу на спід, у глубінь, та так поволеньки, так поволеньки, — лиш троха ся колишу у повітрю.

А надо мнов і передо мнов, круг мене усюди і підо мнов усе ясніше, ширше, простірніше. Дихати легко, свобідно. І сопуху нафтового й капинки не чути. Нічо. Дивлюся, — а я вже стою серед якоїсь луки зеленої. Запашні цвіти круг мене і трава висока, мотилі літають, пчоли жужжать по цвітах, і сверщки цвіринькочуть, і жовтогрудки колишуться на верпшечках бадилля. Любо, простірно, весело. Сонічко гріє з погідного неба. Я так би рад іти кудись, далеко, швидко, — та не можу. Подивлюся на себе, — а на мні тота ж сама воском і кип'ячкою замурзана линва, що м'я нев опутали, коли-м спускався в яму. Я так силуюся скинути ві з себе, так ся силую, так ся мучу, — ні, не мож.

Аж ту десь-відкись узялася при мні якась жінка. Така вона здорова, розкішна, — лиш чогось невесела.

— Ну, що, — повідає до мене, — як ти ся подобала наша сторона?

— А як, — кажу, — ладна сторона, — лука хороша, трава буйна, ладна.

— А видиш, — каже вона, — а тобі ту добре?

— Та добре би було, — кажу, — коби-м лиш міг рушатися. А то ось, — дивіть, — що ся мучу, моцую, — ані руш мотузів поганих із себе зверечи.

— А знаєш ти, — питас, — що то таке на тобі, — тоті шнури?

— Ну, — кажу, — шнури, линви! Або хіба що?

— Дурний ти, — каже, — та й не знаєш! Сліпий ти, та й не видиш! То, небоже, — жидівські руки, жидівська хитрість, що тебе обпутала. От дивися, — ту тепер пусто скрізь, — а перше ту людей богато бувало. А знаєш, де вони тепер?

— Ні, — кажу, — не знаю.

— Ну, то ходи за мнов, — я ти вкажу.

Я пішов за нев. Уже якось і своїх пут не чую. Іду. Дивлюся, — а мені перед самими ногами яма: така глубока, темна, страшна, що мені аж мороз пройшов по цілім тілі. А з тої ями таким сопухом б'є, що господи, — і витримати годі.

— Ту они, — сказала жінка до мене, — та вже тепер якось гнівно. Я ще пуще перепудився.

— А знаєш ти, хто їх ту спакував? — питає вона.

— Ні, не знаю.

— Я.

— Ви? А хто ж ви? — спитав я.

— То ти мене не знаєш? Ну, то знай же! Я — Задуха! А знаєш ти, хто тепер піде в тоту западню?

— Ні, — кажу я, — не знаю. — А ту сам дрижу, як осиковий листок.

— Ти підеш! — крикнула она і пхнула мене з цілої сили в яму.

— Боже! — крикнув я, падучи — і збудився. Пек ти, маро, оссина ти! І Христос його знає, що оно таке значить той сон?..

5. У ГЛУБІНЬ!

Ну, зав'язуй же тоту линву борше! А моцно, небоже, — бо як ся урву та впаду, то безголов'я твоє!

Ну, чого ж ся смієш, — ти, тумане якийсь? Волів би-сь посмотрити, ци млинок у порядку, ци добре дує? А дротяна ліхтарня де? Хіба гадаєш, що в мене котячі очі, що й без ліхтарні буду видіти в такій глубіні? (А й справді, — глубінь, що господи! Волосся їжиться, як погляну в спід! Бррру! А як темно! А який сопух відтам б'є! Пречиста матінко, поможи! Коби йно раз, — потім чоловік увикне!)

Ну, тумане якийсь! Пощо корбу розкручуєш? Хіба не видиш, що я ще на березі стою. Дай же ми в кибель добре стати,— не квапся! Подай сюда дзюбак! А рпль ось, — добре! Сокиру і долото тре буде в руки взяти! Ну, — тепер! А поволі розкручуй, — чуєш? поволі! А як задзвоню, то аби-сь витягав живо! (Хто знас, що з чоловіком може статися? Скоро що, зараз буду дзвонити! Чорт бери тоту линву! Яка пся пара тонка. А я хлопець не легкий: ану, як ся увірве до пів'ями? Ех, таже Іван тяжший, а під ним не вривалася!) Ну, з богом! Розкручуй!

Ууу! Як я колишуся! Де, що, як, що зо мнов? Темно ми в очох, — цімбриння ями, чого воно крутиться довкола, — пощо так прудко догори летить?.. А там що нагорі? Ци корба зап'яла, ци що, що м'я не спускають удолину?.. Чому се ту вітер з ями віс, а наверха го не чути?.. Господи, — як темно, — як страшно! А де тото дно? Нічого... нічого! Лиш пітьма, — і сопух! А який сопух густий. Як тяжко дихати!.. І чому они не млинкують вітер сюда?.. У, який вітер здолу, — який вітер,—як усьо крутиться, летить... Правду казав Матій— страшно!.. Де я? Вже так довго лечу,— а дна ще нема! Та й уже ся й тота ліхтарня світить. Де дно? Боже мій, они брехали, — се неправда, що яма лиш на п'ятьдесять сажень глубока. Тадже я вже за той час ізо чверть милі улетів!.. Ох, як серце у груди товчеся! Що ся зо мнов стане? Тадже як ся зачну дусити, то заким м'я витягнуть, десять разів духа дам!.. Матінко пречиста, — ратуй мене! Святий отче Николаю, — не дай загибати!.. Ні, ні! Я лечу! А як скоро! Дух у мні запирає!.. Кров жбухає до голови... І ще дна нема. Лиш цімбрини та й цімбрини! А що, якби віск напер на них з боків, потрощив і звалив ми згори на голову?.. Адже вже не єдному так сталося. Адже з нашого села Сень Яцишин так згиб. На камуз го роздавило... Боже святий, не дай грішній душі загибати!

А се що зо мнов? Лечу ще? Бачу, — ні вже... Посвітити... Ні, я на дні! Ах, слава тобі господи! Ось і воно, — дно, дно!

Йой, яка височінь надо мною. Мороз по мні проходить!.. А то що? Там ніч уже? Якесь небо темне... Ба, ци то свічки, ци направду звізди на небі видно?.. А воно ще рано було, як я спускався! Чому там звізди видати? А може, то так мені привиджуєсь?.. Пек ти, маро!..

6. У ШТОЛЬНІ

Як ту тісно! Як ту темно, душно, лячно!..

Моя дротянка, немов привалена пітьмою, — ледво-ледво блимає. А се що за темні челюсті, ніби вхід у лисову яму?.. Ци тото ж тота штольня?.. А як ту в ню влізти, — а робити в ній?..

Господи, та ту прийде чоловікові згорбатіти, ще заким ми сопух дух запре!..

Е, ні! Всередині вона ширша троха. А во, — якось зачинаю привикати до тої пітьми. Бігме, у чоловіка гейби котячі очі відростають. О, ту ще, видно, Іван позавчора копав. Ту би, бачу, й мені ставати. Гм, а не знати, ци прудко то віск ся добуде?..

Гм, при роботі оно не буде так лячно. Треба шпльно робити, — хоть, бігме, для такого собаки-жида не варто би й раз оскарбом дзюбнути. Най знає, як бідному робітникові уривати платню! Але оно, бачу, таки для мене ліпше буде — рушатися. Лиш тяжко дуже, — душно, — ох, дуже душно!.. Та й чому они там, тумани, ліпше згори не млинкують?..

Який той Матій дурний — а хвалько!.. Ци вмію платовці в'язати? Ех, ти, дураку якийсь! Цікавий я, чиї ліпше зв'язані: ци ось тоті мої, ци твої? Ану, покажи ми таку силу, щоби тото в'язання розірвала!..

А як він мене страшив! Хтось би гадав, що ось-ось напуджуся! А я ту ось, як у своїй хаті... (Лиш тяжко якось!.. Гм! І мороз чогось часами поза плечі подирає. Але то байки!)

Ану, ти, дзюбаку! У тебе дзюб острий, у тебе зуб зелізний, як у тої яги-баби... (Чому они ліпше не млинкують, — мені щораз тяжше!..) Ану, небоже, покажи свою штуку! Раз-два-три! Бумм!.. А се що так загуділо?.. Тадже перше як єм дзюбав, то так, як у подушку. Глухо було! А тепер загуділо, мов із порожньої бочки. Ану ще раз. Гудить, — ще дужше гудить. Що се таке?.. (Угу, се, бачу, мені в ухах чогось шумить! Се нічо. Причулося. Але чого тото серце мов молотом у груди ковть-ковть-ковть?.. А кров — сам чую, як ми до голови жбухає...)

Ні, то нічо. Ось ту треба ще прокопати на локоть, — відтак буду ладити другий вінець платівок. Як дивно тота сокира блищить до моєї лампи! Гей жива, нужда, — ніби всміхається, — против мене наставляє свій зелізний зуб. Тьфу, маро, щезай!..

А тій делині що? Ци і вна дуднить? Ци вна стогне, мов конаючий?.. Як ту дивно, у тій штольні!.. Саме так виглядала тота яма, що м'я в ню нині крізь сон тручала тота Задуха. Задуха!!.. А що? Може, се й направду жінка така, що дусить ріпників? А може, я докопуюся до її підземного царства, — та тому так стіна дуднить?..

Боже! Що то такого? Хтось ніби холодною рукою хопив м'я за шию! Хочу обернутися: не мож! Хочу зірватися: не мож! Не мож, не мож!..

— Хто ту?.. Ох, се ти? Чого хочеш від мене?.. Задухо, чого хочеш... від мене...

. . . . . .

Дзінь-дзінь-дзінь! Ратуйте! Ратуйте! Дзінь-дзінь-дзінь!. Ратуйте!

. . . . . .

7. ЗАДУХА І ЇЇ ЦАРСТВО

Цілий тиждень! Боже святий, — а мені ся бачило, що й доби нема! А де я бував, що видав! Вік би-м цілий розповідав, а всього би-м не проповів! І що тото: ци снило ми ся, ци й направду я літав тамтуди, — того вже не скажу! Мені ся доконче здає, що воно направду. Бо ось, так єм мере всьо видів, як от вас ту виджу. Ну, а ви говорите, що мене витяглп зімлілого, неживого, то-то... А відтак, — кажете, — як м'я відтерли, то я цілий тиждень у горячці лежав? Угу, — диво дивне, та й годі. Матію, чому ти не сядеш? Сідай ось ту, — а ти, Марунько, близше, ту, коло мене! Так. Я вам розповім, що я бачив.

Ви знаєте, як я спустився в яму. Ну, страшно було спочатку, троха потяжко, — але то байки. Я зачав копати; платовці поклав, — коплю. Мені все тяжше, — все щось ніби на груди налягає, — але я й сам не знаю, що оно таке. Звиваюся, роблю, — а мені пригадуються всілякі мари, байки, що-м ся наслухав змалу, — далі набилилася на гадку й Задуха, — ніби така жінка, ци що... Она ми ся снила саме тої ночі. Ледво я о ній нагадав, аж ту чую, — о, — мере чую: мене щось лап за шию, — та таков холоднов руков, таков холоднов, що крига. Я одеревів увесь. Чую, що ся силую обернути, — а не можу. Якось, якось я повернув головов. Господи ласкавий, — она сама, Задуха, стоїть передо мнов. І така самісінька, яку-м видів у сні. Повідає до мене,та так якось гнівно, уривисто:

— Чого тобі ту треба?

Я злякався до смерті. Ні слова не можу сказати.

— Ци тобі мало того, що-м ти показувала сеї ночі? Тямиш? Я ти ще дарувала тогди, — але тепер пропало! Вже пізно! Ти мій!

Я чув, як моя рука напружалася судорожно, щоби хватити шнурок від дзвінка, що туй коло мене телімбався. Але годі було, я був мов скований. Чув-єм також, що силуюся кричати: «Ратуйте!», але голос замер ми в горлі. Щось давило м'я в груди, — ніби камінь тяжкий, ніби щось такого.

— Ні, небоже, — каже Задуха, — ти й не силуйся. Шкода праці! Хто раз попався в мої руки, того вже не пущу ніколи! Ходи за мнов!

Она взяла мене на руки і понесла.

Мені стало якось ніби легше. Я оглянувся свобідніше довкола.

«Що за диво! — гадаю собі. — Ту, де я ось недавно його два-три рази дзюбаком дзюбнув, — тепер така широка яма, що пара волів як ніщо крізь ню пройде!»

А вона простісінько несе мене в тоту яму. Темно, холодно... Летимо, летимо довгий час. Тихо всюди. Я якось зібрався на сміліcть і питаю:

— Куди ви м'я несете?

Она нічо. Знов мовчимо. Далі питає:

— А богато тобі літ?

— Двадцять і три, — кажу.

— А є в тебе отець-мати?

— Є, — кажу.

— А богаті вни, маючі?

— Ні, — кажу.—Тадже ж я б не пішов був у тото пекло, коли б не нужда та не потріб. А то, знаєте, чоловік жити хоче, будь воно, яке-будь — тото життя нужденне!

— Ага, — каже вона. — То тобі ся жити хоче?

— А кому ж би ся не хтіло? Хоче.

— А кому ти жаль за життям?

— І дуже ти жаль за життям? — кажу я. — У біді виріс, з біди й сюда пішов, — коли ж я мав нажитися? А так, гадав, — приробю деякий крейцарище та чень де ся оженю, — ну, може, ласка божа, чоловік не буде вже так бідитп.

— Ага, — повідає вона. — Так, так.

Знов замовкла.

— Ну, — каже згоді, — пропало. Тепер ти в моїх руках. Ходи, я ти покажу своє царство.

І понесла мене на воздухах, та так прудко, що мені аж голова завернулася. Дивлюся, — аж ось передо мнов лука цвітиста, широка. Тота сама, що-м у сні бачив. Пагірки невеличкі, — поля на них, ниви покриті житом. Ясно, весело, тепло, аж серце в груді відживає.

— Ци се ваше царство? — питаю.

— Ні, — каже она, — то моєї старшої сестри царство. Його оглянем опісля. Моє царство ось ту.

Ми надлетіли над глубоченну, темну яму, — саму таку, як я в сні бачив. Сопух густим, чорним стовпом бовдурився з неї. Але що найстрашніше, — з тої ями чутно було такий крик, плач і завід, немов там у муках конають тисячі людей.

— Що там такого?— питаю, здрогнувши.

— Лізь, побачиш! — каже она. — Се моє царство!

І понесла мене в темну, відразливу глубінь.

8. ДОЛЯ РІПНИКІВ

Я очутився, треба вам знати, у такій якійсь страшенній западні, що не то, аби-м зроду коли бачив, але її у сні подібної не видав. Зразу нічо, лиш тьма-тьменна доокола. Лиш крики якісь, і писк, і виск, аж мороз по тілі пробирає. Далі провиджую троха. Призираюся... Що такого? Нібито штольня така, темна, тісна, а далека, — ніби щось такого. А людей повно, — а всьо ріпники. І всі они такі чорні на лицях, і такі нужденні, і такі аж страшні з виду. Той з рискальом блудить, той з мотиков, тамтой з оскарбом. Усі снуються, — повзають — ніби чогось шукають.

— Чого вони шукають? — спитав я Задуху, що стояла побіч мене.

— Дивися, — будеш знати, — сказала она.

Аж ось туй недалеко мене крик розлягся. Приглядаюся близше. Ріпник. І чого він так заводить? Я вдивлююся в нього ще ліпше... Господи! Що йому таке? Права рука і права нога в нього потрощені на камуз. Кров обстила, кістки подрухотані стирчать. А він штильгукає та все крпчить: «Віддай ми моє здоровля, — окаянпику, жиде! Возьми собі тоту прокляту зароблепину! Возьми си мої гроші кровані, — всьо возьми! Лиш віддай ми моє здоровля! В мене дітн дрібні! Без руки не зароблю на них! Моя хата далеко! Без ноги не зайду до неї!»

Я окаменів, прислухуючися тому зойкові.

— Що йому такого? — спитав я.

— Нічого, — сказала Задуха. — Робив два місяці в ямі, а перед виплатою жид, ніби ненавмисно, пустив на нього делину згори. Ну, попався в мої руки.

Я не дослухав єї бесіди. Другий голос обізвався близ мене. Се дітеня маленьке повзло по землі. Ледви-м доглянув. Повзе, бідне, — а все пищит: «Ма-ма! ма-ма!.. папи! папи!..»

Я здрогнув.

— А тото біднятко? Що з ним? — питаю.

Задуха озирнулася.

— Про дитину питаєш? Е, та їх ту в мене тисячі! Або що? Голод, і холод, і недуги, і всілякі способи дають їх в мої руки!

Господи! Тепер я ще ліпше провидів. Що ту людей у тій пропасті! Що парубків, дівчат, жінок, діточок маленьких! Мати божа! А кождому пригляпься, то аж ляк перейме. Ту лице страшно змарніле від недуги й голоду, — там обпухле тіло, мов у топельника. (— І не мало їх ту тоне! — замітила она. — Бачиш, ями, котра пуста, такі й стоять отвором, —

води наплине, — ну, а впасти ци сяк, ци так що за штука?), другі знов чорні і страшні, як головні на огнищі. (— Ну, — каже Задуха, — і огонь ми не раз богато послужив, — чому ви! Аби лиш до ями ввірвався! Там він дома!)

І страшно, і жаль стало мені тих людей.

— Так се, — кажу, — всі тоті люди в ямах погибли?

— Аякже.

— І богато ж їх ту?

— А, — сам бачиш, що не мало. Та й то ще не всі, ходи дальше!

Ми полинули тов штольнев. Штольня ширшала перед нами, — а все ж таки духота була страшенна. Нараз ми остановилися. Знов я придивлююся. А се що такого? На землі, кілько оком засягнеш, — усюди люди лежать, — а найбільше парубки, молоді, статні, мов яворі розкішні. Лежать за покотом, густо, — коло них оскарби та рискалі. Лиця сині, кулаки зціплені, очі широко отворені.

— Що з ними? — питаю я.

— А що ж? Се тоті, що подусилися в ямах. Правда, їх богатенько? Ци як ти гадаєш?..

Она всміхнулася, — та так якось страшно, що я весь здрогнув.

— А що? Бачу, тобі не дуже приємно в моїм царстві? А знаєш, — ту, між ними, ось уже й тобі місце готове було. Але я ласкава на тебе, небоже. Не одного з ось тих я взяла, скоро перший раз уліз у яму. А на тебе маю милосердя. Ще тя той раз пущу. Але як скоро би-сь поважився другий раз, — то всьо пропало.

В мене аж зуби зо страху задзеленькотіли.

— А одже ж, — кажу, — Матій день у день у ямі, а йому нічого...

— На нього он тут готове місце. Не забавиться, небоже,— прийде й він.

Я одебелів, — просити зачав,— бігме, Матію,—аж плакав, так просив... Ні та й ні.

— Дай, — каже, — спокій! Не я ту маю до розказу. Є вищі від мене, — їх слухаю. Але от, щоби ти не гадав, що се вже ти бачив ціле моє царство, — то я тобі покажу більше.

— То се ще не ціле? — скрикнув я в розпуці. Оглянувся назад... Боже моцний! Далеко, далеко тягнеся проклята штольня. Покалічені страшилища, потоплені, голодом, стужею, огньом, хитростю і всякими штуками поморені ріпники наповняли її. І се ще не всі! Мені затьмилося в голові. Я неначе в обморік попав.

9. ЖИТТЯ РІПНИКІВ

— Ну, дивися і знай! — заговорила мені Задуха грімко над ухом. Я схопився. Кругом темно. Якийсь холод протягає. Я дивлюся, — а се я вже наверха, в Борславі. Так, то Борислав!

— Ну, що? — питає она. — Видиш? Пізнаєш, де ми?

— Пізнаю, — кажу. — Ми вже наверха, не в ямі.

— А видиш! І ту моя власть велика. Ходи. Я ти покажу.

Ми ввійшли в якусь ніби хату, ніби шопу величезну. Крізь діряві стіни тягло холодом. Земля сира, мокровата під ногами. На землі одно при другім тьма-тьменна людей. Не одного я видав давніше ци то при корбі або при млинку, ци то при вибиранню воску або при магазині, ци де-будь. Їх правдиві ріпники, що в яму лазять, не поважають ні крихти, дивляться на них згори і величають «капцанами». Було ту немало дівчат і хлопців, немало старих бабусь і дідів, — усякі люди були. Они спали всуміш. Часом декотра крикне крізь сон, — то знов друге довго закашляєсь.

Довго ми дивилися на них. Далі Задуха перша промовила:

— Видиш, — кілько їх? Они всі мої!

— Боже міи! — скрикнув я. — Всім їм ту загибати!

— Не скорше, то пізніше. Коли хто до сіней увійшов, — то вже й до хати треба. Се мої сіни. Але хіба ж они дурно роблять, — не зароблюють нічого, ци що? Ось, бачу, сесь старенький дуже щось стогне і крушняєсь, — та, бач, поприлягали му руки: не може встати. Він лишень до завтра ту забавить. Але що він? І других немало... Не подовжать ту. Всіх заберу до себе. Ти кажеш: хіба дурно роблять? Я ти кажу, що ще гірше, ніж дурно! Не тілько здоровля і сили они ту пророблять (а ти й сам здоров знаєш, що й ті пророблять немало, — от хоть би й при корбі!), — кількэ стратять саме за свою зароблепину.

— А то як? Чому так? — почав я допитувати.

— Ну, хіба не видиш, як вони ту сплять? Земля сира, холодно, душно. Як гадаєш, — довго ту чоловік здоров буде?

Що й казати на таке? Не то чоловік, а і худобина в такій норі швидко на нінащо зведеся.

— Слухай, як дишуть! — сказала она. — Половина їх уже має сухоти, — ніякий лікар не вирве їх мені! А ще ж, — сам здоров знаєш, — за сей нічліг они мусять гарненько платити із своєї зароблепини! Ось розрахуй. Тоті, що віск вибирають, і тоті, що при магазинах, беруть денно по шістдесять, а тоті, що при корбі, по вісімдесять крейцарів. Так, ци ні?

— А так, — кажу я.

— Ну, виплата тиждньова. На тиждень винесе заробле-

нина у одних три ринські і шістдесять кр[ейцарів], у других штири й вісімдесять. Так, ци ні?

— Та вже ж не як, — відказав я.

— А видиш! Ну, а за їду кілько ж платять тиждневo? Щонайменше по трийцять крейцарів денно, — за сім день винесе два ринські і шістка. Нічліг, хоть і от який нужденний (а ліпшого, — сам здоров знаєш, — ту не допитати), по шістці від ночі, — на тиждень сімдесять крейцарів. Так?

— Та так.

— Ну, відрахуй же тото всьо, ци много ся лишить?

— Та я, — кажу, — знаю добре той рахунок. Не раз ми він ся дав узнаки. У магазинників лишиться вісім шісток, а у корбових два ринські.

— Ну, як гадаєш, — ци то не дарма робота, — тиждень мучитися у такім пеклі за вісім шісток?

Тоті слова були якісь такі й погрізні і жалісні, що я став і не знав уже, що й казати.

— Ба, погди, — почала она знов. — Я числила 30 кр[ейцарів] денно на їду. А яка то їда? Сам бачиш, — хліб ту дорогий, дорожчий, як де. Жидова бачить, що миру богато, то й тягне. За 20 кр[ейцарів] на день ніщо одному хліба. Ну, а схоти він увечір після тяженької утоми випити порцію горівки, — схоти бодай два-три рази на тиждень з'їсти щось теплого, — та й уже і по грошах. Звісно, самим хлібом, — а ще таким, який ту продають, — не продихаєш. Ну, що ж — видиш тепер, за що тоті люди роблять? За одно пропитання, та й то за нужденне! Та й ще за ось які нічліги. Ци то заробок? Ци то життя?

— Ба, — сказав я по хвилі, — то магазинники так, — а все ж корбові таки можуть щось-дещось зложити. Адже їм щотиждень лишаєся чистого зарібку два ринські.

— Погди, небоже! — сказала вона. — А одже й ти робив при корбі вісім неділь. Ну, скажи, — богато ти наскладав? А ти прецінь повинен дотепер мати вже 16 р[инських]. Де вни?

Мені, — богом а правдою сказавши, встидно стало.

— Ба, — кажу, — от чоловік то сяк, то так, — та й якось пропустив. Нема. Спочатку жид давав потрошка, денно, — кілько було треба. Ну, дасть там на день там п'ять шісток, — а дасть і вісім, — все ся мине. Знаєте, то се чоловікові до сподоби припаде, то те, — ну, купи. А відтак жида десь не було. Щось тиждень приходилося брати на довг у Кирницького. Прийшла виплата, — пішли усі гроші за довг, — ще й нестало. І так, видите, якось годі прийти до крейцаря.

— А, видиш, — сказала вона, — куди оно йде! І ти гадаєш, що то лиш тобі одному так? Ні, небоженьку! Нікотрий

не має складаного крейцара. Давніше ще лучалися такі, але не тепер. Пізналися жиди на тім, що як ся ріпники позапомагають їх зарібком, загосподарюють дома гарненько, то нікому буде тутка робити на них. Они волять, щоби ви оставали в бідности, бо тогди в робітниках не буде недостачі, — тогди й їм ще друга користь: більше робітників — они менше платять! Натиснеся люду богато, — ну, вони платню знижають. Наймайся по тілько, — більше не дам. А не хочеш, — як хочеш. Людей богато. Найдуться такі, що схочуть. А ти йдеш від одного до другого, і всюди то само. Ну, і приходить тобі хоч голіруч, о голоді вертати, хоч наниматися за тілько, кілько дають. Видиш, — головна річ то, що всі з собов у змові. «Насамперед, — повідають, — так зробім, щоби ріпники не могли призбирати більше грошей, щоби не могли ніколи вийти з бідности!» Ось они позаводили шинків без ліку, стали ошукувати вас усілякими способами, виплачувати потрошка, давати на довг, а відтак більше брати, ніж ви надовжили. Що більше! Хліба стали менше довозити, — його ціна підскочила. За нічліг казали платити по 10 кр[ейцарів] (а перше платили по 5), — і так ось, як бачиш, довели до свого. Тепер усі ви в їх руках. Села бідні і бідніють що раз, то дужче, бо й там арендарі та другі п'явки не сплять. Робітників плине у Борислав що раз, то більше. От они й плату зменшують. А всьо то їм у кишеню, як сам бачиш.

— Господи небесний! — аж скрикнув я, почувши тото. — А в нас ніхто й не погадає, що оно так може бути! Нужда що раз, то більша. — «Ну, — кажуть, — карає нас господь милосердний за гріхи наші». А вно ось куди йде.

— Туди оно йде, туди! Ви, дурні, гадаєте: «От піду, зароблю в Бориславі, — запоможуся!» Ех, голови недогадливі! Як коли б жидівські руки вас могли запомочи! Ні, не поміч, а загибіль жде ту на вас! Бо зваж іще й то! Всі робучі руки з селів ідуть сюда. Ну, конечно, і поле нікому гаразд обробити, і газдівства допантрувати. Значить, — ти ту тратиш здоровля пусто та дурно, а дома за той час усьо йде ніворотом!

— І се правда, і се правда! Господи милосердний! Пропаща година! — сказав я. — Ну, а нема ж ніякої ради на тото? Нема способу, щоби вимотатися із тої сіті поганої?

Она замовкла і мовчала довгу хвилю.

10. ТРИ СПОСОБИ

— Є способи, — сказала вкінець. — Є три способи, небоже. Але я не можу ти їх сказати. Не моя власть. Думай сам, гадай, — може й догадаєшся. Я ти ще лиш одно скажу.

Не надійся, що «дасть бог, ліпше буде! От видиш,—перше тоті, що в ямах робили, брали по п'ятнайцять шісток. Тепер і їх намножилося. Не питають на смерть, на небезпеченьство. Лізуть. От жиди вже й їм плату знизили, — три шістки урвали.

— Хіба не лиш мені одному? — спитав я.

— Тобі першому, — тепер уже всім. У них така змова. Що один, то й усі! Утікай же відси, небоже, — утікай! Тут тобі добра не діждати. І другим відраджуй.

— Ну, але де ж мені обернутися?

— Куда хочеш. Іди на службу—працюй. Мало й там добра, — та все ж принаймні для свого чоловіка робиш. Не запомогаєш ворога. А тепер мені час іти. Бувай здоров!

Она щезла, — я пробудився, — і, як бачите, очутився межи вами.

Ну, як же вам здається? Правда, — диво дивне. Але, бачиться, правда, коли ось і ви кажете, що вже всім вам платні урвали! Що ж будем починати? Ні, ти, Матію, не смійся! Горячка ци не горячка, — а все ж мені видиться, — тота Задуха, ци хто там вона була, і слова не збрехала. Я тя не держу, — роби, як твоя воля, — але я би вже не поліз у яму, аби-сь ми не знати що давав. Волю по правді де в службу йти, — а ту не лишуся!

Лиш одно ми з диву не сходить. Що то за способи она думала? «Три, — каже, — способи! Гадай, може й догадаєшся!» Та що, коли-бо чоловікові у голові ніби довбнев забив! Гадай! Силуйся, кілько хочеш, — нічо на гадку не йде! Доки вна до мене говорила, то ми ся все так виділо ясно та розумно, — а самому погадати ані руш! Ех, бідність наша, бідність! Чужі діти до шкіл ходили, а я мусив громадську череду пасти, щоби голодом не мліти!

— Що, Мариню? Чого така сумна сидиш? Йой, — як ти змарніла! А я перше й не додивився! А що? Ходім обов відси! Най ся западе тота погань! Волимо й як бідувати, як маємо ту за нізащо здоровля дороге тратити! А ви, товариші, що на тото? Задалися над тими трома способами? Гадайте, гадайте, в щасливу годину! Чень бог допоможе стрясти з себе тоту недолю тяжку, — тоті жидівські пута!

НАВЕРНЕНИЙ ГРІШНИК

I

Василь Півторак був свого часу один із найзаможніших газдів на ввесь Борислав. Поля у нього було достатком, худоби, і хліба, і шмаття, — ба й грошенят готових дещо-денещо найшлося. Працьовитий, ощадний, любив порядок, — тож і все йшло у нього порядком і статком.

Були у Василя три сини, — парубки, що маків цвіт. Здорові, крепкі, — обичаєм та вдачею капля в каплю у вітця вдалися. Батька-матір любили, старших поважали, а до роботи, аби й до якої, рук не поліцували. І коли би життя людське могло обійтися без припадків, коли б обставини довкола нас не змінялися, — був би жив Василь Півторак і донині щасливо, сумирно, бога славлючи та внуків у запічку колишучи.

Та не так воно в світі йде. То, що давніше не змінювалося й у сто літах, — тепер через десять мов переродилось. Тепер не то, що в давнину. Життя бистро тече, — зміни бистро настають. Треба пильно слідити, куди пруд жене, — треба й собі туди пробиратися. А не спостережешся, застоїшся на місці, то того й гляди, — перша-ліпша хвиля нагряне, перша-ліпша зміна настане, обалить тебе, зіб'є з ніг, — і ти погиб. Тепер жити тяжко. Життя — боротьба, вічна, безупинна. Ворог з усіх сторін грозить. Не пристережи одного боку, з другого нагряне, — і ти пропав.

Таке сталося і з Василем Півтораком.

Було се саме в ту пору, як у Бориславі почали копати кип'ячку. Жидова перлася у Борислав, мов мухи до меду. Роями цілими вони глотилися по селу, швендали по полю, по хатах. До кождого газди приставали, мов реп'яхи до

кожуха. Продавай грунт, газдо, та продавай! Ось я тобі за частку тілько, — а я тілько, — а я ще більше! Не треба нам усього,— частки з нас буде! Винімають гроші, кладуть на руку, горілку ставлять і підмови не щадять. І не одного підмовили, не одного бідолаху заманули. Та не дався на підмову Василь Півторак. Він любив свою землю, котру його родина з діда-прадіда зливала своїм потом. А ще до того думав собі: «А що? Гроші озьму, — гроші круглі, розкотяться. То на се, то на то, — та й нема. А землиця свята остане!»

Ну, — скажете, — добре зробив Василь. Розумно гадкував. Добре, та не найліпше! Розумно, та не зовсім!

Почали жиди робітників наймати, почали копати ями. Кип'ячка показується, — гроші плинуть у жидівські кишені. Щораз більше їх напливає, — щораз більша глота-тіснота в Бориславі. Продають газди частку за часткою, день у день видимо бідніють. Далі, якось раз у неділю стали раду радити. Що робити, що діяти? Каже Василь Півторак:

— А що, панове газди! Коплють жиди, коплімо й ми! Тіщать вони гроші за кип'ячку, — будемо й ми тіщити!

Ну, — скажете, — хіба не розумно радив Василь? Розумно, та не зовсім!

Почали наші бориславці рити-копати свої питьомі грунти. Та не було в них готового гроша, щоби наняти робітників. Приходилося самим копати. Не споро йшла робота, не живо зиск напливав. А газдівство за той час підупадало; поле перерите не родило. Не ставало хліба. А кип'ячки як нема, так нема. Що було робити? Продавати жидам знов частку за часткою, щоби з голоду не згинути; от що!

Сто їх взялося відразу до копання. Лиш шість-сім прийшло до маєтку. А другі? Другі опісля копали знов на своїх грунтах ями, видобували кип'ячку і віск —для жидів.

Чому ж воно так пішло? Чому щастилося жидам, а не щастилося газдам? Згадайте, коли мудрі!

II

Василь Півторак, як дав таку мудру раду громадянам, почав і собі міркувати. «А що, — думає, — в мене три сини. Я четвертий. Тепер у полі роботи такої пильної нема. Зачнімо й ми копати. До одної ями більш двох не треба: один копле, другий при корбі. У мене он на загумінку частка скошена: зачнемо там два закопи нараз. Не буде в однім, — то буде в другім!»

Як виміркував, так і зробив. Лишив стару на газдівстві, а сам із синами гайда на загумінок. Позабирали рискалі, цебри

двоушні та вужниця, поладили корби, та й гайда копати. Ну, лічого. Коплють день, коплють другий. Коло закопів горбки глини ростуть угору та й ростуть. Найменший син Михайло у однім закопі, а батько при корбі. Найстарший Сень у другім закопі, а середущий Іван при другій корбі. Прокопали сажень, ба й другий, ба й третій, і далі. Натрафив Сень на пісковату верству, — почалася вода показувати. Ну, черпай воду цебром і черпай, — а води все більше та й більше.

— Тату, — каже Сень, — повержу я сесь закіп: вода підходить.

— Ет, що-то? — каже Василь. — Прочерпай воду та й копли!

Мучиться Сень тиждень, мучиться і другий. Все воду вичірпує, нори забиває, а далі копле. Та й копати ж то не тяжко. Звичайне, пісок.

Аж якось одного дня Іван над ямою наробив страшного крику. Прибіг батько, позбігалися й деякі посторонні: «Що таке? Що таке?..»

— Пісок ся засунув, привалив Сеня.

Василь Півторак стояв мов громом прибитий, почувши тоті страшні слова.

— Сейчас у яму, хлопці, — пробирати пісок! — крикнув не своїм голосом.

Пруднулися, пробрали пісок, та не духом. Видобули Сеня, та вже неживого.

Господи, що ся бідна мати не назаводила, не навбивала. І плаче, і батька проклинає, що-ді погубив її дитину. А батько, бідний, стоїть, мов осуджений, блідий-блідий, ні заплаче, ні слівця не промовить ні до кого.

Похорони надійшли. Треба було справляти, «як бог приказав». А панотець сказали: «У вас, Василю, ще й поля, і діточок зарібних, і статку, що бог послав, — дасте двайцять золотих на погріб. Се діло богу миле, — не пожалуй за упокій душеньки усопшого!» Що було робити? Відказати — годі. Торгуватися, як за худобину, коли сум тяженький на серце наляг, — ще гірше годі. А гроша ротового бог має. Продавай частку, — а най півчастки, — тоту половину, на котрій той закіп нещаслівий. Купець швидко найшовся, гроші швидко виплатив, мир християнський немало наохався і нагостився на погребі,— а панотець сумно та жалібно приспівували з дяком: «господи, помилуй» та «слава тобі, господи».

Розійшлися добрі люди, розминулися гроші. Василь остав без Сеня, як без правої руки. Стара гризеться, плаче, сини ходять, як потрояні. Та не час бідному хліборобові довго в смуток-тугу вбиватися. Робота жде, — десять робіт жде на нього. За роботою і туга забувається і горе з серця чезне.

Поволі, невесело сходили жнива, — літо пройшло. Настала осінь, — урожай був плохенький. Не зародив господь. Ну, а все ж що було, то було, — і коло того треба походити, помотикатися. Звіз Василь із синами дар божий у гумно.

Ну, тепер і пора трошки спочити. При вільнішій годині і минуле горе в серці відживає. Знов сумно стало в хаті у Василя. Стара мати ще не всі сльози проплакала за своїм синочком любим.

III

Лиха доля не спить. Треба було Василеві ходити попри той кусник луки, що продав жидові під закопи? Ні, не треба! А таки пішов, — не знати, чи от так собі, не маючи що ліпшого робити, чи, може, з цікавості, що то ж то там жид робить? Досить, що пішов.

А жид не дармував через літо. Наняв двох робітників, таки бориславських парубків, що з бідності вже пустилися на заробок, — та й ну копати. Та й ще яку, собака, штуку придумав! Каже: «О, ту піскова верства, — тамтого пісок засипав. А я от що. Кажу вигородити кіш із хворосту, колики файні, обставлю тим плотом стінки, ніби цімбриною, — то чорта з'їсть пісок, що ся обсуне!» — «Ну, що? Розумно придумано! Коби в мене розум не дурний та грошей більшеньбував. Дивіть, — воно безпечно,—чого й хотіти! Не обсунеся! А тепер жидюга, злодій, піскову верству прорив, докопався до глинки та й кип'ячку добув!»

Так міркував Василь, стоячи над ямою. Зависливим оком призирався, неборак, жидівській роботі.

— Ех, ех, господи ласкавий! Мій питьомий грунтець, — а тепер нехристові тисячі в кишеню вганяє! Он як, поганець, заскакує, як ся радує, як руки засукує з утіхи! Що то — маєток! Кибель за кибльом тягнуть із ями, руки си вривають,— а всьо для нього! Коли б не такий припадок тяженький господь на мене спустив, — хто знає, може би, й я був тепер грошики брав та долоні засукував!

Довго стояв Василь над ямою, придивлявся роботі, глядів та завидував. Далі пішов і свій закіп обіздріти. Від весни ніхто в нім не робив. Стовпки від корби стриміли над ним, — корбу знято. Для безпеченства казав Василь ще вліті залокити яму дошками, щоби хто в неї не впав поночі. Якось дивно забилося в нім серце, коли оглянув горбок викопаної глини, обпукав дошки, покладені на отвір ями.

— Хто знає, — гадкував собі, — може, ту маєток жде на

мене! Може би, якби от сажнік-другий покопав, — і нафта показалася! Хто знає! Господь карає, господь і милує!

— А хто знає, — шептав йому другий якийсь голос, — може, ту ще більше нещастя жде на тебе! Може, бог прогнівався за то, що сам псуєш та ворушиш святу земленьку,—та ще тяжче буде карати, коли не опам'ятаєшся після першої кари?..

День за днем збігав, тиждень за тижнем минав. Василь все ходив, все думав. Суятився, бідолаха, гризся сам в собі,— не знав, на яку ступити і що почати. Видьомо марнів на лиці, а боявся чи унімався сказати, що йому на голові. «От зараз і стара пічне плакати, споминати небіжчика, відраджувати», — думав собі. Але покуса все стояла йому перед очима. «От, пан біг не зародив хлібець, — нічим дихати. Сіно вигнило, — нічим худібку прогодувати до весни. Що вдієш? Грошики би здалися, і то так як умирати. І податок не заплачений! А може, воно лиш трошки прорити, — та й зараз і кип'ячка жбухне! Хто знає. Он жидів закіп не богато глубший! Ех, дійся божа воля, стрібую. Ігій, най жінка і поплаче троха. На то вона жінка. А мені голови не зірве. А я вже тепер добре ся возьму на розум, — всю яму плотом обгороджу для обезпеки!»

Так придумавши, Василь рішився вконець приступити до діла. На самий перед обговорив, що треба, з синами. Михайло не відказувався від роботи в закопі. «А що, — каже, — тату! Я й сам виджу, що нам сесю зиму із самого господарства не перезимувати. Потрібуймо! Чень дасть бог, — нам тепер пощаститься. А для обезпеки зробім так, як ось кажете: городім коші!»

Що за добра душа той Михайлик! Ніколи він не відказував родичам ні в чім! Дай йому боже талан-долю золоту і вік довгий!

Але тут же насунулося друге питання: відки взяти грошей на линви, на хворост та на другі потреби? Батько з синами рада в раду. «Нічого робити, — кажуть, — заставмо частку поля жидові, — не продаваймо, заставмо до часу, — а прийде гріш, то й віддамо, викупимо поле назад!»

Як урадили, так і зробили. Стара мати аж тоді про все дізналася, як розпочали роботу. Нещаслива не мала серця ні клясти, ні виговорювати вітцю. Заплакала важенько. Її серце стислося, немов лихо якесь віщувало, коли заглянула в темну пасть, у котру спускав на линві батько рідну дитину.

— Ей, Василю, Василю, — сказала вона в кілька день опісля. — Пішов ти на жидівську дорогу, — шукаєш ти зисків по гробах. Смотри, небоже, — щоби-сь не закопав своє щастя і свою душу в тоті ями!

— Ей, яка ж бо ти дивна, стара! — сказав Василь, махнувши рукою. Тільки й усеї бесіди було межи ними.

Тимчасом робота йшла не споро. Хворосту годі було й докупитися. Що навезуть із сусідніх сіл, то жидова духом розкупить. Відтак два їх взялися далі копати — а що викоплють, туй зараз і кошем обгородять. Тягнеться робота тиждень, ба й дві неділі. Михайло вже докопався до твердої, пісковатої глинки. Поспорити годі. Рискаль тут не придасться, треба дзюбака. Іван тимчасом то збіжжя в стодолі молотить, то коні городить, а мати пряде у хаті, сама-самісінька, і не раз тяженько сплаче, визираючи в віконце, чи не йдуть сини обідати.

IV

Поволі йде робота у ямі. Чим глибше Михайло прокопує, тим якось йому невигідніше, якось ніби душно у ямі. «Але се нічо», — думає він. А Василь жде та й жде, — чень-чень покажеться кип'ячка, чень нині, чень завтра. Хоть корба руки уриває, хоть надворі щораз холодніше, хоть грошей за заставлену нивку щодень менше, він не турбується нічим. Ось-ось кип'ячка наплине, — всій біді конець буде!

І дійсно наплила!..

Одного дня почув Василь із ями якийсь крик. Крик був дивний, — зразу веселий, далі тривожний. Вкінці урвався глибоким, глухим зойком розпуки. Все тривало не довше двох хвилин. Василь заглянув до ями. Дрож проняла його наскрізь, лихорадочна дрож ожидання і непевності. В ямі було темно, як у комині.

— Що там, Михайле, що там? — крикнув батько до ями.

Намість відповіді, Михайло зашарпав линвою, — але дуже слабо.

Батько не знав, що сталося, — чого треба Михайлові і чому не відповідає.

Шарпання повторялося. Батько догадався, що, може, се син дає знак, щоби його витягати.

«Але чому затих, чому не каже, що сталося? — думав сам собі, працюючи з усеї сили при корбі.

Ух, як тяжко корба йде! Тяжче чомусь, як звичайно. Чи то його руки старі знемогли від довгої роботи, чи від непевного і тривожного ожидання. Поволі підходить тягар догори, поволі виринає із грубої пітьми, що залягла в споду. Крутячи, Василь нахилився над яму. Господи! Се що? Густий нафтовий сопух ударив його, мов удар обуха! «Дав бог! Дав бог!» — скрикнув Василь. В тій хвилі почув таку радість, таку силу!..

Його око поглянуло в глибіць... А се знов що?.. У кублі сидить його Михайло, — не оперезаний линвою, як звичайно, а лиш одною рукою її держиться. Друга звисла вздовж тіла. Голова насилу опадає на груди, — якісь судороги підмітують її догори. Але судороги щохвиля слабші, рідші... Ось уже голова доразу звисла додолу, — хвиля страшної непевності...

Друга рука пустила линву, кибель похитнувся, і Михайло з страшним глухим зойком повалився в безодню і щез у густій пітьмі. Із глибини чути лиш, як бовтнув, мов колода, у кип'ячку. Відтак не чути нічого більше.

І все сталося так прудко, так ненадійно, що Василь довгий час стовпів, нахилений над ямою, не знаючи, що воно значиться. Стояв, мов у якімось обмороці, не випускав із рук рукоятки корби. Нічого не думав, нічого не тямив, не чув, не бачив. Аж десь-колись протверезив його острий нафтовий сопух, що садив із ями, мов із комина. Тямка поволі вертала, а з нею і страшенна певність. «Пропав хлопець! Ото щастя!» були перші його слова.

Але коли зовсім опам'ятався, напала і його лихорадочна дрож. Бачилося йому, що якась сильна, невидьома рука пхає його в глибінь, що якийсь голос кричить йому над ухом: «Скачи й ти і гинь з ним ураз! Яке твоє життя буде відтепер? Скачи, скачи!» І нещасливий отець чув у собі скажену охоту скочити в тоту темну, пекольну пасть і загибати враз із сином. Аж коли вже доразу нахилився над ямою, відтрутила його від неї друга якась сила, рука природи, що все і всюди береже свого життя.

Вконець нещасний батько надумався. «Що враджу сам?» Се одно питання прояснило йому все. Мов безумний, кинувся горі городом із хаті, кричачи щосили: «Ратуйте! Ратуйте!»

Збіглися на крик і свої й сусіди. Ніхто не знав, що сталося, кого рятувати. Лиш материне серце прочуло зараз, що воно є. Нещаслива мати заломила руки над головою, йойкнула і впала без пам'яті тамій, де стояла.

Що було робити? Як рятувати нещасливого? Спочатку ніхто не хтів лізти у яму. Боялися задухи. Лиш батько напирався. «Пустіть м'я, та й пустіть! Виратую го, виратую, а ні, то най же й сам із ним пропадаю!» Ледве здержали бідного Василя.

— Тату, татуню! — говорив Іван. — Де вам лізти? І йому не поможете, і самі задуситесь! Волю я. У мене голова міцніша, борше витримаю!

На тім і стало. Двох найсильніших пристало до корби. Івана оперезали добре линвою і спустили долів. Задуха в ямі була велика, але хлопці пильно справлялися, і неподовзі

Іван крикнув зі споду, — знак, що найшов брата. Вони тепер принялися ще швидше підтягати кибель угору.

А поки се діялося, другі тверезили матір. Згодом-сперегодом вона прийшла до пам'яті.

— Мій син, мій Михайлик! Що з ним? Де він? — були перші її слова.

Бідна мати! Волиш не допитуватись! Лежить твій син страшний-страшний, — весь облитий відразливим густим плином, мов смолою. А те лице, ще перед хвилею так хороше і привітне, і любе, — тепер посиніло і надулося в страшних смертельних муках! Бідна мати! Втікай від того проклятого місця, не озираючись! Не поглядай на того, що ще перед годиною звався твоїм сином! Його, сердешна, не пізнаси, — лиш серцю жалю завдаси!..

V

Якось-якось обмили бідного Михайлика та й положили на лаву під вікном у старій хаті вітцівській. Лежить бідний парубок — пишний та рослий, як явір широколистий. Лиш приязне личко, синє-синє, мов боз, свідчить про страшну муку, яку терпів, умираючи.

А де ж ненька-старушка? Чому не заводить, не голосить по покійнику, сльозоньками обмиваючи поморщене добродушне лице? Чи вона ж його менше других любила? Чи жалю по нім не чує? Ой, не менше других любила вона свого Михайлика,— і жаль її лиш бог знає, який тяженький. Лежить стара ненька у коморі на постелі, не може й голови звести, не може й рукою повернути! Послідне нещастя доконало її. Як побачила свого синочка неживого, та й ще такого, якого його з ями видобули, впала без зойку, без голосу, як билина підкошена. А Василь Півторак, глядючи на неї, як лежала, мов нежива, коло нежи-вого Михайлика, вишептав лиш тоті слова: «От ту щастя! Ще ся прийде два погреби враз ісправляти!»

Відтерли Василиху і занесли до комори. Лежить нещаслива мати, як кусник дерева, худа, нужденна, безсильна. Пожовкле і поморщене лице без усякого виразу, очі мутні й запалі, мов догоряючий каганець, сині уста легко шевеляться... «Михай-лику мій!» — шепче бідна мати та й захлипає, як дитина. А більше нічого.

А її Михайлик лежить у світлиці — спокійний, незатурбований. Ніщо йому тяжка грижа батька, котру той, мов змію, у серці криє; ніщо йому неміч і розпука матері, ніщо сумні шепти і молитви людей, що товпляться у сінях, головами по-хитують, і руками помахують, і словами стиха перекидаються:

«Ну хто би ся був сподівав! Добре то той казав: грим щастя об хату, — та й хата розпадеся! Та й що за парубок! Господи, твоя воля над нами, грішними!»

А Василь Півторак, мов приголомшений, поволікся до панотця.

— Слава Ісусу, паночку!

— Слава навіки! А що там, Василю? Чув-єм, що-сь нафту добув.

— Та так, єгомостуню! Але нещастя, — сина ми задушило.

— Ага! Так, так! Ну, видиш, який ти неосторожний. Чому ж ти млинка де не роздобув та свіжого воздуху не намлинкував до ями? Видиш?

— А виджу, паночке, виджу на своє лихо.

— Ну, і що ж у тебе чувати?

— Та нічого, єгомостуню. Я прийшов, щоби-сте грішне тіло земленьці віддали.

— А, так, так! Святий обов'язок, — послушна була дитина, знаю, знаю! Ну, Василю, — але ти тепер богач...

— Та який, єгомость?

— А, який? От кип'ячка добулася, — видиш, господь благословив.

— Ой, єгомость, не говоріть: благословив! Волів би м'я був так ніколи не благословити! Що ми з тої ропи поганої, коли мій синочок у ній смертоньку найшов?

— Так, так, ая! Добре ти говориш! Ну, небоже, ти тепер можеш і церков божу чимось запомочи. Тоті гроші єднако тобі не милі. Правду я кажу?

— Та правду, паночку.

— А видиш, небоже! А мені за погріб п'ятдесять золотих. Ну, га, що? У тебе то тепер ніщо!

— Ей, єгомость, то забогато! Бійтеся бога, у мене тепер така гризота, де мені ся ще з жидами торгувати?

— То байки, небоже! Але що треба, то треба! Не поможе!

— А ще он і моя єтара, бідна, догарає, ледви-ледви. Хто знає, ци ще тиждень продихає. Знов видаток, а готового, пан-отчику, нема!

— Га, то згодімся за оба погреби разом. Даси вісімдесять золотих, небоже!

— А пек за пек, єгомость! А ви що говорите! — скрикнув бідолаха Василь, уражений до глибини серця такою бесідою.— Аби я для живого християнина наперед погріб торгував?

Він не міг далі говорити. Щось буцім здавило його в горлі, і він схилився і підняв капелюх, лежачий на підлозі.

— Ну, ну, я так, жартував,—сказав усміхаючись панотець.— Нема в тім нічо так злого. Ну, ну, йди, небоже, а я

вже там завтра надійду. Видиш, треба з честію тіло поховати, треба ще з Попелів панотця запросити. Зуваж же й ти мене. А тобі п'ятдесять золотих тепер, то так, ги в пальці тріснути, небоже!

— В ласці божій оставайтеся здорові! — ледве промовив Василь виходячи.

— Ходи здоров, небоже! Гм, гм, — ая!..

VI

— Куме Василю! Бог дав, бог взяв, його воля свята!

— Свята воля божа, кумцю солодкий, пощо в тугу убиватися?

— Ніби то щось поможе! Сталося, то вже ся не відстане!

— Журбою поля не перейдеш, говорили мої татуньо небіжчик!

— Дай, боже, душенькам змерлим рай світлий, блаженний, а нам, грішним, прожиток щасливий.

— Не сумуйте, куме Василю! От дивіть, ваша стара небога також уже догарає! Що буде з газдівства, з усього? Змагайтеся на силу! На ваше здоровля!

Так потішали сусіди, щирі душі, Василя Півторака, сидячи за столом при горілці. Василь нічого не говорив, лиш сидів, підпершн важку від грижі голову руками.

— Ей, кумцю солодкий, дайте-бо спокій, не сумуйте! Таж нам усім туди дорога, ци скорше, ци пізніше. От випийте з нами що троха, забудеся лихо. Адіть, незадовго єгомость надійдуть з парастасом. Годі ж вам туманіти, треба лад у хаті робити.

— Гей, гей, моцний боже! Чому ти мені віку не вкоротив, як єсь мав його взяти? Нащо мене тепер на світі? — проговорив глухим, прибитим голосом Василь.

— Ей, кумцю, не грішіть! Най господь всьо зле відвертає! Най ось на тім станеся! Пощо вовка з ліса викликувати? Лиха доля не спить!

— Ой, не спить, не спить! — простогнав Василь. — І мені не давала спати. Все ми шептала: «А йди ж копли, а ввидиш, що там буде!» Я, дурний, послухав, пішов, та й от до якого припадочку докопався. Михайлику мій милий, синочку мій солодкий! Ци на то ж я тебе ховав, годував, як соколика, щоби ти нині до такого шлюбу виряджати?..

Грубі сльози покотилися долі Василевим лицем і звисли на шпакуватих, стрижених вусах. Сусіди, приятелі знов давай потішати його, приговорювати, приохувати... Василь поволі трохи розговорився в їх кружку, випив одну порційку грітої з медом горілки, далі й другу, третю. Кров незамітно живіше

закружила в жилах, гадки незамітно путалися, товпилися, одна другу витискала і морочила, а на серці якось тепло робилося, біль менше докучав, жаль скорше розпливався в сльозах, грижа таяла від того тепла, мов сніг від весняного сонця.

— Ех, Михайлику мій, синочку мій! — приговорював з натиском, мов шпотаючись, бідолаха батько, спорожняючи одну порцію за другою. Сльози щораз частіше капали на дубовий стіл. Сусіди гуторили, бесідували, все стиха, повагом, а в ухах Василевих їх бесіда що раз, то невиразніше звучала, мов плескіт води на броді, мов шелест листя восени. Його рука мимовільно наливала червоний, гарячий напій і вилівала його з порції в горло, мов розжарене вугля, що щораз дужче збурювало в нім кров, зворушувало гадки.

— Ей, Михайлику мій, синочку мій! — лепетав він, мов у обмороці, втираючи сльози рукавом.

— Куме Василю, встаньте, перестаньте плакати! — загомоніли сусіди. — От глядіть, єгомость прийшли парастас правити! Ходіть до хати!

— Вічний упокой його душеньці! Ходім! Михайлику, синочку!.. — лепече Василь, шкандибаючи до хати.

В хаті світло палає круг покійника, і миру повно, і два попи парастас правлять, і два дяки хриплять та бегечуть священні пісні. А Василь став край одвірка, та дивиться, та прислухується, а якось не може розібрати, що воно се і до чого? Світло якось непевно мигтить йому поперед очі, посиніле лице покійника щохвилі міниться, скоро хоче йому придивитися довше, а на серці йому якось легко, мов направду виряджає сина до шлюбу, а не на «вічну дорогу». Лиш чує добре, що сльози ще й досі не перестали капати, а люди сумно на нього ззираються та шепчуть: «Бідний отець, серце му ся крає! Де ж бо то, двох синів, як соколів, до року поховати! Ще добре, що му ся третій лишив, а то би, бідолаха, зовсім пропав!»

Василь чув тоті слова, але сам знав, що йому якось не так дуже жаль, як уперед було, що його гадки, блукаючи ніворотом, щораз рідше набилюють про Михайла. Але сльози самі плили і плили з його очей, хоть гадки не знать куди блукали.

Скінчився парастас, і панотець веліли принести домовину та зложити в неї мерця. Василь придивлявся, зачудуваний, двом парубкам, що придвигали тяжку труну, збиту із грубих дощок, і засуятилися коло покійника. Свічки повідставляли, хрест, що стояв у головах умерлого, взяли набік, зняли полотно, котрим був накритий, і відтак здвигнули тіло та вложили у деревище. Василь, що досі стояв тихо і непритомно, почув

тепер, як би його щось вкололо глибоко у серце, і скрикнув голосно:

— Михайлику мій! Синочку мій!

Голос той вирвався так ненадійно і різко з загальної понурої тишини, що в одній хвилі ціла товпа людей, жінок і чоловіків скупчилася круг нього, втішаючи та розраджуючи його смуток. Парубки тимчасом закрили віко труни, взяли свого товариша і понесли з хати, ударивши на обох порогах трупом по три поклони. Труно глухо задудніло, немов говорило:

— Бувайте здорові! Забудьте про мене, най моя пам'ять не трує вам сумом щасливих хвиль життя! Бувайте здорові, щасливі, веселі!..

Аж на цвинтар проводила тісна громада людей Василя, втішаючи та розраджуючи його смуток. Але Василь не млів, не плакав, не говорив нічого, а йшов, мов дерев'яний, мов нічого не тямив. Лиш часом уста його простягалися трошки, щось перелітало по його лиці, що однако більше подобало на сміх, як на жаль. А коли по похороні добрі люди назад привели його додому, він усе ще рушався, мов дерев'яний, не говорив, не плакав, не зітхав, лиш його очі нерухомо гляділи перед себе. А коли дома сказали йому, що й його жінка віддала богу духа в тій самій хвилі, коли виносили з хати її сердешного Михайлика, він стояв, мов дерев'яний, не говорив, не плакав, не зітхав, лиш його очі нерухомо гляділи перед себе.

Сусідки і сусіди знов потішають, знов гуторять, знов честуються. Василь сидить між ними, — порція, кружачи, не минає його, — а чим більше п'є, тим замітніше оживає. Вже й бесідує, і плаче, і очима довкола поводить. Ніч настала. Василь, хлипаючи, упав на постіль і твердо заснув. На другий день пробудився, мов збитий, і немало зачудувався, побачивши знов трупа на лаві. А прецінь йому мерещилося в голові, мов крізь сито, що вчора у нього був погріб. Навіть той біль острий почув знов у серці, що його прошиб учора, як брали трупа з лави. Чи то, може, сон був? Відки ж сей умерлець?..

VII

І знов у Василевій хаті здвиг народа, гомін, і охання, і шепти кумочок. І знов до нього, бідного, тиснуться з усіх боків пожадані й непожадані приятелі, потішаючи, жалуючи та приговорюючи. І знов чарка кружить, і співи попів та дяків роздаються в хаті, в сінях, на оборі, клуби диму сунуть із кадильниць і в'ються попід стелею над людськими головами. Василь і не тямив добре, як увесь той тиск і гомін провалив

мимо нього, а на другий день по похоронах, коли збудився і, оглянувшись по хаті, побачився сам, мов серед вимерлої пустки, подумав на хвилю, що се все був сон поганий. Аж згоді, продрухавшися добре і оглядаючи по всіх закутках сліди вчорашньої корені, переконався, що се правда достотна, що він — сирота, круглий сирота на світі.

Сирота? А прецінь у нього ще син остався, Іван. Де він, що з ним? Чому батько при згадці про своє сирітство, не згадав про нього, про свою єдину натепер потіху?

Дивно не раз буває між людьми. От, лучиться, у родичів діточок кількоро, — і добрі всі, слухняні, робучі, покірливі. Казав би-сь, чого й бажати? Любов родичів, як сонце, всіх рівно освічує. Та ні, не так воно. От погляди, побачиш. Отець найліпше полюбить найстаршого, мати найменшого або як там, а середуще між ними живе, і робить, і все, а ні тато, ні мама його не замічають, ні попестять, ні похвалять за нізащо. І воно росте у хаті, мов чуже, привикле до самоти і мовчання, а родичі дивляться на нього, коли переходить мимо них, а їх гадки бачуть другу, більше люблену дитину перед собою.

Таке було і з Іваном. Отак коли-небудь спитати було Василя про Івана. — «Іван, — каже Василь, — мій Іван? А, він у мене дитина тиха. Але подивіться, що воно з того Михайлика за дужий парубійка! Золото, не хлопець!» А спитати було небіжки Василихи: «А що, Василихо, ваш Іван поробляє?» — «Та що би мав поробляти? Десь, певно, щось у стодолі пипнає. А Михайлик он пішов до сіна, — та й не знаю, ци верне, біднятко, до обіду? Ей, тото хлопець з нього ся зробив, як чічка! То моя потіха, то мій синочок!» І так усюди й усе бувало. Чи батька, чи матір спитати про Івана, — все на Михайлика звернуть. Іван був середущий межи їх дітьми і, хоть послушний, тихий, покірний родичам, все проходив мимо них майже незамічений. І браття, хоть весь вік [жили] у злагоді і приязні, та все-таки, за приміром родичів, почали й собі мимовільно згори дивитися на Івана, вважати його за слугу дома, за щось нижчого себе. Іванові не раз гірко приходилося слухати розказів молодшого брата, і не раз задля того прийшло між ними й до маленьких передирок. Але ніколи не прийшло й на думку бідному хлопцю глядіти за глибшою причиною того, ніколи він не брався розтрясати тото, як і чому поступають собі з ним родичі.

Та й, впрочім, не можна сказати, щоби й вони його не любили! Хрань боже! Прецінь Івась був їх дитина не менша других, прецінь ніколи їм не дігнав ні непослухом, ні прикрим словом. Але все-таки його любили не так, як найстаршого й наймолодшого. Ось, приміром, раз везли вони сіно крутим

переїздом понад річку. Михайло воли поганяв, а Іван і батько віз придержували, щоби не звернувся. Десь, нетреба, якась вибоїна попалась, віз перехитнувся на Іванів бік, саме на найстрашнішу западню. Старий батько й не дожидався Іванового крику, а мовнею кинувся д' ньому. І видите, якби був на волосинку пізніше встиг, був би віз доразу перевалився, і бідолаха Іван був би смерті пожив під вагою. А то оба причепилися до васага, а на Михайлика скрикнули, щоби живо нагнав, і духом перемчали понад западню у брід. А коли стали у броді воли поїти, а Іван зняв сорочку і промивав закровавлене рам'я, котре в тій страшній хвилі передер сукуватий щабель, старий Василь сплюнув від себе, відсапнув разів два або три і, міряючи очима перебуте небезпеченство, проворкотав якось сердито: «Пек ти, маро, щезай! Та вже чорт бери віз і сіно, — а було би м'я хлопця збавило! Ігій!»

Ну, що ж? Хіба, значить, Василь не любив Івана?

Але тепер, коли не стало обох його коханчиків-синів, коли не стало старої, що, все пильно вештаючися по всіх усюдах, буцім оживляла і наповняла хату, яким же круглим сиротою почув себе Василь! Тяжким мертвецьким сном проспав він ніч по послідніх похоронах. А коли збудився, вже сонічко піднялося високо на небі. Оглянувся круг себе: в хаті ні живої душі. Іван ще вчора згодив двох парубків і вже давно пішов до роботи. Треба було поратися коло видобутої кип'ячки, щоби розлабудати грошей на сплачення довгу за заставлену нивку і за похорони панотцеві. Іван, призвичаєний змалечку до невсипної праці, не ждав татового приказу і не хотів перебивати його сну. Сам полагодив з жидами-спекулянтами, що один перед другим перлися закупувати у нього «кипички». Торгу добили живо, а старий Василь, уставши, мав лиш піти підписати контракт. Іван за той час, узявши завдаток на руку, як стій поспішив до «механіка» (був се простий столяр з Дрогобича, що під тою шумною назвою задумав тут доробитися грошей) і закупив млинок до перевітрювання закопу. Відтак накупив іще фасок і бочівок, в котрих після угоди мав достачати кип'ячку до свіжозбудованої дестилярні (до «лютрупку», як говорили робітники), і принявся черпати і видобувати з глибіні земний скарб.

Живо йшла робота. Наняті робітники балакали, жартували, а Іван все-все мовчки робив. А за той час Василь ледве-ледве звівся з постелі, став серед хати і, оглянувши пустку і нелад кругом себе, важенько заплакав, немов на погорілищу. Довго сидів неборака під вікном на лаві, на тім самім місці, де так часто видав свою небіжку, чи з мотовилом, чи з якою-будь другою роботою в руках.

Сумно, поволі, важко волікся час у повдовілій хаті. Не було кому ложку страви зварити. Василь неначе зовсім стратив голову, ходив по всіх закамарках, мов загорілий, не робив нічого, не говорив нічого, — все лиш у думках та в думках. Іван знов усе при роботі, — все господарство взяв на себе. Не мав бідний хлопець серця, ні відваги заправляти й вітця до якої-небудь роботи, видячи його тяженький сум. Не знав він, що робота — то лік на сердечну біль і тугу, і давав тій болі щораз більше рости в серці старого батька. Але частенько, вертаючи вечором до хати, заставав Василя в незвичайно плачливім і говіркім розположенню, — знак, що старий сирота з нуди та туги почав напиватися, щоби залити «хробака в серці». Не мав Іван смілості викидувати тото батькові, лиш повечерявши, що там було, лягав спати і засипляв скоро твердим сном, не слухаючи, як Василь не раз до попівночі пендичив: то плакав, то знов говорив.

І сусідки та своячки частенько навідувалися до Василя, суючи йому без уваги потіхи та ради, непокоячи його своїм теркітливим гамором та часом що-де-що заладжуючи та попрятуючи у хаті. Але не раз не заставали Василя в хаті і йшли шукати за ним до комори. Тут стояла ще нетикана смертельна постіль його небіжки, — в другім знов куті, в сусіці, стояла звичайно баклажка з горілкою, котрою бідолаха Василь старався приглушувати свій біль та свою нудоту. І не раз сусідки чули, як ходив по коморі тяжкими кроками, хлипав, мов дитина, або наголос говорив, звернений до кута, хоть бесіди його задля стін не можна було порозуміти. І сусідки кивали головами та перешіптувалися межи собою, що-ді «се, певно, небіжка ходить». І необавці, мов у дзвони вдарив, на весь Борислав стала чутка, що Василиха ночами навідується до свого чоловіка за кару, що сам самохіть згубив марне своїх двох синів із білого світу.

Але Василь не чув і не догадувався нічого, що про нього в селі говорили.

VIII

Іван, роблячи контракт з жидами на достарчення до певного часу значної многоти кип'ячки, перечислив надто багатство ями. Немало причинилися до того й самі жиди, з котрими він годився. Вони говорили йому, що яма багата, що кип'ячка буде раз у раз підпливати, так що за день ледве встигне вичерпати то, що за ніч підпливе. А тимчасом не минув і тиждень, а кип'ячки не стало в ямі, а нова не хотіла підпливати. До контракту ще було треба немало, а тут годі було добути більше. Іван ждав день, ба й другий, і третій, — кип'ячка не підпли-

вала. Треба було або копати глибше, або щó, а ні, то біда, бо жиди день у день налягають, чому не довожує решти. Бідному Іванові прийшлося круто, хоть гинь. Грошей батько взяв половину того, за що згода була. З того поплатив довги,— ну, і не лишилося при душі й тільки, щоби мож було розпочати дальше копання. Се знав Іван добре, тому й не запускався з батьком ніколи в бесіду про тоті діла, лиш ждав нетерпеливо, поки кип'ячка таки вконець підплине.

Але кип'ячки годі було діждатися.

А тимчасом час виповнення контракту бистро наближався. Іван, майже до розпуки доведений вічним заводом в своїх надіях, рішився вконець таки поговорити з батьком про все. Одного вечора, коли надворі вітер вив і сік у очі дрібним холодним дощем, Іван увійшов зі стодоли, повісив шапку на кілок, розложив огонь у печі і наладив миску бульби, щоби пекти її в грані на вечерю для тата і для себе.

Василь, котрого ноги від надмірного уживання гарячого напою не статкували, а лице горіло, сів на припічок і, не кажучи й слова, надставив руки над поломінь.

— Тату, — почав Іван несміло, — от знаєте, лихо з нами.

— Ой, ци не ще! Певно, що лихо, — мати вмерла! — лепетав Василь, підносячи рукав ід очам.

— Не тото, татуню! Умерли мама, — ну, дай їм, господи, душеньці легко! Що чоловік урадить против божої волі? Але ту інша біда. Жиди кип'ячки допоминаються, а ту в ямі нема.

— Дай їм! Дай їм усю, що є! І яму, і всьо, най си беруть! То кров мого Михайлика бідного.

— Ну, а що ж нам робити? З чого будем дихати?

— Що робити? Бога хвалити! — сказав Василь твердо і замовк. Дармо Іван старався договорити з ним до кінця, порадитися з ним деяк розумно. Василь мовчав і мовчав, лиш хвиля від хвилі хлипав, мов дитина, хоть сліз не було видно на його лиці.

Надворі почулося чалапкання, немов хто пробирається по глибокім глинистім болоті, — сінні двері рипнули, і в хату увійшов височенний, худий, каправоокий жид Шміло. Його довга бекеша, прогнила здолу в болоттю, виторочилася сподом і висіла довгим фурфантям та била його о худі, заталапані литки. Руде волосся ледве декуди виказувалося із-під пом'ятого капелюха, а червона, як жар, борода стриміла долі його щоками, остра, мов огненний клин.

— Дай, бозе! — сказав він коротко, входячи у хату і притикаючи свою суху, зароплену руку до капелюха.

— Дай, боже, здоровля! — відказав понуро Іван.

Василь стрепенувся при вході жида і, обернувши супроти

нього помарніле лице і блукаючі очі, вдивлявся в Шміла з виразом якогось несвідомого дитинячого ляку.

— Ни, сцьо? — спитав жид, підступаючи до Івана.

— А що ж би? Лихо!

— Як лихо? Цьому лихо?

— А, не підпливає кип'ячка та й годі. Що враджу? Я гадав копати дальше, та от грошей нема.

— Ні, а сцьо зь буде з нами? Ви знаєте, контгакт пізавтгу виходит.

— Га, знаю, але що ж я можу зробити? От хіба так. Ви дали татові половину грошей, то ніби за 500 киблів, так, ци ні?

— Ню, так, — сказав жид і кивнув головою, причім його довга шия витягнулася, мов шия кота, що простягається вздовж, готовлячись спáсти ненадійним скоком на мишу.

— А я вам доставив уже 800 киблів, то ніби до контракту ще лиш двіста хибує. Знаєте що, заплатіть ви мені за тих триста киблів, я з тими грішми розпічну дальшу роботу і достачу вам решту.

Жид лукаво усміхнувся.

— Ге, ге, ге, які ви, Івануню, мудгі, дай вам бозе здоровля!— сказав він і поклепав Івана по плечі. — Але воно так ні піде. У нас ні таке пгаво. Пізавтгу васє тгиста киблі пгопало, бо ви ні додегзяли згоди. А я сцє з міста зведу панів і посюкаю собі на вас гесьти. Знаєте ви таке? Га?

— Жартуєте здорові!—сказав Іван, усміхаючися насилу, хоть направду жидова бесіда вколола його глибоко в серце і якийсь непевний холод пробіг йому поза спиною, мов від дотику гадюки.

— Я ні зягтую, бігме, сьо ні! Посьо мені зягтувати? Моє ггосі пгопадає, мені ні до зягтів! — говорив жид, а бідний парубок вдивлювався під час тих слів в його сухе, костисте і вижовкле лице, неначе не міг поняти тої бесіди або надіявся, що ось-ось лагідніше чуття заблисне на тім поблеклім, немилостиво усміхненім виді.

Але вид Шміла не змінявся. Іван відвернувся від нього і поглянув на вітця, що за час їх розмови оперся був чолом о комин, зложив руки на підогнутих колінах і задрімав.

— Тату! — проговорив Іван, торкаючи його злегка рукою о плече. — Тату! Ци не видите? Ось Шміло прийшов, допоминаєся кип'ячки. Що робити? Порадьте мене!

— Всьо му віддай, всьо, най си бере! — пробурмотів напівсонний Василь. — То проклята робота! Два сини ми згибли при ній, стара вмерла! Проклята робота! Щастя не принесе...

Лице Шміла заясніло блідою іскрою радості.

— О, видите, Івануню, сьо васі татуньо ні такі дузе упегті, як ви! Знаєте сьо? Насьо вам клопіт на голову? Пгодайте

мені закіп! Він вам і так тепер ні несе позитку, а станете копати, гроші підуть, а хто знає, чи сьо буде! А так ліпше. Я вам сє доплацю сто гинських! ну, сьо вам треба?

— Ні, жиде, того не буде! — проговорив твердо Іван. — Роби, що хочеш, а продати частки не продам.

— Ні, то я си сам куплю, без вас. Гадаєте, сьо як панів зведу, то вася правда буде? Увидите, сьо й кип'ячку стратите і закіп мій буде. А так волите взяти сто гинських і позбутися клопоту. Ни?

Іван не знав, що робити. Він знав добре, що Шміло не дуже то й багато перехвалюється, говорячи про панів і про їх правду, і він віддавна, відмалечку, звичаєм усіх селян, чув великий страх перед тими страшними людьми, що мають право (і бог знає, відки вони набрали того права!) кождого разу прийти, відсудити або присудити, що їм кому злюбиться, против котрих, крім того, бідний селянин ніяк нічого не вдіє, хоть би й яку кривду потерпів. Але ж, з другої сторони, бачив Іван, що й жид кривдить його немилостиво, що частка з закопом варта вдесятеро тільки. Що було робити? Іван принявся роздрухувати вітця, і ледве-ледве удалось йому роз'яснити Василеві, в чім діло. І жид не оставав збоку і час від часу докидував своє словечко, представляючи Василеві то раз у страшних красках панські суди, то знов свої корисні услів'я. Довго в ніч тяглася згода. Іван твердо стояв при тім, щоби не продавати частки, але Василь раз у раз псував діло, і вкінці хитрий жид поставив на своїм.

— Ни, Василю! — кінчив Шміло бесіду. — Ви добрий чоловік, а васє син — то таке твегде, сьо ні пгиступай до нього! Але сьо мені до нього? Ви пгеці сє газда, вам вільно погядок гобити. Ви завтра пгийдіть до писагя та й там напишємо всю згоду. А я загаз виплацю, сьо там пгийде. Цьи так?

— Та так, так! — сказав лінно і неохітно Василь.

— Ни, то бувайте здогові! Добганіць!

— Здорові ночуйте! — сказав Василь, і жид вийшов, рипнувши дверми, та й щез у пітьмі. Лиш глухе чалапкання по болоті свідчило про його відхід.

Огонь ледве-ледве меркотів іще межи челюстьми, кидаючи кривавий блиск на припічок. Іван стояв німо, опершися ліктями о комин, а Василь принявся до тереблення печеної бульби, не проговоривши й слова до сина. Тяжка задума насіла, відай, на Іванову душу, та не легше, бачилось, було й Василеві. Але поки що оба мовчали, а в хаті було так тихо, так сумно, так мертво, немов саме тепер була хвиля, коли змерлі душі обходили невидимо довкола хати, а при повіві їх воздушних крил мовкло все, тихло, глухло, завмирало...

IX

Довго сиділи батько з сином, не говорячи й слова. Вконець Іван перший перервав мовчанку.

— Тату, — сказав він, — ви дуже зле зробили, що-сьте ся так легко дали жидові на підмову.

Василь мовчав, понуривши голову і дивлячися недвижно у поломінь.

— Не тре було продавати частки, — хто знає, може би...

— Ци не стулиш ти си гавру? — крикнув нараз Василь. — Ци ще й ти м'я будеш доїдати? Мало ми свої нужди?..

Се було перший раз після подвійних похоронів, що якесь живіше чуття заворушилося в його душі. Але на сей раз воно тривало лиш хвилину, і Василь як стій знов опер чоло о кригу комина і німо вдивлювався в мигкотячу грань. Та не так було з Іваном. Йому направду досадно було на батька, що так легкодушно пускає від себе своє добро, і він, помовчавши хвилю, почав знов спокійним, рівним голосом:

— Не гнівайтеся на мене, тату. Я правду кажу. Що тото ховати? Всякий вам то само скаже. Частка з закопом варта найменше 800 золотих ринських, а ви уступили її за 120 золотих.

— О, який ми ту таксатор! А чому ти з того закопу не начерпав кип'ячки, щоби не потрібно було нічо продавати?

— Або то моя вина? Що я в тому винен? — відказав Іван.

— Мовч, дурню! — крикнув розлючений Василь. — Доки я ще жию, не смієш ми під ніс тикати: то так роби, а се так. По моїй голові, про мене, дався всім, а тепер ще стулюй слухи!

— Я то знаю, — відказав Іван твердо, — але як так будете й далі розпорядковувати, то чорт який, що ся що лишить по вашій голові!

— Не будеш ти тихо, щенюка поганий! Не досить ми свої гризоти, ще ти ми будеш доганяти?..

Василь грізно оглянувся кругом себе, немов шукаючи чогось, чим би приручно було вилити свій гнів на Іванову спину. Але нічого не було під руками. А Іван стояв при комині незляканий, спокійний, з жалібним видом, і буцім не бачив погрози вітця.

— Я змовчу, тату, я знаю своє право. Але уважайте, що всьо на вашім сумлінню лежить, що з кождого кусника вітцівської земленьки, котру віддасте в погані жидівські руки, прийдеться вам перед богом тяжкий рахунок складати!

Сказавши тото, Іван вийшов із хати і пішов ночувати до стайні.

Василь остався сам і довгий час, як уперед, недвижно вдивлявся в грань. Лиш кров живіше товклася по жилах,

а очі грали гнівом, що згасав так само звільна, як грань межи челюстьми.

Дивна була Василева натура. Доки обставини життя неначе обминали його і оставляли його в самоті, доти туманів він сам один, гризся і забував про світ та людей. А коли гадка про давнє щастя і теперішнє сирітство і про страшну погибіль двох любих синів занадто глибоко жалила його в серце, він заливав того невмолимого хробака-гризуна єдиним ліком наших бідних хліборобів — горілкою. Але тепер життя зачало знов і його чіпати і саме нині вразило його в болячу сторону серця, ткнуло пам'ятки по Михайлі, нагадало його загибіль. Годячися з жидом, бідний Василь тяжко терпів сам в собі і часто сам не знав, що говорив. А тут, по відході жида, тверда, спокійна і жалібна і, як сам то почував, доразу правдива бесіда Івана вразила його ще глибше і розжарила поломінь гніву. Він сам не знав, на кого був дужче злий, чи на жида, чи на себе, чи на Івана. І чого вони взагалі хотять від нього? Чого не лишать його в супокою? Чи він їм натручується, чи жадає чого від них?..

Такі гадки шибалися по Василевій голові і жужжали, немов унадливі мухи, доки сон його не зміг і цілковита пітьма густим стовбуром не залягла хати.

А в голові Івана чи не снувалися ніякі гадки?

Василь, певно, сидячи на припічку і вдивлюючися в мерготячу грань, і не подумав, що, може, й його синові прикро приходилося сеї ночі, що, може, Бабуся-Грижа й йому засіла в головах. А пречінь так воно було. Неспокійно перевертався Іван на соломі в стодолі. Він дрожав цілим тілом від студені і не міг огрітися. А гадки його шибалися по цілім «татовім» газдівстві, по обійстю, по полю. І всюди бачив він закрадаючийся нелад, занедбання і опуст. Обірнику на ниви й не зачинано возити, а тут вже зима настає. Одна нивка всього спокладжена під яру пшеницю і лиш усього-на-всього один шкреток[1] засіяний озимим житом. Ну, що ж тут на рік починати? А в стодолі порожньо, у коморі порожньо, торічного року недородило. А ще до того тато частку продає! а ще до того з закопом! Хто знає, може, якби було ще з на сажень прорити, була би знов кип'ячка пустилася? Хто знає, якого скарбу збувся отець за 120 золотих?.. «Ех, голово стара, нерозумна!..»—пробурмотів Іван крізь зуби.

Довго ще перевертався, не знаючи, що почати, щоби бодай

[1] Шкретками називають підгір'яни кусники поля, відірвані від більшої цілості, от як де межи деберками, межи прилісками або на горбочку межи вогкими сіножатями.

решту поля зберегти. Далі рішився піти завтра при святій неділі до панотця розповісти, як що є, і просити поради. На тім і заснув.

X

Була свята неділя. Невеличка, стара бориславська церковця стояла сумна на пагірку за селом. Не отінювали її вікові, розлогі липи, як звичайно буває по других селах. Кладовище з позападуваними могилками стояло голе і виднілося далеко на селі, мов бездушне, в'яле лице смерті, грозячої всьому, що загляне. Напівзвалена трупарня опиралася углом о стару, головату вербу; котрої гілля стриміло над нею замісто стріхи. З другого боку стирчала острокінчаста дзвініця, що вся тряслася, коли на ній задзвонено. Та й дзвони ж то бамбиляли якось так сумно та недоладно, мов справді тільки у них і діла, що голосити по покійниках. Саме тепер вони продзвонили на хвалу божу, а з села ідуть переулками та півперечками жінки й чоловіки до церкви. Єгомость іще не надійшли, тож і церкву не відмикано. Громадяни скупчилися на кладовищі, гуторять, регочуться та здихають важко, як кому до чого.

Аж ось горі горбкам надійшли панотець з паламарем та й ще з якимось третім чоловіком.

— Ов, а то що, що Півтораків Іван до ксьондза ходив? — сказав хтось у гурті.

— Певно, старий потовк го сп'яна, — сказав другий.

— А ци чули-сте, кумунцю, що небіжка Півторачка ходить щоночі до чоловіка? О, говоріть, тадже Микитишин Петро на свої очі видів позаякось, як ішла. Та й он Калинниччина Гапа розповідала, що, каже, іду я у берег глину копати, от так м'я мама вечором виправили, дивлюся...

Гідна-поважна газдиня не докінчила свого оповідання, бо в тій хвилі надбіг паламар, випереджуючи панотця, протовпився до дверей і, відмикаючи їх, крикнув:

— Тихо, баби! Ту не коршма, а дім божий!

Надійшли єгомость, і парафіяни поставали перед дверми в два ряди, з которих кождий взяв одну руку поважного пастиря і всі цілували її за чергою, «як бог приказав».

Почалася хвала божа. Іван стояв у кутику і бив поклони, голосно ковтаючи чолом о землю, немов хотів тим заглушити якусь сердечну грижу. Неподовзі надійшов і Василь і став позаду крилоса. Його очі позападали глибоко і гляділи сонно і мутно з-поза підпухлих повік. Глибокі морщини на чолі свідчили ясно, що нещастя надломило того колись сильного

і смілого чоловіка. Згорблений, мовчазливий, він видавався о много старшим, як був по правді.

Перехрестившися разів зо п'ять і вдаривши три земні поклони, Василь почав розкланюватися на всі сторони. Здивувало його то трохи, що дяк і паламар немов не замічали його, а послідній час від часу позирав на нього якось чудно із-за бокових вівтарних дверець, помахуючи в руці лісковим гасильником. Аж ось і євангеліє. Паламар виносить оберемок свічок, котрі братство церковне під час читання держить засвічені в руках. Як котрий із братів не одержав у церкві свічки, то була се для нього велика ганьба, і кождий міркував, що мусив у чімось немалім провинитися, коли єгомость не казали йому свічки дати. Василя щось як би тякло, — «ану, чи дадуть мені свічку?» Дивиться, паламар зачинає з другого боку, роздає одному по другім, кому просто тичучи в руки, кому другим передаючи, кому через голови і плечі пересягаючи. Вже скінчив одну половину, другу почав, уже ось-ось коло нього, дав Сеневі Гавранюкові, Микиті Благому, Олексі Вітишиному, тепер на нього черга, аж ні, паламар повернувся і вткнув свічку в руку дякові, що саме виводив носовим писклявим голосом: «Слава тебі, господи, слава тебі».

Кров напруго закипіла в Василевій груді. «Що я таке, — погадав він собі, — чим я провинився, кого забив або запалив, щоби мене перед цілою громадою виставляли на публіку?» Вчорашнє роздразнення ожило з більшою силою, почало снувати йому поперед очима бог знає які дивовижні догади. Е, кривда їм, що не можуть м'я з усього обібрати, як липу з лика обдерти! О, гадають, най хоть напублічимо го!» І бачилося Василеві, що всі, хто є в церкві, зираються на нього і кивають головами та шепчуть: «Е, мусив Півторак щось немалого зробити, коди го паламар з свічкою обминув». За тими гадками Василь і не чув євангелія. Доперва тоді зіснувся, як його почали штуркати і перти взад деякі громадяни, що за звичаєм на казання виходили з церкви побалакати з сусідом під дзвіницю. Василь пропам'ятався, підвів очі ід вівтареві і стрітив погляд панотця, що, бачилося йому, пильно слідив за ним. Він перехрестився поквапно і почав слухати проповіді.

Панотець, як кожду проповідь, так і нинішню, зачали ось якими словами: «Да воскреснет бог, і разидутся всі вразі єго! Слова суть записані у святого євангелисти, гм, гм, гм». На тім місці панотець звичайно закашлювалися і сейчас після такого вступу дивним і безприкладним наслідством гадок зачали про пиянство і легкодушність родичів, що не вважають на своїх дітей, на їх дочесне і вічне життя, а віддаються гидкому налогові лиш для того, щоби свому череву угодити.

Панотець довго говорили: голос їх не раз підносився і гудів, мовби хто на церковний дах нараз висипав великий міх каміння, що торохтить, долів котячися. Особливо при словах: «Горе вам, п'яниці-недбалиці! Під вашими ногами пекло горить, бо в своїм поганім і гидкім налозі ви не тямите навіть про християнські обов'язки! Не досить, що ваше господарство йде нітворотом, діти ходять самопас, без боязні божої, ви навіть, ви самі, заллявшися до непам'яті трунком, лягаєте, не перехрестившися, встаєте і насамперед, замість зробити хрест святий на собі, посягаєте по келишок! Скажіть же мені, ци годен такий чоловік (панотець, розгарячені, показали пальцем Василя, а всіх очі звернулися на нього, немов перший раз в життю їм довелося його бачити), ций годен, кажу, такий чоловік називатися чоловіком? Ні! Він худобина, гірший як худобина, бо й тота прецінь встане рано, то уперед здихне до бога, а відтак ажень береся до їди!»

Під час цілої проповіді бідний Василь стояв, як на терню. Які гадки снувалися по його нещастями і встидом приголомшеній голові, то лиш бог один знає. Але то бачили всі виразно, що бідолаха аж мінився на лиці і сам не знав, що з собою почати, коли очі усеї громади немилосердо звернулися на нього. Надійшов великий вхід. У Василя була своя трійця, котру звичайно ніс при великім вході. Нині його трійцю ніс Трофим Паруха, старий, сивий дідусь, а Василь, аж блідий, стояв на своїм місці. Ось і служба скінчилася. Василь аж легше відітхнув, узяв шапку і хотів виходити, коли втім паламар узяв його за плече і прошептав:

— Куме Василю, ходіть-но, чогось вас єгомость кличуть.

Що робити? Скулився Василище і йде за паламарем за закристію, ждучи ще більше ганьби на себе. В його душі дивним способом застряла приповідка: «Піду я, мамо, до церкви, але чорта з'їш, що ти ся буду богу молити!» Василь не знає, відки вона тепер впала йому на гадку, і без відома повторяє її собі в дусі раз, і другий, і третій, сам не знає, по що й по яке?..

Панотець сиділи на кріслі у ризниці і пили каву, котру їм принішено до церкви по хвалі божій. Василь уклонився до колін і став при дверях, ждучи, аж поки панотець не скінчать снідати.

— Що ти, Василю, — почали панотець остро, — щось лихо ся справуєш!

Василь мовчить.

— Був ту в мене нині твій син, жалувався, що поле продаєш, нічого не доглянеш, лиш усе горівкою заливаєшся!

Василь ані слова.

— Іди ж, іди, а вважай, щоби-м тото послідний раз о тобі чув. Фе, встидав би-сь ся! Такий поважний газда, що би повинен усьому селу приклад давати, а він от що робить! Встид, ганьба!

Панотець кивнули рукою, а Василь вийшов, не сказавши і слова.

— Скотина якась, гадина, не дитина! — думав собі, бідолаха, йдучи долі селом додому. — А, він до попа з язиком, та й ну на свого рідного тата! Пожди-но, щенюку якийсь, я тебе навчу!

Не знати, чи щоби забути про свій нинішній сором, чи щоби набрати більше сили на вирідного сина, чи з якої другої причини (хто знає, може, погані і гидкі наклінності уже вроджені людям такого низького стану, що ще до того, встаючи й лягаючи п'яні, і хреста святого на собі не положать), досить, що Василь по дорозі вступив до Шмілової коршми, де вже на лаві сиділо кількох людей і кружив за чергою келишок.

XI

— А, паничу, — почав вечором Василь, добре підпитий, до сина, — то ти мені нині такої ганьби наробив перед цілою громадою?

— Якої ганьби? — запитав Іван знехочу. Йому прикро було нагадувати все, що сталося в послідні два дні.

— А, якої ганьби? Щенюк поганий! Допитуєся мене, ніби не знає! Ти бігав до попа з язиком, брехати на мене?

— Не знати, що я такого набрехав! — відворкнув півголосом Іван.

— Ах ти, погана скотино, негіднику якийсь, та на свого тата, що тя згодував і виховав? То ти ми ся тепер, на старості літ, так відплачуєш, мені через тебе тепер ніяк межи людьми показатися, що всі тепер на мене пальцями показують. «Адіть, говорять, пияк, розфійник, марнотратник!» то ти мені вже тепер таке строїш?

Василь, говорячи тоті слова, впадав щораз в більшу лютість. Його невеличкі очі загорялися щораз живішим, непевнішим блиском, на лиця виступав гарячковий рум'янець, жили на чолі набігали кров'ю, а зуби стискалися від лютості. Мовчанка Івана, що за той час не то спокійно, не то несміло сидів у закутці, ще збільшала його гнів.

— А, от то-м собі виховав гадину сорокату за пазухов, о! То синочок, що би рад, щоби всі вітця відцуралися, щоб всі на нього плювали, пальціма показували, як на чудовище. То ми синочок, о!

— Тату, — відозвався твердо, але трохи тремтячим голосом Іван, — тату, ляжте нині, проспіться, завтра побесідуємо по-тверезому. Правда — правдою, я винен у тім, але ви ще більше.

— Що, ти, вирідку гадючий, ти мені, свому вітцю, смієш розказувати, мене виноватити?

Роздразнення Василя, що так нагло вибухло і зміцніло в послідні дві доби, шукало без упину предмету і спосібності, щоби виллятися з цілою силою. І ось спосібність нагодилася, предметом був Іван-бідолаха. Василь в опалі прискочив до нього і з цілого розмаху ударив його кулаком поза уха.

— Тату, — скрикнув Іван, схапуючися, — а ви що робите?

— Мовч, вироде поганий! Знай, як вітця шанувати!

Удар повторився, кров пустилася Іванові з рота.

— Тату, дайте спокій! — крикнув він, виходячи вкопець із свого рівнодушного спокою. — Дайте спокій, бо зле буде з нами!

— Що? Ще мені грозити? На, ось тобі наука!

Новий удар. Лице Івана посиніло. Йому також нестало терпцю і п'ястуком штовхнув вітця у груди так сильно, що той завалився з ніг і гепнув насеред хати.

— Га, поганине! — ревів п'яний, розжертий Василь, двигаючися з землі і хватаючи за сокиру. — То ти вже й на мене руку підносиш? Рад би-сь м'я скоро в гріб запхати та сам усім подавитися!.. О, не діждеш, страччуку проклятий, не діждеш, мерзеннику, ні! Ади!

Василь силувався видобути сокиру з-за лави.

— Тату! — проговорив за той час Іван тремтячим, але твердим голосом. — Най вам бог тото не тямить, що ви о мні говорите та що зо мнов робите! Але щоби-сьте не гадали, що я напосівся так дуже на ваш маєток та жду вашої смерті, то бувайте здорові! Я відрікаюся всього. Живте собі при божій помочі, доки вам судилося, робіть си з своїм маєтком, що хочете, записуйте го по своїй смерті, кому вам ся вподобає, але мене вже не побачите в своїй хаті. Волю з голоду згинути, волю свої руки по кичеренки проробити, аніж маю слухати, що мій рідний тато таке гадає про свою дитину! Бувайте здорові!

Двері рипнули, а стать Івана лиш мигнула попід вікна і щезла в тіснім закавулку. Василь стояв за той час насеред хати з сокирою в руці і не знав довгу хвилю, що такого сталося. Його лютість, спочатку скажена і сліпа, поволі пройшла, він почав спокійніше розглядати все діло. «Ігі, а я що зробив! Рідну дитину від хати відогнав! Та й за що? За тото, що ми піп не казав у церкві свічку дати? Тьфу на тебе, помано!

І що то таке велике; гей, гей, як бог хоче чоловіка покарати, то насамперед му розум відбере! Мені би то нині було розумцю більше здалося, мені!» Василь довго роздумував в тій спосіб і під ніч дійшов навіть до того, що почав плакати, сидячи в сумерці та сперши голову на криси глиняного комина, під котрим не горів нині огонь, бо не було його кому розложити, не було Івана.

Василь думав зразу, що Іван, висказавши тоту погрозу в першій опалості, верне запевно сейчас на другий день. Ніч минула для нього дуже неспокійно: погані сни морочили його аж до рана. То раз бачив усіх своїх синів, тонучих у глибоченній ямі в смердячій кип'ячці і дармо кличучих до нього о поміч. Другий раз йому привиджувався Іван, як напивається в коршмі з чорними, брудними, замащеними людьми, на котрих аж гидко дивитися. Бачить Василь, що і Іван поволі стає такий, як вони, кричить, співає і ганьбить усіх, як вони, п'є і валяється по болоті, а далі наливає порцію горілки, досипає якогось порошку і підносить йому: «Пий, — каже, — старий, на здоровля!» Але Василь ніби знає, що се горілка затроєна, що Іван хоче його чимборше упхати в могилу, щоби вдавитися його добром. «Проч пішов, негіднику! — кричить він крізь сон і кидає келишком до землі. — Чорта з'їш, що дістанеш з мого маєтку хоть рубець! Ні, ти й шнура не варт, щоби тя на нім повісити!..»

Такі сни пленталися Василеві всю ніч. Вкінці розвиднілося. Настав один із тих сірих, сумрачних, зимових днів, у котрі надворі сніг ліпить, аж дерева тріщать під його вагою, а в селянській хаті і холодно, і понуро, темряво і сумно-сумно, мов у домовині, а ще самому. Василь загорнувся в кожух, обув чоботи і пішов подавати худобі зрана. Відтак увійшов до хати, воркотячи з досади, і принявся розкладати під челюстьми огонь, щоби бодай що-то обігріти хату та порозморожувати вікна.

— І де той хлопчище поплівся? — говорив Василь сам до себе. — Тадже чень му ся дур голови не ймила, не шубовснув собов де в яку западню. Ігій, щезай, маро, з таков роботов!

А то вже звісна річ, що коли мужчина, та й ще до того недосвіджений і маркітний, який тоді був Василь, озьметься до топлива, то ніяким способом не може дійти до ладу. Ніщо не йде йому під руки, куди повернеться, все йому заважає. Сирі дрова не хотять горіти, лиш сичать і куряться. Тут води треба, а коромисла годі найти, там знов сесе, а там тото, і дійде до того, що чоловікові світ закрутиться, і як котрий нетерплячий, то верже все, ще плюне і ногою затре. От таке саме зробив і Василь. Злий на весь світ і на себе, він сів на

лаві, позмітувавши поліна під припічок. Хата була повна диму, холод проймав його крізь лейбик. Вкінці, сарака, не видержав: сплюнув, загорнув кожух і пішов до коршми, воркотячи при відході: «Най тя ту грім трісне з таков роботов!»

Довгий, рудобородий Шміло ще вчора докінчив торг з Василем і дав йому на руки половину умовленої суми. Нині Василь не застав Шміла, як звичайно, за шинквасом, але, йдучи вигоном, заздрів його, як, мимо сніжниці, сновидався у лисім футрі коло його закопу і, махаючи рукою, давав накази нанятим уже робітникам. Нічше слово не годно розказати, як прикро стало Василеві на серці, коли побачив того ненависного жидюгу на своїм вітцівськім полі, а ще й погадав собі, що задля того поля він учора так покривдив свого сина. Затрепетало старе, зболіле серце, мимоволі навернулися на гадку Іванові слова: «Тату, най вам бог тото не тямить, що ви робите!»

XII

Сумне життя пішло тепер у Василя. Іван не вертав, і нікому було зайти до старого зробити який-такий лад дома, потішити, порадити, погуторити. А зимові денькн сумрачні, зимові вечори і досвітки довженні, як море. Коршма одна тягла його д' собі, бо тут бодай де з яким ріпником погуторив, а ні, то в горілці бодай на часинку топив свою тяжку, невсипучу грижу. Мучила його дуже гадка про Івана. Що з ним сталося? Чи втопився, чи як інакше собі смерть заподіяв, що не вертає? Але Василь вірив і був майже певний, що Іван надто твердий, надто розумний, щоби сейчас смерть собі робити. Значить, став десь на службу. «Ну, — погадав собі Василь, доміркувавшися до того, — най си троха погуляє на прічках. Припре го біда добре, верне, як непишний». І, успокоєний тим, Василь навіть не допитував за сином. Горілка щораз більше морочила його пам'ять, щораз рідше він міг над дечим розумно подумати, а звичайно сидів у коршмі, а хитався по селу, мов сновида, бродячи та падучи по глибокім снігу.

Шміло вмів його, крім того, все притягати до себе, відколи сина не було дома. Хитрий жидюга, видячи, що у Василя газдівство велике, хоть занедбане, припадав коло нього, радив, потішав, живив і поволі-поволі виссав із нього все, що далося виссати. Василь скоро проминув тоті гроші, котрі йому Шміло дав за продану частку, попродав худобу і збіжжя, сам навіть не знаючи, що таке робить. Шміло торгувався з ним при людях, писав і підписував контракти, бо все боявся, що ось-ось Іван верне і не то, що не дасть вітцю дальше тратити, а й продане задумає відібрати. Шміло, впрочім, знав, що Іван не за далекі

гори відбіг, але, перележавши у одного газди в Попелях тяжку слабість, нанявся таки у нього на службу, діткнутий до живого тим, що батько ані раз не навідався до нього у недузі, ані слівця йому не переказав, щоби вертав, абощо...

— Відреклися мене, ну, то як си хочуть! Най си там газдують; як хотять, а я й ту пожию, побачу.

Минула зима. Василева хата стояла пусткою, бо сам Василь більше пробував у Шміла, тамій днюючи й ночуючи. Зато у Шміла було шумно і весело, чи то в неділі, чи й у будні дні. Немало вже було бориславських газдів, що зійшли на таке, як і Василь, ба й такі лучалися, особливо, хто був бездітний, у котрих не було вже поля, крім якого там городця та того, на чім хата стояла. Помимо шуму і говору, сум якийсь налягав на ввесь Борислав тої весни. По полях рідко-рідко де виднілися плуги та борони, зато, мов мурашки чорні, снувалася жидова, стирчали корби, купи хворосту на коші, млинки, рискалі та оскарби. І помежи хатами гамір невгавав. Тут трачі ріжуть тертиці на високій кобильниці, там теслі цюпають, мов жовни, обтісуючи та ріжучи дерево, — се будують новий магазин, широчезний, низький будинок на склад кип'ячки. Там знов боднарі під голим небом стружать скалля на бочки. Всюди рух, гамір, крики, гаркіт пили, стук топорів, але се не тота жива, свіжа рухливість сільського весняного життя, се зловіщі голоси, передвісники нового життя, тяжкого, брудного, нерадісного життя, на котре відтепер засуджений бідний Борислав. І Шміло розпочав тепер копання «на великий камінь». Ще взимі він наняв робітників і взявся було до свіжозакупленого Василевого закопу. Догади Івана справдилися щодо волоска. Прокопавши два сажні, Шміло натрафив на нафтове джерело, котре йому тижнево несло більше як 120 золотих ринських чистого зиску. Але з весною Шміло почав на закупленій частці копати три нові ями, а поки що вертівся і запопадав коло Василя, не даючи йому й на хвилю протверезитися, ні пропам'ятатися; бач, хитрий жид хотів видурити у нього решту поля. Та й, правду сказати, пора була якраз до того. Василь чимраз дужче упадав на дусі: грижа й горілка підкопувала бистро його розум і здоров'я.

Хто ще знає, що би було сталося, якби бідолаха Василь був найшов межи людьми щиру пораду, теплі, привітні і зичливі серця. Але так не сталося, не тому, щоби Василь уперед не мав багато приятелів, і не тому, щоби се були приятелі зрадливі або невірні. Ні, наш селянин ще не знає, а бодай тоді бориславці ще не знали, що то значить покинути сусіда в біді. Але з тою самою щирістю, з якою рятували сусіда з нужди, вірили вони, небораки, в усе те, що говорено їм у церкві

з казальниці, та й то не так [в] саме казання про чуда та догми, а більше в то, що говорилося по казанню, — така приватна бесіда до громадян, яку звичайно кождий панотець не залишає після властивого казання, чуючи конечну потребу попри речі «божественні» згапути й про близькі усім земні справи. Отже ж то в таких бесідах панотець не залишали ні одної неділі виразно патякнути про Василя, про його грішне і безбожне життя, про пекло, котре його ожидає по смерті, про встид, який робить усій громаді той газда, що недавно тому числився до найпорядніших. Легко зміркувати, як прикро було бідному Василеві слухати таких бесід, знаючи, що очі всіх у церкві звернені на нього, що шепти, залітаючі з бабинця, не йдуть ні про кого, як про нього. Далі-далі, коли панотець не унімалися, Василь перестав зовсім ходити до церкви, щоб не слухати кождісіньский раз ганьби на себе. Тоді пішли ще гірші бесіди, а наостаток дійшло до того, що панотець явно назвали Василя «закалою села» і заказали вірним парафіянам зближатися до того непоправного грішника.

А бідний Василь не раз, сидячи у Шміла в кутку, несміло поглядав на своїх сусідів, що пили і бесідували за столом, а до нього й не туралися. Він бачив, що всі поглядають на нього косо і сторонятся від нього, мов від заповітреного, а хоть хто й заговорить, то якось холодно, сквапно, без тої щирості, теплоти та подуфалості, якою ціхується бесіда добрих знакомих, коли стрітяться при охоті. І так Василь ставав що раз, то більшим відлюдьком, просиджував цілими днями без слова у коршмі і не міг ніколи зібратися з гадками, котрі в неладі і в якійсь сірій віддалі шибалися по його голові. Поволі-поволі й на лице його осідав той сумний, розсіяний вираз, яким відзначуються всі ідіоти, у котрих звільна щезає все, що ціхує чоловіка, а остають чисто звірячі, вегетативні інстинкти.

XIII

Вечір. Майова ясна ніч, мов легке покривало запаху, свіжості, теплої пари та холодної роси, налягає на землю. У Шміловій коршмі блимає дві нафтівки, освічуючи блідим промінням цілу громаду людей. Деякі в обдертих, зароплених сомінням цілу громаду людей. Деякі в обдертих, зароплених сорочках, з такими [ж] лицями, їдять хліб, держачи його в таких замащених та нехарних руках, аж гидко на них дивитися. Се ріпники, що через день копали та видобували з ям кип'ячку. Вони нині позабирали тижнево заплату, а кождий гадає собі в дусі: «Ех, дам си нині духа! Досить єм весь тиждень гриз хліб та воду хлептав!» Але поки що усі сидять ще тихо, казали

дати собі хліба, м'яса та пива і їдять скоро, захланно, неначе за один раз хотять собі надолужити вже за увесь тиждень.

Круг головного стола засіла друга громада людей. Вони виглядають далеко показніше і порядніше, бесідують поважно, сміються голосно, поводяться мов у себе дома. Се бориславські громадяни, що прийшли до Шміла вечором покріпитися та побалакати. Не один в душі аж потерпає, розгадуючи, як то там жінка пічне йому парастас читати за поворотом за то, що послідній крейцар пускає марно, а діти в хаті їсти пищать, бо ж то прецінь передновинок! Ворушаться бідоласі мурашки за плечима, та годі, про людське око треба й бесідувати весело, і сміятися, і жартувати!

А там за шинквасом сидить довженний, рудобородий Шміло. Він саме вернув із ваньокира від вечері в камізельці з тороками та в сабашовій шапці. Він не може спокійно всидіти на лавочці під стіною і, мов злодій, раз у раз поводить очима довкола. Через бориславських громадян він швидко перемигнув: се «капцани», від них багато не вторгуєш. Довше і радніше поглядав у той кут, де сиділи ріпники, доїдаючи вечері. Межи ними почали вже кружити чарки, бесіди ставали голосніші, реготи частіші, а жарти раз у раз грубші. Се звичайна пригравка до самого «танцю». Шміло знає добре, що необавці кров молода розіграється під тими латаними, замащеними сорочками, а тоді все з дороги! чорт бери гроші, чорт бери здоров'я, чорт бери спання! жити, уживати світа, доки служать літа! Шміло знає, що воно й нині до того прийде, бо без того прецінь не обходиться ні одна субота, і він з радості і засукує руки.

Але ось його очі надибали Василя, що сидів коло груби на лавці скулений, мовби вижидав якогось важкого удару, що туй-туй спаде згори на його плечі. Він дивився в один чорний сук на помості і поволі пакав люльку на короткім цибусі.

— Василю, Василю! А ходіть-но сюда! — закликав Шміло.

Василь, почувши жидів голос, устав поволі і підійшов ід шинквасові.

— Ню, цього ви так сидите, цьому си ні казєте сьо дати? Вип'єте порцію?

— Та-та! — відказав Василь, здвигнувши плечима. Жид налляв порцію сивухи, а він випив душком.

— Ни, ходіть сюда, сідайте коло мене; цього будете самі сидіти під пецом? Мозе сцє погційку?

І, не ждучи відповіді, Шміло налляв і подав Василеві. То повторилося кілька раз, доки Шміло не був переконаний, що тепер можна з Василем бесідувати про «гешефт».

— Слухайте, Василю, сцьось я вам хотів казати, — зачав жид півголосом, що губився в загальнім гаморі.

Василь спер голову на локоть і німо почав вдивлюватися в порожню порцію. Шміло наповнив її, а Василь, мов бездушна машина, підніс до уст.

— Видите, я вам хотів сказати, сцьо хто знає, як, сцьо й куди, а мозе би длі вас було ліпсе, якби ви згодали мені половину свого гґуґту. До цього вам єго тепег, коли ні маєте го з ким обгобляти? А я вам ггосі дам, тілько, сцьо будете мали, поки віку васього. Ну, сцьо, будем могогиць пити?

Шміло за тим словом узяв Василя за плече і потеліпав ним добре, немов хотів його збудити спросоння. І справді бог знає, чи Василь чув жидову бесіду; доперва слово грунт вразило його притуплену пам'ять і збудило в нім якусь темну, непевну і неозначену тривогу. Він позирнувся на жида, немовби його перший раз бачив, і, судорожно захитавши головою, проговорив:

— Ні, ні! Того не буде! Не хочу, чуєш? Не хочу!

Так не раз, буває, дитина мала упреться, сама не знає чому: не хочу того та й не хочу! а чого не хоче і чому не хоче— і питати дарма.

— Ню, як собі схоцєте, я вас ні силую! Пго мене, най вам пустков лезьить, а сцьо мені до того? — відговорювався хитрий жидюга, наливаючи Василеві ще одну чарку. В його голові вже уложився другий план, безпечніший і певніший, як приголомшена Василева пам'ять. Але в тій хвилі, коли ладився ще щось заговорити до Василя, піднявся за тим столом, де сиділи ріпники, такий галас та гвалт, що жид мов на пружинах підскочив і побіг тихомирити крик.

— Сцьо ту таке? Сцьо ту таке? — роздався його пискливий голос серед загального оглушуючого гомону. Ріпникам уже зачинало «підступати до голови». Вони повставали з лавок, почали розмахувати руками та говорити голосно, жарти і притинки викликували спори, і власне туй-туй було до бійки, коли жид вмішався, розборонюючи напівп'яних парубків.

— Ню, сцьо ви гобите? Дайте спокій, ци ні мозєте забавлятися спокійно, як бог приказав? Посцьо вам битися та волосатися?

— А ти, жидівська мордо, чого межи нас пхаєшся? — гукнуло йому в одвіт кілька грубих голосів. Шміло зачав говорити далі, тоті гудіти ще дужче, далі й п'ястуки загримали о стіл, ба й фляшки задзеленькотіли о підлогу. Гамір звичнився несказанний, жид піби кричав і репетував, що це «гозбій», але в дусі сміявся і тішився з того, знаючи, що тепер видре від п'яних все, що мають.

А Василь під час того галасу та грукоту сперся на брудний стіл головою і заснув твердо, мов дитина.

XIV

Поволі, одностайно волоклися дні в Бориславі. Спокійний лад селянського життя замутився. Грукання, стукоти, крики, свари та співи невгавали як день, так ніч. Поля не зеленілися широкими ланами, як уперед, хвилюючи та шелестячи від теплого вітру. А на місце свіжої, пахучої зелені повставало щораз більше горбків сірої ілистої глини, мов величезних кертичин, під котрими в темній задушній глибіні за кварту горілки працювали цілими днями парубки та чоловіки, обмащені, заталапані, утепенені, працювали гірко, видобуваючи незліченні скарби своїм гнобителям-жидам.

Минуло літо, минули жнива, та небагато обжиночних пісень розлягалося по Бориславі. За горбами, в Тустановичах, Попелях та других сусідніх селах, стояло по полю полукіпків, що звізд на небі, а на бориславських частках лиш де-де кладеничкн видніються. Уже другий рік — кара від господа та й годі!

Василеве поле засівав Шміло, бо Василь до ні до чого й не турався. Але хитрий жидюга заходив його, мов дитину, пантрував, годував і поїв, поїв, що міг, та пильно вважав, щоби Василь як можна менше виходив у село. Та й Василь, правду сказати, не дуже квапився, бо до кого ж мав удатися? В селі усі його цуралися, хоть багато було нічим не ліпших від нього.

Десь коло покрови се діялось. Василь сидів під грубою, чогось засумований. Правда, його лице не виражало ніякого смутку, бо воно взагалі нічого не виражало; але його уста говорили мов крізь сон: «Михайлику мій, синочку любий, де ти? Чому ти до мене не навідаєшся? Ади, мене ту кривдять, виганяють із хати, ганьблять, а я пречінь газда, богач на все село! Видиш, синочку, видиш!»

Страшно дивитися на чоловіка, у котрого за розстроєм організму пішли в розлад усі духові сили. Страшно слухати, як такий нещасливий в якім-небудь зрушінню без свідома товкує свої враження словами, з котрих сам не може собі здати справи, а котрі пречінь не що друге, як відголоски всіх найсильніших вражінь його попереднього життя, котрі якийбудь слід лишили в його пам'яті. Слова ллються із уст, але по очах говорячого видно, що його дух, його увага занята зовсім чимось другим, непевним, невловимим. І мимоволі насунеться гадка, що се говорить не той чоловік, що перед нами, а що се з нього говорить щось друге, чуже, незнане досі, якась друга душа.

Але Василеві слова мали зв'язь з дійсним життям. Від

якогось часу Шміло, видимо, осягнувши свій план, замітно охолоднів зглядом нього, почав обходитися з ним, як з слугою, далі-далі, як з непотрібом, що дармо в хаті валяється. Василь-бідолаха довго не запримічав нічого. Для нього все було добре, коли тільки була йому порція-друга горілки та лавка під грубою для нічлігу. Але жид, певний своєї добичі, не гадав дальше пильнувати і заходити Василя і постановив собі якнайборше позбутися його з хати. Ось нині рано, коли Василь устав і, не кажучи й слова, як се робив звичайно, підійшов до шинквасу та простягнув руку, Шміло показав йому фігу. Але Василь видивився на нього, мов дитина, що ще не розуміє, як до неї що заговорити, і рука стриміла й дальше над шинквасом.

— Ню, цього хоцєсь, піяк? — гаркнув жид, відвертаючися до стіни.

— А горівки! — сказав Василь, киваючи рукою.

— Ні дам! Іди собі до цьогта! Досить мені дагмоїда дегзяти.

— Ну, давай, давай! — договорював Василь, не слухаючи жидової бесіди.

— Ци ти собі ні підесь від мене, ти, псі вьиги, піяк якесь! Я ні маю гогіфки дагмо! Заплати ми за всьо, сцьо ось пгоїв у мене та пгопив! Давай ггосі!

Василь широко витріщив очі на жида і стояв ні в дві ні в три. Жидові не стало терпцю: вихопився з-за шинквасу і щосили пхнув Василя ід грубі. Ударився сердешний Василище ліктем о стіну і без сили сів на лавці, понуривши голову вдолину. І нараз, коли жид моркотів під носом на нього усілякі наруги та погрози, він заговорив вищеприведені слова. Їх звук тремтячий роздався в пустіі, широкій коршмі, мов бесіда мерця, а слова самі були так несподівані при настоящій спосібності, що аж Шмілові самому мурашки поза плечима зашпіріли.

— Nü, wues? Schojn meszúgge gewein? [1] — прошептав він сам до себе.

В тій хвилі отворилися корчемні двері і на порозі показався статний, ладно одітий парубок з кошелем за плечима.

— Дай боже доб... — зачав він, знімаючи капелюх та оглядаючися кругом, але урвав на півслові, побачивши Василя на лавці. Він встромив очі в його помарніле, набрескле, відражаюче лице, слідив непевні, мимовільні рухи його рук і голови і стояв довгу хвилю, немов силувався в тій страшній руїні чоловіка розпізнати недавнього ще Василя Півторака.

[1] [Ну, що? Вже божевільний заплакав?]

А Шміло й собі ж вліпив котячий, хитрий погляд в парубка. Зразу на його лиці намалювався якийсь неспокій, але сейчас у слідуючій хвилі запалали його зеленкуваті очі утіхою. Він пізнав Івана, пізнав, що той, вислуживши три чверті року, прийшов назад до тата, щоби його рятувати, та пізнав заразом, що Іван прийшов уже запізно.

XV

Іван повів батька мовчки до старої, запустілої хати. Господи, що діялося в душі бідолашного парубка, коли побачив ціле газдівство занедбане, запущене, зруйноване,коли побачив, що тут, де недавно ще плило тихе, спокійне, достатнє життя, тепер ні волосинки худоби, ні стеблинки збіжжя, — що все припало порохом, приросло остом та кропивою. Він аж за голову взявся, оглядаючи руїни своєї вітцівщини, але татові не говорив уже нічого. Василь за той час сидів на своїм давнім місці на припічку, хоть між челюстьми не горів огонь, а по хаті провівав той неприємний, до кості пробираючий холод, який ціхує усяку пустку.

Вечоріло. Сонце закотилося за тяжкі, сірі хмари, від заходу потягнув холодний вітер; збиралося на негоду; ціла хмара густого удушливого нафтового сопуху лягла на Борислав, немов убожество і недоля придавили його своїми широкими грудьми. Іван, поозиравши обійстя, посумувавши та подумавши, що діяти, пішов до Кирницького купити хліба і теплої ковбаси на вечерю для себе і тата. Вернувши з закупленою стравою, застав Василя на тім самім місці, де його був лишив, дрожачого від холоду. Іван затопив у печі і поставив перед татом хліб та й ковбасу.

— Перекусіть, татуню, ви нині проголоднілися неабияк.

Василь посягнув по хліб та ковбасу, та якось так незручно, мов не своїми руками. Відрізав різничок і довго держав його у дрожачій руці, все скоса поглядаючи на сина.

— Що вам, татуню? Чому не їсте? — спитав Іван, доїдаючи свого різника.

Василь нічого не відказав, оглянувся якось чудно по хаті, зазирнув під лаву, підніс різник ід ротові і знов збоку поглипнув на сина, крадькома, несміливо, неначе хотів йому що сказати, а сам того встидався. Іван з властивою всім бідним догадливістю сейчас покмітив, чого татові хибує. Його лице посумніло, і, мов чоловік, що бере на себе який великий тягар, він устав, не кажучи й слова, і забирався до відходу.

— Ні, ні, не йди, не треба, не буду вже, бігме, не буду! — пролепетав Василь, і собі ж догадавшися, що син задумав,

але Іван був уже в сінях, а за хвилю рипнув дверми і вийшов на улицю.

«Ну, от мені й щастя! — гадав собі Іван, ідучи улицею до шинку. — Гадав, застану тата при роботі, дома, на господарстві, здорового, як бог приказав, а воно от що вийшло! І що з ним тепер робити? Як го заходити, як пантрувати? Уже видно, що від трунку так легко не відвикне, коли му без тої парухи і кусник хліба в горло не йде!.. А ту ще й господарство со прахом пропало, хоть розщибнися на голотечі. І що ту на світі робитоньки?..»

Іван зовсім справедливо гадкував, що ніяко татові так скоро відвикнути від горілки. Його дряхлий, грижею надломаний організм, перепалений надмірнім уживанням спіритусу, тим тільки й держався, що поганий трунок ненастанно підсичував у нім ледве тліючий огник життя. І так, як той старинний грецький водж, що поти тільки міг жити, поки в його груді стриміла смертельна стріла, вирваючи її із рани, сконав, так прийшлось би і Василеві пропасти, якби хто напруго хотів його відзвичаїти від смертельного, палющого напою.

Швидко вернувся Іван з квартою горілки і засів знов з татом кінчити перервану вечерю. Після двох чарок оживилося трохи Василеве лице, у очах заблискотіли слабенькі іскорки, але до бесіди не могло якось прийти, та й їсти Василь їв дуже мало, мимо налягання Івана.

— Ну, татуню, що ж ми тепер будемо поробляти? Як ту собі світа зайти? — почав Іван, попрятавши останки вечері та поставивши фляшку з горілкою у кут на полицю. Василь за той час усе ще сидів на припічку і, видимо, силувався не глядіти на фляшку, відвертався, зітхав і не знав, де подіти свої руки. А коли Іван узяв її з припічка, він лиш раз украдком поглипнув на полицю, де була схована, і знов боязко відвернувся. Іван не замічав того. Його мучили гадки про тото, як поправити підупале газдівство.

— Та от, адіть, моя заслуженина невелика, усього 30 ринських, ну, а на перший раз, то й тото до чогось може ся придати. Ну, а через зиму тре буде туй-таки стати де на роботу.

— Та так, синку, так, — сказав Василь.

Довго ще розмовляв Іван, стараючися не дотикати й одним словом того, що отець звів господарство на нінащо, — а Василь усе притакував, часом дрімав, а часом поглядав украдком догори, на повалу, а відтак на полицю, де стояла в куті фляшка з горілкою.

— Та що, може би ми вже спати пішли? — сказав напослідок Іван, видячи, що від тата годі добитися живого слова.

— Та так, так, ходім спати, — підхопив живо Васпль, — ти змучився, небоже, правда?

Іван не відповідав нічого, тільки почав вечірню молитву, роздягаючися під час неї та вишукуючи усіляке курмання на постіль для тата.

Іван довго не міг спати, чи то тому, що лежав на голім запічку лиш одною сірячиною накритий, чи тому, що по хаті продувало різким холодом, чи, може, і про тяженьку грижу, що його мучила невсипно-ненастанно весь нинішній день, відколи побачив батька і батьківщину в такім нужденнім стані. Бідний парубок і не догадався, що стан батька і батьківщини далекодалеко гірший, як се йому на перший погляд видалося! Василь лежав спокійно, бачилося, спав. Аж десь коло півночі, коли на Івана почала находити перша дрімота, пробуркав його якийсь незвичайний шелест у батьковій постелі. Дрімота пропала в одній хвилині. Іван скулився, запер дух у собі і насторожив уха щосили. Ось чує шаркотання, наче хто ступає по хаті босими ногами, далі глухий стукіт, мов хтось мацає по стінах і прилавках. З першого разу прийшли Іванові на гадку глухі вісті про небіжку маму, нібито вона ночами ходить по хаті, і волосся звелося йому вгору на голові від забобонного, мимовільного переляку. Але от чує — дренькнула миска в полиці, лава задудніла від тяжкого ступання, і Іван, витріщивши щосили очі у пітьму, побачив темну, невиразно мрію чу стать батька, котрий, стоячи на лаві, одною рукою придержувався горішньої полиці, а другою, видимо, мацав по закамарках. «Що се такого? Чого він поночі тамтуди шарить?» — була перша його гадка, але по хвилі булькотання, мов витікаючого плину із фляшки, нарозумило його і посвідчило ясно, чого шукав старий Василь. Гнів і обридження овладіли Іваном в першій хвилі. «Старий пиячище!» — воркнув він сам до себе, але в тій же хвилі почув глибокий, сердечний жаль за батьком, що прецінь не з власної волі таким став і що, може, в тім і його, Іванової, вини немало. Бо пощо ж він покинув батька в такім часі, коли той, згризений, надломаний, прибитий усякою нуждою, не міг не прогніватися за такий його поступок і таку бесіду? Чому не змовчав, не простив татові хвилю забуття? «І що ту з ним тепер робити? На кого я го лишу, як ся прийде мені іти цілими днями на роботу? Ох, господи небесний, за що ти мене так тяженько караєш?» — Такі гадки сунулися, мов тяжкі осінні хмари, через Іванову голову. А фляшка довго-довго булькотала, вкінці, видно, спорожнилася до дна. Василь непевною рукою положив її у полицю, а сам, знов стиха мацаючи та чупаючи по хаті, поповз на постіль, з тяжким, глибоким зітхненням упав на неї і в одній хвилі за-

снув, мов забитий. Так переспав цілу ніч, не поворухнувши і одним суставом тіла, тільки глибоко з його груді чутно було час від часу зловіщий дихавичний хрип, котрий наші селяни означують сумно-гумористичним зворотом: «Христос у грудьох грає».

XVI

Годі розказати, як прикро і встидно було на другий день рано Іванові стрічати батька. І Василь, пробудившися, видно, дуже встидався своєї вчорашньої слабості, а коли син перший поглянув на нього оскільки міг спокійним позором, йому видалося, що се гнів і погроза, і бідолашний отець почав дрожати всім тілом, мов мала дитина перед прутом, і ледве чутно пролепетав:

— Іваночку, то послідний... не буду більше, бігме, ні...

Але заледве Іван успів як-небудь оговтатись та дещо в хаті поприбирати, аж тут прибігає до хати паламар, чоловічок низенький, сухий, з посивілим волоссям над вилицями, але на свій вік дуже живий і рухливий.

— Слава Ісусу!

— Слава навіки, — відказав Іван.

— Іване, Іване, — задріботав старий, — от добре, сину, що-м тя в хаті застав, а то біжу з резиденції та й гадаю собі: «ану-ко, він уже пішов декуди!» А воно ні! Добре, синку, що тя виджу: мене єгомость прислали, щоби-сь як стій ішов до них, щось ти мають сказати.

— Мені?

— Ага, ага. Та й от кума Василя просили. Куме Василю, зберіться, чогось вас єгомость просять. Учора, як ся дізнали, що от ваш Іван вернув, та й кажуть: «Ну, добре, треба буде з ними поговорити». Ходіть, а швиденько!

Говорячи тоті слова прудко, мов горох розсипаючи, паламар вертівся і скакав по хаті то до Івана, то до Василя, розмахуючи лісковим костуром, мов гасильником. Іван немало зачудувався, чуючи несподіваний призив. «Що він мені має сказати? Може, знов яку-таку раду, як торік?» — подумалося йому. А Василь сидів, не говорячи й слова, та покивував головою, мов сонний, але його помарніле, нужденне і зістаріле лице не виражало ні цікавості, ні зачудування, ні взагалі ніякого чуття.

— Ну, що, тату, — сказав Іван по відході паламаря, — треба би нам таки піти до ксьондза, хто знає, що му там такого треба.

— Ая, синку, ая, — сказав Василь, не рушаючися з місця.

Якось-не-якось натяг Іван на нього кожух, загорнув на

себе гуню, і оба пішли, бродячи по болоттю, розполоканім учорашнім дощем.

Пора мені для усунення всяких недорозумінь і закидів сказати тут кілька слів про характер і наміри панотця.

Бориславський панотець — був то чоловік середніх літ, середнього росту і то, що звичайно називається чоловік, яких много. Лице його не заявляло ні одної різкої типічної риси, характер — ні одної виразистої, смілої признаки, ні одної сильної пристрасті. Такі люди у нас лучаються дуже часто в так званій просвіщеній верстві нашого народу. Їх холодна спокійна кров ніколи або рідко коли бунтується против їх розуму, тож і той послідній, не маючи сильного противника, звичайно не сягає поза границі щоденного спокійного життя, а сягнувши поза них, чується зовсім не дома. Таким людям легко стати чесними і порядними людьми в звичайнім, буденнім значінню, а будь вони якими там небудь начальниками, пастирями, проводирями, їх підвладні бувають ними задоволені та й по всьому. І бориславські панотець були чесний чоловік, щиро бажали добра для своїх громадян, але за домашніми клопотами, за одностайним тиркотом щоденного життя ніколи їм було й подумати, чи і як можна стягнути тото добро. Вони ограничалися на тім, що приписував ритуал, чому їх вивчено в семінарії, с. є. на моралізуючих проповідях, в которих якнайзвучніше виголошували найідеальніші і найабстрактніші моральні науки. Гріхом було би сказати, щоби будь-коли їх слова були спеціально вимірені на певну особу, щоби їх поступки заявляли коли бажання несправедливого зиску, злобу або що подібного. Як коли лучилося, що зажадали у якого багатшого вищу, як звичайно, ціну за яку там «божу потребу», то походило се більше з засади: маєш много — давай много, а не з якої там захланності.

Але від якогось часу панотець побачили, що парафіяни біднюють, що жидів напливає в село що раз, то більше і що через то навіть їх доходи значно зменшуються. Ось вони почали більше заніматися громадою, прикликували не раз сього або того до себе при вільнім часі, чого давніше ніколи не бувало, напоминали, навчали — розуміється, не з практичного, а все більше з морального, церковного становища. Така наука ждала нині Василя і Івана.

Дрожачий, запуджений, став Василь перед панотцем, мов сільське хлоп'я, що, перший раз прийшовши у школу, побачить вусатого сурдутового професора з тростиновою паличкою в руці. Його хиткі і непевні мислі доразу перепуталися, капелюх випав йому з рук і упав на підлогу, а він довго поглядав на нього, схилився, почав хапати рукою, буцім хотів його підняти,

але в тій хвилі заговорив панотець, Василь мимовільно обернув на нього очі і довгу хвилю стояв схилений та хапав рукою по підлозі, не можучи ухопити випущеного капелюха.

Панотець з першого разу заговорили до Івана. Не знати чому, а наразі вони прикинулись, що не замітили Василя: може, хотіли ще більше упокорити і привстидати «непоправного грішника», даючи пе́ред молодому перед старим, синові перед батьком.

— Ну, що там, Іване? Ти вже вислужив? — спитали вони, оглянувши поважно парубка від ніг до голови.

Іванові самому було не менше прикро, як і вітцю; він уклонився ще раз і відступив кроком назад, щоби панотець замітили Василя.

— Та вислужив, прошу ласки єгомостьової. А от нині рано паламар приходив та казав, що єгомость мають щось з татом поговорити; а вони щось троха незмогають на ноги, так я вже з ними й сюда прийшов.

— А, правда, і ви ту, Василю! — скликнули панотець, нібито аж тепер побачили старого та чудуючись.— А во, а во... давно-сьмо ся виділи, не правда? Щось ви на нас дуже загнівалися! А, а! ні до церкви не ласкаві загостити, ні ніде! Ну, видко, прогнівали ми вас!.. А може й то правда, що кажуть: у церкві нічого не дають, а у Шміла, то мож бодай за гарнець жита порцію горівки дістати! Га, і то може бути!..

Василь стояв під час тої бесіди, як уперед, витріщив тусклі очі на панотця і дармо силувався надибати на підлозі свій капелюх. Тупий і безмисний вираз його лиця свідчив, що він непорозумів зовсім, чого хоче від нього панотець.

— Ну, що, Василю, розповіджте мені, як вам жилося-поводилося за тоті часи? — говорив далі панотець насмішливо-забавним тоном, але видячи, що Василь і не збирається відповідати, відвернувся бистро від нього і знов заговорив до Івана:

— Ага, ага, я й забув спитатися тебе, як там у вас що? Господарство в порядку, ци ні? Бо то, знаєш, мені вже і війт говорив, і другі люди, що як тебе не було, то щось там Шміло дуже газдив: усьо, що міг захопити, носив із обійстя...

Іван на такий несподіваний зворот бесіди довгу хвилю не знав, що й казати. Панотець діткнув найтяжчого питання, і Іван довго вагувався, чи говорити панотцеві по правді, чи ні? Далі погадав собі: «Що ж робити, ховатися ту ні з чим, коли біда за плечима, а ще до того тато в такім стані, що ні їх самих у хаті лишати, ні до ніякої роботи заставляти. Їм би тепер найліпше придався супокій, старунок добрий, дещо, а я відки на тото стягнуся... От, може би, єгомость...»

Дивна гадка блиснула Іванові в голові. Він попросив панотця, щоби позволив татові сісти, а сам пішов з ним до другої світлиці. Тут розповів панотцеві свою гризоту, опустошіння газдівства, татів нещасливий наліг, що пожер усі його сили і перейшов уже в слабість, і просив про пораду.

— Гм, гм... — сказали панотець, хитаючи кілька разів головою, — а видиш, небоже, а видиш, до якого то воно доводить! Стережися порції, небоже, як огню пекельного! А ради? Яку ж я тобі дам раду? Що ж я ту можу зробити? Скажи сам, що я можу зробити?

— От, знаєте, єгомость, що? Озьміть ви тепер тата до себе... Най побудуть троха у вас: ту, під вашим оком, вони будуть все так... знаєте... ніби на пристяжі, вже собі так не позволять... того... Ну, а там за лижку тої страви та за нічліг, то вже ми вам того дурно не схочемо. Коби лиш вони бодай що-то поправилися, а я за той час бодай яко-тако господарство на ноги поставлю, та й чень то господь милосердий дасть, що якось зможу чого де дохрапатися!

Панотець, почувши таку дивну бесіду, тепер і собі ж отворили рот та витріщили очі, як усякий наш брат, простий чоловік. У них була вразлива природа, а така бесіда зачудувала їх. Далі-далі почали гадати та міркувати, що воно таке, і чи воно до чого придасться, і хто знає, як воно може статися, і що з такого чоловіка ні вигоди в хаті, ні нічого, і так далі. Але Іван, видячи, що се найліпший спосіб і найпевніші руки, котрим можна тата повірити, почав просити і благати так, що панотець напослідку таки пристали. Бідний, щирий, а недосвідчений парубок! Він не знав, що не міг найти невідповіднішого місця, невластивших рук для тата! Він не знав, що для таких недужних нічого нема гіршого, як нагла і неприродна для них зміна обставин життя, — він, впрочім, і не гадав, що така зміна можлива і що дійсно наступить!

Але поки що Іван, рад своїм ділом, пішов сказати татові, на чім стало.

— Ну, що ж, татуню, — кінчив він свою бесіду, — як же ви? Єгомость хотять, щоби ви лишилися туй та прожили до весни під їх надзором. Пристаєте на тото?

Василь ледве-ледве похопив, о що ходить.

— Єгомость хотять? — спитав по хвилі.

— Ага, — відповів Іван. — Ну, що ж, лишитеся?

— Ні, — сказав Василь і сильно похитав головою.

— Та чому ні?

— А ти що будеш робити? — спитав Василь.

— Я? О, за мене не бійтеся. Мені навіть ліпше буде, як ви будете ту.

Василь, на диво та на чудо, нежданo-негадано бистро порозумів-тоті слова. Глибока, пекуча біль вхопила його за серце; то щеміли послідні, дотліваючі іскри чуття щирого, вітцівського. Він не сказав ані слова, але так сумно, так жалібно скривив уста, мов тота дитина, котру безвинно ударили, а його марне, пожовкле лице буцім говорило: «Ну, от чого я дожився, власна дитина мене відрікається». Іван спостеріг тото і швидко додав:

— Ні, татуню, не думайте, щоби я то казав так, що ви ніби мені не любі або що! Борони господи! Ото би з мене була дитина добра! Я то лиш против того кажу, що от тепер треба мені буде день у день то на роботу, то сюд, то туд, а ви що? І слабі, і недужі, що ж би ви самі робили в хаті? Та я от тому і єгомостя просив... Тадже, знаєте, ту вас борше хтось і діздрить, і всьо..

— То то ти єгомостя просив?

— Та я, — або що?

— Нічо, нічо... Га, то вже коли так...

— То що, коли так?

— То вже хіба я лишуся!

— Лишіться, татунцю, лишіть! Лиш до весни... Я за той час припоряджу дещо, ви поздоровієте, та й будем знов жити разом, ладно, любо, як бог приказав...

Багато ще говорив Іван в такім способі, але все пусто. Василь не слухав його бесіди, зранене серце не так борзо гоїться у старих, а ще хорих людей. І всяка рана, хоть би й найслабша, у них болить удесятеро дужче, як у крепшого та здорового. І розставання їх було сумне та невеселе. А панотець за тот час проходжувалися вздовж і півперек по сусідній світлиці, роздумуючи, що тут починати з Василем і яким способом скоро і певно поправити непоправного грішника. Бо треба ще й то запримітити, що панотець, при своїм звичайнім, поверховім огляді, недужний ідіотизм Василя приняли за упертість і закаменілість, властиву всім тяжким і непоправним грішникам, і тому-то рішили тепер пробувати всіляких способів, щоби переперти тоту упертість і зм'якшити закаменіле в грісі Василеве серце.

XVII

Коли відійшов Іван, Василь перший раз почав оглядатйся довколо себе, а побачивши, що він сам посеред чужої хати, почув якусь непевну тривогу, який[сь] страх, мов перед наближенням великого небезпеченства. Білі, чисті стіни равили його непривичні очі, крізь вікна виднівся невеличкий сад з пожовклим листям та зарослими доріжками, а далі,

за коротенькою, пустою вже стернею, шумів темнозелений сосновий бір карпатський, званий у підгірян Ділом. Той вид здався Василеві таким пишним та хорошим, таким новим та свіжим після душної Шмілової коршми, що як стій забажав освіжитися в тім різкім осіннім воздусі. Ввійшли панотець.

— Ну, що, Василю, — ти тепер у мене лишишся.

— Та так, єгомость, — сказав Василь, хитаючи головою.

— Але знаєш, у мене годі буде дармо хліб їсти, — що зможеш, то треба робити.

— Треба, єгомость.

— А Шміла, небоже, тре зовсім забути: я буду остро на то бачити.

Василь, не знати від чого, звісив голову і не сказав нічого.

— Ну, — сказали панотець дальше, — нині озьмеш си рискаль і граблі, будеш у саду доріжки прочищувати. Знаєш?

— Знаю, єгомость.

— А тепер іди до кухні, най ти дадуть дещо поїсти.

Василь аж тепер підняв капелюх із підлоги і пішов непевними, хитким кроками до кухні.

Сунуться небом сірі хмари з-за Діла на доли та кроплять дрібним холодним дощиком. Потягає вогкий вітер по саду та стрясає сухе листя з галуззя. Сіро, сумно, млаво на світі. Якась вагота зависла над землею і давить, бачиться, усе живе, спирає дух у груді, спиняє рух, прогоняє думки веселі. Затяжіла вона, видко, й на Василі. Хитається він, бідолаха, по крутих стежечках саду і, хоть загорнений добре, продрог від холоду. Різкий воздух зовсім його не відсвіжує, — противно, проймає що раз, то дітклівішим морозом, налягає на груди, мов камінь. Пишний вид зовсім його не веселить, противно — при ближчім обзорі навіває на нього нудьгу якусь та тугу, будить у серці якесь люте, давно приспане горе. Дармо силується бідолаха розрушатись, розігрітися при роботі, дармо хапає дрожачими руками то за рискаль, то за граблі, сили його остави, сустави якось деревіють. «Ех, розігріти б ся, — так трошка!» — подумав собі Василь, але сейчас, перепуджений, поверг тоту гадку, пригадавши собі слова панотця, що «буду-ді остро на то бачити, щоби-сь...» Але поки то гадає, уже з рук його випали граблі, випав рискаль, все якось щезає йому сперед очей. «Як холодно! Треба розігрітися, конечно треба, тогди до роботи, тогди сили прибудуть!»

Такі гадки снувалися по голові Василя, а тимчасом незнана якась темна, сильна рука перла його щораз далі і далі на край саду, ід перелазові, за котрим зачиналася втоптана стежка до села. «Ні, я не піду, треба перемагатися, треба якось устояти... А що єгомость скажуть?..» — промелькнуло в Василевій го-

лові, але він за тот час уже переліз через перелаз і спішив щосили стежкою півперек поля до Бориславa.

Панотець були заняті в стодолі, тому-то аж по обіді спостерегли, що Василя нема в саду. Почали сейчас допитуватися слугів, де він, але ніхто не бачив, як він пропав. Старий слуга Климко говорив навіть, що «хто знає, ци не полізла біда де в калабаню та не померла, а то, — каже, — так му щось з очей пахло, що єму недовго на світі жити». Але панотець махнули нетерпеливо рукою на таке пендичіння та й сказали: «Ет, говори свеї! Пячиськo негідний, десь до коршми поплівся! Я вже добре знаю, що єму з очей пахне, не бійся! Ану-но, підіть хто в село, ци не найдете го де у якім шинку! Приведіть ми го зараз сюда!»

Сказавши тото, пішли панотець до покою, а старий Климко покивав головою, нібито дуже йому не хотілося вірити в єгомостеву бесіду. «А втім, — проказав він по хвилі, — що мені до того? Ну, Сеню, збирайся та бігай, коли ти єгомость казали, будем видіти!»

Сеневі, двадцятилітньому, крепкому парубіці, не треба було того два рази говорити. Живо загорнув на себе полотняний куртак, підперезав його вузьким ременем та й погнав у село, насунувши на чоло невеличку баранкову кучемку. Він тішився дуже тим ходом, бо у селі, трохи оподалік від резиденції, у нього була люба дівчина, котру без того він би не був видів аж у неділю. А крім того, кортіло його й порцію горілки випити, бо панотець дома ніколи й на очі не хотіли її бачити. Не треба й казати, що Сень, правда, борзо забіг насеред села, але тут не дуже коротко забавив у вдови Гнатихи, гуторячи то зі старою, то з своєю любкою Оленою, котра саме тоді забиралася дергати льон у сінях.

Аж десь-колись Сень нагадався, за чим його панотець післали.

— Ага, Гнатихо, — сказав він, — ото з мене, я й забув, пощо-м прийшов! Ци не виділи ви де ту старого Півторака?

— Півторака? А нащо ж го тобі?

— Та от єгомость післали м'я, щоби-м го як стій завів на резиденцію.

— Півторака на резиденцію? А то що такого? Ігій!.. Ага, правда, та ти ся питав, ци-м го де не виділа? Виділа, виділа! От перед полудньом надволікся долі селом та й пішов до Шміла. А я собі ще гадаю: от старий Півторак іде пропивати решту поля! Аж ту, слухаю, крик якийсь зробився коло шинку. Вибігаю, дивлюся, а то Шмілиха бурнигається серед улиці з Васильом. І таке ти кричить та пищить, а все бідного Півторачища в плечі кулаками дюгує, а він все упирався, все

позирає на шинок. «Ігій, що такого?» — гадаю собі. Побігла я там, другі люди понадбігали: що таке, що таке? Шмілиха нічо, лиш усе свеї, ще дужче пищить: «Піяницьце якийсь, я го ні хоцю на оцьи видіти! Цього він лізе до моєї хати?» Ту люди до неї: «Стій, жінко, не бий, говори, що ся стало?» А вона як не розпустить писок та до нас: «А вам сцьо до того, мудь, гавгило, хомут? А ні підете ви собі до цьогта матеги?» «Пек ти, бідо, — гадаю собі, — най тя хвороба спітче!» От я питаю Василя: «Та що то ся такого стало?» А він стоїть, ги стовп, ні в дві ні в три, а далі плюнув, здихнув та й поплівся онту до Мошка, до шинку.

— Де, де, кажете, до Мошка? — спитав Сень.

— Ага, онде, до рудого Мошка. Тамій, бачу, й дотепер сидить, бо-м не виділа, щоби відтам виходив.

Сень не дослухав до кінця її бесіди і щодуху побіг болотистим переулком до Мошкового шинку.

А з Василем ось яка була притичина. Вийшовши з попівського саду, він ледве-ледве затюпав до Шміла, все воркотячи собі по дорозі, що «про Шміла, небоже, тре зовсім забути», і що вгомость би ся дуже гнівали, якби він ся впив, і що Іван, — то недобра дитина, не любить свого тата, хоче його вигнати з його питьомої хати та пустити по жебрах. Але, помимо всіх тих гадок і слів, Василь ішов та йшов дальше, не силуючися навіть розпізнати, куди і за чим він іде. І зовсім не дивно йому стало, коли опинився перед Шміловим шинком, а тут через сильне сполучення вражень він і на хвильку не задумався, тільки просто пішов досередини і, не кажучи й слова, став біля шинквасу та простягнув руку против Шмілихи, домагаючися тим способом звичайної порції горілки.

Шміла не було дома. Він ще навесні докопався нафти у Василевім закопі, а вліті черпав уже з трьох других закопів, виритих на купленій частці грунту. Розуміється, що тепер Шміло розпоряджував уже немалим капіталом. Але йому не досить було того. Він довгий час працював над тим, щоби осягнути більше, — і тепер його ціль сповнилася. Він поїхав до Дрогобича, щоби поробити, що треба, в уряді. Шмілиха, розуміється, не знала, що се за діло, але то знала добре, що Василеві нема вже що стояти о ласку. От вона, побачивши простягнену руку Василя, розлютилася дуже і почала звичаєм усіх жидівок кричати, клясти та ганьбити Василя. Але той зовсім не зважав на її бесіду і стояв далі, німий, недвижний, з простягненою над шинквасом рукою, доки розлючена жидівка не зірвалась та не пхнула його щосили в груди. Василь, що й так не був сильний на ногах, перехитнувся, стратив рівновагу і повалився горілиць узад. На щастя, стояв

невіддалік за ним стіл з порожніми фляшками та порціями,— і Василь упав на нього плечима. Стіл перепхицьнувся, фляшки та порції поперевертались і, дзеленькотячи, попадали на підлогу — пішли в кавалки, але Василеві не сталося нічого. Аж тепер жидівка, оглушена бренькотом, впала в страшну лютість, наробила вереску на півсела і вишпурила бідного Василя з шинку на улицю.

Побачившися таким робом знов на вільнім воздусі, Василь стояв якийсь час без чуття, без думки серед людей, що почали сварку з Шмілихою, а далі пішов, бродячи в болоті, долі брудним переулком. Із одної хати,брудпішої і обдертішої від других, закликав його хтось крізь вікно. Він озирнувся, витріщив очі на хату і на четиняну віху над дверми, котра у нас означає шинок, і, не здаючи собі справи, хто і за чим його кличе, увійшов досередини. Се був шинок, званий «у рудого Мошка», один із найнужденніших і найвідразливших шинків у світі. Прогнила підлога покрита була грубою верствою рідко розмішеного болота, на брудних лавах, ба й попід столами, лежали обдерті люди в чорних, оброплених лахах, з глинистими, страшними лицями, на котрих писали свої сліди і недуги, і утома від роботи, і лінивство, і нужда, і бог знає які ще «гріхи головні». Лиш два такі чоловіки стояли серед коршми та хриплими, надірваними і незгідними голосами співали якусь споминочну думку. Василь, очутившися раз у шинку, забув зовсім, що його хтось кликав, і просто підійшов до шинквасу та простягнув руку саме так, як у Шмілихи. Рудий Мошко знав добре Василя і його теперішнє життя, знав добре, що грошей за горілку у нього нема, але, побачивши на нім ще досить добрий кожух, покмітив швидко, що за кварту горілки і то стане, і, наллявши велику порцію, підніс її Василеві.

— А, Півторак! А видиш, прийшов! А то, бачу, плентався чорт знає куди, — гадаю собі, закличу чоловіка!..

Василь широко витріщив очі на ріпника, що так до нього говорив, але не міг пізнати, хто се і чого від нього хоче. Випивши одну чарку, він простягнув руку з порцією над шинквас, і жид швидко налляв йому другу, за нею пішла третя, четверта і поволі-поволі Василь почув, як у груді ворушиться якесь тепло, — він сів на лавку під стіною, п'ючи чарку за чаркою, та поводив блудними очима довкола. . . . . .

. . . . . .

Не дуже поквапно діялося Сеневі виходити від Гнатихи. Але коли почув, що було з Василем, то живо побіг до Мошка, бо пригадав собі, що вже й на попівство вертати пора. Але тут застав він Василя уже без пам'яті, лежачого на лавці без кожуха. «Ну, хвацький козак, — погадав собі, — як скоро си

257

вмів догодити. І що ту тепер з ним почати, як з бідов дочалапати на попівство? А втім, ігій, будем видіти!» Так заохотивши себе самого, випив порядну чарку для ліпшої відваги та й прийнявся будити Василя.

— Гей, Півтораче, вставай! Ану, рушся, а живо, підемо, небоже, на грай-гору!

Довго теліпав Сень старим, заким тої трошки роздрухався. Але Сень небагато й питав, що і як, ухопив Василя сильно попід руку та й поімчав горі селом, чалапкаючи мало що не по коліна в густім болоті, і утепенився трохи не до смерті, заким зайшов на попівство.

Панотець аж за голову взялися, побачивши Василя в такім стані. Вони зразу олютилися, почали кричати та сварити, але швидко побачили, що крик і сварка тут нікуди не годиться, бо Василь нічогісінько не розуміє, що до нього говориться.

— Погди, — крикнули панотець, — мушу я тебе не так узяти! Положи го туй на лавку, Сеню, а сам іди випорожни комірку на поді! Зачекай, там му буде добре, дам му їсти, всьо, най си трохи посидить. А то як ще ся так зо два, зо три рази залле, то по нім буде!

Василь сидів на лавці в сінях, опертий плечима о стіну. Його в'язи стратили силу і не могли удержати голову на собі, котра через то раз у раз спадала на груди, то баламкалася в боки. Мутні, глибоко запалі очі глипали час від часу несамовито перед себе, а посинілі і попараскані уста здрогали від гарячки. Тимчасом панотець ходили широкими кроками по сінях, а поли їх довгої реверенди розвівалися за ними у воздусі. Час від часу вони поглядали на Василя, а лице їх виражало то жаль за страченою «вівцею», то гнів, то бог знає, які ще праведні чуття.

Ось і Сень надійшов, — цюпка для Василя готова. Панотець веліли парубкові підвести Василя з лавки на ноги і попід руки завести на під та до назначеної кімнатки. Немало намучився Сень, волочучи горі сходами безпам'ятного старця, котрий щохвиля шпотався і тратив рівновагу, не можучи підняти ноги до належної висоти, щоби стати на вищий ступінь східців. Але вкінці пречінь Василя наміщено на старім тапчані, застеленім наскорості чистою веретою, подушкою і коцом для вкривання. Сень роздяг його, визув і поклав спати, панотець самі принесли йому дзбан води, хліба і ще дечого до їди і, виходячи, замкнули за собою двері на ключ. А Василь Півторак не чув нічого, що з ним робили, і в тій хвилі, коли за ним замикали двері, спав твердим, неспокійним сном недужного, котрого утлий організм допалює страшна гарячка.

XVIII

Ніч. Груба пітьма залягла Василеве пристановище. Крізь шпарки в стіні протягає острим холодом. Крізь підлогу чутно, як хроплять у кухні слуги та час від часу скрикають крізь сон. Василь лежить, мов бездушна колода, на своїй постелі, лежить і не ворухнеться, лиш сопе тяжко, лиш дихав нерівно, а з глибини грудей чути глухий хрип дихавиці, мов дренькіт розбитого горшка.

Нараз Василь закрушнявся. Коц ізсунувся був з тапчана і впав на землю; його обхватив холод, мов залізні кліщі, — він пробудився. Рукою машинально сягнув по собі, бо в сні бачилося йому, що оце вростає в сиру землю, а земля давить його і душить, а він дармо силується видобутися з живого гробу. Холодний піт стояв на Василевім чолі, важко дихали груди, хриплячи сильніше, як уперед, а зуби «лярум дзвонили», не знати, чи від переляку, чи від холоду.

Він широко витріщив очі, махав руками круг себе, щоби переконатися, де він, щосили напружав свою слабу пам'ять, щоби нагадати собі, що з ним сталося. Але дарма! Руками не намацав нічого, крім дощаної стіни, очі не могли нічогісінько доглянути крізь глибоку пітьму, а в голові у нього шуміло, мов у старім вітряку, пищало та скрегінцало, мовби хто ножем по склі черкав, у горлі в нього пересохло, згага пекла і давила його, мов гарячий камінь, ба, він чув виразно, як кров підступала йому до очей і давила на них ізсередини, неначе хотіла їх висадити з голови. Крім того, при першім порушенню Василь почув голод: він учора, крім горілки, все пополудне нічого в роті не мав, а рано у єгомостевій кухні якось унимався багато їсти. Тисячі гадок, попутаних, неясних, шибалися по його голові. «Де я? Що зо мною сталося? — тото питання мучило його дужче всього. — Ци невже ж я мере западаюся в землю?» Він трібував устати з тапчана, але не зміг. Сеся неміч утвердила в нім страшне переконання, що він паде в бездонну пропасть, на тамтой світ. Гарячка і спрага гнали йому щораз більше крові до голови, йому почало все в умі мішатися, витріщені очі добачали крізь пітьму височенні, чорні камінні стіни, котрі ніби все мчаться мимо нього догори: значить, він паде у преісподню! Господи! Рятуй грішну душу! Він хотів крикнути, але його немов щось за горло ухопило, немов голосом удавився. Він почав термоситися в розпуці, кидатись немов у конвульсіях, а далі, безсильний, безпритомний, упав горілиць на свій тапчан.

Але пересилення тривало лиш хвилю: холод і спрага протверезили його швидко, прикликали назад до життя, до нової

муки. Голосно дзвонячи зубами, він почав знов силуватися встати. Його наболіле, гарячкою розпалене тіло чуло далеко дітливіше усякий дотисок, усяку біль, як давніше; густа пітьма, що мов замурувала його очі, будила хоробливу фантазію. І от йому бачиться, що він уже впав на сам спід пекла, що тут прискакують до нього страшні, гидкі маровища, шарпають його, рвуть і торочать із нього внутреності, валять залізними довбнями в голову, видовбують розпеченими долотами очі. Йому бачилося, що його руки і ноги колесують зубчастими колесами, що його поять розтопленою смолою. Йому тепер в страшенних образах привиджувалися всі тоті кари, котрі не раз чув з казальниць приобіцювані пиякам. Довгий час лежав безвладно і стогнав, мов конаючий, терплячи страшенні болі, коли не зовсім фізичні, то принаймні в своїй гарячковій уяві. Жар в горлі ставав що раз, то дужчий, шум в голові заглушував усі гадки, переливався у всілякі найвідразливіші, найстрашніші голоси, які коли-будь чув на своїм віці. Тут був і скрип корби, котрою витягав послідній раз свого сина з ями, і глухий стук падучого тіла, і тяжке бовтнення у глибоку пропасть, і роздираючий душу вереск мліючої матері, і все, все, що мов тараном розвалило його щастя, мов громом роздрухотало його життя, що повалило його з чесного заміжного газди так глибоко у пропасть нужди, хороби і розпуки.

І бачиться нещасливому Василеві, що всі тоті давні хвилі, всі тоті люди, дорогі його серцю, встають, піднімаються з кутів: лиця у них не сині, а чорні, мов уголь, очі позапливали кров'ю, нужда і розпука позасідали на їх чолах. Попереду йдуть його сини, всі три, за ним їх мати, далі багато знайомих, ровесників, колись подібних йому заміжних газдів бориславських, котрим він дорадив копати ями і котрі, подібно як він, посходили на жебраків або погибли, як його діти... Із усіх кутів вони тиснуться до нього, стогнуть, плачуть, пищать, регочуться і тісніше його обступають, наступають на його ноги, на груди, давлять, тлумлять, їх дотик холодний, мов крига, проймає його до костей, ваготить на нім, мов навалені гори. Дух йому запирає, смертельний піт заливає очі, і нараз із глибіні зболілої душі виривається страшний крик: «Змилуйтесь надо мнов! Що я вам винен? Хіба я хотів лиха для вас? Хіба я щасливіший від вас?»

І висилком послідніх сил він затермосив собою по тапчані і з глухим стуком звалився на підлогу без сили, без віддиху, без руху...

На другий день рано Сень, увійшовши до цюпки, побачив Василя на землі, обвитого в коц і скуленого вдвоє. Зразу він немало перепудився, думаючи, що вже потах. Але почувши,

що дихає, підняв його без труду і положив на тапчан, поправивши подушку під головою. Аж сумно стало Сеневі, коли побачив сині, попукані губи Василеві, його глибоко запалі очі і синє, помуравіле лице. «О, тому недовго на світі заваджати», — погадав собі парубок, обтулюючи Василя коцом. Василь отворив очі і прохрипів ледве чутно:

— Водиці, водиці!

Сень подав йому воду з дзбанком, і Василь довго-довго не віднімав спечених уст від посудини. Чути було навіть глухе булькотання в горлі: вода спадала, мов камінці в порожню фляшку.

— Може, з'їсте що теплого? — спитав Сень.

Василь захитав головою. Голод мучив його страшенно. За хвилю служниця внесла мищину доброго, заправленого борщу, і Василь лакомо пролигав ложку за ложкою.

— Ци не слабі ви, що, Василю? — спитав Сень.

Василь не відразу порозумів, про що його питають, а в тій хвилі другі слуги закликали Сеня до якоїсь роботи, ніколи було парубкові дожидатися відповіді. Він оглянувся, чи Василеві що де не хибує, і, побачивши, що є і вода, і хліб, і тепла печена бульба, і сіль, він швидко вийшов і замóк двері за собою.

Василь лежав іще довго на тапчані, не думаючи нічого, вдивлювався в один чорний сучок на стіні надо дверми. Пробута ніч з усіми своїми страховинами та муками шуміла йому ще по голові неясним спомином. Він був так ослаблений, чув такий докучливий біль на цілім тілі, що боявся навіть ворухнутися, щоби не чути лупання в костях. Цілий день пролежав він таким способом; вставав лиш два-три рази, щоби взяти собі кусник хліба, або дві-три бульбиці, або води напитися. Води пив він того дня дуже багато, бо всередині чув після вчорашнього страшенну паль і хотів її залити водою.

Десь коло полудня навідалися до нього панотець; вони застали Василя на тапчані.

— Ну, ну, лежи, не вставай, — промовили до нього, видячи, що Василь силувався встати. — А що, як ти ся спало по вчорашній охоті?

Василь не відповідав нічого. Йому стало чогось тяжко і нелюбо, сам не знав чого.

— Ну, а куда вас господь водив учора? — спитали панотець насмішливо. — Десь, бачу, хапатня була неабияка.

— Та, прошу єгомостя... — зачав щось Василь, але не докінчив, покмітивши, що єгомостеве лице жмуриться.

— Василю, — сказали панотець остро і твердо, — я гадав, що ви ще ось-ось якийсь чесний чоловік, що вам можна слово повіряти. Я гадав: от озьму го до себе, ту му буде супокійніше,

ту буде й дозір над ним, чень-чень, гадаю сй, чоловік поправиться, перестане ганьбу робити цілій громаді. А ту бачу, бе-бе-бе, воно не туди йде! Мій Василь ледве з хати, та й гайда до Шміла! Е, як воно так, то погано буде з вами. Я того не хочу! Якби-м був таке знав, то був би-м вас учора обох із сином за обої двері випер! Фе, Василю, встид, ганьба! Я тепер тебе не можу й надвір випустити, я не хочу, аби-сь там з п'яницями волочився. Посидь ту, під запором. Ту ти буде тихо, супокійно, ту ти їсти принесуть, усьо... Та що ж з тобов робити? Інакше не мож! Ігій!

І панотець, оглянувши, чи все в порядку у Василевій комірці, вийшли і двері за собою заперли. Василь лишився сам із своїми попутаними думками, з болем на цілім тілі, з гарячкою в крові, з дихавицею в груді. До вечора ще було яко-тако. Він не зовсім ясно зміркував, що то все має значити, його арешт не сприкрився йому ще надто. Лиш гарячка палить, пити хочеться. От він п'є холодну воду; як п'є, то йому бачиться, що дійсно холодить, що йому легше, але мине хвилька, друга,— палить, як уперед. Але мимо всього того Василь був спокійний того дня, навіть передрімався трохи надвечір. На вечерю посьорбав рідкого чиру з молоком, і на хвилю стало йому ніби легше. Настала ніч — довга, безсонна, страшна ніч. Що Василь очі прижмурить, його цюпка залюднюється, заповнюється гидкими марами та страшищами. Тут жиди з рудими бородами в виді величезних п'явок повзають, ссуть кров із нього, а напускають жару... І чує Василь виразно той жар нестерпимий у собі, страх здавлює йому горло, обезсилює його цілого, кров жбухає до очей, кашель зачинає роздирати груди. На другий день рано Василь був зовсім безсильний.

— Ци не слабі ви, Василю? — запитав його Сень.

— Е, — відказав Василь, глипнувши на нього, але тото «е» могло значити, що хто хотів. Сень пішов, і цілий день ніхто не турався до Василя. Пополудні йому значно полегшало. Воду перестав пити, чув до неї навіть якусь відразу, помимо того, що паль всередині не унімалася. Йому наввірилося лежати, і, хоть слабий, встав і почав хиткими кроками ходити по своїй комірці. Його оч блукали по стінах, шукаючи чогось, а чого, і сам не знав. Вночі мари не показувалися, але гарячка змагалася. На другий день він ходив по хаті. Надмірне ослаблення справляло йому дивне, неприємне чуття, ніби ціле його тіло деревіє, усихає, як от усихає гриб в гарячій печі. Йому бачилося, що шкіра прилипає у нього до кості, що кров не напливає до рук і ніг і не відживлює їх, і що її послідні останки жбухають, розжарені, мов окріп, до голови.

Страшні дні, страшні ночі переживав бідолаха Василь на

стриху в комірці через цілі дві неділі. Нуда, самота, гарячка, страшища, котрі напослідок показувалися йому уже й серед білого дня в живі очі, — все то мучило його, палило, пожирало, підривало останки життя в дряхлім організмі. Він почав кричати по ночах, кидатися і товкатися по комірці, його очі палали диким, несталим огнем, а повіки аж почорніли, немов жар, б'ючий з очей, перепалив їх на уголь. Панотець часто навідувалися до нього, давали деякі ліки, казали навіть Сеневі спати з ним по ночах. Але ліки не помагали, а Сень, намахавшися через день ціпом, спав уночі, як забитий. Вкінці Василь перестав кидатися, перестав кричати, останки сили щезли, послідні іскри життя зачали видимо погасати. Він лежав на своїм тапчані, жовтий, худий на лиці, від голови аж палахтіла гарячка, груди високо двигалися вгору, дихавиця душила його що раз, то страшніше, у горлі почало хрипіти, а, крім глибокого, роздираючого ухо стогнання, ніякий голос не добувався з його уст.

Панотець побачили, що зовсім круто прийшлося з Василем, і післали Сеня, щоби відшукав Івана, най піде вітцю по доктора до Дрогобича. «Післав би я й тебе, — сказали панотець до слуги, — але треба роботу кінчити. Завтра неділя».

Сень пішов тим разом просто до Півторакової хати, але, підходячи ід хаті, він аж ахнув з диву та чуду. По Півтораковій хаті уже й сліду не лишилося.

XIX

Іван, лишившися перед двома неділями вітця на попівщині, з легшим серцем поспішив додому, роздумуючи дорогою, як тут починати нове газдівство і чим продержатися через зиму. «Поперед усього, — міркував він, — конечно тепер купити деякого зерна, щоби було й собі на хліб через зиму, а найбільше на насіння ід весні. Навесні купувати — не докупишся, дорожня. Ну, і одежину тре деяку справити для тата, чоботи, тощо». От він сейчас на другий день забрався до Дрогобича, закупив кілька кірців жита, свиту і чоботи татові, положив усе те на сусідський віз, а сам піхотою рушив додому.

Недобрі почуття метушилися в Івановій душі, коли пробирався півперечками по м'якім болоті до Борислава. Ще йдучи до міста, він здибав Шміла з якимись панами, їдучих возом до Борислава, і неясна гадка про нещастя, біду і погибіль прошибла йому душу. Тепер він спішився, злитий потом, задиханий, заталапаний, біг ід хаті, немов боявся, щоби в ній не вибух огонь або щоби злодії не покрали з неї бог знає яких скарбів.

Іванові лихі почуття збулися. Підходячи ід обійстю, він заздрів Шміла і панів на оборі. Вони через день обійшли уже все його поле, тепер оглядали будинки та огород. В руках у них були папери, і вони все писали щось по них, шваркотячи з жидом по-німецьки.

«Що то значиться?» — подумав собі Іван і боязко виступив із-за угла хати на обору.

— Слава Ісусу! — сказав він, низько кланяючися панам.

Пани обернулися і почали міряти його очима від ніг до голови. Шміло шваркнув щось до них і показав на зачудованого парубка.

— Ти Іван Півторак? — спитав його один пан ломаною руською бесідою.

— Ая, прошу пана.

— А де твій отець?

— Та, прошу пана, у єгомостя, слабі.

— А ти знаєш отого пана? — тут бесідник показав на Шміла.

— Та знаю, то Шміло, — відказав Іван, мнучи шапку в руці.

— А ти знаєш, чого він від твого вітця домагається?

— Ні, прошу пана. Або що такого?

— Він каже, що твого вітця цілий рік кормив, поїв, зодягав, заходив у себе. Правда тото?

— Я не знаю, прошу пана, я за той час був на службі. Але от люди ми повідали, що правда.

— Ну, пан Шміло показує тут письма, контракти, що йому твій отець попродав, кілько в нього грошей забрав, кілько наїв, напив, усе... На то все свідки є. Ми їх розпитували, кажуть, що все правда. А тепер, небоже, пану Шмілові належиться від вас 300 ринських, знаєш?

— 300 ринських! — скрикнув Іван в страшній тривозі.— Господи ласкавий, а де ж ту нам узяти 300 ринських? Тадже то... страх погадати!

— А видиш! — сказав пан. — Пан Шміло не може чекати, уряд присудив спродати вашу хату і поле і сплатити довг. То годі, так мусить бути!

Іван остовпів, почувши тото. Він як закленув руки на грудях, так-таки стояв довгий час, німий, нужденний, забризканий болотом — образ безнадійної розпуки.

— Зжальтеся, панове, — проговорив він вкінці, насилу видобуваючи голос крізь гарячі сльози, що його давили в горлі, — що ж я тепер пічну без хати, без захисту?

— Га, працюй, роби, що нам до того! — відказали пани.

— Але ж у мене отець старий, зболілий, незарібний, що ж я з ним пічну?

— Най би був ні пив, паскудник! — проворкотів жид.

— А що нам до того, довг мусить бути сплачений, — відповіли пани і пішли з жидом до війта, щоби докінчити таксації і записати маєток на жида.

Іван лишився дома, розбитий, знищений, без гадки і надії. Всі слова панів були для його серця острі ножі, що різали і пороли його без милості. Але, подібно, як смертельно скалічений чоловік звичайно не чує найтяжчої, найстрашнішої рани, а дітклівіше чує меншу, так і Івана найдужче боліли насмішливі Шмілові слова: «Най би був ні пив, паскудник!» Тоті слова не сходили йому з тямки, шибалися в його думках, мов шиплячі змії, ворушили і бентежили всі найтайніші закутки, прогонюючи спокій, пожираючи надію, а сіючи розпуку, грижу і розстрій. Довго, довго він стояв насеред обори, поводячи кругом себе блудними очима, а далі пішов до хати, упав на лавку і гірко заплакав на свою долю нещасливу.

На другий день війт, присяжний і Шміло, скоро світ, прийшли до Півторакової хати. Війт постояв хвилю, закрутив вуса і оповістив Іванові, постукуючи закованою черешнею о лаву, що пани отаксували весь його грунт з будинками на 280 ринських, а на решту має Шміло взяти у нього, що буде можна. Відтак гідний-поважний начальник озирнувся по хаті, побачив на жердці вчора куплену свиту і збіжжя на запічку, моргнув на присяжного, той хопив як стій свиту на руку, а другу руку на знак своєї власті положив на мішок. Забезпечившися таким способом, війт обернувся до Івана і розповів йому дальше, що тепер уже не має тут що робити і що то від Шміла буде зависіти, чи позволить йому ще хоть через зиму переспдіти в хаті. Шміло, розуміється, не позволив. «Сце тут загніздиться, — сказав до війта, — а потому го й вигнати ні мозь буде, — ні потгебую такого гість!» І так бідному Іванові не оставало нічого більше, як тільки як стій виноситися на все з рідної хати. Сейчас на другий день Шміло продав її якомусь другому жидові, той швидко наняв робітників, стару Півторакову оселю розвалили, дерево перевезли у друге місце і поставили з нього магазин; тільки розвалене румовище печі свідчило, що тут стояло людське житло, що тут ігралася частина вічної, великої драми життя зі всіми щоденними виступами, з проблисками щастя і радості, з хмарами смутку, горя і недолі.

Усю тоту сумну історію розповіла Сеневі вдова Гнатиха, до котрої тот побіг, побачивши руїну Півтораківцини. Він слухав і ухам своїм не вірив. Вкінці запитав про Івана. Але

Гнатиха не бачила його вже дві неділі, не чула про нього нічого. «Ци то в чоловіка мало свої біди, синочку? — сказала вона.— Та й так-от; добре то якийсь мовив: почуєш чужу біду, та й ся й на себе свої надій! Ніколи, видиш, і розпитувати було про Йвана. Але видить ми ся, що десь буде при котрійсь ямі. Іди, може, го де надибаєш. Нині однако субота, з роботи завчасу вертають».

Сень пішов шукати Івана, та не легко ж було найти його серед сотень обмащених, замурзаних лиць, серед сотень ріпників, що товпилися по шинках, брудних, як самі вони, закурених димом, заглушених криком, шумом, говором, проклятями та піснями. Аж до вечора ходив він по Бориславі, місячи грязюку та важко дишучи від утоми, питав, розпитував у других ріпників про Півторакового Йвана, але хоть деякі й знали, при котрій він ямі, то знали також, що він нині не робить, бо як відобрав виплату, то десь, певно, п'є на забій, та ще бог знає, у котрім шинку. Сень мусив вертати впорожні на попівщину, і сонце саме що запало за сині Діли, коли дійшов до резиденції.

А Іван мере розпився на забій. Після вигнання з вітцівщини він довго не знав, що діяти. Іти і розповісти про все татові — була перша його гадка. «Але що ж, — подумав собі сейчас, — що я му скажу, пожитку з того не буде ніякого, — що з воза впало, то пропало, — а ще старий готов загризтися та вмерти!» Так розміркувавши, він постановив собі іти на роботу, до першого-ліпшого жида. «Або ми мара швидко голову скрутить, менше лиха зазнаю, а ні, ну, то, може, що-то зароблю». Не довго прийшлося й шукати роботи, він наймився у жида Шерера до ями, по ринському денно, з тижневою виплатою і завдатком наперед. Але невсипна грижа під'їдала за роботою Іванову душу, і першої суботи, дірвавшися грошей, він майже безвідома очутився в шинку. Почалася пиятика, страшна, смертельна. «Най пропаде лихо!» — кричав нещасний парубок раз по разі. Сміх, крики, похвали, прилискування товаришів заглушували його, бурили його кров, завертали йому голову. Смертельно п'яний, він повалився над ранком на землю, переспав цілу слідуючу неділю, а в понеділок рано встав, порахував решту грошей (всього лишилося йому два ринські), здихнув важко і, похиливши голову, пішов знов на роботу.

Але нині Іван якось не міг розсмакуватися в горілці. Молода, здорова природа мимоволі відвертала його від тої отрути. Він бажав успокоєння, не приголомшення, щастя, не хвильового забуття. Вже північ, а він усе сидить у куті, в тяжкій задумі, не тикаючи келишка, стоячого туй перед ним.

— Гей, Іване! — гукнув йому над ухом його товариш-

ріпник, котрий іно що увійшов до шинку, хоть, видко, вже деінде добре підсадився, — де ти в біса сховався, ту за тобов люди питали-розпитували, ані руш тя здибати.

— Які люди? — спитав Іван.

— А попів парубок. Казав, щоби-сь там приходив, бачу — тато ти ся женить, ци що.

— Як, як? — спитав Іван.

— Ех, тумане вісімнайцятий! Єму говори, що лопатов у голову клади! Отець слабий, розумієш тепер?

І ріпник почав протискатися із шинквасові та й швидко загубився у глоті.

Іван порозумів, що щось воно, мусить, погане, коли панотець аж слугу висилали за ним шукати. Йому хотілося сейчас іти на попівщину, розвідати, розпитати, що таке? «Але, — погадав собі, — може, воно ще так дуже зле не є, а я піду серед ночі, розборикаю весь дім зі сну, ще готові гніватися. От волю завтра раненько збігати».

Довго ще сидів Іван у куті за столом і думав, і гризся своєю бідою, а нікому було його розпитати щиро, розважити, потішити, хоть тут довкола нього гомоніло багато людських голосів. Та що з того? Гомоніли се голоси таких саме, як і він, бідолахів, без дому, без роду, котрі тільки й тим безумним криком та шумом хотіли і в своїх серцях заглушити грижу невсипну та пекуче горе!

На другий день Іван збудився пізніше, як хотів, і швидко пішов на попівщину. Проходячи мимо церкви, побачив на цвинтарі громаду людей. Вони обступили когось у подертім куртаку, а він говорив їм щось, розмахуючи руками. Цікавість зняла Івана подивитися, хто се такий; він підійшов із цвинтарному парканові і аж остовпів з чуду та радощів. Серед громадки селян стояв і живо про щось розмовляв не хто другий, як його отець.

XX

З Василем Півтораком дійсно чудо сталося! Панотець і всі домашні не можуть надивуватися, що се з ним зробилося. Ще вчора вечір бачили його смертельно хорого, ще вночі крізь сон чули тяжкий кашель і стогнання, — а тут нараз рано Василь встає зовсім здоров і просить панотця, щоби його пустив до церкви. Що з ним сталося? Яким чином він так напруго виздоровів? Ні, — вся челядь рішила, що тут без чуда нема.

Чуда, правда правдою, не було тут ніякого, і панотець був би то пізнав, якби був пильніше приглянувся Василевому лицю, а особливо очам. В них тлів такий жаркий, неприродний

огонь, губи так часто судорожно здригали, руки і коліна тремтіли, що не треба було дуже великого лікаря, щоби пізнати, що се зовсім не здоров'я піддвигнуло Василя з постелі, але страшне змінніння, то остатнє висилення гарячки, що тота живість організму, мов остатнє живе палахнення світла, заким має зовсім загаснути. Але панотець не мали часу приглядатися Василеві, — вони швидко пішли на утреню, а відтак сіли трохи подумати про проповідь.

Василь тимчасом просив Сеня, щоби вивів його із церкві, бо ще ніби не зовсім подужав і не зможе вдержатися на ногах. Він не менше других твердо вірив в своє чудесне виздоровління. На цвинтарі обступили його селяни цікавою громадою, і Василь почав їм широко розповідати про свої давні гріхи, про свою слабість, про страшилища, які йому привиджувались, і про муки, які терпів. «Але матінка божа змилосердилася надо мною. Через сї молитви, панове господарі, підвів мене господь. От слухайте. Нині над ранком лежу я, — не сплю... Чую, — вітвираються двері, та так тихісінько, що й не чути. Дивлюся, входить жінка, вся в білім, а від неї така ясність сяє, що аж у очі б'є. От вона приходить до мене, а я лежу, та тремчу, та все пацір мовлю. Вона, братчики, притулила ми руку до грудей, а мені мовби жорновий камінь зняв, так відразу легко стало». — «А що? ліпше ти?» — питає мене. «Та ліпше», — кажу. «А видиш, не треба грішити, пан біг за гріхи ще тяжче буде карати. Іди ж, небоже, і три неділі лежи «крижем» перед царськими дверми, потому ся висповідай, то ти всі гріхи будуть відпущені».

Василь довго ще говорив в той спосіб; людей чим раз, то більше купчилося коло нього, старі приятелі стискали його за руки, узнаючи на ньому явну ласку божу. Вкінці забаламкали сумовито дзвони на хвалу божу, і весь народ попер до церкви, хрестячися побожно та цілуючи чорний дерев'яний кілок, котрим були прибиті Христові ноги на великім розп'яттю перед церковними дверми.

Іван не міг протиснутися із татові, хоть дуже рад був з ним поговорити. Від якогось чоловіка він почув тото, що розповідав Василь, і сам не знав, що про те й гадати. Він насилу хотів вірити в правдивість сеї бесіди, але в глибині душі щось ворушилося і шептало: «Ні, се не туди йде». Будь-що-будь, він постановив собі бодаї по церкві поговорити з батьком і пішов до церкви, де вже почалася була хвала божа. Перед самими царськими дверми, на помості, лежав його отець у брудній сорочці, завалянім куртаці, нечесаний, нужденний, лежав лицем до землі, з простертими руками, правдивий образ розбитого, знищеного чоловіка, що кориться перед своїм побідителем. Люди з усіх боків цікаво поглядали на нього, матері підносили ззаду свої маленькі діти, щоби їм показати «чужу» на «зюмці», а як котре плакало, то страшили, що й їм так скаже «боженька» лежати, як не будуть тихо. Баби шептали, здихали побожно, зводили очі догори і хитали головами, лиш дяк співав своїм пискливим голосом усе однаково і під час кождої довшої молитви панотця заживав з ріжка табаки.

Лежить Василь Півторак і не рушається. Холодний поміст, бачиться йому, дихає під ним, підноситься і опадає, як груди велета. Холодний поміст, бачиться йому, висисає з його тіла нестерпиму паль, лагодить своїм холодом гарячку, тамує дохвичний кашель, йому легше, що раз, то легше. Молитви ніякі не йдуть йому на голову, та й чи до молитви йому тепер?.. Йому перемигнуло перед душею ціле життя, та не тото життя, яке розуміється в зібранню всіх пригід, нещасть і завірюх, але життя чисто ростинне, вегетативне. Йому бачиться, що тіло тяжіло на нім, мов камінь, давило і в'язло його, мов залізні пута, довгі літа, відколи затямить. Ба, йому бачиться, що воно ще й тепер тяжить на нім частиною своєї ваготи, путає його послідним узликом ланца. Живо наперед, скидай з себе послідок ваги! Живо наперед, перерви послідній узлик ланца! Свобода, свобода! Як легко без пут, як весело, ясно, любо на світі без каменя на груді! Живо наперед! Живо наперед!..

А тимчасом хвала божа іде своїм звичайним ладом. Уже по евангелію, панотець стають на казання. Їх лице ясніє незвичайною радістю. Після звичайного, нині дуже спільно і, видимо, з щирого серця виголошеного: «Сей день, єго же сотвори господь, возрадуємся, і возвеселимся в онь», панотець приступили просто до оповідання про блудного сина, широко і з притиском вияснили тото речення, що більша радість на небі задля одного наверненого грішника, як задля десяти праведників. «І от, християни, — кінчили панотець, — перед вами лежить такий син марнотратний, такий грішник, котрий молитвами святих божих тепер знов навернувся на путь істини. Нині у небі радість велика, нині пастир добрий найшов згублену вівцю, нині і наша громада позискала назад свого чесного члена. Радуймося і тішмося, християни, бо нема більшої утіхи, як тогди, коли бачимо свого ближнього, повертаючого з блудної дороги на дорогу вічного спасенія!»

А навернений грішник, блудний син, загублений баран, лежав тихо, недвижно на помості і не рушився й разу під час тих слів. А коли по службі божій люди хотіли його підойняти і вивести з церкви, з немалим переляком підняли з помоста бездушне, холодне вже і задеревіле тіло «наверненого грішника».

ПАТРІОТИЧНІ ПОРИВИ

Було близько півночі. Широкими смугами лилося світло з вікон Д-ської резиденції, мелодійними переливами роздавалися зсередини звуки фортеп'яна. Лагідне світло, відбиваючися від білого, морозом розіскреного снігу, мигає далеко з високого сугорба, мов зірниця на сході. Далеко понад селом лунають звуки музики та співів, перериваючи мертву, безконечну тишу сільської зимової ночі.

— Ов, довго щось балюються панотчикові гості! — говорить півсонний селянин, близький сусід панотця, виглядаючи з сіней на обійстя. — Га, як їм не балюватися, коли є при чім і з-за чого, не то, що ось у мене! Гей, боже! боже! — зітхнув важко, засунув двері дерев'яним засувом і вернув до тісної, бідної світлиці.

Каганець ледве блимав на печі, а на постелі лежала-догоряла молода ще жінка. Її лице, недавно ще свіже та цвітуче, протягла і зіссала тяжка недуга, очі блищали, але гарячковим огнем, а буйне золотисте волосся спадало без ладу на груди і на брудну пішву подушки. Груди з трудом високо піднімалися, в горлі пересохло і хрипіло, а все тіло час від часу дрожало судорожно з болю та холоду.

— Максиме! — відізвалася хора стиха.

Максим став коло неї німий із заломаними руками.

— Що то за музика?

— Гості у попа! — відповів понуро Максим.

— А! — зітхнула вона важко, немов пригадуючи собі, що з нею та де вона...

— Подай води, Максиме! В грудях щось пече, — ох, як дуже пече!..

Максим мовчки пішов за водою, а вона, стогнучи, силувалася лягти вигідніше на твердій постелі, що давила до кості наболіле тіло, силувалася, та надармо.

А тимчасом на попівщині гучно, весело, живо йде забава. Старші панотчики засіли в невеличкій світлиці до тарока, а побіч них, на малім столику, бутельки вина, два дзбани пива, таца зі склянками та кілька пачок тютюну та цигар. Крім картяної, обов'язкової, йде між ними ще й друга бесіда — про що? Ну, звісна річ, про високу політику, про війну та мудру тактику Росії, про етимологію та фонетику, про українців та соціалізм. Усе мішається, пересипається жартами, критикується спокійно, без жару, без гарячки, як слідує старшим особам. Питання, котрі для інших становлять підстави життя, кровні завдання, а то й привід до кривавої жертви, — тут вони тільки спосіб для приємнішого прогнання часу, для диспутів, перемішаних з товстими дотепами та цинічними замітками. Усе, як слідує старшим особам!..

У сусідній світлиці, просторій та ясно освіченій, зібралася молодіж. Співи, музика, танці, сріблистий сміх, тихі шепти та сміло виголошувані компліменти несуться відтам пестрою рікою, наповнюють весь дім празничним, веселим гамором, надають йому подобу улія, до котрого щойно впущено молодого роя. Але, помимо того, на вид так веселого й щасливого образу, тут ведеться війна — безконечна, завзята, різновидна, хто знає, чи не тяжча, як тамта на Балканах. Правда, кров тут не ллється, стогнання, ані крику не чути, ран не завдають, ну, але й без тої поганої декорації війна можлива. О, так, тут війна тяжча, бо тут одні других стараються не зранити, не забити, а конечно живцем узяти в неволю. До тої цілі мусять тут служити і очі, і уста, і руки, і груди сніжнобілі, і талія, і фризура, і вуса, і рухи, і всі, всі дари природи і штуки! До тої цілі кожде тут вибирає інші способи, інші атаки та маневри, виступає до бою то відкрито, то тайно, уживає до нього то сього, то того оружжя після вільного вибору, бо прецінь усі тут — вільні люди! І помічники тут же! Сей чує за плечима сильну підпору вітцевих зв'язків і протекцій, тамта — вітцевих книжечок щадничих, інша — власної краси, ще інша — ліпшого від інших образования! Усе тут напоказ, усе прикрашене, оздоблене, підладжене до бою, у всякого одна ціль: узяти противника або противницю в неволю. Словом, усе, як слідує у вільних людей!..

Нараз музика втихла, танці, шепти, сміхи та співи перестали, із сусідніх світлиць повходили старші панотчики і старші пані. Пань було небагато, та й то більша їх часть сиділа серед молодежі, маскуючи або підкріпляючи атаки та «маневри» своїх

«малих», і всі стали широким кругом на середині світлиці. Нараз серед того круга появилася висока, горда стать отця Ілії, господаря дому. Його довге чорне волосся було сміливо закинено взад; довга нова реверенда лежала на нім як вилита, а чорні бистрі очі і орлячий ніс показували чоловіка, що любить розказувати і не терпить супротивлення. О. Ілія був удовець, бездітний, і славився на всю околицю першим патріотом, підпорою Русі. Ім'я його часто появлялося в «Словѣ» під списом жертв, котрі збирав і надсилав чи то на «вторую городскую церковъ», чи на бурсу при «Народном домѣ», чи на «одновленіе церкви св. Юра», чи загалом на інші «благородныя» цілі. Всякий, їдучи до нього в гостину, — а гостей спрошував о. Ілія частенько і гостив добре, бо було з чого, — знав, що конечно прийдеться щось «пожертвувати», і відкладав особно гульдена як на податок. Як кождий щирорутенський патріот, відказував («уїдав», — говорили тривіально сусіди) о. Ілія на ляхів, хоч, розуміється, не мав з ними ближчих зносин, а польського «народа» зовсім не знав; радувався, що мудрі правителі європейські розбили Польщу, що Росія так розумно і систематично відбирає їм їх давні фантазії, і нарікав, що Австрія, не знати за що, дала їм так багато волі. Загалом придержувався о. Ілія політичних і літературних ідей «Слова» і, де міг, старався о прибільшення передплатників тої газети.

Всі гості цікаві, з якою ціллю вийде нині о. Ілія, і кождий сягнув до кишені, аби добути наперед відложеного гульдена. О. Ілія заждав хвильку, поки всі не втихли, озирнувся, кашельнув і зачав різким, здоровим голосом:

— Сусіди мої чесні, гості дорогі! Бог свідок, як милий мені нинішній вечір, як тішуся тим, що можу бачити в своїм домі стілько щирих і гарних дітей святої Русі! Але ж під час утіхи і охоти не треба ніколи забувати тої нашої спільної, святої матері, котра особливо тепер тяжко стогне і знемагає під напором неприязних елементів!..

— Браво, браво! — закричали грубими голосами деякі старші паночки, котрим усе найліпше подобається така фраза, що найменше має значіння, а найбільше гучних слів.

— Ви знаєте, — говорив знов о. Ілія по хвилевій перерві, — як тяжкі часи прийшли тепер на нашу народність, як наші відвічні вороги ляхи і тепер працюють на загубу руськості (замітити треба факт, що всі наші патріоти в своїх промовах і письмах найчастіше уживають абстрактів: народність, руськість і т. д. замість конкретів. Що за високий, правдиво благородний полет мислі, котрий гірш усього боїться ткнути тої низької, обдертої дійсности!) і як удалося їм усілякими хитрощами підійти часть нашої молодіжі, що, забувши свої святі обов'язки, чепилася якихось пагубних, заграничних ідей і враз із ворогами працює над загладою руського імені!

— Е, молодики, недоварені студенти! — закричали деякі з паночків.

— Кождому по конві холодної води на голову! — гукнув один.

— Ого, перебула наша Русь не такі біди і тоту перебуде! — додав поважно найстарший, який тою фразою збував усе, чого не розумів і над чим не міг подумати.

— Так, — підхопив о. Ілія, — то золоте слово і свята правда! Але вам, вірним дітям нашої вітчини, треба старатися, що можі як можі, допомагати матері, допомагати тим, що воюють за її добро і славу, що поборюють її явних і скритих ворогів усякими способами!

— Так, так! — загули гості, хоч ніхто ще не міг угадати, куди націлився о. Ілія з таким вступом.

— Таким рицарем без страху та догани, таким борцем добрим за нашу Русь являється газета «Слово» та його світлий редактор. Отже, я вношу, аби при нинішній нагоді зробити складку для підпоможення того єдиного рицаря. Буде се мала лепта, але на добре діло ужита. Я першій жертвую на ту ціль 10 золотих, а хто схоче і своїм датком причинитися, най впише своє ім'я на сей лист паперу, а зараз завтра вишлемо складку і підписи до Львова.

— Браво, браво! — загули паночки і поперли о. Лілю до стола, де лежав уже лист паперу побіч бляшаної, в цвіти мальованої таци. На папері на самім версі було написано великими буквами: «Въ пользу редакціи «Слова» жертвы, собраныи отцом Иліею в Д... О. Ілія — 10 зл.». Під о. Ілією підписувалися інші, а на тацу почали сипатися гульдени та дрібняки. Всі ті гроші носили на собі сліди поту, немитих, важких, грубих рук, а не один такий папір, бачилось, досить у долоні здавити, аби покапала з нього гаряча людська кров, аби роздалися з нього стогнання та зітхання тисячів нещасних, замучених, що з тими гульденами та дрібняками по частці життя і серця свого уткнули в жменю паночикові. А завтра ті криваві, потом і сльозами напоєні гульдени та дрібняки підуть на руки «благородних» редакторів та «іздателів-патріотів», котрі своєю чергою порозкидають їх любенько по шинках, кавярнях і інших, не менше, як самі вони, «благородних» місцях!..

По сплаченню контрибуції у всіх гостей мов гора з плечей зсунулася. Паночики вернули до тарока, молодіж до танцю, старші дами до розмови про торішній сніг, — одним словом,

усе знов пішло звичайним ладом, а з хвилевого патріотичного пожару навіть іскорки, навіть попелу не лишилося...

Була дев'ята година зрана, коли скінчилася забава, а гості, дрімаючи та протираючи сонні очі, роз'їхалися. О. Ілія не лягав усю ніч ні на волосок, але його патріотизм не дозволяв йому й тепер заснути, поки не напише листу до пана редактора «Слова» і не відішле йому зібраних учора грошей. Він засукав рукави, протер очі, що непослушно раз у раз злипалися, розмахнув руками, аби надати їм більше сили, і, взявши за перо, почав писати лист. Але липли очі і рука відмовляла йому щораз голосніше послуху. Замість «Благородный» написав «Брагородный», а замість «Редакторъ» — «Ледакторъ», а побачивши нараз обі помилки, розлютився і роздер папір. В тій хвилі роздалося за дверми в сінях шуркання чобіт о підлогу — знак, що хтось із села прийшов до єгомостя.

— Хто там? — крикнув гнівно о. Ілія, маркітний, що «мара якась темлює тими хлопами тепер, коли у нього часу нема!»

Двері звільна отворилися, і несміло всунулася до світлиці бліда, вимарніла стать Максима.

— Слава Сусу Христу! — сказав він з низьким поклоном.

— А чого там? Чого тобі так рано? — запитав панотець.

— А, прошу єгомостя — жінка вмерла.

— Так? Ну, і що ж?

— Та я прийшов — що єгомость схотять, щоби грішне тіло поховати?..

— А, небоже, — відповів о. Ілія, встаючи, — та-бо вона несповідана вмерла! Що то за порядок?

— Та... якось так, прошу єгомостя, відвелося. Я сам... І тут піди і там, і сего доглянь і того допантруй, і коло слабої день і ніч...

— Е, горе́ми-терема, не було коли! А до коршми, і на торг, і всюди, то було коли, лиш до сповіді ні! А тепер, небоже, тринадцять паперків не мине тебе!

Максим пошкробався по голові і зачав проситися, відмовлятися, що-ді небіжка й так, слабуючи, виснила його до нитки, що не раз і на сіль не стає, що прийдеться й так зазичитися в жида на похорони.

— А мені що до того? — відрубав о. Ілія. — Про мене, зич, відки хочеш, — моє мусить бути!

Не знаю, чи в житті селянина, і так повнім нужди, приниження та деморалізуючих впливів, бувають хвилі тяжчі, більше понижаючі та деморалізуючі, як коли приходиться йому, з болем і жалем на душі в найбільшім нещастю, яким буває страта дорогої людини, торгуватися про похоронення її тіла, торгуватися, як за худобину, з чоловіком просвіченим,

котрий свою діяльність цінить, як йому забагнеться. Нема певного тарифу, який усталював би плату за церковні треби (приймаючи вже навіть те, що церковні треби мають бути плачені), а як і є, то селянинові незвісний. На людські чуття, що в серці селянина так само глибокі, як і в серцях просвічених людей, при таких торгах ваги не покладається. У тих людей, що самі проповідують відречення від розкошів світа, нема і краплини стиду витягати руку по послідній, кривавий гріш народа, витягати так різко, гордо, зухвало! І ще потому моралісти та паночки говорять та кричать про зіпсуття, здеморалізування та недостачу людської гідності в народі! Перестаньте, «благородні панове», уперед самі вбивати та здавлювати в тім народі кождий зарід, кожду іскру людської самостійності, характеру й думки, перестаньте деморалізувати його власними прикладами, власним життям та науками, пізнайте раз і в нім брата, рівного собі, пізнайте його життя й потреби, подайте йому щиру, не брудну та користолюбну руку, а побачите тоді, що народ наш не такий звір, яким його показуєте, і що коли хто завинив при його зіпсованню, то, певно, найбільше ви самі!

Довгий час тривав торг. О. Ілія лютився і кричав, що хлоп — то худоба, котра передусім потребує доброго бука, що кожде його слово — брехня і неправда і що хіба на огні признається до правди. Вкінці таки стало на його. Максимові духу нестало сперечатися з панотцем, і, зітхаючи, пристав на жадання о. Ілії. По відході Максима панотець тільки сплюнув і проворкотав:

— Тьфу, до чорта з хамами! Хвилі спокою чоловік не має!

І, облегшивши серце таким словом, засів о. Ілія знов до писання. Бесіда з Максимом і холодний поранок протверезили його. Прилагодив другий лист, і по хвилі намислу швидко забігало перо по папері, а лице о. Ілії роз'яснилося, просвітліло від припливу патріотичного чуття, котре в тій хвилі виливав на папір. Крізь хмари продерлося сонце і скісним, світляним стовпом лягло поперек світлиці, але до сидячого не доходило світло. У сусіднім покою чути було стук і шелест служниці, що запрятувала по вчорашній гостині, а крізь отворені двері бачив там о. Ілія тільки стоячий насупроти фортеп'ян з розкиданими на нім нотами.

А в хаті Максима в тім часі сумно, понуро, мов у гробі. Небіжку вже обмили і нарядили на лаві. Кілька старих баб тихо-тихо крутиться по хаті, прибираючи та порядкуючи, а Максим з заломаними руками, німий, блідий і згорблений, стоїть у ніг тої, що мала бути його товаришкою і помічницею в

недолі життя, а тепер стала тільки зайвим, важким тягарем. Ніхто не промовляє до нього, не потішає, не розраджує. Сам він стоїть у своїм горю, — хто знає, може, думає про те, відки тут узяти грошей на похорони? Звісно, прозаїчна душа!

Але гарячий, голосний патріотизм зі своїми великими абстрактами не бачить і не хоче бачити тої дрібної, щоденної прози!..

МОЛОДА РУСЬ

Приятелі мої, молоді, гарні, як весна, сердечні, як рідня! За тюремною кратою, серед холоду, вогкості та туги, під час темних, безсонних ночей стають передо мною ваші лиця, то в цвіті здоров'я та радості, то худі та виссані працею, недостатком та передчасною грижею. Дивлюся на ті дорогі лиця, і мою душу стиха наповняє, а в серці росте надія, що вам легше буде ступати тою дорогою, на яку ступили ми, перті спільною думкою та твердою вірою.

Не дивуюся зовсім, що між вами не бачу декотрих із моїх найдавніших знайомих, що були товаришами та приятелями моїх дитячих літ. Куди-то розбрелися вони? Якийсь страшний вир проглинув їх, і в моїх тюремних снах нема місця для потопленників. Так, вони потонули безповоротно в тім багні, яке хтось із нас так влучно назвав «рутенською безмисністю». Згадаю тільки одного з них, а вистарчить за всіх.

Було се восени 1875 р., коли, прибувши перший раз до Львова, повен маломісточкових фантазій та маломісточкової чутливості, я, не довго гаючися, вибрався повідвідувати своїх знайомих, що вчасніше поприбували до Львова і жили тут довший час. Був між ними також Михайло, мій шкільний товариш іще з нормальних шкіл у Дрогобичі. Він був так само, як і я, селянський син. У школі довгий час сиділи ми поруч себе, помагали один одному в науці, ходили день у день оба по вулицях, — одним словом, були ми оба приятелями, наскільки се слово можна приложити до таких дітваків, якими були ми тоді. Але вже минуло вісім літ, як я не бачив Михася. За підмогою якогось духовного свояка він дістався до бурси «Народного дому» у Львові і ходив тепер до восьмого класу німецької гімназії, стративши один рік задля слабості.

Ще тоді, коли малими хлопцями ми сиділи поруч на шкільній лаві, я завважив деякі признаки вдачі Михася, і, може, власне вони так сильно тягли мене до нього. В його укладі, голосі та рухах пробивалася попереду усього якась жіноча м'якість та лагідність. Враження тої м'якості, того солодкого, трохи притишеного голосу, того щирого, ніколи не занадто голосного сміху пережило в моїй душі цілу гору вражінь, назбираних протягом вісьмох літ, і ще й досі згадка про Михася нерозривно лучилася зі згадкою тих основних прикмет його темпераменту. Ніколи я не міг уявити собі його розпаленого чимось, кричучого, балакучого, неспокійного, що кидається на всі боки, і загалом ніяким способом я не міг приложити до нього тих прикмет, якими, на щастя чи на нещастя, так щедро обдарувала мене природа. Але такий протяг часу, як 8 літ, у супроводі інших, не менше важних чинників, таких, як шкільна наука, життя в бурсі і т. і., мусили неминуче викликати деякі зміни в успособленню Михася, мусили в певнім напрямі розвинути його характер, виробити поняття, вилити в певну форму його темперамент і могли таким способом зробити з нього зовсім нового для мене чоловіка, якого повільного та незначного розвою я не міг слідити. І ось надавалася мені добра нагода пізнати всі здобутки тих різнородних впливів на душу та тіло мойого приятеля і при тім відмежувати докладно новоутворені верстви від первісного ґрунту. Тому легко зрозуміти ту нетерпеливість, з якою я дожидав стрічі з Михасем.

Було се якось у неділю перед полуднем, коли я перший раз побачив його у Львові, як із кількома шкільними товаришами йшов вулицею до «Народного дому». Я пізнав його відразу. Дивна річ, Михась із зверхнього вигляду не змінився майже ані на крихту. Те саме круглясте, гладке, майже дитяче лице, ті самі очі матові, трохи вогкі, що визирали немов із-за мли, той сам тихий усміх, той сам лагідний голос, ті самі рухи, повільні, м'які, жіночі. У всіх подробицях я пізнавав давнього Михася, хоч той, що йшов тепер обік мене, був уже не дитиною, але дорослим юнаком, з претенсією до дозрілості, інтелігенції і, хто знає, може, навіть до переконань.

І Михась пізнав мене також від першого разу і, всміхаючися, подав мені руку. Ми привіталися.

— Як же тобі тут ведеться? Як живеш? — запитав я.

— Добре, добре! От як то в нас у бурсі, — відповів Михась, киваючи головою.— Ще ліпше було би, якби вікт був ліпший.

— А певно! — підхопив я. — Тут у вас у бурсі мусить бути непогано. Так багато молодих людей, товаришів, приятелів... весело, нема що й мовити.

Бурсаки, що йшли з Михасем, глянули по собі і почали

сміятися якось гірко, хоч я й не зрозумів, чого властиво.

І Михась усміхнувся якось дивно.

— Ну, аби так дуже весело, сього не скажу, але все — от собі! А втім, ходи з нами, побачиш сам нашу бурсу. Тільки те зле, що як прийде обід, то таке штуркання, такі бійки!.. Один рветься перед другим... навіть з'їсти спокійно не можна.

— А як же там ваша гімназія? Професорів мусите мати добрих, розуміється?

— Та чому би ні, — відповів Михась якось нерадо. — Професори ввійдуть... Аби так багато вимагали, то ні. Навчиться чоловік лекції напам'ять слово в слово, та й по всьому. Тільки біда, що як не раз їсти хочеться, то й наука не йде до голови.

— Та чому ж у вас так мало їсти дають? — запитав я, здивований і немило враженій тими повторюваннями в словах Михася про їду, обіди та голод. Притім я поглянув уважніше на його лице та на лиця його товаришів і ще більше почув здивування, не знайшовши на тих рум'яних, здорових, навіть трохи надутих лицях ані слідів якогось недостатку або голоду.

— А ти думаєш собі, що нас годують? — скрикнув трохи живішим голосом Михась, облизуючи губи. — Та годувати годують, але лише стільки, аби чоловік не вмер із голоду. А до того ще день у день церковний спів, — то чоловік викричиться і вже голодний.

І знов «голод», «голодний», «годують»! Боже, і що ж нарешті се все значить? Чи сей чоловік не має ні про що цікавіше, ні про що ближче серцю згадувати, як про їду? Ся думка поневолі шибнула в моїй голові. Я почув щось немов глухий біль розчарування. — Та ні-бо? Спробую ще з іншої бочки,—подумав я собі і випалив на хибив-трафив:

— А чув я, що у вас тут якісь борби, якісь спори... Що се таке? Скажи мені на розум!

— Борби? — відповів зачудований Михась. — А то які? Е, — додав, хвилину подумавши, — се ти, певно, говориш про тих українчиків, що ми з ними мали перепалки?

— Про них або не про них, — відповів я, — бо не знаю нічого докладно.

— Та що тут говорити, — якось нерадо відповів Михась.— Завелися у нас у бурсі деякі українчики. Небагато їх було, всього чотири, не більше. Небагато й ми сперечалися з ними, бо й пощо? Їх не переробиш. То ми попросту поскаржилися господинові надзирателеві, той доніс до Управляющого совіта, ну, і наших «парібків» вигнали на чотири вітри.

— Вигнали! — скрикнув я, здивований такою несподіванкою. — За що ж вигнали?

— За українофільство,— відповів Михась таким певним та спокійним голосом, як коли би сказав таку річ, що розуміється сама собою; як коли б українофільство був якийсь такий тяжкий злочин, за який іще найменша кара — вигнання з бурси на чотири вітри. Ми в Дрогобичі кінчили гімназію і ні про який такий злочин не чували.

— За українофільство! — скрикнув я, удаючи, що не розумію нічого. — А що ж се таке — українофільство?

— То ти сего не знаєш? — запитав Михась тоном явної вищості. — Так і видно, що приходиш із якогось китайського закутка! Українофільство, небоже, се така хороба, що заражені нею люди забувають говорити по-людськи, а починають «базікати», се значить ніби говорити по-хлопськи, але м'ягенько, і се називають «наським українським язиком».

— Ну, але що ж у тім такого злого, що за те із бурси виганяють? — запитав я.

— А вже ж мусить бути щось зле, — відповів Михась, трохи заклопотаний моїм питанням, — коли їх вигнали. У нас їх було чотири, то з ними ціла гета була. Вся бурса на кождім кроці кричала за ними: «Парібки! Базіканнячко!» А що збитків робили їм раз у раз, то не раз аж тріскали було зо сміху. Але все те було би ще нічого. Та ось раз господин надзиратель зловив одного з них, як читав якогось Шевченка. Зараз у всіх чотирьох зроблено ревізії і познаходжено у них такі страшні та безбожні книжки, що господин надзиратель навіть показати нам їх не хотів. І за те їх зараз прогнали.

Слухаючи сього оповідання, я ії вухам своїм вірити не хотів. Як то, то так низько стоїть тут іще почуття народної свідомості! Ми в Дрогобичі кінчили гімназію, та не знали ніяких заборон. Многі з нас попрочитували все, що було доступне з Шевченка, Основ'яненка, Куліша, Костомарова та інших українських письменників, і нікому зі шкільних учителів і на думку не приходило робити за те якісь нагінки на учеників. Яке ж виховання мусить бути тут, які надзирателі, які провідники тої молодежі, коли вважають відповідним держати ії в такій дитячій невідомості, а ще до того так деморалізувати ії дитячі чуття!

Тимчасом ми ввійшли вже до будинку «Народного дому» і через тісне, брудне та старими паками та бочками завалене подвір'я пішли на коридор, де, власне, з книжками в руках купками ходили бурсаки. Здалека вже чути було глухий гук, що виходив немов із величезного вулія; се будучі «підпори Русі» тарабанили латинські кон'югації, толкования з Лівія, або продиктовані паном професором пояснення до «Hermann und Dorothea». Та, невважаючи на таке наукове заняття, на всіх тих лицях, надутих, знеохочених та поважних, виступав вираз

сердечної глупоти, безмисності та тупої впертості; так і видно було, що та наука для них мука, панщина, видумана тільки на те, аби давати їм зовсім не потрібну роботу.

Та коли ми ввійшли поміж них, сцена змінилася трохи. Більша часть бурсаків відірвала очі від книжок і почала придивлятися мені. Невеликий гурток Михасевих товаришів обступив нас, слухав нашої розмови, а дехто з них додавав деколи свої уваги або вибухав голосним сміхом. Не тямлю вже, про що ми розмовляли з Михасем, стоячи біля вікна. У мене під пахвою була книжка Дарвіна «Про походження родів», недавно перед тим видана в польськім перекладі.

Заговорившися, я положив книжку на примурок. По хвилі почув я за собою голосний окрик:

— Тьфу!

Обертаюся, здивований, і бачу, як один зі старших бурсаків розгорнув мою книжку і, побачивши її титул, зараз дав вираз свойому обуренню. В тій хвилі кілька інших заглянули також до книжки, одні з виразом цікавості, інші з огидою або острахом.

— Що ти, що ти? — звернулися вони до Михася. — Як ти смієш приставати з таким чоловіком?

— Та се якийсь безбожник!—гукнуло довкола мене кілька голосів.

— Дарвініст!

— Нігіліст!

— Anathema sit! [1] — побожно складаючи руки на груди, з журливим виразом на лиці сказав той бурсак, що перший заглянув до книжки, і віддалився.

Голоси обурення та не дуже приємні уваги розлягалися в повітрі і, мов бомби, сипалися на мою голову. На цілім коридорі і, мов бомби, сипалися на мою голову. На цілім коридорі зчинився великий гамір та гук, почулися свистання, немовби цілій бурсі грозила якась страшна небезпека. Серед тої наглої та несподіваної хуртовини я стояв, як осуджений, не знаючи, що почати. З заклопотаним виразом я глянув на Михася, але він відступив від мене, лице його трохи поблідло, хоч усе ще всміхалося якось машинально та несвідомо. І кілька малих бурсаків прибігло з другого кінця коридора, аби побачити страшного дарвініста, а надивившися на мене, перехрестилися і пішли назад до своїх кутів. У мене крутилося в голові, і з дива я не міг сказати ані слова.

Та поки ще я здужав прийти до себе, стався інший, не менше дивний припадок. Крик на коридорі викликав із канцеляції господина надзирателя. Господин надзиратель, чоловік низь-

[1] [Хай буде проклятий!]

кий, грубий, чорновидий, зі скляними, тупо спокійними очима і з лицем напівмонгольським, напівмавпячим, в одній хвилі своєю появою кинув загальний перестрах на бурсаків.

Усі затихли, а найзавзятіші крикуни стояли тепер покірно, мов телята.

— Что ж такое? — поважно та енергічно промовив господин надзиратель. — Ліновствуєте собі?

Гробова мовчанка на цілім коридорі.

— Ну, ну, не ліновствуйте! — озвався надзиратель, видимо вдоволений тою німою покорою свойого молодого стада. — Не ліновствуйте! — Нині ради празника на обід будет колбаса.

І сказавши се, вернув назад до свойого sanctissimum[1].

— Гурра, многая літа, гурра! — закричали врадувані бурсаки. — Колбаса, колбаса на обід!

Мов буря, полетіла радісна вість по всім коридорі. Залюбки повторяли її всі, почавши від великих восьмикласників аж до малих колодачиків, що по кутах тарабанили: alauda, alaudae, alauda»[2]. І, не чекаючи вже довше, юрбою кинулися всі вниз, де була їдальня бурси, аби прибути туди якнайскорше і урвати якнайбільший шматок. З іншими побіг також Михась, рад, очевидно, що позбувся мойого товариства. Магічне слово «колбаса» доконало в одній хвилі величезного перевороту в настрою тих многонадійних юнаків.

Лишившися сам на коридорі, я поневолі почав міркувати, відки в тих молодих людей, на вид зовсім не зморених голодом, береться такий звірячий апетит? Розуміється, я не міг доміркуватися нічого. «Колбаса, колбаса на обід!» — ті слова раз у раз лунали в моїй душі та мішалися з моїми думками. І та «колбаса» до сього дня нерозривно зрослася в моїй пам'яті з поняттям «молодої, бурсацької Русі».

Від тої першої стрічі я вже ніколи не бачився з Михасем, і, правду кажучи, навіть відійшла мені охота бачитися з ним. Аж по кількох роках, коли у Львові почалися арештування за соціалізм і коли я за підозріння в тім же злочині попав під суд, перед судовою розправою, переглядаючи папери, нагромаджені вступним слідством, я між іншими знайшов також неведичке донесення, в котрім було сказано, що я ще восени 1875 р. «пробував автора того донесення та інших бурсаків намовляти до революційних конспірацій і згадував при них про Дарвіна». Під тим донесенням був підпис: «Михайло З., слухач св. теології».

---

1 [Святилище].
2 [Орел, орла, орел].

ЗВИЧАЙНИЙ ЧОЛОВІК

— А, як ся маєте, пане Маріане?

— Спасибі, спасибі! Увіде. А ви як?

Пан Маріан, із яким власне я вітався по досить довгім небаченню, був від кількох літ моїм, хоч не дуже близько, знайомим. Я пізнався з ним у гірськім селі Л., де він проводив вакації у свойого брата, що мав там власний дім і, як письменний чоловік, робив службу громадського писаря. Пробувачи кілька неділь у Л., малолюднім гірськім селі, я був майже змушений познайомитися з паном Маріаном, як із одним із небагатьох інтелігентних людей у цілій околиці, з якими чоловік, що не мусить день у день займатися фізичною селянською працею, міг поговорити, проходитися або заграти партію преферанса. А що я власне тоді вступав у той період життя, коли наклін до обсервування людей, до в'язання їх мови та поступків із їх думками, характером та темпераментом починає найсильніше розвиватися, тож не диво, що моя увага звернулася також на пана Маріана.

Він належав до тих людей, яких буденна поверхова класифікація називає «звичайними». Ні одіжжю, ні голосом, ні зверхнім виглядом, ні привичками — нічим взагалі сей чоловік не вирізнювався з-посеред маси тих людей, яких видаємо, з якими розмовляємо та ведемо різні діла день у день і по котрих у нашій пам'яті лишається зовсім неясне, сіре, безбарвне враження. Тому-то й звикли ми висловляти те враження такими словами, що, хоч ніби зовсім зрозумілі, мають якнайменше значіння, і мовимо:

— Та що, звичайний собі чоловік.

І мені також зразу ані в голову не прийшло розбирати по-

няття «звичайного чоловіка», так сильно зрослося воно в мене з певною групою неясних вражінь. І пана Маріана, зараз по першій розмові з ним, я зовсім несвідомо втягнув до тої самої рубрики, — така млява, нецікава та банальна була та розмова. Аж один зовсім не особливий, та не зовсім щоденний припадок, якого я був свідком, здер відразу заслону з моїх очей і спонукав мене уважніше роздивляти ту масу незначних фактів, яку обіймаємо назвою «звичайні річі». Сей випадок був ось який.

Раз якось вечором, ідучи вулицею здовж села, я проходив попри хату, в якій жили Маріан та його брат. Вона стояла коло самої дороги, відграничена від неї глибоким ровом, через який провадив місток із смерекових кругляків. Перед входом стояли дві старі косматі верби, що майже зовсім закривали вбогу, малу хатину, нічим не відмінну від інших сільських хат. Із тої хатини долітали до мойого слуху уривані, дуже голосно та сердито вимовлювані слова:

— А коли ж бо мені належиться! — чути було голос Маріана.

— А коли ж бо я не маю! — відповів його брат.

— А мені що до того? Я мушу мати та й годі!

Брат мовчав.

— Продай корову! Адже маєш їх дві, — мовив Маріан.

— Але ж, чоловіче, чим же я буду жити взимі! Стілько мойого всего достатку.

— О, так, ти собі тут будеш уживати, а я там, у Львові, гину з голоду.

— Уживати! — підхопив брат Маріана, немов під вражінням болючого удару. — Уживати...

Затих на хвилю, а потім додав:

— Нехай тобі того бог не пам'ятає! Аби тобі ніколи не довелося уживати так, як я уживаю!

— Е, ти вже в почуття лізеш, бога покликаєш! Але ні, братку, не здуриш фарбованими лисами! Знаємося на тім.

Сухий, наружливий сміх Маріана доніссся до мойого слуху. Я пішов, не бажаючи далі слухати тої прикрої розмови. Хоч ледве від кількох день знав я Маріана, серце якось болюче стиснулося в мене, і я почув щось ніби гірке розчарування.

— Гм, а той чоловік видавався таким лагідним, спокійним, тихим, — а воно от що! Дивна річ.

Коли другого дня я зустрівся з Маріаном, він знов був, як звичайно, чемний, лагідний, згідливий, звичайний чоловік. Але тепер уже мені було занадто мало сього означення. Мій ум, подразнений учорашньою сценою, працював, порівнював, розбирав кожде слово, кождий рух Маріана і загадка «звичайного чоловіка» помалу почала вияснятися мені.

Поперед усього я завважив, що всі так природні на селі

серед інтелігентних людей розмови про політику, літературу або наукові питання дуже нудили Маріана. Він слухав їх мовчки, з самої чемності, а скоро тільки трапилася нагода, зараз відходив. Далі завважив я, що до карт, а особливо до газардових ігор мав Маріан дуже велику охоту і що при картах з ідеальним супокоєм і без знаку втоми міг просидіти цілу ніч. Я завважив, що при зеленім столику лице його оживлялося і в нього являвся дар мови, не звичайної товариської, але тої уриваної та конвенціональної, картярської. Коли в звичайній розмові він був дуже маломовний, за зеленим столиком Маріан оживав, хоч ані лице, ані голос його не зраджував внутрішньої гарячки; зраджував її тільки незвичайний блиск невеликих сірих очей і мимовільні, несвідомі рухи рук, що від часу до часу стискалися в кулаки, немов хапаючи щось. Не раз, стоячи за кріслом Маріана і придивляючися тим несвідомим рухам його рук, я задавав собі питання:

— Який же то огонь горить у нутрі того чоловіка?

Пізніші події та спостереження дали мені відповідь на се питання.

— Як же вам ведеться у Львові? — запитав я його раз у ході розмови.

— Увіде, — відповів він. — Остатнього року мав я дві добрі лекції, — можна було вижити сяк-так.

— Ну, а брат допомагає вам дещо?

— А мусить, — відповів він. — Щоправда, за кождим разом крутиться і в'ється, що не має відки, але все те пусті вимівки. Я не дам заблахманити собі очей.

— Ну, а може, справді не має відки?—закинув я. — Бодай ізбоку не видно нічого. Хатина мізерна, поля мало, одежа на нім неабияка там...

— Е, що мене то обходить!— з лагідним усміхом відповів Маріан. — Адже ж він тут писар на три громади, може з хлопів дерти, скільки влізе, а мені там ні з кого нічого вдерти.

Мені зробилося якось холодно, коли я почув такі терпкі слова, сказані з таким супокоєм, з такою майже дитячою байдужістю, немовби «дерти» в поняттю Маріана було щось так природне та конечне, як дихати або їсти.

— Ну, — відказав я, — скілько мені здається, з тутешніх хлопів небогато й дерти можна. Всі тут такі вбогі та нужденні, що аж страх.

— То так тілько здається, — відповів спокійно Маріан. — А втім, не бійтеся, — додав з усміхом, — хто хоче вдерти, той і з голої липи лика вдре.

І він при сих словах, як при добрім жарті, розсміявся голосно, що в нього рідко траплялося.

Іншим разом ми зговорилися якось про львівських товаришів Маріана, з яких деякі були знайомі також мені з давніших літ. Я забув сказати з самого початку, що Маріан так само, як і я тоді, був слухачем Львівського університету.

— Знаєте припадком пана М.? — запитав я Маріана.

— О, чому би ні! Ще досі винен мені п'ять ринських. Треба буде допильнувати його, скоро приїде, аби віддав, бо він, знаєте, до брання скорий, а до віддавання звичайно нема його дома.

— Не знаю, чи нема там у Львові мойого товариша Антона К. Давно я бачився з ним, а рад би побачити його тепер.

— То студент філософії, Антін К.? — запитав Маріан.

— Так, той сам.

— О, знаю його також. І сей від півтора року винен мені також 10 ринських. Ховається передо мною. Я вже й рукою махнув на свій довг.

Я питав його за чергою ще про кількох товаришів, і показувалося, що Маріан знав майже кождого з них, і що майже кождий із них був йому щось винен, — сей 10, той 5, той менше ринських, аж до кількадесятьох крейцарів.

— Що ж то, — запитав я здивований, — то ви хіба займаєтеся випозичуванням грошей?

— А так, потроха, коли трафиться. Розуміється, на добрий процент, бо студенти — то все непевні довжники.

Мені знов зробилося холодно. Я перервав розмову, хоч знав, що і в тім, що чув від Маріана, не було нічого незвичайного і що майже в кождій гімназії бувають ученики, що потихенько займаються випозичуванням грошей, чи то зароблених лекціями, чи одержаних від родичів, товаришам, розуміється, на добрий процент.

От так помалу мені вияснювалася загадка вдачі Маріана. Мене перестав разити контраст між його молодим віком і тим спокійним цинізмом, із яким він виконував свої вчинки, та так виразна вже в нього febris aurea [1], що проявлялася в кождім його слові та руху. Чим стане колись сей чоловік, коли та жадоба зисків і золота опанує весь його мозок і розвинеться в цілій повноті? Се питання насувалося мені не раз, коли я згадував Маріана.

Та аж коли скінчилися вакації і ми з Маріаном вернули до Львова, мав я нагоду наочно бачити, до якої міри сильна була в нім та гарячка. Цілими днями він бігав по місті, чи то з лекції на лекцію, чи то ловлячи своїх довжників. Можна було здибати його на найрізніших вулицях, і все в поспіху, як ішов кудись

[1] [Золота гарячка].

з напруженим зором, немов бажаючи зайти на умовлену хвилю і немовби від його приходу залежали бог зна які важні справи.

— Що чувати, пане Маріане?

— Добре! добре! Тілько вибачайте, не маю часу.

— Куди ж так спішно? Що вас гонить?

— Прощавайте! Прощавайте! Мушу поспішати.

Оскільки я міг завважити, школа та шкільні заняття не цікавили його зовсім. Чи вчащав на університет, на який був записаний, сього я не міг знати. За весь час моєї знайомості з ним не чув я від нього ані одної згадки про школу, професорів або науку. Раз у раз занятий був грошевими справами або лекціями. Говорив іноді, що якби тільки трапилася йому лекція на селі, поїде туди, а потім пристане до війська.

Отак минуло кілька місяців. Десь серед зими я перестав стрічатися з Маріаном. Питаю його товаришів: від місяця вже не бачили його в університеті. Питаю в його помешканню: від місяця вибрався і, мабуть, виїхав кудись. Куди? — ніхто не знав сказати. Минуло пару тижнів, і я вже почав забувати про Маріана, коли здибався з одним студентом університету, також знайомим Маріана, що якийсь час разом із ним жив у одній кватирі.

— А знаєш, яку штуку встругнув наш Маріанко?

— Ну, яку? Не знаю нічого.

— То ще раз хлопак! Спекулянт, яких мало.

— Але ж говори, що таке!

— Прийшов до мене лист від одного знайомого з села. Пише, що такий а такий обиватель [1] пошукує домашнього вчителя для двох синів, чи то студента університету, чи хоч би ученика гімназії, але тільки відличного. Умови прекрасні: ціле вдержання і 400 ринських річно, не числячи надзвичайних дарунків. Мене якось не було дома, а мій Маріанко розпечатав лист, прочитав і зараз же написав лист до обивателя, приняв умови, післав свідоцтва, а по кількох днях, одержавши запросини, махнув на село. Я навіть не знав ні про що, не одержавши адресованого до мене письма. Аж учора той сам знайомий пише мені, запитуючи, чому я не поїхав сам, але дав таке корисне місце іншому, хоч, — додає, — з нього там усі дуже задоволені. Правда, порядний товариш!

Від того часу минуло два роки. Я не чув нічого більше про Маріана, та за різними життєвими клопотами та турботами зовсім перестав цікавитися тим молодим спекулянтом. Аж недавно

[1] В галицько-польськім язиці те саме, що в українсько-російськім: поміщик.

припадком я здибався з ним у кав'ярні, де мало місце привітання, наведене в початку оцього оповідання.

Маріан за ті два роки значно відмінився, вирос і змужнів, а його лице покрилося темноватою, майже олов'яною барвою, що визначає людей, яких ум раз у раз займає якась idée fixe [1] і які для неї готові посвятити все. Кожний рух, кожде слово Маріана свідчило про те, що се в нього вже не гарячка, а постійна, вироблена й уставлена прикмета характеру.

Хвилю оба ми мовчали, а потім я почав розпитувати його, як йому поводилося.

— Добре, — відповів з виразом цілковитої певності себе. — Місце маю дуже добре, їда порядна, а крім річних 400 ринських, іще різні обривки. Чоловік запомігся троха.

При сих словах він засміявся тихим, горляним сміхом.

Я зирнув на нього уважніше, і справді він виглядав добре, одежа на нім була елегантна і з досить дорогої матерії. Все на нім свідчило про життя в достатку та в вигоді.

— Ну, а богато заощадили? — запитав я жартуючи.

— Богато не богато, а все-таки зо дві тисячі. Гроші складаю в касі ощадності, хоч то бестійство — процент малий. До війська мене не приняли, тому хочу записатися до торговельної школи. Сею дорогою надіюся скоріше добитися чогось, ніж університетськими студіями.

— А що ж ваш брат? Як йому поводиться? — запитав я.

— А чорт його знає! — відповів Маріан, раптом впадаючи в сердитий тон. — Не навідуюся до нього вже від двох літ, та й він до мене не писав нічого. Останній раз я написав йому письмо, жадаючи своєї пайки нашої батьківщини, але не одержав від нього ніякої відповіді. Мусить чоловік давати собі раду в життю, як може, але своєї частки я йому таки не дарую.

При сих словах він знов засміявся сухим, горляним сміхом, немов лихвар, певний того, що його «кавалок» не пропаде.

Ми розсталися.

«Бестійство», «процент», «не дарую», «обривки» та «тисячі» — оці слова бриніли мені в голові по моїм розстанню з Маріаном. Се «звичайний собі» чоловік, то, значить, таких людей у нас багато вже серед молодого інтелігентного покоління. У них тільки й думки, тільки й мрії — добитися чогось, не дарувати, а то й урвати. І що то буде, коли вони доростуть, розвинуться, діб'ються сили? Чи вистане цілої нашої «святої Русі» на відповідні «кавалки» та «обривки» для них? Холодна тривога на хвилю проняла мене при думці про будучність. Але зараз же прийшла й розвага, що се — конечна фаза суспільного розвою, яку зуспільна праця духа може повернути на добро. Розуміється, у таких людей, як Маріан, само собою навіть не виникне в душі питання про загальне добро, про працю для люду та службу для поліпшення його долі. Сама думка про такі ідеї в їх очах — дитинство, смішне та неприличне для розумного чоловіка. Але се тільки одна переходова фаза в розвою суспільності, за якою сила духа та ідей, гуманності та братолюбія мусить узяти своє.

[1] [Нав'язлива думка, ідея].

ЗНЕОХОЧЕНИЙ

— Ах! Пане Денисе, пане Денисе, — який же то пан легкомисний!

— Ах! Панно Рузю, панно Рузю, — яка ж то пані ласкава! Я думав, що пані назве мене щонайменше розбійником або шибеником, а то тільки легкомисним.

Пан Денис, молодий 28-літній мужчина з правильним, хоч цілком мертвим і безкровним лицем, сидів, простягши ноги, на софі і, говорячи, передразнював тонкий голосок панни Рузі.

— Смійтеся, смійтеся, — відповіла панна, гамуючи в собі неприємне чуття і силуючися говорити веселим тоном,—але все то зле, що ви сидите тут, на селі, з заложеними руками, коли тимчасом у місті ви могли би легко дістати посаду. Велика річ була поїхати до Львова, представитися, де треба було, та й уже! А ви вдодатку ще таке подання виписали, що хіба...

Вона перервала, немов шукаючи в пам'яті відповідного слова.

— Що хіба? Хіба безумному прийшло би щось подібне до голови? Адже ж се пані хотіли сказати? — відповів пан Денис, вдивляючися в неї з безтурботним, майже вповні ідіотичним супокоєм.

— Не те, не те, — відповіла панна Рузя з притиском, і рум'янець гніву облив її гарне лице. — Щось подібне міг написати тілько... тілько руський літерат!

— А, браво! Сей дотеп удався пані! — відповів пан Денис.— Але одно тілько дивує мене, що пані такі раді позбутися мене. Чому? Чи ж я не стараюся бавити вас, як умію і як можу?

— Ах, який шармант! — іронічно скрикнула панна Рузя. — Сотворений на те, аби забавляти попадянок. Ви, певно, на те

університет кінчили, аби вправитися в штуці бавлення панночок?

Пан Денис на се не відповів нічого, тільки простягнувся ще дужче на софі, зітхнув і сказав по довшій мовчанці:

— Е, до чого се все? Якось-то буде.

— Так, так, якось-то буде, — відповіла панна Рузя.—Чекайте тілько, аж бог із неба спустить вам посаду, а тоді — ну, тоді, певно, якось-то буде.

В тій хвилі покликано панну Рузю до другого покою. Пан Денис лишився сам, позіхнув, простягся ще вигідніше на софі і взяв у руку якусь книжку. Пробував читати, але се знудило його незабаром. Положив книжку на столі і буркнув під носом:

— Ну, зробив би я дурницю, якби оженився з сею. Мав би я проповідника в спідниці, і то неабиякого. І денєг, братчику, денєг батько не дасть! Фурда! Не здуриш!

Усміхнувся або радше вишкірив почорнілі зуби, з яких двох наперед зовсім не ставало. Той усміх надав його лицю якийсь відразливий вираз, виявив над сподівання ясно ту труп'ячу мертвоту, що була його визначною прикметою.

— Ну, і прошу кого, — міркував далі, — вона вважає тепер наше діло зовсім довершеним. Чує себе вже жінкою «руського літерата». Е, панно Рузю, може, то ще завчасно? Може, «руський літерат» варт чогось ліпшого! Тілько що чорт його знає, як то чоловікові ніщо та й ніщо не щастить! Чи якесь лихо надало? Спробую ще завтра на празнику, може, поведеться з котрою з сусідніх панночок... Може, з котрою панною Кричевичівною або з панною Верещевичівною... Правда, панни не особливі, — але денькі, братчику, денькі — ось що головна річ! Побачимо.

І з тою постановою пан Денис перестав міркувати, простягся ще вигідніше на софі і запав у пообідній сон.

Пан Денис — се один із найцікавіших типів теперішньої руської суспільності. Людей того типу «руське товариство» називає звичайно «шармантами», «дотепними», «забавними», — хоч по правді ніхто не вмів би сказати докладно, що властиво в них таке забавне і чи їх дотепи справді дотепні. Їх талант — розводити широкі теревені, підпускати паннам старі комплименти, оповідати цілими годинами невинним попадянкам смішні анекдоти або історії власних чи чужих любовних приключок та «своїх перших найдорожчих» — талант заливати всіх присутніх потопою слів, від яких нікому не буває ні тепло, ні холодно. Той предивний, спеціально рутенський талант доводить їх іноді до того, що починають пробувати своїх сил у письменстві, розпочинають на великий розмір закроєні повісті і звичайно тратять терпеливість уже по першім розділі.

А як виробляються такі типи? Для прикладу оповім історію пана Дениса, з яким довелося мені жити на одній квартирі протягом кількох місяців 1876 р.

Син заможного пароха одного підгірського села, він виріс у звичайнім для священичих домів достатку, в якім не чується ніколи властивого недостатку. Особливо любила його мати, яка ніколи не могла нічого відмовити йому. Ще в нормальних школах він осиротів по матері, і разом із її смертю перестало плисти те джерело любові та доброї волі, що при його вроджених здібностях могло зробити його визначним чоловіком. Кінчив гімназію, також не знаючи недостатку, бо мав раз у раз запомогу від вітця, який рад був, що син його вчиться добре і переходить правильно з класу до класу, так що для нього не треба було платити домашнього вчителя. У вищих класах гімназії він навіть заробляв дещо, підучуючи молодших та менше здібних учеників, але вже в тім часі, може, під впливом закоріненої традиції наших священичих домів, у нього зародилася охота до гри в карти, і він не раз цілі ночі просиджував за тою грою чи то з товаришами, чи з постороннімн любителями тої гри. Ся пристрасть, особливо в сьомім та восьмім класі, опанувала його так, що він почав занедбуватися в науках і остаточно ледве з бідою здав матуру. Університетське життя у Львові дало йому більше свободи і разом з тим більшу запомогу від вітця. Наївшися трохи страху перед матурою, він дав собі слово пильнувати університетських студій і подавити в собі пристрасть до карт. У перших роках се йшло сяк-так. Університетські виклади не дуже зацікавили його, але більше притягла його до себе праця товаришів у історичній семінарії, що велася тоді з великим запалом у кружку молодих істориків під проводом професора Ліске. Молодий Денис досить пильно вчащав на засідання тої семінарії, взяв навіть тему для історичної праці, але до праці самої не міг та й не міг взятися. Пристрасть до карт, якийсь час придавлена, вернула знов, коли знайшлася відповідна компанія серед університетських товаришів, і Денис знов почав цілі ночі проводити за картами, а вдень звичайно мусив спати аж до полудня і, не маючи над собою ніякого примусу, зовсім занедбав університетські лекції. Вільний час по полудні він проводив звичайно в кавярнях за читанням газет, а іноді, коли в ньому рушилася совість, брав до рук якусь історичну книжку, визначену з університетської бібліотеки, і починав читати. Під впливом сеї лектури він написав свою першу повість, що була поміщена в студентськім часописі «Друг» і відразу здобула йому в руських інтелігентних кружках назву «руського літерата». На вакації не їздив ніколи додому, де не було для нього ніякого товариства,

крім вітця, раз у раз занятого господарством; зате їхав звичайно до якогось товариша, в якого родичів були панни, сестри або своячки, або й замужні женщини, і в їх товаристві проводив безтурботні дні, забавляючи нічим важним не занятих женщин звичайними пустими розмовами. Не кінчачи університету, хоч записувався на виклади рік за роком, він з часом привик до того, що проводив більшу часть року на провінції, переїздячи з одного села до другого, з одного повіту до другого, гостячи звичайно в домах знайомих або й незнайомих священиків. Таке життя в вічній гостині, без заняття, без думки про завтра, без живішого зацікавлення чим-будь на світі, подобалося йому, він привикав до нього чимраз більше, робився справді байдужим до всього, на позір спокійним, не перестаючи при тім раз у раз балакати та сміятися.

Таке життя без діяльності, без думки та без боротьби в віці, коли діяльність, думка й боротьба бувають необхідні для чоловіка, життя вічного гостя, вічного дармоїда дорешти підкопало зав'язки характеру, мужеської волі та сили в душі Дениса.

— Я такий лагідний! — говорив він звичайно сам про себе, вважаючи лагідністю власне той свій брак усякої енергії та власної волі. Не раз будилися в його душі якісь забаганки, але вони бували звичайно фантастичні, неясні та непостійні. Поїхати кудись, знайти щось, здибати когось... Про те, аби зробити щось, пан Денис звичайно не думав. Щоправда, в вільних хвилях він зачав писати другу повість із суспільного життя, але, не обдумавши докладно плану, не міг ніколи рішитися, куди й зачим попровадити свойого героя та до чого, нарешті, довести його. Повість так і лишалася недокінчена.

Доживши таким способом до 28 року життя, пан Денис, хоч звичайно здоров і сильно збудований, дійшов до того, що його лице зробилося зовсім мертвецьке, без виразу, а його життя зовсім пусте. Остатнім висилком слабої волі він забажав оженитися. Небагато думаючи, він поїхав до одного сільського священика, з яким був дуже мало знайомий і в якого була молода дочка, що якось-то на празнику в сусідськім домі чи, може, на вечорку у Львові подобалася йому задля своєї живості та веселості, що притягла до себе відразу його слабу волю. Се була та панна Рузя, якої розмову з паном Денисом подано на вступі сього оповідання. Пан Денис приїхав до дому її родичів непрошений і, не просячи в них ніякого дозволу, своїм звичаєм розгостився на пару місяців. Руські священики, особливо такі, що мають дочок на відданню, привикли до відвідин молодих кавалерів чи то з духовного, чи зо світського стану і радо гостять їх

у себе доти, доки мають надію, що ся гостина закінчиться освідчинами молодого панича.

Панна Рузя, більше добродушна, ніж досвідна дівчина, що в своїй першій молодості одержала, крім домашнього виховання, звичайно доброго в священичих родинах, також не-злі початки книжкової освіти, радо була би згодилася стати його дружиною і з дня на день чекала радісної хвилі освідчин. Та пан Денис, проводячи день за днем на балаканню, а ночі часто за картами, своїм практичним розумом зміркував, що священик не такий багатий, як йому зразу думалося, від селян бере мало і худоби в оборі має також мало, махнув рукою на свій намір старатися о руку панни Рузі. З розмов із нею він пізнав незабаром, що се не для нього пара і що з нею він ніколи не мав би спокою. Проте одначе він не квапився виїздити з дому священика. Довідавшися, що в тім домі незабаром має відбутися празник, на який, крім інших гостей, приїде багатий священик Кричевич із двома дочками та ще багатший Верещевич із одною одиначкою, він постановив собі діждатися того празника та попробувати щастя з тими паннами.

«Може, дасться щось зробити. Може, то якось уложиться», — оця думка, ся непевна надія заступила в нього місце ясної застанови та твердої постанови й заспокоїла його.

Надійшов празник. Кричевичі й Верещевичі з паннами приїхали. Панни були, щоправда, не першої молодості, не першої вроди та не особливого виховання, але модні та показні строї свідчили про багатство того чудесного матеріалу, що для пана Дениса мав заступити молодість, красу й виховання. Пан Денис, розпершися в кріслі, аби показати, що він кавалер зі столиці, «бавив паннів», се значить — плів їм несотворенні речі та оповідав історію своєї десятої найдорожчої. Панни, що вже чули дещо про нього в околичних домах, хихотали без перерви; одним словом, товариство було веселе.

По обіді досить численна молодіж вийшла до огорода — на прохід. Панни своїм звичаєм почали обсипати пана Дениса питаннями.

— А, чули ми, чули! — мовила старша панна Кричевичівна. — Се дуже гарно з вашого боку, справді дуже гарно! Гратулюємо!

— Ого, а то що таке особливе пані чули?

— Ха,ха, ха! Адже виженитеся! — промовила, регочучися силуваним сміхом, підстарша вже панна Верещевичівна.

— А, так, — відповів звільна пан Денис. — Добре пані чули, тільки не знаю, чи вгадаєте з ким?

— Ого-го! — в один голос закричали всі панни. — Ану з ким? Ану з ким?

— В тім-то і річ, — відповів поважно пан Денис, — що я сам іще не знаю. Чи позволите, пані, — сказав далі, звертаючися до старшої панни Кричевичівни, — аби я предложив вам свою руку?

Ті слова сказані були преповажно, без тіні жарту. Панна здивувалася дуже, її лице облилося рум'янцем, та в одній хвилі вона зрозуміла все і промовила ущипливо:

— Занадто богато честі для мене! Але коли, крім таких дурних жартів, не маєте сказати мені нічого ліпшого, то я випрошую собі їх надалі.

Спалахнула гнівом, відвернулася й відійшла.

— Ах, — скрикнув пан Денис, усміхаючися своїм мертвецьким лицем і показуючи свої гнилі зуби, — ах, перепрашаю вас, пані, я помилився.

І, обертаючися до панни Верещевичівни, додав, не тратячи відваги:

— Та то я властиво хотів до пані звернутися зі своїм униженим предложенням і надіюся, що пані не візьмуть за жарт мойого щирого наміру.

— Чи ви одуріли, чи що вам таке? — скрикнула резолютно панна Верещевичівна. — Я вже від двох місяців заручена. Дуже мені жаль, пане Денисе, але ви вибралися троха запізно.

Випростувалася гордо й відійшла, сказавши неправду, бо в дійсності не була заручена ні з ким.

— Га, то хіба пані позволять, — сказав пан Денис, обертаючися до молодшої панни Кричевичівни, — що зложу...

— Прошу не складати нічого! Не позволю ні на що! Несіть далі, що маєте зложити! — защебетала, сміючися, молодша панна і, вхопивши Рузю під руку, побігла з нею геть.

Пан Денис лишився сам.

— От тобі й на! — сказав по хвилі, отямившися. — Аж три найдорожчі нараз, та й усі три дали коша.

А поміркувавши хвилю, він буркнув знов під носом:

— Гм! Панни — то пустий вітер. Що вони розуміють? Може би, ще поговорити зі старими?

І повільним кроком він пішов до покою, де були зібрані старші. Та щастя, очевидно, не сприяло пану Денисові. Панни Кричевичівни направду образилися його освідчинами в чужім домі, а панна Верещевичівна також просила свойого татка поспішити з від'їздом. Отець панни Рузі, не знаючи, що сталося, здивувався дуже та просив милих гостей не роз'їздитися ще, але коли вони таки роз'їхалися, а він дізнався від Рузі про все, що сталося, запросив пана Дениса до окремого покою, наговорив йому «три міхи правди», а знаючи його безсребреність, всунув йому в руку банкнот із 10 ринських і заявив,

що за годину його речі будуть спаковані і поміщені на бричці, а сидження тої брички буде приготоване для нього.

Прощання було коротке та дуже холодне. Панна Рузя не показалася зовсім, та, коли пан Денис сів уже до брички і коні рушили з місця, мигнуло йому в вікні лице панни Рузі, почервоніле від сліз. Пан Денис плюнув, віз заторохтів дорогою, і туман куряви закрив його перед очима тої, що з вікна плебанії посилала йому наздогін своє остатнє зітхання.

МОЯ СТРІЧА З ОЛЕКСОЮ

(ОПОВІДАННЯ МИРОНА СТОРОЖА)

Я чоловік проклятий, ненависний, прогнаний з-поміж «чесних», — одним словом, проскрибований. Проскрибований, — се сама відповідна назва. Се не значить, що, приміром, моя совість стає супротив мене або щось подібного, — ні, се значить тільки то, що люди «чесні» (коли хочете, можете звати їх «багатими», «сильними», «практичними», — се на одно вийде) випхнули мене з «чесного» і «порядного» товариства, т. є. попросту з-поміж себе. І зовсім справедливо! Моє ім'я враз із кількома іменами подібних до мене «во время оно» оббігало весь край, було пострахом усіх «мирних і вірноконституційних горожан», — з моїм іменем усі вони в'язали поняття перевороту, революції, різні. Правда, в той час, коли «спасителі існуючого порядку» підняли найстрашніший гвалт, я і мої товариші сиділи спокійно і смирно за тюремними гратами та рахували дні короткого життя, стрчені пусто та марно. Але возьмім, приміром, що діло зовсім так не діялось, що мені і моїм приятелям о переворотах та революціях і не снилося, — то що з того? Чи вже то одно, що я сидів у тюрмі, не вистачує, щоби навіки зап'ятнати мене в очах «чесних» людей? Ба, але всевідущий і всемогущий суд справді признав мене винним, справді в моїм організмі добачив революційну жилку, в моїй крові дослідив краплю такої крові, котру французькі «спасителі порядку» забули пролити до остатку в р. 1872, в моїх очах доглянув іскру такого огню, котрий може запалювати доми «мирних горожан» не гірше нафти. Одним словом, — я оказався кругом винним на суді, — значить, погорда і прокляття «порядних» людей насупротив мене зовсім справедливі.

Я й зовсім не жалуюсь на те, ба, навіть, — хто знає, —

може й легше мені стало, коли, вийшовши з тюрми, я почувся свобідним, як птах у воздусі (як той німець каже: vogelfrei). Я чув тоді щось подібного, як ученик, що по скінченню шкільного курсу виходить зо школи. У нього в руці свідоцтво хороше, а в голові блискуча, заманчива надія на приємності вакацій. І я також пройшов курс науки «порядних людей», просидів поруч них довгі літа і получив вкінці свідоцтво, — правда, трошки не так написане, як звичайно, — але все-таки увільняюче мене від дальшого сиджения на проклятій лаві. Я вийшов надвір, на свіжий воздух! У моїй голові кишіли нові мисли, нові враження, а з-посеред них чимраз сильніше визначувалися звуки сумної і щасливої пісні:

Обриваються звільна всі пута,
Що в'язали нас з давнім життям!

Я чув, бачив, знав з сильного биття серця, що се правда, що пута порвалися, що давнє життя пропало, — а на першу хвилю, на перший свобідний віддих се вистачувало.

Правда чуття, хоть і як сильне та гаряче, недовго палає, — вік ним не проживеш. Після першого, п'яного, вибуху воно швидко успокоїлося, — і я поглянув на світ холоднішим оком. Життя проскрибованого, чужого посеред людей, ненависного, від котрого відвертаються всі, що ще донедавна запевнювали йому свою приязнь, — таке життя всякому швидко надоїсть. Правда, побачиш одного такого, що відвертається, стрітившися з тобою, — сплюнеш та проворкочеш: «Мізерак! Махай собі к чорту!» — побачиш другого, третього, — то само! Вкінці самому стане прикро, нудно, — розпука огорне. «Що се, — подумаєш собі, — чи се я справді вже такий гидкий та страшний, — чи тим людям усім в головах поперевертало!» — «Та ні, — відповідаєш собі самому, — ні одно, ні друге, — а тільки то, що вони «чесні і порядні», а ти... ну, годі!» На таку докладь нічого не відкажеш. Остається тільки дві дороги: або, посипавши голову попелом та роздерши й ті послідні «ризи», що на тобі, плакати, жалувати страченого часу, в котрім і сам ти був «чесним і порядним», та йти «на распутія і стогни града» — просити всякого «порядного» о прощення за страшну, хоть і несповнену провину; або раз навсіди плюнути на цілу «штуку», взяти на себе «хрест свій», — се значить, стати добровільно, доразу, безповоротно в ряди проскрибованих та витручених і, не оглядаючися, іти шукати для себе такого самого товариства. Розуміється, я так і зробив, — і, вірте мені, не то, щоби-м стратив що-небудь на тім, а противно, то-м зискав, що тепер можу веселим, критичним оком поглянути на все минувше, що «чесним і порядним» людям зовсім не так легко приходиться.

Жиючи між проклятими та витрученими з «порядного» світа людьми, зовсім природно чоловік нагадує собі всіх подібних «проклятих», яких тільки стрічав коли-небудь. Спомини такі незадовго найшли й на мене. Ба, на мене вони мусили найти швидше, як на всякого другого, бо таких «проклятих» я не то щоби знав, — ні, вони були мої свояки! Весь мій рід, усі Сторожі, від першого до посліднього, були іменно такі. В цілім селі ні один «порядний» газда не сказав назви «Сторожі», щоб не додати: «от розбійники, — викришило би їх до лаби!» Та на тім діло не кінчилося. Сторожі були посміховищем і поштуркачами всеї громади, а іменно громадського начальства. Лучиться в полі шкода, — худоба овес спасе або там витолочить, а шкідника не зловлять, — ого, на Сторожів вина паде! Зрубав хтось у лісі варунок, а злісний не може дослідити хто, — ну, просто йде на Сторожівщину і, хоть нічого не найде, то все-таки вилле свою злість в цілім потоці проклять та всіляких поганих слів на «тих злодіїв, розбійників Сторожів». Їх бесіди і правдання старшина рідко слухала, — «весь світ знає, що ви брехуни та мейли, — бога би-сте продали!» Де яка кара, де яка здекуція, штроф або шарварок, — на Сторожів перших усе сиплеться, як з дірявого міха. Одним словом, — такі ж проскрибовані в громаді, як і я!

Чи треба й казати, що при таких обставинах життя Сторожів не було щасливе? Їх було три брати (мені приходилися стрийними братами). По смерті батька, а мого небіжчика стрика, вони поділили поміж себе його невеличкий грунт, поженилися, повислужувавши в войську і почали «пхати біду наперед себе». Змалу ще не було між ними згоди, — ні, брешу, — були хвилі, в которих не було згідливіших та сердечніших людей, — але знов лучалися й такі хвилі, коли вони ні за що, ні про що билися, волосали і кервавили, мов зовсім без пам'яті. Тому-то й поженилися вони кождий осібно, — хоть хати їх були майже поруч себе. Звісна річ, що, розірвавши й так невелику батьківщину на три пайки, вони бідували і не могли ніяк доробитися хліба. Зразу ще йшло яко-тако, коли їх нещаслива вдача не поробила всіх «порядних», се значить багатших газдів — їх ворогами.

Ще парубкуючи в нашім селі, всі три брати відзначувалися поміж прочим парубоцтвом тим, що, як казали люди, «дуже були запальчиві до бійки, — що твоя єдна іскра!» Леда прикре слово, леда брехня, — вони вже мов огонь. Особливо в коршмі рідко коли обійшлося без бійки, скоро лиш Сторожі були. Посваряться два газди, вони сейчас уймуться за слабшим, за біднішим. Не було такого багача, котрий би від них не дістав

пам'ятки. Але швиденько позабирали Сторожів до війська і держали по 12 літ. Батько їх умер, хата запустіла, поле оброблював за час мій батько, — і люди поволі-поволі зовсім забули про Сторожів. Аж ось вони повертали. Найстарший — Олекса — вернув найборше (другі два брати мали ще по рокові служити) і сейчас почав свататися. Мій батько порятував його на перший почин, — ну, і оженився мій Олекса з Маланчуковою Оленою. Старий Маланчук був собі зовсім небагатий газда, а Олекса не мав грошей, щоби запомогтися. Перший рік він ще оброблював ціле вітцівське поле, так, значить, було яко-тако. Але коли на другий рік поприходили брати з війська, — почалася незгода, далі сварка, а далі й бійка за батьківщину. По цілім селі люди говорили страшні вісті: що Сторожі заперлися в одній хаті і рубаються сокирами, — нікого досередини не пускають, тільки гвалт чути та кров аж по вікнах бризкає; то знов, що хотять доти битися, доки не лишиться тільки один, а того най буде все, і т. д. З усіх тих казок то тільки було певно, що Сторожі не хотіли позиватися перед суд, а задумали самі поділитися батьківщиною, — причім, розуміється, прийшло до бійки. Однако поділити все-таки поділили, і опісля ніхто не чув, щоби за поділ вітцівщини марикували один на одного.

Але в громаді разом зо слухами про їх бійки віджили всі давні спомини. «О, вже ся розбійники посходили, — знов будуть людім голови розвалювати! Не могло їм де там одному з другим голову вкрутити в якій нетечи!» — так балакала найбільша часть сільських багачів, киваючи головами та частуючись горілкою. На нещастя, слова їх, іменно щодо розвалювання людських голов, доразу збулися. Сторожі незадовго почали по-давньому верховодити в коршмі. Тільки ж військо полишало на них чимало слідів. Вони ходили тепер якісь понурі, відповідали на всяке запитання різко, мов топором рубаючи, а на багачів дивилися ще кривішим оком, як уперед бувало. Тоді ще принаймні хоть що — то побоювалися старшини, — а тепер де-де-де! На старшину іменно були в них найостріші зуби, — старшині вони ніколи й на одно слово не змовчали. «Кровопійці, злодіяни, живодерники, — розкричався було раз Олекса до війта і до преліпотентів. — Розжили-сьте-ся на громадськім добрі, то тепер брикаєте! Ах ви, свинопаси мерзенні, — я би вас усіх!..» Тільки ж присяжні не дали розлюченому докінчити і, вхопивши його, потягли до громадського шпихліра, що звичайно стояв порожній і служив замість арешту.

Але така нападка на словах, — то ще було по-божому. Олекса не любив бавитися словами, а зараз хапав фляшку або другу яку посудину та шпуряв межи очі. Нашого давнього

війта він таким способом споганив на ціле життя, коли довідався, що за його війтівства з громадської каси щезло 500 золотих. Війт був молодий і пристійний чоловік, любив при спосібності за молодицями побігати: Олексова фляшка відняла йому до того охоту, зробивши його лише подібне до свіжозораного поля. Розуміється, Олекса відсидів за тоту штуку в «семінарії» цілих 6 місяців, але й війтові «досолив неабияк».

Але не тільки сільська старшина, — навіть «пани», міські урядники, не мали ласки в Олекси. Він ставав против них наостро, а коли не помагали слова, — то в нього й «рукового» було не купити. Особливо возні, авскультанти та всякі другі посіпаки, що звичайно по селах грають роль великих панів, малися на осторожності, переїздячи через наше село, а перевсім пильнувалися стрічі зі Сторожами. І справедливо, — бо Сторожі кількох таких підпанків порядно-таки були провчили, на велику радість усім бідним, що мусили зносити їх брикання та сварку, а на великий клопіт війта, котрому приходилося за все відповідати перед старостою. Розуміється, що кар та арештів не щаджено на «розбійників». Ба, навіть сам пан староста повітовий, переїздячи раз через наше село, стався був, та й то кріпко, з Олексою. Се було ще 1872 р. вліті під час холери. Староста з повітовим доктором приїхав, щоб оглянути, кілько є хорих. Розуміється, що староста стояв насеред улиці та тільки викрикав на «хамів», а пан доктор зо страхом і трепетом, кленучи на чім світ стоїть, ходив попід хати... Досередини хат він і не зазирав, а, послухавши, що йому говорили баби та чоловіки, кричав на них, чому не роблять то і то, і втікав швидко на улицю.

— А со?[1] — питав його староста.

— E, niema nadzieji! — була стала відповідь пана доктора, до котрої ще звичайно долучував: — Niech ich tu wszystkich jasne pioruny! — або: — Przeklęte chłopstwo, — samo sobie winno — umiera, a wódkę pije![2].

Правда, пан доктор не говорив нічого про те, що ні одного хорого й на очі не бачив, ані про те, що волів би й зовсім не оглядати далі, а їхати просто до сусіднього села, де у попа була для них наготовлена сита вечеря і вигідний нічліг. Староста був «совісливий» і ні за що не був би покинув свій «обов'язок». Але його і пана доктора чекала ще дуже немила передирка на Сторожівщині. Баби, котрі, плачучи, просили доктора зайти до хати і поглянути на хорого, а котрим доктор на то відповідав тільки лайкою та прокляттями, ішли та заводили за старо-

[1] [А що?]

[2] [Ет, нема надії! Хай їх тут усіх ясні громи! — або: — Проклята мужичня, — сама собі винна, — вмирає, а горілку п'є!]

стовою бричкою горі селом, хоть і не сміли приступити ближче. До них приставало чим раз, то більше людей, — чоловіків, відказуючих та грозячих, дітей і жінок. Так зайшли аж на Сторожівщину. Олекса, роблячи щось коло хати, побачив на вигоні доктора, котрого дармо просили баби вступити на хвильку до того і того хорого. Він видів, як доктор кричав на них і, кленучи, вернувся на улицю. Баби підняли плач. Олекса вийшов до них і почав розпитувати, що се таке?

— Та ци видите, от, — говорила плачучи одна жінка, — лупийр мерзенний приїхав ніби обзирати хорих. Я го прошу, щоби пішов подивитися на мого чоловіка, а він як ся затріпоче, як зачне гантелити та клясти, господи! «Marsz, babo!» та й «marsz, babo!» «Та чого ж пан приїхали?»—питаю єго. А він і слухати не хоче, — побіг надолину.

У Олекси кров підступила до голови на таке оповідання.

— Що, — та він, гавган один, гроші бере, а на хорого подивитися не хоче! Погди-но ти! Піду я до тебе!

І Олекса, як стояв, так-таки зараз пішов долі вигоном. За ним, заводячи та відказуючи, пішли жінки. Вони надійшли саме, як доктор сідав на бричку, щоб їхати далі.

— Пане старосто, — закричав здалека Олекса, — а то по якому ту порядок іде?

Староста обернувся і велів зупинити бричку.

— Nu, co tam takiego? [1]

— Ба, як же то, по якому? — говорив Олекса, підійшовши ближче. — Пан дохтор сюда приїхали хорих везітирувати, а вни ні до одної хати не заглянут, лиш кленут та людей ганьб'ят.

— Kłamiesz, gałganie! [2] — крикнув щомоці маленький, заляканий доктор.

— Пан сам бреше! — відрізав Олекса, у котрого з лютості жили на чолі кров'ю набігли.

— Co, co, co?[3] — задріботав староста, зіскакуючи з брички.

— А то, що кажу! То як же то, — пан дохтор гроші бере, а люди мрут без ніякої помочи!

— A ty, drabie, a ty, gałganie, — обурився староста, вражений в найдітливіший бік, в сповнювання обов'язків і побирання заплати, — ta jak ty śmiesz w żywe oczy kłamać. Та jak ty śmiesz?..[4]

Лютість здавлювала горло старості, піна пирскала йому з рота при кождім слові.

[1] [Ну, що там таке?]
[2] [Брешеш, лайдаку!]
[3] [Що, що, що?]
[4] [А ти, драбуго, а ти, лайдаку! Та як ти сміш у живі очі брехати? Та як ти сміш?]

— Пане, — відповів Олекса, — не жартуйте з людьми! Ми ту не таких панів видали! Вважайте, що тепер час не такий,— ніхто не знає, доки що: нині жию, завтра м'я нема!

— Co, ty będziesz grozić? Hej, przysiężny, wójcie, — bierzie tego rozbójnika, bierzcie go, on mię zabić chce! [1] — пищав староста.

Олекса гірш усього не любив подібних «панських» жартів. Злість кипіла в нім. Він не міг довше стриматись і обсипав старосту і доктора цілим потоком не зовсім салонових слів. Староста кричав, а далі, видячи, що й баби зачали вторувати Олексі, замовк, сів на бричку і, сплюнувши, велів поганяти на друге село.

— A niech was tu wszystkich cholera wytnie![2] — кричав він до людей.

— Тебе першого, посіпако, кровопийце, на! — кричав за ним Олекса.

Від того часу пан староста почав уважати наше село гніздом розбійників.

Нагадуючи сесю не зовсім естетичну, а ще менше патріархальну сцену, я звернув увагу ще на одну цікаву прояву. Коли на людей приходив який-небудь дотиск, — треба було десь стати остро, посваритися, упімнутися, — то люди пхали Олексу туди. «Ти-ді йди, бо тобі що? О ласку його не стоїш, ну, а нам, знаєш, — різно буває!» А Олекса, гаряча голова, не питав, що робить собі на кождім боці чим раз, то більше ворогів, — ішов і пускався осою в очі кривдителеві. В такі часи наші «багачі» забували свій гнів, балакали ласкаво з Олексою, жартували з ним, раді, що можуть сховатися за нього. Але скоро тільки дотиску нема,— ого, вже мій Олекса знов і гидкий, і розбійник, і злодій, і хто знає що ще. А бідні люди, хоть не раз і прем бачуть, як воно діло, — та що, — вони жиють на ласці багачів, — мусять змовчувати, а то й за ними підтягати...

Ось того-то Олексу Сторожа я й нагадав собі тепер, коли-м серед «свічної» та «чесної» громади побачився в такім самім положенню, як він серед наших «порядних та чесних господарів». «А що, — погадав я собі, — поїхати б отсе та навідати його. Се буде цікава стріча двох проскрибованих, і то за подібні діла. Що то він скаже? Як привітає мене?»

Думка сеся недовго й мучила мене. Роздобувши гроші на дорогу, я сів на залізницю та й поїхав.

Розуміється, першим поступом я пішов до «своєї» хати, т. є. до батьківської, в котрій тепер жили два мої брати, ще

[1] [Що, ти будеш погрожувати? Гей, присяжний, війте, — беріть цього розбійника, беріть його, — він мене вбити хоче!]
[2] [А хай вас тут усіх холера викосить!]

молоді, 19 і 15-літні хлопці, і вітчим з мачухою. Вітчим, мужчина в силі віку, рахувався до «найпорядніших і найчесніших» господарів. Він приняв мене дуже щиро і радісно, — навіть, бачилось, аж надто радісно, — розпитував про біжущі новості, про війну, про берлінську згоду, про вистріли в цісаря Вільгельма і з дивним тактом обминав питання про мої «проступки» і про мою «кару». Правда, балакаючи про всяку всячину, ми прийшли вкінці й на тоту дразливу річ, але вітчим немов не заявляв надто великої цікавості, я сказав кілька загальних незначущих слів, він покивав головою, і ми перейшли до іншої бесіди.

Я питав про Олексу і сказав, що хотів би-м його побачити.

— Е, що ти, — такого опришка! — пробовтнув згірдним тоном вітчим, але сейчас-таки поправився, лице його якось насилу приняло холодну, рівнодушну міну, і він сказав: — Та що, — як хочеш конче, то можеш, — чому ні, — підеш завтра та й побачиш і Олексу.

Я знав аж надто добре вітчимову вдачу, і з тої бесіди я побачив, що мусило щось не аби нарости між ним і Олексою за тоті два роки. Я почав злегка допитувати, що таке сталося, — заходив з різних боків, але, окрім звичайних сварок та ворожнеч, нічого не домацався. Ба, мачуха сказала навіть своїм звичайним облесним тоном, що «тепер-ді тато в такій ласці з Олексою, що ся все село дивує».

Се мене зовсім збило з пантелику. Тим дужче я ждав завтрішнього дня, щоби побачити Олексу.

Але ще тої самої днини вечором Олекса, довідавшися, що Мирон зо Львова приїхав, прибіг до мене. Я вже повечеряв і саме щойно йшов спати до стодоли, коли-м побачив Олексу, ідучого горі берегом своїм звичайним повільним, твердим поступом. Його низька, трошки підсадковата стать, довгі жовнярські вуса, великі сірі очі і те напівдобродушне, напівїдко-насмішливе лице, що тепер з ласкавим усміхом було звернене д' мені, — все те живо прикликало в моїй пам'яті давнього Олексу, молодого, жвавого урльопника, котрий мене, малого, носив на руках понад річку, де тато небіжчик з другим Сторожем ловив риби.

— А пречінь раз, пречінь... — говорив повільно Олекса, підходячи до мене.

Ми привіталися.

— Що ж ти, брате, на нас загнівався, дуже щось довго межи панами бувши, — сказав він, а на лиці його мигнув їдкий усміх.

— Га, — відповів я, — що ж робити, брате, коли м'я пани так полюбили, що і на світ дихнути не пускают?

— Ага, видно, — сказав Олекса.

— Якось-то ми, Сторожі, не маємо в них ласки, — замітив я.

Олекса якось сумно всміхнувся. Моя замітка діткнула його, видно, в болюче місце.

— Що ж ти, йдеш уже спати!? — закинув він.

— Та от єм вибрався, але де єго спати, — не хочеся.

— Ну, то, може, підеш зо мнов, — подивитися по Сторожівщині. А то й так хто знає, ци швидко тя другий раз увидимо. — Я пішов не відказуючись. Стежка вела долі городом, через річку та пастівники, а туди півперек поза село на Сторожівщину.

Довгу хвилю ми мовчали. Я бачив, що лице Олекси звільна насуплялося, немов якісь невеселі думки шибали по його голові.

— Ну, що ж, Олексо, — перервав я перший мовчанку, коли ми вийшли на пастівник, — розкажіт ми, що ту дієся, — як вам проживалося за тоті роки?

— А що нам, — от як то нам, — відповів неохітно Олекса. — Все по-старому. От ти би радше розповів, що там з тобою.

При тім поглянув мені в лице з таким дивним виразом, що я не знав, що й сказати.

— Ех, брате, брате, — сказав він жалібно, — не того ми від тебе надіялися. Ми гадали: от, чень, хоть один із Сторожів та діб'ся до чогось, — буде й нам поміч, — а вно ще от що, — така ганьба.

Олекса урвав і відвернувся від мене.

Сесі слова, так згори, відразу висказані, вдарили мене, мов молотом, у голову. Мені кров ударила в лице...

— Як то — ганьба?.. — ледве прорік я дрожачим голосом.

— Ба, а що ж, — честь? — підхопив Олекса. — Сидіти в арешті межи злодіями, — та й за що?..

— Ну, за що, за що? — спитав я.

— А пан бігтебе знає за що. Ци ти вбив кого, ци обрабував, ци що, хто тобі свідок? От, о нас, то вже бодай усі говорят, що розбійники там, — ну, чорт їх знає, — але-бо о тобі ми того не чули. Аж нараз — бух! А щось уже мусило бути, — адже тя за щось засудили!..

Як прикро, тяжко, страшно стало мені на таку бесіду. Глибока, пекуча біль відозвалася в серці, здавила груди. Так, значить, я вже до того дійшов, що й рідня відвертається від мене, — ба, ні, — що навіть Олекса, той нещасливий, вічно погорджений і переслідований, котрий, хто знає, колись надіявся від мене підпори та порятунку, тепер відтручує мене!

А що ж то мусить гадати про мене вітчим! Мені тепер ажень доразу прояснилася його холодно-солодка бесіда. Мені стало страх погано. Весь світ видався мені чужим, холодним, неприступним. Я чувся відірваним від усього, чув, що всяка здорова зв'язь з життям у мене перервана, чув, що будь воно так довше, мені прийдеться вдуріти, зробити собі смерть. Я рішився розказати Олексі все, роз'яснити йому свою провину.

— Ну, що ж ти мовчиш, не скажеш, що там з тобою було?— спитав Олекса вже трохи ласкавіше, видячи, що мене глибоко вразили його слова.

— Мовчу, бо що маю казати? Виджу, що й ти повірив тим брехням, які про мене рознесли. Зачну правдатися, то скажеш, що брешу.

— Те-те-те, — відказав Олекса. — Повірив брехням! Хто єго знає, — що люди говорят, то я тобі кажу, — а відки я можу знати, ци то брехня, ци ні? Скажи ти всю правду, то тогди буду знав. Та добре, що-сьмо й тілько дізналися. А то от рознесли були чутку, що ти вже стратився, — а другі скажут: ні, єго до Берна повезли на ціле життя! Ех, що ми ту вже й наговорилися, й наплакали! Боже моцний! А твої братті!..

— Та як же ж, — спитав я, — як тобі розповідали, що за що ніби я сиджу? Мусили прецінь казати за що.

— Або я знаю? Говорили всіляко, але я не міг добре розміркувати, аж ось ми твій вітчим говорит: «А знаєш, — каже,— за що нашого Мирона заперли?» «Ну, — кажу, — за що?» — «Е,— повідає, — він там десь ся замішав, межи якихось... бунт якийсь хотят робити, бога касуют! Ну,— каже, — видиш, ци не вдурів чоловік?» Я як тото почув, то сам єм не знав, що казати.

— То так вітчим казав? А не повідав, за що той бунт має бути? Може, за Польщу?

— Ні, того не казав.

— Погдіт-но ви, Олексо, — ви прецінь і в войську бували і всякі річі виділи. Скажіт ви мені, — як кому докажут бунт, і забійство, і такі другі річі, — то як ви гадаєте, — як будут карати? Засудят вони єго на місяць або два, ци запотарайкают де з на п'ять або й більше літ?

— Е, та то стара байка! Я то й твому вітчимові казав! «Ні, — кажу, — то не може бути. Як би так, то вни би го не на місяць засудили, а де з на 10 літ!» А він усе свеї: «Ей, що ти, — каже, — знаєш».

Ми знов ішли хвилю мовчки півперечкою посеред піль, покритих зеленим вівсом. Вже ніч налягала. Перед нами в віддалі здвигався огромною чорною масою Діл, над котрим на заході ще жевріли послідні відблиски вечірнього світла.

За нами лишився пахущий пастівник, немов зелене, іскристе озеро, на котре зверха чимраз густішою масою зачала налягати вечірня мрака. Рекіт жаб нісся з річки широко по росистій траві. Пергачі звивалися в воздусі, мов велики, чорні блискавиці, черкаючи не раз в нечутнім лету поверхність зелені. З півночі повіяло холодом. Ми пішли швидше, щоби завчасу зайти в село. Олекса немов хотів щось питати мене, але не міг якось осмілитись.

— Та що, Мироне, — сказав він наконець, — ану скажи по правді, ци мере ви там хочете бога скасувати, уряд, усьо?

Я ждав подібного питання і всміхнувся.

— А ти як гадаєш, ци мере хочемо, ци ні? — спитав я.

— А хто вас там знає! Я собі гадаю, що то не може бути! Але-бо то от у нашім місті, то є й урядник, — я з ним не раз видаюся, — то він мені раз при пиву говорит: «Що ти, — каже, — Олексо, знаєш! Ви гадаєте, що воно так усе, як попи кажут, і вірите, і даєте тощо, — а пани та попи сміються з того! Вони нічому не вірят, а кажут, що то лиш така мана на простих людей, щоби їх слухали». Ци правда тото?

— Може й так, а може й ні, — відповів я, — тілько ж ти мені скажи, ци судили того урядника так само, як мене?

— Судили? Угу! Він он ходит по місті, як звір, — і волос му з голови не злетит.

— Ну, видиш, — то він же тобі говорив против бога, а єго не судили, — а від мене ти щось такого ніколи не чув, а мене судили. Значит, — то за щось іншого.

— Та воно якось так виходит, — відповів Олекса.

— Отже ж я тобі розповім, за що нас судили. Нам сказали, що ми — нас було кілька люда — зробили межи собов таємну кумпанію, щоб ширити між людьми соціалізм.

— Ага,ага, — перебив мене Олекса, — щось-то й ту наш ксьондз говорили про той соціалізм. Скажи-но ти мені, що то таке?

— Соціалізм, — відповів я, — то така наука, щоби, от для прикладу, — що мають люди обробляти поле по кусничкові, кождий окремо для себе, — то щоби обробляли разом, — то ніби, щоби все поле збили в один лан громадський і щоби на нім робили всі разом, — що ся вродит, також разом іде до громадського шпихліра, а відтак уряд громадський ділит кождому після того, як робив; робив більше, більше дістає, — робив менше, то й менше дістає.

Олекса слухав, здивований.

— Ба, та що тото, — каже, — то є така наука?

— А так, наука.

— А тота наука заказана?

— Ні, не заказана.

— Ба, то за що ж вас судили, коли не заказана?

— Чуєш, що сказали нам, що ми ніби зробили межи собою таємну-кумпанію, — а то не вольно.

— Ну, а ви робили таку кумпанію?

— Га, — кажу я, — нам того надокладь не довели, — а тільки виміркували з того, що в нас понаходили листи, що ми писали один до другого.

— Але скажи ж мені, — зачав Олекса по короткій мовчанці. — Тут о вас говорили, що ви уряд касуєте, — а ти ось говориш, що буде уряд громадський, щоби ніби паювати, що ся кождому належит?

— А так, — відповів я, — то видно тоті брехали, що о нас таке говорили. Ми тілько того хочемо, щоби кождий працював на користь усеї громади, — а тогди вся громада буде могла кождому забезпечити таке життя і таку вигоду, якої тепер не має і найбогатший газда.

— Ба, а то як? — спитав Олекса.

— А так, що як у громаді всі будут робити разом, — то зроб'ят далеко більше, ніж кождий собі окремо. Ба, чоловік, працюючи порядно, все зробит більше, ніж йому треба до життя. Збіжжя все не з'їсться в громаді, хоть ніхто не буде й голоду терпіти, — а як прийдеся продавати, то на гурт і там, де найліпше платят. І ту буде зиск. От возьми бодай такий приклад. Ти знаєш, що тепер повинаходжено різні машини до господарства, плуги ліпші, сіялки, молотилки, косарки, січкарні і богато других: вони роблят усяку роботу і ліпше і швидше, ніж чоловік руками. Один господар не має за що завести не раз і одну таку машину, — а вся громада, господарюючи враз, ніби одно велике газдівство, може легко посправляти такі машини: тоді до тої роботи, що тепер потребує місяць часу, вистачит дві неділі, — то значит, що як тепер усі люди роб'ят раз у раз по цілому дневі, тоді будут могли робити по півдня. Ще й друга користь може з того бути. Тепер, як видиш, кождий газда про себе займається однакою роботою: все коло поля та й коло поля. А як усі господарства в цілій громаді перейдут у одно велике господарство, — а при машинах не буде потрібно тілько людей до поля, що тепер, — то одна часть буде мусила взятися до всілякого ремесла та торгования. Тоді буде також досить рук, щоб повисушувати багна, помурувати гостинці, повикорчовувати хащі, плекати пчоли та худобу. Діти, що тепер літом пасут худобу, будут могли ходити до школи, бо на них уже не будут кожду дрібку старатися родичі, а громада. Громада для свого ж добра схоче мати з них здорових і розумних людей. Таким способом можна буде помо-

чи всім бідним, можна буде так зробити, щоби не було ні бідних, ні багачів, а були всі рівні люди. робучі, котрі на свою працю жили б хорошо і в достатку і не терпіли б такої нужди, як тепер.

Олекса мовчав. Помимо густого змроку, видно було по нім, що думка в голові заворушилася, що старається поняти і розміркувати собі все, що чув.

Тимчасом дійшли ми до Олексової хати. Обгороджена старим, напіврозваленим плотом і захищена кількома напівпідсохлими яблінками, вона схилилася в один бік, бовваніючи в сумерці старою, попродираною стріхою та покривленими стінами, що ледве держалися на підпорах.

— Ось і мої палаци препишні! — промовив Олекса з гірким усміхом. — Ходи, брате, посидь троха, — побесідуємо.

Ми ввійшли. В хаті була Олексова жінка Катерина, молода ще, але з нужди дуже помарніла молодиця, а довкола неї стояла ціла купка дрібних дітей. Вона годувала їх черешнями, а найменше держала коло грудей. Вона з великою втіхою почала вітати мене.

— Ну, боже милий, — не гадали вже ми вас видіти, як розпустили чутку: ого, нема Сторожа Мирона! Що я ся тогди наплакала!..

Катерина й тепер зачала обтирати очі рукавом. Олекса за час нашого вітання стояв збоку, всміхаючись добродушно та поводячи очима по хаті. Хата була крайнє бідна, посудина вся нужденна, діти марні і слабовиті (вони вже від тижня жили майже черешнями, бо хліба не стало, а бульби нової, єдиної опори в передновинок, ще не було!).

— Видиш, — то мій двір! — відозвався Олекса. — Ну, але сідай же собі!

Я сів. Олекса присунув собі столець і сів насупротив мене. Він почав було заходитися — гостити мене, але я відмовився. Катерина зачала розповідати дещо про своє життя і про те, як вітчим збиткується над моїми браттями. В мене духу нестає повторювати ті страшні факти, — вони записані в мене глибоко в серці, а вам до них нема ніякого діла.

Олекса за той час, хоть і мішався не раз в жінчину бесіду, — видно було, думав про що інше. Коли Катерина скінчила, він звернувся знов до мене.

— Ну, дивна ж у вас тота наука, що ти ми казав. Мені видиться, що в ній богато правди.

— Яка то наука? — запитала Катерина.

Олекса почав своїм способом і своїми словами роз'яснювати їй, в чім діло. Вона дивувалася, схапувалася з місця і скрикала час від часу: «Ну, ци видиш! Не раз чоловік сам собі таке

дещо гадає, — а вно от і в школах того вчат!» Олекса, розповідаючи їй, сам розгарячився, його сірі очі почали блищати, він не міг спокійно всидіти на місці і вкінці скрикнув:

— А боже, боже, чому-то чоловік темний, чому-то не видит нічого, що ся в світі діє! Ну, дивися, жінко, — якби всі люди до того дійшли, то що би їм було затяжко зробити так? І заборонити би їм ніхто не смів! Ну, але скажи мені, брате, — коли тота наука не заборонена, то за що ж на нас таке кричат?

— Е, то різні тому причини, — відповів я. — Треба видіти, хто кричит. Кричат найбільше погані люди, дармоїди, деруни, — бо видят, що якби до того дійшло, то би їм нараз усьо урвалося. А друге — кричат дурні, котрі не знают, чого ми хочемо: їм наговорили, що ми бунтівники, хочемо різати панів, попів та жидів, — ну, і кричат. А ми, як сам видиш, не то що різати, ані навіть виганяти нікого не гадаємо, — але і овшім, чим більше люда, тим ліпше! Більше рук до роботи, то й робота ліпше піде! Розуміється, що хто не буде робити, той нічо не дістане і може собі рушати на штири вітри.

— Так, так! Так ся належит! — аж скрикнув Олекса. — Ци раз я то само говорив от нашим жидам або й панам: «Дармо людську кров п'єте! За що вас бог на світі держит?» — Так, брате мій любий, того ся держи, від того не попускайся, хоть би мали так на тебе всі кракати, як ось ту на мене в селі!

Я всміхнувся.

— А хіба ж уже, богу дякувати, не кракают? Не бійтеся, є вже й тепер такі, що, якби могли, то би м'я простов дорогов виправили на шибеницю! А попуститися того, як самі видите, не зовсім легко. Скоро чоловік раз пізнав правду, то вже від неї не відречеся, доки, розуміється, він хоче бути чесним чоловіком.

— Ну, а як же ти гадаєш, — що буде далі з тобов?

— А що буде? Гадаю деяким способом заробити тілько, щоби мож купити грунт, — тоді піду та буду господарити: може, на що людьом пригоджуся.

Олекса і Катерина, видимо, не надіялися того. Їх здивувала моя бесіда.

— Як то, — тількі роки вчившися, а всьо надармо?..

— А то чому надармо? Ци ви гадаєте, що той лиш учиться не надармо, хто вийде на попа або пана та може людей обдирати? Ні, брате, — тепер найвища, найкраща наука — вміти чесно жити на пожиток бідним, а не на їх нужду! Тепер найвища наука каже, що треба робити, працювати для громадського добра. Тепер наука каже, що то, що я вчився через тількі літа, — то то я так якби довг загягав у всіх людей, що мене вдержували, давали ми книжки, одіж, страву, — бо на все то я прецінь

не заробив. Отже, той довг треба якмож найсовісніше сплатити!

Під час моєї бесіди лице Олекси прояснювалося, наливалося кров'ю, — він встав зо стільця і, коли я скінчив, хопився за чоло і скрикнув.

— Чуєш, чуєш, Катерино! Слухай, що він говорит! Розумієш усьо? Ох, брате, брате любий! Чень то бог дасть, що з наших Сторожів буде колись світові якась користь, бодай на макове зерно! Най тебе бог держит на тій дорозі, коли-сь раз на ню став!

Він кинувся обнімати і цілувати мене. Катерина, втираючи сльози рукавом, також зближилася ідо мні, малі Сторожі обступили мене, щебечучи та обзираючи. В моїх очах по двох довгих-довгих літах перший раз закрутилися чисті сльози зрушіння. Весь світ мені прояснився, нова сила вступила в мене, немов се кожде з тих бідних, прибитих недолею, погорджених людей частину свого життя, своїх надій, своєї сили вливало в мене!..

Але що ж, добродії, — такі хвилі лучаються тільки «проскрибованим», так, як той тільки чує вдесятеро живіше красу життя, хто стояв під ножем ката! Правда, життя «проскрибованого» часами сумне і важке, але серед наших гнилих обставин його тільки й можна назвати життям. Внутрішній супокій, сила і ясність переконань, чиста совість і боротьба, вічна, ненастанна боротьба против темноти, фальші і дармоїдства! А ще до того такі хвилі, з котрих одна стоїть за все життя, життя в затрутім, удушливім воздусі недумства! Ех, добродії, для самої боротьби, для кількох таких хвиль варто плюнути на всі «пута», варто стати «проскрибованим»!

МУЛЯР

Ах, той стук, те калатання, ті крики на вулиці якраз проти мого вікна проганяють усяку думку з моєї голови, не дають мені й на хвилю спокою, відривають від праці! І нікуди мені подітися, нікуди сховатися від того невгамовного стуку. Від рана до вечора він не перестає, а коли ляжу спати, змучений денною спекою, то чую його виразно навіть у сні. І уже цілі два місяці так, подумайте собі! Відколи напроти моїх вікон почали мурувати оту нещасну каменицю, відтоді я не написав ані одної стрічки і стук та калатання невгавали в моїх вухах.

Не можучи сам нічого робити, сідаю день-денно у вікні й дивлюся на роботу інших. Вид руху, бігання, праці кількадесятьох людей, що вертяться і нишпорять у тім тіснім місці, мов мурашки в купині, прогонює нервове роздразнення. Я вспокоююсь, дивлячись, як помалу-малу під руками тої маси робучого люду росте велика каменица, як здвигаються вгору її мури, як шипить та куриться вапно, що його гасять у великих дощаних скринях та спускають відтак у ями, як мулярі тешуть цегли, допасовуючи їх до належного місця, як жінки і дівчата носять цемент у цебриках, у яких крізь вуха просилено дрючок, як помічники, зігнені в дугу, на дерев'яних носилках, ярмом накладених на плечі по оба боки шиї, двигають цегли горі руштованням. Уся важка щоденна робота тих людей проноситься передо мною, мов хмара, і, чуючи їх крики, жарти та розговори, я й сам про себе забуваю, немов тону в якімось безбережнім непрозорім тумані, і швидко, невловимо пливе година за годиною, день за днем.

Лиш ті підмайстри зі своїм криком, зі своєю лайкою, погрозами, наругами та самоволею над робітниками вирвають

мене з того непрозорого туману, нагадують живу, погану дійсність. Їх лиш два, а прецінь усюди їх повно; всі робітники мовкнуть і хиляться, де котрий із них проходить. Нічим їм не догодити, ніщо їм не в лад, на все у них готова наруга, готове гнівне, згірдне слово. А нехай-но котрий робітник посміє відізватися, боронитися або впімнутися за товаришем, — зараз лице пана підмайстра наливається кров'ю, з уст прискає піна, і мався ж тоді від нього винуватець! І то ще добре, коли йому позволять терпіти, коли не наженуть у сій хвилі від роботи! Адже вони тут повні пани, їх власть над робітниками необмежена, а нагнавши одного, вони зараз же надиблють чотирьох, що ще й напрошуватись будуть на місце прогнаного. О, нинішнє літо для підмайстрів жниво! Вибирай, лишень, і з платні уривай кільки хочеш, нічого не скажуть робітники,— а як котрий схоче пожалуватися будівничому — геть його, нехай гине з голоду, коли не хотів бути покірним!

Одного дня, коли я, як звичайно, сидячи в вікні, поглядав на роботу, вчинився нараз крик на самій фронтовій стіні. Причини крику я не бачив, — чув тільки, як підмайстер кинувся до одного робітника, понурого, високого муляра середніх літ, і почав ганьбити його остатніми словами. А той нічого, похилився і дальше робить свою роботу. Але підмайстра сеся уперта, понура мовчанка розлютила ще більше.

— Ти, злодію, ти, драбе, кримінальнику, зараз мені забирайся відси! — кричав запінений підмайстер, чимраз ближче надскакуючи до робітника.

Я бачив, як понуре, нахилене над цеглою лице муляра чимраз більше червоніло, мов жаром наливалось. Він затис зуби і мовчав.

— Чи маю сто разів до тебе говорити, ти, шибенику, голодранче, розбійнику один, га? Марш відси, зараз забирайся, бо скинути кажу!

Робітник, очевидячки, боровся сам із собою: його лице аж посиніло. Вкінці, не випростовуючись, підвів трохи голову і звільна, з невимовною погордою в кождім звуці процідив:

— Хлоп хлопом! Мудь мудьом! Не дай боже з хлопа пана!

Підмайстер на хвилю немов застив на місці при тих словах. Очевидно, примівка муляра вразила його в саме болюче місце: він був з хлопського роду і тепер, ставши «паном підмайстром», дуже стидався свого походження. Тож, по хвилевім остовпінню, він вибухнув повною силою пари.

— Так? Так ти до мене? Чекай же, я тобі покажу! Я тебе навчу! Марш!

Робітник не рушався з місця і робив своє.

— Забирайся, опришку! Махай до сто бісів, бо велю поліцая закликати!

Робітник уперто ценькав молотком о цеглу. Тоді підмайстер прискочив до нього, вирвав йому молоток із руки і шпурнув на вулицю. Розлючений муляр заскреготав зубами і випростувався.

— Хаме! — крикнув він. — Якого ти біса мене вчепився? Чого ти від мене хочеш?

— А! Так ти грозиш? — ревнув підмайстер. — Гвалту! Гвалту! Розбійник!

На той крик прибіг другий підмайстер, і оба сполученими силами кинулись на муляра. Той не опирався. Кулаки посипались на його плечі; супроводжений стусанами, німий з лютості й розпуки, він зійшов із руштування і взяв на плечі свій мішок з начинням.

Інші робітники, що бачили цілу ту справу, мовчки працювали, похилені над цеглою і закусуючи зуби. Ніхто з них не писнув ані слова.

— Масти хлопа лоєм, а він смердить гноєм! — крикнув на відхіднім муляр уже з вулиці. На лиці його ще раз показалася силувана насмішка, але в очах рівночасно проти сонця заблищали сльози.

— Лиш ти не йди на зломану голову, ти, опришку. Довбущуку поганий! — крикнув підмайстер з муру і погрозив відходячому кулаком.

Другого дня я встав рано і виглянув крізь вікно. На вулиці ще було тихо. Робітники іно що сходилися «на фабрику». Я дуже зачудувався, побачивши між ними прогнаного вчора муляра. Зацікавлений, я почав дивитися, що з того буде, як прийде підмайстер. Інші робітники мало бесідували з собою, а до відігнаного й зовсім ніхто не підходив, він стояв сприбока коло паркана. Аж ось і підмайстер надійшов, фукаючи чогось, як ковальський міх. Він швидко озирнув робітників; його гнівний погляд зупинився на прогнанім учора мулярі.

— А ти, опришку, знов тут? А ти чого тут? Хто тебе потребує?

— Пане підмайстер, — озивається робітник, підступаючи два кроки (серед загальної тиші чутно, як тремтить його насилу здавлюваний голос), — пане підмайстер, майте обачіння. Що я вам зробив? За що ви мене хліба збавляєте? Адже знаєте, що тепер роботи ніде не знайду, а дома...

— Марш ти мені, кримінальська мордо!—ревнув підмайстер, котрому нині не в лад була покірлива стать, так, як учора уперта, понура мовчанка.

Муляр звісив голову, взяв під паху свій мішок з начинням і пішов. Цілий тиждень потім щорана я бачив ту саму сцену на вулиці. Відігнаний муляр, очевидно, не міг ніде знайти роботи і щорана приходив просити підмайстра, щоб прийняв його. Але підмайстер був твердий, як камінь. Ніякі просьби, ані заклинання не порушували його, і чим більше муляр гнувся та хилився перед ним, чим глибше западали в голову його потускнілі очі, тим гордіше бадьорився перед ним підмайстер, тим прикрішими та згірднішими словами ганьбив бідолашного робітника. А той, неборака, по кождім відказі тільки стискав зуби, брав мовчки під паху свій мішок'і втікав, не оглядаючись, немов боявся якоїсь страшної покуси, що так і перла його до поганого діла.

Було то вечором у суботу. Напрасний дощ захопив мене серед вулиці, і я змушений був схоронитися до поблизького шиночка. В шинку не було нікого; брудна, вогка світлиця була слабо освічена одною лампою, що сумовито гойдалася на стелі, а за шинквасом дрімала стара, товста жидівка. Оглянувшися по кутах, я — диво дивне! — за одним столом побачив знайомого муляра поруч із своїм завзятим ворогом підмайстром. Перед кождим стояла склянка пива, до половини надпита.

— Ну, дай нам боже, куме! — сказав муляр, стукаючи своєю склянкою о підмайстрову склянку.

— Дай боже й вам! — відповів той тоном де-де лагіднішим, ніж на вулиці коло роботи.

Мене зацікавило се дивне товариство. Я казав собі дати склянку пива і сів далеко, в другім кінці світлиці, в куті за столом.

— Та що, куме, — говорив муляр, видимо, змагаючись на силу і на свобідний тон, — недобре то, що ти так на мене взявся, бігме, недобре! За таке, куме, бог гнівається!

Говорячи се, він закалатав склянкою о стіл і замовив іще дві склянки пива.

— Таж ти, куме, знаєш, що у мене дома яка нужда! Не треба тобі й говорити. Жінка слаба, заробити не може, а тут я вже, з ласки твоєї, цілий тиждень ані о!.. Та ще коби-то я сам, то вже би чоловік якось терпів. А то, видиш, слаба жінка, та й ті бідні хробаки, вже ледво лазять, хліба пищать... Серце краєся, куме, — бігме, що краєся! Адже я їм якийсь отець!

Підмайстер слухав тої бесіди, понуривши голову і хитаючи нею, немов дрімав. А коли жидівка принесла пиво, він перший узяв склянку, калатнув о муляреву і сказав:

— На здоровля твоєї жінки!

— Дай боже, аби й ти не хорував! — відмовив муляр і надпив трохи свою склянку. Видно було з його лиця, як неохітно

його уста тикалися напитку. Ах, може, на нього пішов останній гріш із визиченого перед чотирма днями гульдена, що мав прокормити цілу його нещасну родину аж до ліпших днів, бо другого бог знає, чи де вдасться визичити! А тепер він за останній гріш узявся гостити свого ворога, аби хоч так задобрити його!

— І ще ж ти, куме коханий, зваж так на сумління, що я тобі такого зробив? Що в злості сказав тобі нечемне слово?.. А ти ж мені кілько наговорив! Бігме, куме, не добре так кривдити бідного чоловіка!

Кум, випивши пиво, знов схилив голову і хитав нею, немов дрімав.

— Та вже, — заговорив несміло муляр, — будь ласкав, у понеділок... тее... Сам видиш, куди бідному чоловікові дітися? Хіба таки на пні гинути з жінкою й дітьми?

— Та що, скажеш дати ще склянку того шуму? — перервав його бесіду підмайстер.

— А, і овшім, і овшім! Гей, ще склянку пива!

Жидівка принесла пиво, підмайстер випив його і обтер уста.

— Ну, та як же буде? — спитав тривожно муляр, стараючися взяти підмайстра за руку і дивлячись йому в лице.

— А як буде? — відповів той холодно, встаючи і збираючися до відходу. — Дякую тобі за пиво, а до роботи в понеділок не маєш чого приходити, я вже приняв другого. А впрочім (сі слова сказав уже коло самих шинкових дверей), я таких опришків, таких шибеників, як ти, не потребую!

І підмайстер одним скоком вибіг на вулицю і затріснув за собою шинкові двері.

Нещасливий муляр став мов громом прибитий на ті слова.

Довгу хвилю стояв нерухомо, не знаючи запевно, що й думати. Далі прокинувся. Якась дика думка блисла в його голові. Він одною рукою пірвав стіл, за котрим сидів, і як стій відломав від нього одну ногу, а відтак замахнув відломаною ногою по шинквасі. Брязк, дренькіт, хруст, крик жидівки, гамір надбігаючих людей, крик поліціянта — все в одній хвилі зіллялося в дику, оглушаючу гармонію. За хвилю нещасний муляр опинився серед ревучої та писклявої купи жидів, що з великим рейвахом віддали «скаженого та біснуватого розбійника» в руки поліціянта. Грізний сторож публічного безпеченства вхопив його за плечі і пхнув наперед себе. Побіч поліціянта поволоклася ледве жива з переляку шинкарка, лишивши замість себе другу якусь жидівку в шинку, а довкола них, голосячи та верещачи, ціла купа жидиків і всякої вуличної голоти повалила до поліції.

1878 р.

МАЛИЙ МИРОН

I

Малий Мирон — дивна дитина. Батько втішається ним і каже, що він чудово розумна дитина, але батько, звісна річ, сторонній суддя. Та й ще Миронів батько — чоловік уже в літах, ледве дочекався дитини, і, значиться, яка там будь собі дитина, все вона у нього золота, і розумна, і гарна. Сусіди тихо шептали собі, що Мирон «якесь не таке, як люди»: іде та й розмахує руками, гуторить щось сам до себе, візьме прутик, швякає по повітрі або стинає головки з будяків та ластів'ячого зілля. Серед інших дітей він несмілий і непроворний, а коли часом і відізветься з чим-небудь, то говорить таке, що старші як почують, то тільки плечима стискають.

— Василю, — говорить малий Мирон до малого Василя, — ти доки вмієш рахувати?

— Я? А доки маю вміти? П'ять, сім, парканацять.

— Парканацять! Ха, ха, ха! А то кілько парканацять?

— Ну, кілько ж має бути? Я не знаю!

— Та то ні кілько. От сядь лишень, будемо рахувати!

Василь сідає, а Мирон починає рахувати, цюкаючи за кождим разом бучком о землю: один, два, три, чотири...

Василь слухає, слухає, а далі встав і побіг. Мирон і не замітив: сидить, цюкає і рахує далі й далі. Надійшов старий Рябина, кахикає, харкотить і охає, — Мирон не чує, все своє. Старий зупинився близ нього, слухає, слухає... Мирон дорахував уже до чотириста.

— А ти, невітцівська дитино, е! — сказав старий своїм звичайним, трохи носовим голосом. — А ти що робиш?

Малий Мирон аж звергся і обернув залякані оченята на старого Рябину.

— Та ти землицю святу б'єш, е? Ти не знаєш, що землиця — наша мама? Дай сюди той бучок?

Мирон дав, не розуміючи майже, чого хоче від нього старий. Рябина шпурнув бучок геть у кропиву. Мирон трохи не заплакав, не так за бучком, як за тим, що старий перервав йому рахунок.

— Іди додому та «Отче наш» говори, е-е-е, аніж маєш такі збитки робити! — сказав старий з суворим видом і пошкандибав далі. Мирон довго глядів за ним, усе ще не можучи зрозуміти, за що се старий прогнівався і чого хоче від нього.

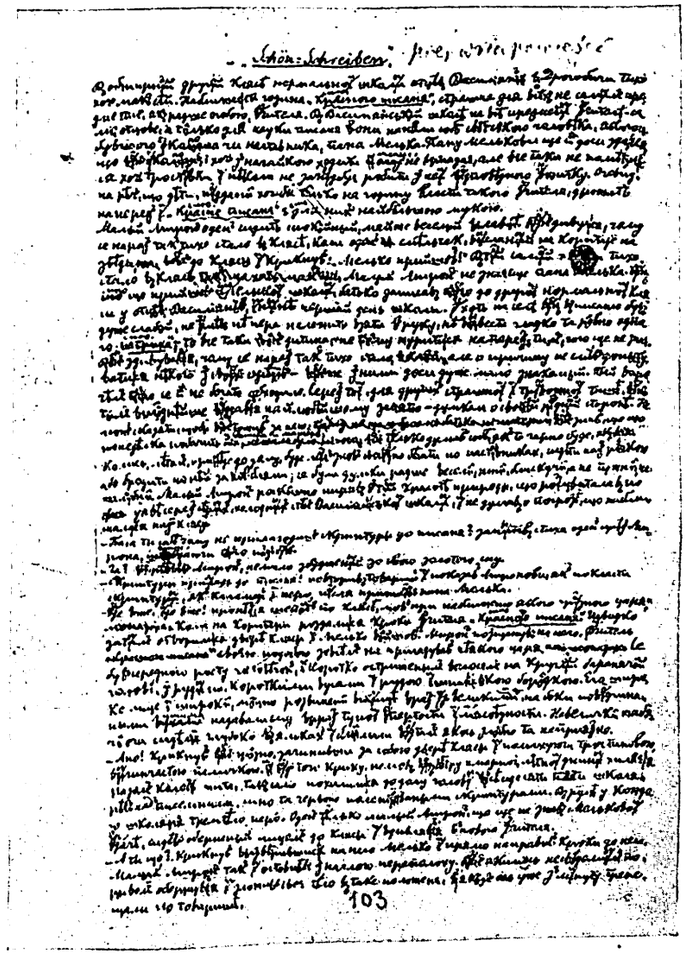
II

Малий Мирон над усе любить бігати сам по зелених, цвітистих лугах, поміж широколисті лопухи та пахучий ромен, любить упиватися солодким запахом росистої конюшини та квітчатися прилипчастими лопуховими гудзиками, яких так і насиляє на себе від ніг до голови. А ще річка, через котру з города треба йти на пастівник, невеличка, супокійна підгірська річечка, з глибокими, стрімкими та обривистими берегами, з глинистим дном, з журчачими бродами, котрих дно покрите дрібними плиточками, оброслими м'яким, зеленим водоростом, довгим, мов зелені шовкові пасма, — ота річка — то правдива розкіш, то сильна принада для Мирона. Там він цілими годинами любить сидіти, запхавшися в високий зелений косітник або між густе, лапасте листя надбережного підбілю. Сидить і вдивляється у плюскітливу воду, в мигаючу під напором хвилі траву, в ковбликів, що час від часу вилазять зі своїх печер або випливають із глибшого плеса, нипають по дні, ширяючи за водяним хробацтвом, то знов вистобурчують свою тупу, вусату мордочку аж над воду, хапнуть раз повітря та й утікають чимборше в свою криївку, немовби закоштували не знати якої присмаки. А тим часом сонце жарить із безхмарного, темноблакитного неба, гріє Миронові плечі і все тіло, але не пече його за широким листом. Любо йому. Невеличкі його сірі оченята живо бігають, дитяче чоло стягається, — думка починає рушатися.

— От сонічко, — чому воно таке невеличке, а татуньо казали, що воно велике? То, певно, в небі лиш така невеличка дірка прорізана, що його лиш стілько видно!

Але зараз же в його голові заворушилася й друга думка.

— Ба, а як же воно? Сходить, там дірка мала; заходить, то й там дірка. Хіба ж дірка разом із сонцем по небі ходить?

Перша сторінка автографу оповідання Івана Франка «Schönschreiben».

Се не може йому поміститися в голові, і він обіцює собі, що скоро додому, то зараз запитається татуня, яка то в небі на сонце дірка прорізана?

— Мироне! Мироне! — чути здалека крик. То мати кличе. Мирон почув і схопився, збіг із беріжка над бродок, аби перейти через річку, та й нараз зупинився. Багато разів уже він переходив через річку, та й нічого, а тепер нараз нова поява впала йому в очі. Він стояв якраз проти сонця і, дивлячися в воду, побачив нараз замість плиткого дна, камінчиків і м'яких зелених пачосів водоросту — одну бездонно глибоку синяву. Він не знав іще, що се небо з води всміхається до нього, і зупинився. Як же тут іти в таку глибінь? І відки вона взялася нараз? Він став і почав уважно розглядати глибінь. Усе однаково. Він присів. Однаково,— тільки при беріжку видно знайомі камінчики та й чути звичайний любий журкіт води на броді. Він повернувся лицем у другий бік, за сонцем: глибінь щезла, брід плиткий, як був. Се відкриття і втішило, і здивувало його. Він почав повертатися на всі боки, пробуючи і втішаючись дивним явищем. А про мамин клик і зовсім забув!

І довго так стояв малий Мирон, то схиляючись, то повертаючись над бродом, але лізти в воду все якось не смів. Усе здавалося йому, що ось-ось серед плиткого камінчастого броду земля розскочиться, і зіне бездонна блакитна глибінь під річкою, між високими берегами, і полетить він у ту глибінь далеко-далеко, щезне в ній, мов трісочка, кинена в глибоку, темну криницю. І хто знає, як довго був би він стояв над бродом, якби не був надійшов сусід Мартин, що з вилами й граблями квапився до сіна.

— А ти чого тут стоїш? Он там мати кличе тебе. Чому не йдеш додому?

— Та я хочу йти, але боюся.

— Чого?

— Та от, адіть! — І він показав бездонну синяву в воді.

Мартин не порозумів.

— Ну, та чого тут боятися? Адже плитко.

— Плитко? — спитав недовірливо Мирон. — А от яка глибінь!

— Глибінь? Ади, що не глибінь, — сказав Мартин, і як був у ходаках, так і перейшов через брід, мало й замочивши їх. Той перехід Мартина осмілив і Мирона, і він перейшов через воду і побіг горі огородом додому.

— Який се дурний хлопець! П'ять літ має, а ще броду боїться, — пробовкнув сусід і пішов до сіна.

III

А коли літом усі старші з хати підуть у поле, Мирон лишається сам, але не в хаті. В хаті він боїться. Боїться «дідів у кутах», т. є. тіней, боїться череватого комина, чорного внутрі від саджі, боїться грубої дерев'яної клюки, вбитої в віконце, що в повалі для пропускання диму від скіпок, якими світять зимою. Мирон лишається надворі. Там він може собі гуляти, рвати зіллячко і розщипувати на кусники, будувати хатки з тріски і патичків, що на дривітні, або й так собі лежати на призпі, та грітися на сонці, та слухати цвіркоту воробців на яблінках, та глядіти на синє небо. Любо йому, і на дитиняче чоло знов немов хмарка набігає — се думка надходить.

— А чим то воно чоловік усе видить? І небо, і зілля, і тата з мамою? — таке питання насувається йому ні звідси ні звідти.— Або чим чує? Он каня кевкає, кури кудкудачуть... Що то таке, що я того чую?

Йому здається, що все те чоловік діє ротом, і видить і слухає. Рознімає рот: так і є, видно все, чути все...

— А може, ні! Може, очима?

Зажмурює очі. Ов, не видно нічого. Рознімає: видно й чути. Зажмурює знов — не видно, але чути.

— Еге, так ось воно як! Очима видно, а чим же чути? — Знов рознімає і затулює рот — чути! Далі очі — все чути. Аж ось прийшла думка—заткати пальцями вуха. Шум-шум-шум. А то що таке? Чути шум, але не чути ні кудкудакання курей, ні кевкання кані. Віднімає пальці — чути кудкудакання, а шуму нема. Другий раз — те саме.

«Що се таке? — міркує сам собі Мирон. — Еге, знаю вже! Вухами чую кудкудакання, а пальцями чую шум! Аякже, аякже»..

Пробує раз і другий — так, зовсім так!

А коли поприходили женці на полудне, він, підскакуючи, біжить до батька.

— Татуню, татуню! Я щось знаю!

— Та що таке, моя дитино?

— Я знаю, що чоловік очима видить.

По батьковім лиці перебіг усміх.

— А вухами чує кудкудакання, а пальцями шум.

— Як, як?

— Та так, що як не затикати вуха пальцями, то чути, як курка кудкудакає, а як заткати, то чути тільки шум.

Батько зареготався, а мати, остро позирнувши на Мирона, сказала, намахуючи йому ложкою:

— Іди, приблудо, йди! Такий парубок великий, що вже би

далі женився, а такі дурниці говорить? Чому ти ніколи не погадаєш наперед, що маєш сказати, а все десь таке ляпнеш, мов на лопаті вивіз?.. Таже чоловік усе чує вухами! — і шум, і кудкудакання.

— А чому ж не чує разом! Тілько як не затикати вух, то чує кудкудакання, а як заткати, то чує шум? — запитав малий. — От потрібуйте самі! — І. він справді для перекони заткав свої вуха пальцями.

Мати поворкотіла ще щось, але відповіді на те питання не знайшла.

IV

А вже найбільша була біда Миронові з тим мисленням! Не вмів мислити та й годі. Що тільки бувало скаже, все якесь не таке, як треба, все мати або хто-будь другий каже йому:

— Та чому ти, тумане вісімнацятий, не помисліш уперед, що маєш казати, а так бовтаєш, як той рибак бовтом бовтає!

І що вже бідний Мирон не намучився, щоб вимислити, а потім сказати щось розумного, — ні, не можна та й годі. Бідний Мирон прийшов до того переконання, що він не вміє мислити!

Ото раз сидить уся родина при обіді довкола великого стільця насеред хати. Мати подає капусту. Капуста добра, з салом, ще й крупами засипана. Всі їдять її мовчки. Малий Мирон укусив разів зо два, а далі задивився на те, що так тихо стало в хаті, ніхто й слова не скаже. Ні відси ні відти здається йому, що власне тепер йому випадає щось сказати. Але що би тут такого? Треба наперед розмислити, а то всі будуть сміятися, ще й мама насварять. Що би тут сказати? І малий Мирон зачинає мислити. Ложка, як ніс її від рота до миски, так-таки застила в повітрі враз із рукою. Очі недвижно вперлися в пустий простір, а далі мимовільно зупинилися на образі матері божої, що висів на стіні; губи тільки рушаються, мов щось шепчуть.

Слуги побачили се, ззирнулися поміж собою, трунули одно друге ліктями, а дівка-служниця шепнула навіть до старого Івана:

— Ану, він зараз якусь дурницю вистрілить.

— Ба, не знати, — почав звільна Мирон,—чому тото свята матінка дивиться, дивиться, а капусти не їсть?..

Бідний Мирон, хоть і як мучився, не міг нічого ліпшого придумати, може, для того, що його насилу заставляли думати «так як люди».

Сміх, регіт, звичайна нагана матері враз із «туманом вісімнацятим» — бідний Мирон заплакав.

— Та що ж, коли я не вмію мислити так, як люди!— сказав він, обтираючи сльози.

209

V

Що з нього буде? Який цвіт розів'ється з того пупінка? Се й проповісти не тяжко. Лучаються по наших селах доволі часто такі дивовижні появи. Все у них змаленьку не так, як у людей: і хід, і обличчя, і волосся, і слова, і вчинки. А коли прийдеться такій дитині вік жити під тісною сільською стріхою, без ширшого досвіду, без яснішого знання, коли відмалку нетямучі родичі почнуть натовкати в неї все на такий спосіб, «як звичайно у людей», то їм і вдасться придавити вроджений нахилок до своєрідного; всі невживані і приголомшені здібності дитини заніміють і занидіють у зав'язку, і з малого Мирона вийде кепський господар або, що гірше, не доразу приголомшена живість та прудкість характеру попре його до злого, не можучи розвитися на добро, — стане він забіякою, ворожбитом, що віритиме у власні привиди і буде туманити людей із щирого серця.

Але коли така дитина натрапить на люблячого і, що головне, не дуже вбогого вітця, котрий схоче і зможе потягнутися з остатнього, щоб своїй дитині отворити очі у світ, то тоді — що ж тоді? Чи ви думаєте, що доля дитини стане кращою, так, як звичайно розуміють люди кращу долю? Коби не так! У школі дитина хапатися буде науки на диво, впиватися буде нею, як недужий свіжим повітрям, і скінчить на тім, що перейметься правдами науки і забажає перевести їх у життя. І стане малий Мирон гарячим проповідником тих правд, понесе їх між темних і пригноблених, під рідні сільські стріхи... Ну, і незавидна чекає його доля! Навістить він і стіни тюремні, і всякі нори муки та насилля людей над людьми, а скінчить тим, що або згине десь у бідності, самоті та опущенню на якімось підданшію, або з тюремних стін винесе зароди смертельної недуги, котра перед часом зажене його в могилу, або, стративши віру в святу, високу правду, почне заливати черв'яка горілкою аж до цілковитої нестями. Бідний малий Мирон!..

1879

ОЛОВЕЦЬ

Прошу піяким світом не думати, що се я розповідаю видумку або що напис на заголовку сеї повістки — яка-небудь метафора. Ні, діло справді йде про оловець, і то не цілий, а кусник, от так, візьмімо, три цалі завдовжки. А втім, як хто скаже, що півчетверта цаля, то також не піду з ним до війта судитися. Але то знаю добре, що чотирьох цалів завдовжки не тримав. Се міг би я, як кажуть правники, «ствердити головною присягою», або, як кажуть наші ясеничани, «побожити й заскаритися, на чім світ стоїть». Півчетверта цаля, не більше, задовгий був герой сеї повістки. Хоть то літ тому чимало, як ми бачилися з ним останній раз, се є — як я бачив його, бо він своїм затемперованим носиком хіба ж міг мене бачити? А притім він цілого півтора дня лежав у моїй шкільній торбі, під книжками, достоту у тьмі кромішній! Аби не збрехати, то буде тому не менше шістнадцяти літ, — доволі часу, щоб забути й про якого щирого приятеля. А я не забув про нього, про півчетверта цаля задовгий кусник олівця, в оправі з темно-червоного дерева, шестигранний і політурований нажовто, з срібним, вибитим написом «Mittel»[1] на тупім кінці; з другого кінця був затемперований, не надто остро, а не надто й тупо, — саме стільки, кілько потрібно для сільського школяра.

В такім виді лежав він одного зимового поранку на снігу на подвір'ю ясеницької школи саме коло стежки, котру протоптали зрана школярі. Се був погідний, чудовий поранок. Мороз потискав, мов скажений; у повітрі літали малесенькі платочки снігу, зовсім прозірчасті, видні тільки по діамантовім блиску,

[1] [Середній].

коли в них заломався сонячний промінь. Оловець не застряг у замерзлім іскристім снігу, а лежав зовсім наверха. Його жовта політура полискувалася до сонця, а срібні букви «Mittel» виднілйся здалека. Певно, котрийсь школяр, біжучи до школи, загубив його. Він так і лежав, простягнувши свій чорний, заострений носик до стіи школи, немов силувався вказати кождому прохожому, що там його належне місце; немов просив своїм срібним поглядом, аби його винятн з тої хоть гарної, але дуже холодної постелі і занести там, до школи, відки широко по селу розлягався гармидер хлопців, що дожидали пана професора.

Скажіть же тепер самі на совість, що би ви зробили, якби вам лучилося побачити такого Mittel'a, і то в подібнім, не зовсім для його «чина» відповіднім положенню? Думаю, що 90% із вас, не підозріваючи в нім героя не то повістки, але навіть газетярської новинки або мізерного анонса, підняли б його і сховали попросту до кишені. Інші 10%, запевно, навіть не схилились би по нього.

Я, признатися щиро, належав до тих 90%, с. зн., не підозріваючи нічого злого в олівці, схилився по нього і, не маючи ніде при тілі кишені, вложив його до шкіряної школярської торби, в котрій були мої книжки. Але що при тім було не зовсім звичайного, так се те, що я вельми втішився своєю знахідкою. Я був бідний сільський хлопець і ніколи ще на своїм віці не мав олівця, все мусив писати тим проклятущим гусячим пером, котре так страшно капало, бризкало і порскало під натиском моєї руки. А тепер нараз — я знайшов оловець! Та й ще який гарний! Правда, я бачив його лише мельком, ще як лежав на снігу, бо відтак, ухопивши його в руку, я швидко шусьнув його до торби, немов боячися, щоб сонце, котре так ясно світило, не вирало його з моєї руки. А ще друга цікава штука при цілій тій операції була та, що мені й через голову не перейшло, аби котрий школяр міг був його згубити, — чуєте, — ані через голову мені не перейшло. Де, де, де! Котрий тут у нас школяр губить олівці! То мусив бог зна якийсь незнайомий пан приїздити до професора, — ну, певно, то він якимось дивним способом загубив той оловець. А може, то був жид-гандляр, котрому професор торік продав корову; може бути, що сей оловець лежав тут іще відторік і ніхто його, бідного, не видів. А може, він упав уночі з неба враз зо снігом? Адже ж бабуня казали, що не раз жаби падуть із неба; чому ж би й олівці не мали падати? Так міркував я, йдучи через подвір'я до школи. Що ж, хіба шестилітньому хлопцеві не вільно так міркувати? А впрочім — ні! Мені дуже сподобався той оловець. Я держав руку в торбі, а він був у моїй руці, я обертав його гранками сюди

й туди, старався вгадати його грубість, відновити перед своїми очима його стать, — одним словом, моя фантазія, мов мотиль коло квітки, невпинно крутилася й шибала коло олівця. Вона насилу відганяла всяку думку, що оловець міг належати до котрого школяра, і що, значить, мені прийдеться віддати його назад властителеві.

В класі повно вже було школярів. Деякі сиділи в лавках і бубоніли завдану лекцію, хвиля від хвилі боязко позираючи на двері, чи не йде професор. Інші, сміліші, ходили по класу, билися, тручалися поміж лавками, мазали різні дива крейдою на таблиці і стирали їх відтак швидко намоченою шматою, котра служила замість губки. За олівцем ніхто не питав. Се мене дуже врадувало, і я швиденько, немов крадькома, шусьнув у другу лавку і сів на своє звичайне місце. Виймаючи книжку, потрібну для слідуючої години, я почув у торбі брязк олівця о шкіру і весь затремтів — не знаю, чи з радості, чи з якоїсь неясної тривоги.

Ось і професор прийшов, почалася наука. Нічого! Ось і година минула, професор вийшов, крик і гомін почався по-давньому, про оловець ніхто й слова не каже. Я сиджу, оглядаюся довкола і тремчу, мов злодій над краденим добром, боячись, що ось-ось надійде хтось і зажадає від мене олівця.

Але ніхто не жадає олівця. Школярі ходять і вчаться, сваволять і товчуться по-давньому.

Степан Леськів, мій добрий знайомий, наближується до мене.

— Ов, ти, видно, нині рахунків не вмієш; то-то будеш у шкіру брав! А ще як мені скаже професор бити, ну, майся гаразд, небоже!

Що за збиточник той Степан! Він знає, що рахунки — моя слаба сторона, і любить не раз подрочитися зо мною. Але я знаю добре, що він таки жартом говорить; притім нині я не боюся професора, бо я рахунків (писати цифри до 100) навчився. О, ще й як навчився! А хто вчора цілий день писав пальцем цифри по шибах вікон, покритих густою росою?

— Ну, ну, не дуже ти журися моїми рахунками, — відповів я Степанові. — Уважай лиш, аби ти сам не дістав у шкіру!

Диво дивне, бігме, що диво! Я хотів відповісти Степанові також жартом, з усміхом, ласкаво, — а відповів якось так злісно, гризько, таким понурим голосом, що аж самому стало погано! Ба, я чув навіть, як ціле моє лице налилося кров'ю. Степан стояв хвилю передо мною і, не кажучи нічого більше, дивився на мене зачудованим поглядом, а далі відійшов, видимо засмучений тим, що вразив мене своїм жартом. Він так мене любив, той лагідний, тихий, услужливий і добрий хлопчина!

За що я так гризько відповів йому? За що засмутив його? Він же ж говорив до мене жартом, і я не мав ніякої причини гніватися на нього!

Такі мислі шибли мені через голову, коли Степан пішов і мовчки сів у свою лавку. То був невеличкий, русявий хлопчина-восьмиліток. Його батько, бідний селянин, був сусід мого вуйка, у котрого я жив, тож і оба ми, хлопці, товаришували раз у раз із собою. Степанів батько давніше, кажуть, був багатий чоловік, але великий огонь та всілякі інші нещастя зруйнували його господарство. Він був високий, сильний мужчина, з понурим лицем, раз у раз схиленим у землю, і говорив грубим, різким голосом. Я мимовільно якось боявся його і вважав його жорстоким чоловіком. Зато малий Степан весь удався в матір, тиху, лагідну жінку з ладним іще, добродушним лицем і ясними сивавими очима. Тому-то не раз, стоячи за плотом на пастівнику, підстерігав я, поки старий Леськів вийде з хати, аби бодай на хвилю забігти до Степана, побавитися з ним. Правда, ми не раз і сварилися, як звичайно діти, але ніколи не надовго. Я, гарячіший до сварки, а то й до бійки, звичайно перший був і до перепросин, а Степан, усе однаковий, усміхався так любо, немов хотів сказати:

«А видиш, я то давно знав, що ти не видержиш без мене!»

Але тепер, пощо я тепер розгнівався на Степана? Та ні, я чув добре, що я зовсім навіть не розгнівався на нього! Навпаки, його жалібний, сумний погляд болів мене якось, вертів у моїй дитинячій груді. Я стидався чогось, сам не знаючи чого, і забув про оловець. Аж коли враження остигли і проминули і перед собою побачив я торбу, в котрій мої нерви немов чули здалека дотик олівця, тоді знов моя фантазія вернула назад до того предмету і за хвилю про Степана і його сумний погляд я забув зовсім.

Знов увійшов професор, почалася година наукова і поволі проминула; про оловець ніхто ні пари з уст.

Третя година мали бути рахунки. Тота висока і страшна наука відбувалася таким способом, що професор викликував одного до таблиці, казав йому там писати крейдою цифри, а всі інші хлопці мусили ті самі цифри писати на своїх зошитах. Професор раз у раз ходив коло лавок, заглядаючи то тут, то там до зошитів, чи всі пишуть і чи так пишуть, як належиться.

Перед рахунковою годиною почув я в остатній лавці, де сидів Степан, якийсь гамір, якісь тривожні, уривані питання і відповіді, але за загальним гамором не міг розібрати, що се таке. Та все-таки мене щось тьокнуло, якийсь несупокій заворушився в мені. Я подумав собі: «Не буду тепер виймати

олівця, буду писати, як звичайно, пером, хоть і як воно мені обридло».

Ось і професор увійшов. Відітхнувши хвилину при столі, він устав і викликав мене до таблиці. Я вийшов заляканий, тремтячи, бо взагалі писання чи то цифер, чи букв було для мене твердим горіхом: усякі знаки з-під моїх рук виходили криві, гачковаті, розлізлі, так що звичайно подобали на старий пліт, у якім кождий кіл стримить у інший бік, а хворостини півперечні стримлять самі по собі, не можучи здибатися з колами. Але що було робити: викликав професор, треба йти. Я став коло таблиці і взяв у праву руку шмату, а в ліву крейду.

— 35! — крикнув професор і озирнувся на мене. — Ах ти, тумане, а ти як крейду держиш? Лівкутом будеш писати, га?

Я перемінив нещасливі знаряди премудрості в обох руках, відтак підвів праву, як міг, догори і ледве дістав до половини таблиці. Завдання написати на таблиці цифру 35 було дуже трудне, бо приходилося писати самі «скрутні» цифри. Вчора, вправляючися пальцем на шибах у писанню цифер, я довго думав, як би то воно написати оту прокляту трійку, щоб її зладити таку кругленьку і з таким зубчиком на середині? Запитати не було кого, от я й надумав писати її з середини від зубчика, потягнути відси насамперед горішній, а відтак долішній каблучок. Так я й навчився писати дома, так само взявся й тепер дрожачою рукою мазгуляти на таблиці. А тут іще, як на нещастя, рука дриголить, сила, якої й так не було много, десь мов замерзла, так що хоть і як мучуся, тиснучи крейду до таблиці, то проклятущі штрихи все виходять такі худі та тонкі, що ледве їх видно. З тяжкою бідою я намалював трійку.

— А що, вже? — кричить професор і обертається до мене.

— Ще... ще ні, — відповідаю я і, обливаючись холодним потом, берусь писати 5, розуміється, знов за власним методом, с. є. зачинаючи здолини.

— Що, що, що? — скрикнув професор і прибіг ближче до мене. — Як ти пишеш, як?

Я мовчав. Дрожача рука дотягала штриха на таблиці. П'ятка подобала радше на Г, ніж на круглочереве, гребенясте 5.

— Ах ти, поросяча почеревино (звичайний титул, яким професор іменував школярів), — то ти не знаєш, як пишеться 5?

І, не ждучи відповіді на се питання, професор одною рукою вхопив зі столика широку ленію, а другою мою руку, з якої вилетіла крейда, і голосний ляск залунав по класі. Долоня моя налилася кров'ю, і стала якась ніби грубша, а попід шкірою немов мурашки забігали. Я, змалу твердий на біль, не заплакав, тільки скривився.

— То не знаєш, як писати 5? Не видів, як я писав? А дивн, як пишеться 5, — от так! — і пан професор хопив крейду і з розмахом написав насамперед на таблиці величезну п'ятку, а відтак на моїм лиці таку ж саму (може, не таку правильну й виразну) величезну п'ятку.

— Пиши далі, — крикнув до мене, — 48!

Я взяв крейду і почав писати. Професор дивився ще хвилю. Чвірка вдоволила його, і він пішов знов між лавки.

— Чому не пишете? — крикнув він грізно до хлопців, котрі-напів з усміхом, а напів з ляком дивилися на те, що діялося при таблиці. На крик професора всі голові нахилилися додолу, мов жито від вітру похиляє додолу пристигаюче, важке колосся.

— А ти, старосто, як написав 3? — питає професор одного. Замість відповіді, замість пояснення — ляск ленією по лапі.

— А то що наверха, над 5? — питає другого.

— Капнуло з пера.

Знов ляск ленією по лапі.

— А ти, свату, чому не пишеш? — питає третього.

— Та я... про... прошу пана професора, — чути крізь сльози голос Степана Леськового.

— Що? — кричить професор гнівно.

— Я десь оловець загубив.

В тій хвилі з моєї руки, не знати чому, випала крейда. Кажу ще раз: не знати чому, бо я був певний, що оловець, який лежав тепер супокійно в моїй торбі, не був Степанів. Ніяким світом! А все-таки при тих його словах я так запудився, рука моя так затремтіла, що крейда, мов слиж, виховзла з моїх рук. Щастя моє, що завдана цифра була вже написана, тепер я не зміг би був написати її.

— Так, — крикнув професор, — загубив? Постій-но ти, навчу я тебе!

Чого властиво хотів професор навчити Степана, господь знає. Ми, школярі, знали лиш тільки, що професор два дні тому дуже сварився з Степановим батьком і, видимо, лишень шукав притоки, аби за вітця пімститися на хлопцеві; а крім того, ми бачили, що сьогодні професор трохи п'яний і що, значить, без бійки не обійдеться.

— Марш на середину! — крикнув він до Степана. Бідний хлопець, видко, знав, що його жде, і не швидко рушався; професор ухопив його за довге, біляве волосся і виволік насередину.

— Тут стій! А ти, — обертаючись до мене, — написав уже?

— Написав.

— Сідай! А ти йди до таблиці!

При тих словах професор штуркнув Степана. Я легше якось

відітхнув, раз тому, що сам сидів на безпечнім місці, а по-друге, тому, бо думав собі, що чень уже Степанові не буде нічого за оловець, коли його професор післав до таблиці, — бо те знав я, що Степан писати вміє. Тільки чуючи, яким гнівним голосом диктував професор Степанові цифри, як лютився, видячи, що Степан пише добре, я чогось боявся. Мені було так тяжко, немов щось шептало мені внутрі, що коли буде що злого Степанові за оловець, то в тім буде й моя вина. Яким способом такі дивні гадки сплелися в моїй голові, не знаю, але те тільки певно, що я тремтів, мов трепетовий лист.

Степан пише цифри та й пише, вже записав цілу таблицю, професор раз у раз дивиться на нього, аби зловити його на чім-будь, але годі.

— Досить! — кричить він. — А тепер лягай!

— Та за що, прошу пана професора? — обзивається Степан.

— Що? За що? Ти ще питаєш? Зараз лягай!

Мене щось мов за горло стисло, коли я почув ті слова. Професор шукає різки в остатній лавці, а бідний Степан блідий, дрожачи, стоїть при таблиці і мне шмату в руках.

— Та за що мене пан професор хочуть бити? — спитав ще раз Степан крізь сльози, видячи професора, що наближався з різкою в руці.

— Лягай! — крикнув той і, не ждучи далі, вхопив Степана за волосся, перевернув його на крісло і почав щосили швякати різкою. Степан закричав з болю, але крик, бачиться, тільки дужче дразнив оп'янілого професора.

— Аби ти знав на другий раз, як олівці губити! — кричав він задиханим, уриваним голосом, і різка ще сильніше засвистала, оперізуючи тіло бідного Степана.

Що діялося зі мною в тій довгій, страшно важкій хвилі? Перша думка, яка мигом шибнула мені через голову, була — встати і сказати, що я всьому винен, що Степанів оловець у мене, що я знайшов його і не віддав Степанові. Але страх перед свистом різки на силу придавив мене до місця, спутав мій язик, стиснув горло мов залізними кліщами... Крик Степана прошибав мені груди. Холодний піт обілляв мене цілого; я виразно чув біль, острий біль від різки, чув його на цілім тілі і так живо, що всі мої мускули мимоволі корчилися і тремтіли, а в горлі щось захлипало голосно, на цілий клас. Але тривога обдала всіх такою мертвотою, що, невважаючи на гробову тишу, ніхто в класі не чув мойого хлипання.

А професор ще не переставав бити! Вже бідний Степан охрип, лице його посиніло з натуги, пальці судорожно впилися в професорові коліна, ноги кидалися в повітрі, але різка не переставала свистіти в повітрі, а кождий її свист, кождий ляск на грубу

полотняну сорочку Степана стрясав і здавлював тридцять дитинячих серць у класі, витискав повний крик болю і розпуки з груді Степана. Я не тямлю вже — ох, і пригадувати не хочу!— що діялося в мені під час тих страшних хвиль, які чуття перелітали по моїм тілі, який біль проникав мої сустави, які мисли шибали по голові. Та ні, — мислей не було ніяких! Я сидів холодний, задубілий, мов камінь! І тепер іще, по шістнадцятьох літах, коли нагадую ту хвилю, бачиться мені, що вона на довгий час оголомшила мене, мов удар каменем по тім'ю, і що будь таких хвиль багато в моїм дитинстві, з мене вийшов би такий самий туман, як ті, котрих бачимо сотки в кождій нижчій школі нашого краю, як ті нещасливі, забиті фізично й духово діти, котрих нерви відмаленьку притупили страшні, огидні сцени, а голову від шістьох літ задурила професорська дисципліна.

Вкінці стих свист різки. Професор випустив Степана, а той, безсильний, змучений, без духу покотився на поміст. Професор, червоний, мов буряк, кинув різку і сів на крісло, з котрого іно що скотився Степан. Хвилю віддихав, не кажучи й слова. В цілім класі було тихо, мертво, сумно. Чути було лишень, як хрипів бідний хлопець, судорожно хлипаючи.

— Не встанеш ти? — прошепотів професор, копаючи його ногою в бік.

Степан по хвилі ледве-ледве підвівся на ноги і став, держачися рукою лавки.

— Марш на місце! А знай, як на другий раз олівці губити!

Степан пішов на місце. В класі знов стало тихо. Професор, видимо, протверезився трохи і почув, що лихо зробив, збивши так хлопця. Він знав, що з Леськовим зачіпатися недобре. Думка про се ще гірше дразнила його, і він схопився і почав мовчки бігати по класі, важко сапаючи.

— А, драби, розбійники! — крикнув у ході, не знати, чи до нас, дітей, чи до неприсутніх ясеницьких громадян.

Знов довгу хвилю бігає професор по класі, знов сапає і воркоче щось під носом, а далі обертається до нас і кричить:

— Додому!

Але й се, звичайно дуже чудодійне слово, що звіщало нам бодай на день увільнення від ваготи шкільної премудрості, тепер немов до глухих було сказане. Тривога й непевність приголомшили всіх школярів і відібрали їм чуття. Треба було аж другого, голоснішого викрику професора, щоб усі встали до молитви.

Коли по молитві школярі рушилися з лавок і почали виходити з класу, то діялося се без звичайного шуму й товкітні; всі йшли звільна, боязко позираючи на професора, що стояв

при столику, поки всі хлопці не вийшли. Кождий чув себе якось немов придавлений. Степан ішов, хлипаючи, а коли вже коло дверей позирнув на професора, той погрозив йому кулаком. Я йшов майже самий останній, ледве переступаючи ногами. Я боявся і стидався чогось так страшно, що рад би був у тій хвилі запастися під землю. Не знаю, хіба розбійник по сповненім убійстві чує таку ваготу на серці, яку я чув тоді. Особливо на Степана був би я в тій хвилі не поглянув за жадні гроші. Я так живо уявляв собі його біль, — ні, я терпів не менш його, — а тут іще той проклятий внутрішній голос раз у раз шептав мені, що він через мене терпів, що оловець його! Так, тепер уже виразно щось говорило мені, що то його оловець я знайшов! І щó би, бачиться, на такий спосіб природніше, як піти тепер до нього і віддати йому згубу! Чи не ще! Так ні! Природно воно видається, але мені тоді, доразу прибитому страхом, жалем і стидом, було зовсім неможливо се зробити. І не то, щоб тепер іще я бажав заховати той оловець для себе,—де там! Він тепер ваготів, мов камінь, у моїй торбі, пік мою руку здалека, — я тепер ніяким світом не був би діткнувся його, не був би поглянув на нього! Ще якби хто був силою вирвав у мене торбу і витряс із неї все так, щоб і оловець випав, а Степан відтак міг його взяти, — ах, як би я був радувався такому випадкові! Але так не сталося, — та й не до того було школярам.

Скоро лиш із класу та з професорського подвір'я, всі обступили ще хлипаючого Степана і почали його розпитувати, як і де загубив він оловець, який то був оловець; деякі голосно відказували на професора, інші жалували Степана і говорили йому, аби конче пожалувався татуневі.

— Або я-а знаю, де я за-агубив, — хлипав Степан. — Але що мені тепер та-атуньо скажуть! Іно що мені поза-авчора купили в місті, а я-а загубив. Ой, ой, ой! — заплакав бідний хлопець, що боявся вітця не менше, як професора.

— Та не плач, дурний, не бійся, — потішали хлопці, хоть, певно, ні один із них не рад би бути в Степановій шкірі.

— Ага, не пла-ач! — відповів сумно Степан. — Та вони мене за-аб'ють за оловець! Шість кре-ейцарів, кажуть, заплатили за нього в місті... «А як мені, — кажуть, — де загубиш, то шкіра не твоя, чуєш!..» Ой, ой, ой!..

Я не міг слухати тої бесіди. Кожде Степанове слово кололо мене, мов будяки. Я побіг швидко додому, весь дрожачи, блідий і задиханий.

— О, ти вже, певно, десь бився з хлопчиськами! — крикнула при моїм вході на мене тітка, — що такий приходиш задиханий, як той пес гінчий! Ах ти, драбе якийсь, непотрібе, нездаро, нуждо якась несосвітенна!

Тітка була ще дівчина двадцяти кількох літ віку. Вона була «дуже добра», — бодай се можна було сказати про її язик, який не любив ніколи «дармо хліб їсти» і якому ніколи не хибло слів.

Я повісив торбу з книжками на кульці і сів їсти, не кажучи й слова. Попоївши, я сів коло стола і взяв книжку, не по те, щоб учитися, що там на завтра було завдано, — де мені було до вчення! Я сидів над книжкою, мов пень, і сотий раз прочитував усе одні й ті самі слова, не тямлячи, що читаю і до чого се йде. Я силувався не думати про Степана, про професора, про старого Леськового, але їх лиця раз у раз сунулися мені на думку, проймали мене холодом, гризли і турбували, мов гріш-ника згадки про давні проступки. Я так бажав, аби враз настав вечір, але вечір, мов заклятий, не приходив. Я боявся поглянути на торбу з олівцем, немов се була не торба, а страшна нора, і не оловець, а гадина.

Як я перемучився, поки настав вечір, не буду розказувати. Які страшні сни снилися мені вночі, як я кричав, утікав ніби, ховався, як за мною бігали та літали ящірки з острою мордою і з великим написом «Mittel» на хребті, як мене кололо терня з жовтою блискучою корою і шестигранними кільцями, затемпе-рованими при кінці, — се також нехай тоне в криниці забуття. Досить того, що, вставши рано, я був мов збитий або зварений у поливанниці, а тітка вдодатку насварила на мене, що я всю ніч метався та верещав, не даючи їй спати.

Рано, заким іще я пішов до школи, вуйко приходить із села і, скинувши грубі, суконні рукавиці з рук, зачинає розповідати про різні сільські новини.

— А за що то вчора професор так Леськового Степана збив? — питає вуйко нараз мене. Те питання страшно перепудило мне, немовби хто обілляв мене окропом.

— Та... та... та... каже, що десь за... за... за...

— Що ти, говорити не вмієш, чи що?— крикнула збоку тітка.—Ну, та що там такого сталося із Степаном?—запитала вуйка.

— Та так там його вчора професор збив за якийсь оловець, що ледво живий приліз додому.

— Та який оловець!

— А во, купив йому отець у понеділок оловець, а він учора загубив. Професор п'яний, та й ну ж хлопця бити, ніби він тому що винен. Чуєте, ледве бідний хлопчисько додому доліз. А тут іще прийшов та й повідає, а старий медвідь сказився та бий дитину! За волосся, та під ноги, та обцасами!.. Господи! Стара в плач та в крик, хлопець умлів, ледве водою відилляли, тепер, кажуть, лежить, рушитися не може! Що то, так дитину скатувати!..

Ще вуйко не скінчив, коли я розплакався вголос і перервав його бесіду.

— А тобі що? — спитав вуйко зачудований.

— Чи ти вдурів, хлопче, чи що? — крикнула тітка.

— Я... я... я... — пролепотів я, плачучи, але хлипання не дало мені докінчити бесіди.

— Ну, що, що, кажи! — промовив вуйко ласкаво.

— Я... знайшов... Степанів оловець!

— Знайшов? Де? Коли?

— Вчора, перед школою на снігу, — проговорив я вже сміліше.

— Ну, і чому ж ти не віддав Степанові?

— Я не знав, що то його, а він не допитувався.

— А потому, по школі?

— Я... я боявся.

— Боявся? Та якого дідька лабатого? — спитала тітка, але я не відповів нічого на те питання.

— Ну, і де ж той оловець?

— Та в торбі.

Вуйко позирнув до торби і виняв нещасливий оловець. Я не смів позирнути на нього.

— Ну, дивіться, люди добрі, та й за таку дурницю так хлопця збили! Пощезали би один з другим!

Вуйко сплюнув і вийшов, узявши оловець із собою. Мене тітка випхнула до школи. Я ще хлипав по дорозі, а сльози текли мені без моєї волі по лиці, хоч на душі стало далеко легше.

Того дня і цілий слідуючий тиждень Степан не приходив до школи, лежав слабий. Ба, на другий тиждень заслаб щось напруго й професор: вуйко догадувався, що, певно, його старий Леськів мусив добре «обломити». Чи воно так було, чи ні, того я докладно не дізнався — досить того, що Степана я після того не бачив цілі дві неділі. Ах, як я тепер боявся з ним здибатись! Як часто я бачив у неспокійних снах його добре, тихе лице, синє ще від побоїв, зболіле й марне, — яким важким докором гляділи на мене його сиві, добродушні очі! Але коли я побачився з ним, коли почув його голос, то всі муки, весь не-спокій перебутих днів немов віджили одним разом у моїй душі,— але тільки на хвилю. Степан тепер був уже здоров і веселий по-давньому, заговорив до мене добродушно, мов нічого й не було між нами; про оловець ані споминки. Чи він не знав про те, що то я мав його оловець у себе і стався причиною його болю? Не відаю. Досить того, що ніколи потім про оловець між нами не було бесіди.

Львів, 1879.

SCHÖNSCHREIBEN [1]

У просторім другім класі нормальної школи отців василіян у Дрогобичі тихо, хоч мак сій. Наближається година «к р а с н о г о п и с а н н я», страшна для всіх не так самим предметом, як радше особою вчителя. У василіянській школі на всі предмети вчителі — самі отцове, а тільки для науки писання вони наняли собі світського чоловіка, якогось бувшого економа чи наставника, пана Валька. Пану Валькові ще й досі здається, що він економ: хоч із нагайкою ходити тепер не випадає, але все-таки він не помітується хоч тростівки і ніколи не занедбує робити з неї відповідного вжитку. Очевидна річ, що діти, піддані хоч би тільки на годину власті такого вчителя, дрожать наперед, і «к р а с н е п и с а н н я» є для них найбільшою мукою.

Малий Мирон один сидить спокійний, майже веселий у лавці. Він дивується, чому се нараз так тихо стало в класі, коли один смільчак, висланий на коридор на звідини, вбіг до класу і крикнув: «Валько прийшов!» В тій самій хвилі тихо стало в класі. Малий Мирон не знає ще пана Валька. Він іно що прийшов із сільської школи, батько записав його до другого нормального класу у отців василіян, і нині перша година красного писання. І хоть на селі він у писанню був дуже слабий, не вмів ні пера відповідно взяти в руку, ні вивести гладко та рівно одного штриха, — то все-таки він дитина, не йому журитися наперед тим, чого ще не знає. Він здивувався, чому се нараз так тихо стало, але про причину не смів допитуватися нікого із своїх сусідів — він же з ними досі дуже мало знайо-

[1] [Краснопис, каліграфія].

мий. Та й, зрештою, його се й небагато обходило. Серед тої, для інших страшної й тривожної, тиші він тим вигідніше віддався найлюбішому заняттю — думкам про свою рідну сторону. Не можна сказати, аби він тужив за нею: він знав, що щопонеділка побачить і батька й матір. Він тільки думав собі, як то гарно буде, як колись, літом, приїде додому, буде міг знов свобідно бігати по пастівниках, сидіти над річкою або бродити по ній за ковблями; се були думки радше веселі, ясні, блискучі, а не тужні, не жалібні. Малий Мирон розкішно ниряв у тій красоті природи, що розцвітала в його уяві серед сірих, холодних стін васпліянської школи, і не думав про погрозу, що наближалася над клас.

— Ба, а ти собі чому не прилагодиш скриптури до писання?— запитав стиха один сусід Мирона, стусаючи його під бік.

— Га? — відповів Мирон, немило збуджений зі свойого золотого сну.

— Скриптури приладь до писання! — повторив товариш і показав Миронові, як покласти скриптури, як каламар і перо після приписів пана Валька.

— Іде вже, йде вже! — пронісся шепіт по класу, мов при наближенню якого грізного царя, коли на коридорі залунали кроки вчителя «к р а с н о г о п и с а н н я». Швидко потім отворилися двері класу, і Валько ввійшов. Мирон позирнув на нього. Учитель своєю подобою зовсім не пригадував ніякого царя. Се був середнього росту чоловік, з коротко обстриженим волоссям на круглій баранячій голові, з рудими короткими вусами і рудою гішпанською борідкою. Його широке лице і широкі, міцно розвинені вилиці враз із великими, на боки повідгинаними ушима надавали йому вираз тупої упертості й м'ясоїдності. Невеличкі жаб'ячі очі сиділи глибоко в ямках і блимали відтам якось злобно та неприязно.

— Ано! — крикнув він грізно, зачинивши за собою двері класу і помахуючи тростиновою вигинчастою паличкою. І від того крику, немов від вітру хмарної літньої днини хиляється разом колосся жита, так само похилилися додолу голови вісімдесяти п'яти школярів над писемними, синьо та червоно поленійованими скриптурами. В руці у кождого школяра тремтіло перо. Один тільки малий Мирон, що ще не знав Валькової вдачі, сидів, обернений лицем до класу, і вдивлювався в нового вчителя.

— А ти що? — крикнув, визвірившись на нього, Валько і просто направив кроки до нього.

Малий Мирон так і остовпів з наглого переполоху. Він якимось несвідомим порівом обернувся і зложив своє тіло в таке положення, в якім уже з мінуту трепещали його товариші.

Валько взяв у руки крейду, приступив до таблиці, розмахнувся і почав писати. Зразу писав тільки букви, малі й великі, самоголосні й суголосні, без ніякого, впрочім, значіння. Але далі-далі дійшов і до слів, а в кінці й до цілих речень, як, наприклад: «Бог сотворив світ», «Чоловік має дві руки», «Земля мати наша». Вичерпавши таким способом свою мудрість, показавши вповні своє знання красного писання в численних викрутасах та довгих, як світ, і рівних, як ковбаси, хвостиках, Валько положив крейду, відступився, зирнув ще раз з уподобою на записану таблицю і відтак, обернувшися до трепечучого класу, крикнув грізно:

— Писати!

Його наукова діяльність в тій хвилі щасливо скінчилася, — тепер починалася його економська діяльність. Щоб показати се наглядно, він сильно стріпнув пальцями, аби стрясти з них учений крейдяний порох, і замість нього взяв у руки свою тростину. І немов орел слідить згори за добичею, так і він, озираючись по класу, зійшов із підвищеного градуса і почав свій обхід.

Перший, на котрого навинула його зла доля, був якийсь маленький, слабенький і дуже заляканий школярик. Він увесь у поті, нагнувшися над скриптурою, працював зо всеї сили, аби вдержати перо в дрожачих пальцях, і щохвиля позирав на таблицю, стараючись виводити на папері такі самі крючки, гачки та ковбаси, які вивела вправна економська рука на таблиці. Та ба, рука його дрожала, крючки, гачки та ковбаси виходили ломані, нерівні — навіть перо непослушне щохвиля крутилося в пальцях, скрипіло, порскало, немов гнівалося чогось і бажало якнайшвидше з них видобутися.

Валько став над ним, мов кат над душею, і, злобно всміхаючись, не кажучи й слова, почав приглядатися його роботі. Бідний хлопець почув лихо і дорешти стратив усяку власть над своєю рукою і над непослушним пером.

— То ти так пишеш? — процідив звільна Валько, але тим швидше свиснула в повітрі його тростина і оперезала змією плечі бідного хлопця.

— Ой-йой-йой! — заверещав він, але зараз же й утих, стрітивши грізний, гадючий погляд учителя.

— Ти не вмієш ліпше писати? — питав Валько.

— Вмію, вмію! — лепотів хлопець, сам не знаючи, що лепоче.

Учитель-економ, може, й справді вірив, що хлопець уміє ліпше писати і що тільки на збитки йому силується писати погано, чи, може, з великої любові до його тростинки.

— Ну, то вважай же! — І Валько пішов далі, не переконавшися, які спасенні плоди принесла його докладна наука. Впрочім, йому й байдуже було до тих плодів, — він тепер був тільки економом і більше нічим. Очі його вже звернулися в другий бік і в другім куті класу вигляділи іншу жертву. Там сидів жидок, котрий по старинній привичці свого роду писав узадгузь, силуючися виводити Валькові викрутаси від правої до лівої руки, від кінця стрічки до початку. Одну стрічку він уже совершив таким способом і саме розпочав другу від слів «сот бог а з к спр». Написана, готова вже стрічка виглядала яко-тако, але нова, неготова ще, зачата від кінця, вколола Валька в очі.

— А ти як пишеш, Мойше? — закричав він, прискакуючи до жидка.

Валько всіх жидків у класі кликав «Мойше», — хіба що се були сини багатих міських «тузів», перед якими він мав великий респект. Жидок на прозвище Йонас Туртельтауб, почувши той викрик і побачивши надскакуючого ворога, знітився і скулився, як слимак у своїй халабудці, і перестав писати.

— Ха, ха, ха! — реготався Валько, призираючися жидковому писанню.

— Пане професор... — зачав жидок і зап'явся.

— Ходи сюда!

І, не чекаючи, аж Йоїна вийде з лавки, взяв його за вухо і потяг насередину.

На вид бідного Йонки, скуленого, тремтячого і заслиненого зо страху, весь клас голосно зареготався, хоч усякий і собі тремтів та кулився. Але така вже сила тиранського притиску, що досить тиранові всміхнутися, а всі, що стоять під його гнетом, будуть реготатися без огляду на те, що регочуться власне самі над своєю недолею.

— Ходи до таблиці! Ану, пиши!

Валько змазав власною рукою часть свойого письма і втиснув жидкові крейду в руку. Жидок почав писати своїм звичаєм, узадгузь. Наново зареготався клас, всміхнувся Валько, але зараз же заворсилося його лице, він обернувся до остатньої лавки, де сиділи самі найбільші і найдужчі хлопці, і крикнув:

— Ану, дайте-но йому!

Жидок затремтів цілим тілом і залебонів щось, але швидко прискочили до нього два товариші-посіпаки і повели на градус. Тихо стало в класі. Замість сміху блідість виступила на всіх лицях, — тільки болючий вереск Йонки лунав посеред мурованих стін василіянського монастиря.

— Досить із нього! — сказав Валько, і Йонка, хлипаючи, пішов на своє місце.

Сповнивши се високопедагогічне діло, Валько почав знов

свій обхід по класу і знов посипалися удари його тростинки по плечах та по руках бідних хлопців.

Яке враження зробила ціла ота наука на Мирона, сього сказати годі. Він раз у раз дрожав, мов у лихоманці; йому шуміло в ухах і крутилося в очах, мов серед бурі. Йому так і мерещилося, що й його не мине ота буря, що кождий удар страшного вчителя паде на нього. Написані слова й стрічки скакали перед його очима, надувалися і переплутувалися, виглядали ще поганіше, ніж були направду. Він і сам не знав, коли перестав писати, — сіра паволока стояла перед його очима.

— То ти так пишеш? — гукнув Валько над його головою.

Мирон стрепенувся, вхопив за перо, талапнув ним у чорнило і поволік по папері, мов тура за роги.

— Чи ти не знаєш, як держати перо?

— Не знаю! — прошепотів Мирон.

— Що? — ревнув Валько. — Я тобі не показував уже десять раз, не раз?

Мирон зачудувані очі встромив у розлючене Валькове лице. Але замість відповіді Валько стиснутим кулаком ударив хлопця в лице. Малий Мирон, мов косою підтятий, повалився на лавку, а з лавки на підлогу. Кров обілляла його лице.

— Підойміть його! — крикнув Валько. З задньої лавки прискочили два, ті самі, що перед хвилею парили Йонку, і підняли зомлілого Мирона. Його голова не держалася на в'язах і хилилася додолу, мов у мерця.

— Біжіть по воду! — командував далі Валько і ще раз поглянув на Мирона.

— То що за хлопець? — спитав він.

— Мирон, — відповів «ц е н з о р», найстарший віком і найдужчий силою в класі, котрого отцове настановили наставником над товаришами.

— Що за один? — питав далі Валько.

— Одного хлопа син з Н...

— Хлопський син! Тьфу, якого біса тим хлопам пхатися сюди! — проворкотав Валько. У нього відлягло від серця. Він зачав був трохи побоюватися свого вчинку, але хлопський син, — значиться, можна його бити і зобиджати, як хочеш, ніхто за хлопським сином не впімнеться.

Валько не помилився в своїй рахубі. Ніхто не впімнувся за хлопським сином. Нелюдський поступок учителя-економа уйшов йому гладко, так, як і многі його нелюдські поступки. Тільки в серці хлопського сина він не пішов гладко, а стався першим насінням бурення, погорди і вічної ворожнечі проти усякого неволення та тиранства.

1879.

МАВКА

(ЛІТНЯ КАЗОЧКА)

— Гандзю, Гандзуню! Сиди мені, небого, дома, бо я піду в ліс на губи!

— Візьміть і мене з собою, мамуню! — говорить маленька Гандзя, ломаючи свої тонкі губки. — Мені самій страшно в хаті!

— А йди, йди! Така вже стара дівка виросла та й їй у ясний день у хаті страшно! Далі віддаватися захочеш, а в хаті боїшся! Стидайся! І як я візьму тебе в ліс? Хіба ти зможеш ходити по лісі?

— Ой, зможу, мамуню, зможу, не бійтеся, — говорить Гандзя, повеселівши.

— Ні, ні, сиди в хаті! Там, у лісі, мавки, — знаєш, такі з зеленими косами! Вони беруть маленьких дівчаток.

— О, я не боюся мавок, мамуню! Мені ген-то снилася одна,— так любо ми бавилися! А вона все сміється до мене — правда, мамуню, що мавки сміються, так голосно-голосно! — та й каже: «Гандзю, куку!» А я кажу: «Я тут!» А вона каже: «Ходи, Гандзю, в ліс, там у нас такі гойданки, у-у! у-у!» Візьміть мене, мамунцю, візьміть, може, її побачимо! Я так би хотіла погойдатися з нею!..

— А йди, йди, дурна! Щось також говориш! От сиди в хаті, я позамикаю двері, ніхто сюди не ввійде. А я незабаром вернуся, не бійся!

Мати пішла. Залізний ключ закалатав у дверях, засуваючи дерев'яний засув. Гандзя заплакала в хаті.

— Чому мене мама не хотіла взяти? Я була би побачила мавку! А там, у лісі, так гарно, тихо, зелено, тепло!.. Ой, тоті мама! Тут мене замикати в хаті... а самі в ліс пішли, самі...

Хата, де жила Гандзина мати, стояла на самім краю села. З трьох боків, не дуже далеко, видніївся густий, темний, вічно тужливий ліс, що шумів раз у раз та заводив якусь таємничу пісню. Дивна то пісня. Деякі її ноти щемлять у серці, мов недавня ледве загоєна рана; інші рвуть думку з собою в темну, нахучу безвість, у якийсь безмежний, непрозорий простір; інші порушують самі глибокі і сильні струни в людській душі, будять бажання життя, енергію, охоту до невтомної праці, світлої будущини, а ще інші навівають якусь недовідому, глибоку тугу на серце. Гандзя родилася серед гомону тої пісні; відколи могла чути тони, чула найбільше її, і не диво, що та пісня причарувала всю її нервову істоту. В сні і на яві вона прислухалася до неї зимовими вечорами, коли ревла буря і ліс стогнав, як тисячі ранених на побоєвищу; любувалася нею весною, коли теплий вітер ледве-ледве ворушив вогкі ще, безлисті, а вже свіжими соками налиті гіллячки; прислухалася до неї в пекуче літнє полудне, коли вітру не було чутно, а проте по верхів'ях лісових дерев ходив якийсь таємний шепіт, мов зітхання або мов сонне лепотання задріманих на сонячній спеці дерев. Дитяча уява день і ніч блукала по лісі, знаходила в його голосах відгомін своїх дрібнесеньких, а проте для неї таких важних і величних радощів і терпінь. От тим-то й не диво, що та лісова пісня причарувала всю нервову, тендітну Гандзину істоту. Ві сні й на яві у неї все одно та одно на думці — ліс і його тайники. Що найкращого, найприємнішого затямила вона в своїм коротенькім життю (їй було всього п'ять літ), усе те нерозлучно в'язалося з лісом. Ах, як радо, з якою розкішшю слухала вона казок про лісових духів, про ті напівстрашні, напівприпадні твори людової фантазії, а особливо про мавок з білим, як березова кора, личком і з довгими зеленими косами! Вона не могла зрозуміти, чого інші діти бояться мавок. Адже ж вони такі гарні, такі добрі для добрих дітей, так радо бавляться з ними серед лісової зелені, гойдаються на довгих, тонких березових гілках (ах, Гандзя так любила гойдатися!) і сміються так весело, співають так пречудово! Їх голоси, мов срібні дзвіночки, дзвеніли не раз у Гандзиних снах, і вона була така щаслива, слухаючи їх здалека... Але вона ще ніколи не бачила мавок на очі. Який жаль, що мама не хотіла сьогодні взяти її з собою в ліс! Сьогодні була б певно побачила мавку, о, певно! Адже ж їй недармо снилися мавки вже кілька ночей, співали, сміялися так голосно-голосно, гойдалися на гілках і все кликали її до себе, в ліс...

— Гандзю, куку! Гандзю, куку! — кликали вони, ваблячи її до себе своїми білесенькими руками. — Ходи до нас до ліса!

У нас так тепло, так весело, так любо! Ади, які у нас коси! — і у тебе така буде! Ади, які у нас гойданки! — і ти на такій будеш гойдатися! У-у! у-у! Ходи, ходи!..

Гандзя заплакала. Вона озирнулася по хаті. Як тут нужденно, вогко, понуро! В кутах діди стоять — страшно! Їй пригадалася приказка, якою втишували її, коли часом плакала:

Лізе кусіка
З-за сусіка!
Зуби зазубила,
Очі заочила,
Руки заручила,
Ноги заножила!
В серці їй острий ножище,
В плечах їй дубовий колище!

Вона затремтіла і тривожно поглянула на стелю, в якій стримів забитий чорний, грубий, дерев'яний гак, дивачно понакарбовуваний. Сей гак в її уяві був «кусікою». Вона, лежачи в постелі, не раз довго вдивлювалася в нього і все почувала таємний страх; усі страшні повісті, які їй наговорила баба, вона в'язала з тим гаком. І тепер у німій тривозі вона почала вдивлюватися в кусіку, і чим довше дивилася на неї, тим виразніше їй здавалося, що ся кусіка жива, що се така стара, погана, зморщена баба з величезною торбою, в яку забирає малих дітей. Ось вона випростовується, тупає своїми дерев'яними ногами, лізе, лізе чимраз ближче до Гандзі!.. Гандзя зверещала перелякана і скочила з припічка на землю, відси вилізла на лаву, до вікна. Там було ясніше. Вона оглянулася на хату— нічого; несміло зирнула на кусіку: вона не рушається, але чорна, горбата, страшна, як була вперед. Але надворі, ах, надворі так ясно, так тепло! З вікон видно ліс,—ах, там, певно, мавки гойдаються, чекають на неї!.. Ні, вона не видержить у тій поганій хаті, з тою страшною кусікою, вона вилізе крізь вікно надвір і побіжить у ліс, на хвильку, заки верне мама, побавитися з мавками. А як не верне? Як мама прийде швидше, то буде бити. Ні, мама не прийде швидше, адже ж вона буде ось тут на окопі, побачить маму, як буде йти з ліса з грибами.

Гандзя вилізла вікном із хати. Легкий літній вітерець обвіяв її теплом, розвіяв її коротке біле, мов лен, волосся, викликав живішу краску на бліде личко; тільки очі палали якимось гарячковим огнем, як уперед. Побігла через обору до ліси. Чулася такою легкою та спільною серед того тепла, в тім свіжім повітрі, навіянім запахом нив у розцвіті. Ліса була трошки підхилена; отворити її Гандзя не здужала б, — куди ж її малесеньким, слабим ручкам до такого тягару! Вона, мов мишка, пролізла крізь вузький розтвір, крізь який хіба

кітка могла би пройти вигідно, і з усміхом радості на устах, тремтячи всім тілом, опинилася на вигоні, супроти поля. Вітер дмухнув різче на її лице. Гандзя була лише в одній сорочині, довгій до кісток і підперезаній червоною крайкою. В першій хвилі вона почула щось ніби холод. Але ні, се тільки так їй здавалося, адже сонічко ось як гріє, де ж тут холодно!..

Півперек поля тягнеться вузенька стежка до ліса. Гандзя знає добре сю стежку, по ній вона найрадніше любить бігати, з неї виразно видно ліс! Ось він, великий, сумрачний, гомінкий! У Гандзі дух захапує з радості, що ось іще хвильку бігти, і вона буде в лісі, сама!

Вона біжить, тільки що якось не може так швидко бігти, як давніше. Жито поважно хитає колоссям, коли вона, біжучи, пересуне ручкою по стеблах. Як вона любить тепер оте жито, ті блаватки та цвітки куколю, що де-де блискають, мов сині та рожеві зірки серед ліса золотистих стебел!..

— Мавко! Мавко! — кричить Гандзя з радості, біжучи стежкою.—Я йду вже, біжу, ади, як швидко! Будемо бавитися.

Чимраз голосніше та виразніше гомонить вічна лісова пісня. Гандзя ловить її вухом, упивається нею. Серед шуму та гомону листя вона виразно чує щось немов різке плюскання рибок у чистій кришталевій воді: се сміх та радісні крики мавок. Вона чує навіть, як вони кличуть її до себе:

— Гандзю, куку! Гандзю, куку!

Але як же вони близько! Ось тут-таки за окопом, аякже! Любі мавочки, вони, певно, прийшли за мною сюди! Та й що не боялися! Адже якби їх люди спіймали, то забрали б їх у торбу, аякже!.. Дали би тій поганій кусіці в торбу! Але ні, вона не дала би мавок, вони такі добрі, такі гарні!..

— Мавко! Мавко! — кричить Гандзя щосили. — Я вже тут, я зараз надбіжу, ще лише дрібочку зачекай!

Ах, ось уже й ліс! Який тихий, величезний, понурий! Берези гріються на сонці і світять здалека своєю білою корою. Їх довгі віти, мов зелені коси, позвисали додолу і колишуться з вітром. Ось тут десь і мавки зараз будуть. Га, певно, похувалися перед Гандзею, але вона закличе їх, вони зараз повибігають, засміються голосно в своїх кутиках...

— Мавко! Мавко! Я вже тут, тут, тут! Ходи, будемо бавитися!

Гай! Он засміялася одна, але як далеко! Ах, друга, третя! Адже ж Гандзя знала, що вони не витримають довго в схованці. Ах, який чудово дзвінкий їх сміх! Як любо кличуть вони Гандзю з собою! Тут темно, а там далі так ясно, там повно зілля, такого гарного, пахучого!.. Там гойданки такі легенькі. Ох, Гандзя побіжить за ними, адже ж се не дуже далеко!

* * *

Вже вечоріло.

Гандзина мати давно вернула з губами додому і весь день ходила по селу, питаючи за Гандзею. Її ніхто не бачив. Бідна мати чим ближче до ночі, тим тривожніше бігала від хати до хати, але Гандзі не було ані сліду.

— Та й то, видите, нещастя моє! Якесь уродилося таке слабеньке та мізерне, а тепер уже з місяць, то раз у раз як що говорить, то ніби в горячці! Наговорили їй нашибоваті баби про якихось мавок, а вона раз у раз про них, і в сні лише мавки та мавки! Скарана моя година! А де тепер поділася, то вже господь знає. Та й то вона ніколи не звикла бігати далеко, все пильную та не пускаю...

Але Гандзі як не було, так не було. Вечором мати з плачем упросила кількох людей, щоб ішли в ліс шукати. Але й ніч минула, знайти не могли нічого. Минув і другий день. Гандзі не було. Як побивалася, куди бігала за той день бідна мати, того й не сказати. Аж на третій день, рубаючи дрова в лісі, здибали люди маленьку дівчинку під березою. Вона лежала, обнявши міцно березу заков'язлими ручками. Отворені очі не блищали вже, тільки на устах застив розкішний усміх; видно, Гандзя тільки що перестала бавитися з мавкою.

МИКИТИЧІВ ДУБ

Давно се було. Не тільки часи ті, але й спомини про них замеркли вже в душі. Часом тільки, мов блискавка крізь пітьму, проблиснуть ті давні хвилі і навіють невимовну тугу на серце. Вони міняються, мерехтять, радість, страх, сміх і сльози переплітаються в них, а пам'ять ледве може з тих поуривaних, безладних спогадок зложити живу, правдиву картину.

Я бачу себе маленьким, п'ятилітнім хлопчиною посеред цілої юрми таких самих крикливих, веселих, як і я, сільських хлоп'ят. Літо. Надворі тепло, сонце сипле огнем із погідного неба, але ми заняті забавою під шопою, в холодку, не чуємо спеки. Далі всі ми побігли на обору, поперелазили через перелаз (деякі навіть, мов миші, попересувалися крізь діри в плоті) до сусіднього Микитичевого саду. Тут дерев багато, холодно, і зілля всякого, мов на пастівнику, і побігати є куди. Як ми любили бігати та бавитися в тім саду! Але одно було в нім найцікавіше для нас і найпринадніше — се величезний з на сажень у промірі, грубий, високий і дуже конаристий дуб, що немов зелена, кругла баня, виднівся здалека над нашим маленьким селом. Він стояв коло самої дороги, припирав до плота, і там у куті, немов діти, сховані за вітцем, росли довкола його величезного пня широколисті лопухи, кропива та подорожник. Але з переднього боку, від стежки, місце було гладко витоптане, — тут ми найліпше любили ховатися перед дощем, мов під безпечну стріху, тут були супокійні, бо місце було якраз насеред саду, оддалік від хат, так-що ніхто на нас не сварив за крик або занадто охочу біганину.

А предметів до забави і місця до бігання було тут багато.

— Ану, хлопці, ланцюги плести! — кликне один, і зараз уся юрма розбігається по саду і рве подорожники, відриває цвіти, а з м'яких рурковатих стрілок робимо довгі-довгі ланцюги, все досилюючи більше і більше огнив, поки доліщні не розірвуться від тягару всеї маси. Обвішаємося тими ланцюгами від ніг до голови, поспутуємося ними докупи в колесо і в ряд і біжимо, біжимо доріжкою вниз садом, аж високі головки бур'яну та широке листя лопухів шевелиться за нами.

— Гей, гудзиків давайте! Що то, ми не жовняри? — кричить один, і всі покинули порозривані ланцюги і пнуться між грубі лопухи, пригинають їх гілки і обривають головастий, гачковатий цвіт білявої, олов'яної барви, який так легко чіпляється одежі. Ось з криком несуть у капелюхах цілі купи головок, сідають рядом під дубом на землі, а один припинає кождому за чергою по кілька гудзиків до пазухи і кождого напоминає: «А добре мені справуйся! Тепер ти оськовий».

Вже гудзики поприпинані. «Еб-тех!» — кричить комендант — і всі встають. «Бігаць!» — комендерує далі, а сам пустився наперед, а за ним увесь ряд знов з криком летить униз садом, затискаючи руками капелюхи на головах...

Але ось ми потомлені від довгого бігання.

— Ходіть сідати! — говорить дехто слабший, задиханий, почервонілий від спеки і втоми.

— Почекайте, і я зараз прийду! — кричить Митро.

— А ти куди біжиш?! — кричимо за ним.

— Ідіть, ідіть сідати, я вам щось принесу, таке гарне!

Ми посідали, віддихаємо і ждемо Митра. Се був син Мельникової Анни, що коморувала в Микитича зі своєю молодшою сестрою, яку ми, діти, звали Напудою — така звичайно ходила понура, гризька, розтрепіхана, нечесана та немита.

Мати Митрова і Напуда були чужі в селі: ми не знали, відки вони прийшли до нашого села. Вони пробували по службах по сусідніх селах, поки в старшої сестри не вродився хлопець. Тоді вона пішла до Дрогобича і нанялася за мамку у жида, а Митро ріс десь на вихованню в однім підміськім селі аж до п'ятого року. Тоді його мати покинула служити в місті і прийшла в наше село враз зі своєю молодшою сестрою та впросилася до Микитича на комірство за відробіток. Ми, хлопці, не раз наслухалися дома багато бесіди про Мельникову Анну, — а навіть до Митра чули якесь потаємне обридження за те, що він був байстрюк, а його мати служила у жидів; отим-то ми й його вважали немов напівжидиком.

При тім сама постава, вдача і лице Митра, все те надавало йому якусь дивну ціху, відрубну від інших сільських дітей. Малий, підсадкуватий, чорний на лиці, з великими, витріщеними

очима без блиску і живості, він звичайно був найтихіший у нашій громаді, бігав поряд з іншими немов з мусу, при перегонах усе лишався на самім заді, при всім і всюди держався якось збоку, немов знав і чув сам, що він тут не свій, що тут нерадо приймають його. А проте ніколи не відставав від нас, — тягся всюди, куди ми бігли, хоч по всьому видно було, що наші забави не дуже бавлять його. В усій його вдачі й бесіді було щось повільне, розлізле, забудьковате, він усе виглядав мов прибитий і сонний, і се ще більше відпихало нас від нього. Але неприязні та сварки з ним у нас не було ніколи. Ні в чім він не супротивлявся, що робили інші, те й він, а в жадного з нас не було ніколи настільки смілості, ані серця, щоб зачепити, зобидити його. Так він і плентався поміж нами і по найбільшій часті ми серед голосних дитинячих забав забували про Митра, хоч тут-таки посеред нас і він крутився, сопів та дивився на нас своїми чорними, немов скляними очима.

Але часом, коли всі ми помучилися і сиділи тихо, віддихаючи де-будь у холодку, Митро нечайно немов оживав, починав оповідати нам казки, а все такі страшні та понурі, що не раз не один менший слухав, слухає його, мов причарований, і ні з сього ні з того розплачеться. В таких хвилях, коли довкола всі сиділи тихо і тривожно слухали оповідання, коли закляті царі, нещасливі діти, казочні звірі та палаци пересувалися, немов живі, поперед очима дітей, Митро оставався все однаковий і говорив таким рівним та холодним голосом, що нам від голосу ставало ще страшніше, і ми в білий день мимоволі тислися одно до одного, не сміючи одначе перервати Митрову бесіду. І що найцікавіше, Митро говорив таким поважним тоном, описував усякі дива так докладно, зупинювався на всякій дрібниці так довго, немов усі ті страшні історії сам бачив та пережив. Часом і пісні співав, але ті пісні, звичайно якісь короткі, однотонні уривки, морозили нам кров у жилах, ми блідли, дрожали і не сміли рушатися, слухаючи його глухого, не зовсім приємного голосу.

— Відки в тебе такі співанки та байки?! — питали ми не раз.

— Тітка навчила, — відповідав коротко Митро.

Се він про Напуду говорив.

І тепер ми сиділи мовчки, чекаючи Митра. Ось він волочиться повільно горі садом і несе в руці кілька галузок «песього молока», за яким, видко ся, бігав аж униз берегом над потік, де на піску росли його цілі купи.

— А ти нащо се нарвав? — крикнув до нього один хлопець. — Кинь се геть, то нечисте зілля. Татуньо казали, що сього не годиться рвати.

— Тихо! — відповідає холодно Митро. — Сідайте довкола, щось вам покажу.

Ми посідали довкола, а Митро всередині.

— Ви знаєте, що в тім зіллю всередині?

— Песє молоко, — відповіли ми. — Ади, лиш розірви галузку, зараз потече.

— Ні се не песє молоко, — відповідає поважно Митро, — се кров.

— Чия кров?

— То був такий кріль і мав три сини. А кріль поїхав на війну, а сини були маленькі ще, а при них лишилася лиха мачуха. А кріль каже до неї: «Пам'ятай мені, аби-сь мені моїх синів доглядала, аби-сь їм давала молока та хліба пшеничного з медом, бо як верну, а їх не застану, то біда твоя». А як той кріль поїхав на війну, то був там три роки, а як прийшлося вертати назад, то він їде через міст, а на мості його кінь спотикнувся і зломив собі ногу. А кріль став та й каже: «Ов, щось буде зле. Певне, вже нема моїх синів». Але тут чує, з-під моста співає щось:

Виїдь, виїдь, крілю,
На червонім коню!
Твої сини порубані,
Під тим мостом закопані.

Кріль зазирає під міст — нема нікого, тільки на однім місці на піску поросло багато зілля, — от такого. Кріль зачав те зілля рвати, а з нього зачала капати кров. То тоді кріль пізнав, що се його синів кров, і закляв те зілля. «Зілля, зілля,— каже, — не показуй ти людям, що се кров у тобі, але показуй, що молоко». І відтоді як хто вирве се зілля, то йому здається, що то в нім молоко, а тото кров. А дивіть, я вам зараз покажу, що то кров.

Ми тремтіли і дивилися на Митра. Він узяв тонесеньке сухе стебельце, зігнув його в маленький, подовгастий перстінь і послинив так, що слина стала плівкою на цілій дірці перстеня; потім підпустив у ту плівку соку з песього молока, і ми побачили відразу, як по плівці з слини розливалися різнобарвні колісця, які чимраз більше переходили в червоний, кровавий колір. Нас проняло морозом, а Митро спокійно, своїм однотонним голосом, мов забувши все довкола, почав співати:

Виїдь, виїдь, крілю,
На червонім коню,
Твої сини порубані,
Під тим мостом поховані.

— Митре, Митре! — почувся ось-ось за нашими плечима хрипливий, немов гробовий голос. Ми трохи не скрикнули всі з переляку, і в одній хвилі обернулися за голосом. За плотом стояла Напуда.

Напуда була дівчина літ несповна сімнадцяти, низька, також чорна на лиці, з плоским носом, низьким чолом і такими ж великими та мутними очима, як і в Митра. Я ніколи не бачив її веселою, говіркою, не чув від неї жарту, ані пісні, не видав її пристроєною, як інші сільські дівчата. Все понура та мовчазлива, вона ходила, мов сонна, а останніми часами стала ще понуріша. Ми, діти, навіть боялись її потрохи і, коли здибалися з нею на дорозі, все обминали її мовчки, немов ось-ось ждали від неї якогось лиха. Але причиною того страху не були її поступки: вона ніколи не сказала нікому й лихого слова, тільки та її понурість, мовчазливість та забитість, що виразно малювалася на її невродливім буцматім та трохи піганистім лиці, в її очах і лінивих, мов за напасть, рухах. Усе те відраджувало від неї не тільки нас, дітей, чутких на всяку дрібницю, але й старших. Ніхто не сказав про неї ніколи й одного слова без якоїсь відрази та погорди, хоть і злого ніхто не міг про неї сказати. Правда, ніхто не допитувався, як вона зросла, і як жиє тепер, відки походить ота її забитість та заляканість, а раз похопивши назву «Напуда», кождий тою згірдною назвою збував усе, не додивляючися, чи під тою згірдною назвою і під тою відразливою поверховністю не б'ється, не тремтить та не мучиться живе людське серце, що бажає щастя і життя не згірше всякого іншого. Та й чи є в наших селян час і вміліть розбирати се все, а особливо там, де людина, загукана та забита довгими літами недолі і приниження, відмалку погорджувана, поштуркувана та висміювана, стягається сама в собі, корчиться, мов проколений слимак, та ховається тривожно з усім, що виявлювало би в ній живого чоловіка. І я пізнав, правда, по довгих літах, що такою людиною була Напуда.

— Митре, чи ти тут? — кричала вона з-за плота. — Ходи сюди.

Митро встав якось швидше і живіше, ніж звичайно, пішов до перелазу, що виходив на вулицю. Перелізши пліт, він підбіг до Напуди. Вона була одягнена зовсім так, як звичайно, в грубій, зрібній, брудній сорочці і мальованці, без хустини на голові. Вітер розвівав її давно незаплітані чорні коси, в яких декуди стриміли стебла соломи. Вона взяла Митра за руку і, не говорячи з ним нічого, пішла долі вигоном у поле.

А ми все ще сиділи під дубом, не рушаючися, а серед нас лежала купка «песього молока», що її приніс Митро. Аж по

добрій хвилі ми, так сказати, протверезилися і почали знов свої забави.

— А не знати, куди вони пішли? — сказав один із нас.

— А побіжім лише за ними, подивімося.

— За Напудою? — сказав котрийсь з якимось острахом у голосі. — Хіба не знаєш, що вона чарівниця?

— Та що, ми здалеку, — сказав другий. — Ходім на вигін.

Ми вилізли на виг н і побігли вниз, а потім звернули на поле, в той бік, куди пішла Напуда з Митром. Але на полі ми не могли знайти нікого і, набігавшися доволі по дорозі, вернули над вечором назад додому.

Другого дня по обіді я сам якось бавився на оборі, стругав копаничку до санок, коли втім крізь пліт із Микитичевого саду зазирає Митро. Він дихав дуже швидко і ледве-ледве прошептав до мене:

— Івасю!

— Га? То ти, Митре!

— Я. Знаєш що? Іди до хати та винеси мені хліба, а великий кусень. Мамі нині нестало.

Митро не перший раз просив у мене хліба. Я не питався його більше, тільки побіг до хати. На щастя, мама вийшла були до города, а то би, певно, були насварили на мене, нащо беру такий великий кусень хліба. Але, йдучи коло стола, я побачив, що мама напекли бульб'яних малаїв (пляцків без тіста), і, не надумуючися, уломив мимоходом піводного(«Скажу, що я з'їв. А що ж то, хіба я не годен?» — мигнула в мене думка.) і побіг з тим усім до Митра.

Яким дивним, невимовним поглядом зирнув він на мене, ховаючи за пазуху хліб і малай! Мені стало чогось і любо, і страшно...

— Треба бігти! — шепнув він і щез.

— Куди, Митре? — запитав я, але Митро не чув уже мого запитання.

При полуденку поміж іншою бесідою наймит Микола, вічно сердитий на всіх і все, сказав спльовуючи:

— Або от!.. Здибає мене ось Анна, та, що в Микитича коморує. «Чи не видів ти, мой, моєї дівки?» Тьфу на тебе, маро, — мені, старому, ще за її дівками пантрувати?..

— Або де ж її дівка поділася? — запитала служниця Марина.

— А дідько її, — дух святий при їджінню, — знає. Десь як учора щезла, та й таки й дома не ночувала. Ні відшукати, ні відпитати.

— Гм! Певно, то... вже, — пробуркотіла Марина, наливаючи з великого кітлика борщ. Я не міг зрозуміти, що то

таке «вже»; більше про се не було бесіди, так що я й не дізнався, що робиться з Папудою. Аж ось вечором, як уже худоба прийшла з паші, чую — крик на вигоні, плач, сварка. Всі ми, хто був у хаті, повибігали подивитися, що там таке. На вигоні вже стояли люди, охали, зацитькували та вговорювали когось.

— Що тут таке? Що таке? — питалися люди, збігаючися з усіх боків.

— Та от Анна хлопця трохи не обезвічила.

— Здуріла жінка та будяками хлопчища, — аж бідному плечі кров'ю підплили.

Я протиснувся крізь громаду, щоб поглянути на все.

— Я його, шибеника, на смерть заб'ю, — кричала Анна, вимахуючи цілою в'язанкою будяків. — Я його в дим догори ногами повішу! Най скаже, де тамтота плюгавиця поділася!

— Та як він вам скаже, коли не знає? — уговкували Анну жінки.

— Ага, не знає? Злодій один; не бійтеся, він добре знає! Нині бігав увесь день ніт вісті куди! Чуєш мені ти, пришку? — грозила вона Митрові. А він, бідний, притулився до одної жінки і стояв ні живий ні мертвий, здавалося, що не бачив нічого, не чув, тільки хвиля від хвилі хлипав.

— А йди ж ти, Анно, йди! — заговорив старий Прокіп, найстарший дід у нашім селі. — Чи ти вдуріла, чи тобі й той розум виплив, що сь його не мала? Та так дитину скарувати, га.

За плечима Анни стояв Микитич і мовчки дивився на все.

— Та ви би, куме Микитичу, не дали їй, — загомоніли жінки.

— А що кумові Микитичеві до мене та й до мого хлопця!— закричала Анна. — Може, то його?.. Права не має!.. Що схочу, те з ним зроблю!

Микитич скривився, мов перець розкусив.

— Та не дуже я й кваплюся, — сказав він, осміхаючися насилу, якось прикро, — не дуже я й кваплюся мішатися в твоє право! Роби собі, про мене, з ним, що хочеш!

Він пішов. Настала хвилева мовчанка.

— Ходи до хати, ти, драбе один! — крикнула Анна і вхопила Митра за руку.

— Не піду, ти мене заб'єш! — сказав Митро таким твердим та рівним голосом, немов свято був переконаний про се.

— Анно, — загомоніли жінки, — май же розум! Що дитина винна, за що будеш бити його? Фе, стидайся.

— Ти сама стидайся, богачко зателепана! — закричала Анна. — А я чого б мала стидатися? Я чень мати своїй дитині,— я виб'ю, я й помилую!..

І Анна взяла Митра за руку і повела додому. Він не плакав,

не кричав, не опирався, — тільки раз обернувся і поглянув по людях, але таким поглядом, що мені стало від нього страшно, страшніше, ніж від його казки.

— За що вона хлопця вчепилася, чого від нього хоче? — питалися деякі люди.

— А от десь дівка поділася, а він буцімто знає, де вона.

— Ба, та чого дівка втекла?

— От дурна! Адже знаєте, їй уже час приходить. Певне, боїться сестри та й того сумлінника Микитича.

— От говоріть, говоріть: дурна! — сказав один чоловік. — Мала вона свій розум у голові, але затовкли, зацьмали. Господи, що тота дівчище не натерпілася за свій вік. Та як тут не вдуріти хоть би й наймудрішому! Адже якби я вам зачав розповідати, то й до рана не переповів би.

— Но, но, ти, оповідачу мій, знов розбалагуришся, — задріботала його жінка. — От ходи додому! Не видиш, які хмари сунуть, дощ буде!

Всі люди поневолі озирнулися на захід. Над Ділом зависла страшенна синява, в якій щось клекотіло, мов у кітлі, і щохвиля блискало. Від Діла потягав вітер, та такий холодний, мов з-над льодового поля.

— Ов, на щось погане заноситься! Не дай господи граду.

— Ну, то-то би праці збавило, Христе єдиний.

— Але ж бо й справді, де тота дівка поділася? — закинув хтось. — Чи не вдуріла та не потеклася де в ліс родити? Адже в таку хвилю вона заков'язне вночі. Піти би пошукати.

Люди балакали, стоячи на вигоні, і не розходилися. Нараз із Микитичевої хати почувся страшенний писк Митра, що прошиб усіх до костей.

— Господи, справді вдуріла жінка, замучить хлопця!

— Та чого ви тут стоїте, як барани? Чому не йдете до хати та не віддрулите навіджену бабу від дитини? — заговорив грізно старий Прокіп. — Коли роздобула хлощя, то нехай же ж його годує! Не сміє тепер мучити та катувати його.

— Е, хотіла би позбутися завади! — сказав хтось.

Люди, гомонячи, поперли на Микитичеву обору, але ще не вспіли ввійти в лісу, коли назустріч вибігла розхристана та задихана Анна і крикнула тривожним голосом:

— Люди добрі, будьте ласкаві, біжіть у ліс, шукайте. Вона десь над Глубокою Деброю в яличках. Ледво признався той бахур поганий. Біжіть, людонькове, біжіть, — адіть, яка туча надходить, ще-де біді смерть буде, та потому скажуть на мене, що я вигнала її з хати!..

Баби обступили Анну і зачали з нею щось шептати, а чоло-

віки відразу побігли в ліс шукати за Напудою. Мене мама потягли додому.

Не минула й хвиля від заходу сонця, а вже на землі залягла така пітьма, що я, виглядаючи з хати крізь шибу, бачив саме стільки, як коли б шибу знадвору обліпив смолою. Тільки вихор завивав поміж углами та шарпав китиці з причілків хат. Хвиля від хвилі лопотіли грубі дощові краплі в вікно. Блискавки кровавим світлом пороли пітьму, а громи потрясали хату, повітря і землю.

— Йой, господи, що за страшна буря, — сказали мама, прийшовши знадвору до хати. — Щось лихе буде. Я виразно чула, як під Микитичевим дубом щось стогне, але так жалісно та страшно, що мені волос угору пішов.

В тій хвилі блискавка запалала на небі, загуркотав грім і з великим лускотом влетіла служниця до хати.

— Матінко Христова, — скрикнула вона, ледве дух переводячи, — то, певно, щось покутує під Микитичевим дубом, що так тяженько йойкає! Господи, як я вчула, серце в мні застило, а воно все: «Йой, доленько моя! Йой, дитинонько моя! Йой, життя моє непросвітне!..» Так, як ось за вмерцем заводять.

Усі, кільки нас було в хаті, вибігли надвір, невважаючи на вихор, громи та блискавиці. Ми підійшли аж до Микитичевого плота, але, крім шуму бурі, що термосила могутніми конарами дуба, не чути було нічого. Ми вернули назад до хати.

За добру хвилю надійшли тато з слугою: вони бігали оба в ліс, лазили по яличках та зломах, але не могли надибати ані сліду Напуди. В якімось понурім, темнім страсі лягли ми спати. Про Напуду бесідували тільки шептом. А тимчасом дощ мов із цебра жбухав на землю, а блискавиці коли-не-коли, мов огняні змії, прорізували пітьму та відбуркувалися далекими громами.

На другий день сонце зійшло весело на погідне небо. Буря минула, не наробивши великої шкоди, тільки все, відсвіжене по довгій спеці, зеленілося, простувалося, блищало благодатними краплями дощу, немов сміло і радісно хапалося до нового життя.

Зранку було ще холодно, але, скоро сонце обігріло трохи повітря і просушило росу, ми, діти, зібралися до забави. На нашій оборі зійшлася ціла громадка дітей, хлопці й дівчата з усіх хат. Тільки Митра не було.

— Ну, то Митро набрав учора від матері. Певно, нині не може ходити, — сказала одна дівчинка.

— А ви чули, як учора щось під дубом йойкало? — запитав я.

— Ні, не чули. Або то щось йойкало?

— Адже мама чули, — відповів я, — та й он Марина. Ще як лиш зачало гриміти, — наші ще тоді не повертали були з ліса.

— Ану, ходім, подивімося, що там таке?

— Ні, не треба йти, — сказала дівчина боязко. — Татуньо казали, що як де що йойкає поночі, то там нечисте місце. Як хто на нього стане, то йому нога всохне.

Але хоч і як ми боялися подібних казок, якими нас лякано відмалку, то все-таки цікавість перемогла. При тім се ж було в ясний день, тато тут же на оборі рубали дрова, та й під дубом було так гарно, зовсім не страшно. Ми зібралися на відвагу і пішли під дуба.

— Та чого ви боїтеся! Адіть, тут нема нічого, ходіть, — кричав один хлопчина, біжучи передом. Але нараз поховзся, мало не впав, зирнув під ноги і став, мов задеревілий.

Ми не бачили зразу зміни на його лиці, аж коли вчинилися біля нього, то й наші очі знехотя звернулися в те місце, де поховзся Михайло. І ми всі хвилинку стояли, мов одеревілі з перепуду. На тім самім місці, де вчора Митро показував нам кров крілівських синів, зачарована в песьому молоці, тепер стояла ціла калюжа правдивої людської крові.

— Йой, кров, кров, татуню! — зверещали ми раптово, кинувшися рядом утікати з саду.

— Що там, що там? Дух святий з вами! Що таке? — закричали тато, підбігаючи до перелазу.

— Кров, кров, ціла калюжа! — кричали ми зо страху.

— Де кров, де? — питали тато, перелазячи в сад.

— А он там під дубом!

Тато пішли оглянути показане місце і пробуркотіли:

— Ну, певно, якесь нещастя!

А далі до нас:

— Діти, побіжіть-но закличте сюди Микитича, Прокопа та й своїх татів, хто є дома.

Діти порозбігалися.

— От знов біда готова бути! Ще не дай, боже, чого, комісія з'їде, протоколи!.. А все через того сумлінника!

Люди посходилися, питаючи, що сталося. Тато показали їм калюжу крові.

— Ну, що ж, — відізвалися деякі з людей, — певно, тхір поночі курку з'їв, а ви зараз людей скликаєте.

— Так? — скрикнув старий Прокіп. — Ой, певне, що тут курку з'їджено, але яку. Ось подивіться сюди!

Прокіп стояв обіч, і люди ззирнулися на нього. Він своїм закованим костуром почав шпортати землю, відважив одну

дернину, другу, вишпортав трохи глини, люди зирнули і ахнули. Деякі почали хреститися.

— Господи, помилуй грішну душечку. Ото! Ото! — гомоніли люди.

З-під глини визирало посиніле, запухле личко дитини. Микитич, поглянувши на нього, закусив зуби і страшно-страшно поблід.

— А де тота... Напуда? — крикнув хтось із людей. — Знайти б її! Де вона?

В тій хвилі один хлопець закричав трохи оподалік на стежці.

— Що там знов таке? — загомоніли люди.

— Слід, панашку, слід по стежці!

— Біжіть за слідом! — сказав Прокіп. — Чень її знайдете, коли ще, бідна, жива, ночувавши вчорашню ніч надворі.

Побігли люди за кровавим слідом униз Микитичевим садом. Далі, далі, вниз садом, у беріг, — аж ось не стало сліду. Люди зупинилися.

— Ну, а тепер куди? — запитав один.

— Тихо, чуєш? — шепнув другий.

Усі замерли. Тихо-тихо, мов десь з-під землі, чути було важке, болюче стогнання.

— Господи, се, певно, вона! От тут у деберці! Ходім, може, ще живу душу виратуємо!..

Ніколи не забуду того страшного, болем, жахом і гнією споганеного лиця Напуди, коли її вивели з деберки. Її волосся було все замулене болотом, на руках сліди крові, одіж уся мокра і заталапана.

— Даруйте мені життя! Даруйте життя! — благала вона тих, що її вели.

— Ходи, дурна, адже тобі ніхто нічого не робить. Ходи до хати.

— Ні, я не піду до хати! Він мене заб'є! Господи, він мене заб'є.

— Хто такий? Який «він»?

— Я вже знаю, який. Ні, не піду! Радше в могилу.

— А нащо ти дитину задушила?

Напуда мовчала. Привели її між людей, але вона з переляку і болю не могла стояти на ногах, упала на землю. Людям нестало серця допитувати її. Післали по комісію до міста, а Напуду завели до хати, таки до Микитича. Швидко з'їхала комісія: суддя і жандарм. Напуду закували, взяли дитину і поїхали.

Довго ще потім балакали наші люди про неї. Вона в суді призналася, що задушила дитину, але хто був батьком дитини

і пощо вона задушила її, того нізащо не хотіла сказати. Хотіла потім і сама скочити в воду, але вона так дуже боялася води — не скочила. Її судили в Самборі. Микитич, Анна, мої тато і ще кілька людей ставали за свідків. Дали їй п'ять літ, але ті, що бачили її на розправі, говорили, що з неї ледве тлінь була, певно, довго не подихає. А малий Митро ніколи вже не виходив з нами бавитися. Відколи взяли пани його тітку, що одна, може, любила його щиро, відтоді він став іще більше понурий, лінивий та відлюдний. Він рідко виходив із хати, і я рідко видав його. Часом тільки, коли була гарна погода, я, зазираючи крізь пліт до Микитичевого саду, бачив Митра під дубом. Він заслинював стебло, підпускав на плинне дзеркальце краплину песього молока, і, вдивляючися в різнобарвні переливи острого плину, співав мертвецьким голосом:

Виїдь, виїдь, крілю,
На червонім коню,
Твої сини порубані,
Під сим мостом поховані.

Восени мене віддали до школи, а коли я приїхав додому на різдвяні свята, вже я не застав Митра. Він умер на самої покрови. Зараз по його погребі Микитич нагнав його матір від себе, і вона щезла з села не знати куди, так, як не знати відки прийшла.

Життєві хвилі та враження швидко затерли в моїй пам'яті ті два дивні, сумовиті лиця, понурі та нелюдяні постаті двоїх молодих людей, скривджених долею і немов проклятих богом. Та по довгих роках, коли й мене самого кинула доля в ту безодню, на дно суспільності, і змусила переживати хвилі, коли чоловік поневолі питає себе: «Пощо я жию? Чи варто жити, щоб приймати муку?» — аж тоді виринули в моїй пам'яті їх мученицькі, давно забуті лиця. Ось вони, ті парії людської громади, ті без вини винуваті! І вони живуть, мучаться весь вік, без ясних споминів і без ясних надій, мов ті подорожні, що вийшли в дорогу в мрячний день і йдуть тою мрякою всю дорогу. Вони минають зелені луги, цвітучі левади, плодючі сади і многолюдні села, минають тисячі красот і радощів і не бачуть нічого, — бачуть лише сіру мряку, сірі стовбури дерев та сірі, непривітні лиця. І коли можна у них говорити про яке щастя, то воно хіба в тім, що не зазнали нічого кращого і не мають за чим тужити. І згадавши те їх життя, я почув докір у серці, що посмів рівняти свою долю з їхньою, і той гіркий докір був мов хіновий порошок хорому на пропасницю: він гіркий, але проганяє пароксизм.

НА ДНІ

I

З полудня одної хорошої, весняної неділі здивувалися дуже два поліціяни, що сиділи в «стражниці» дрогобицької комуни. До стражниці приведено якогось панка, молодого ще, середнього росту, в запорошенім, але досить порядним уборі.

— А сей відки? — спитав капрал і змірив молодого чоловіка від ніг до голови осовілими від напитку очима.

— Староство прислало, має йти «на цюпас», — відповів поліціян, що припровадив панка.

— М-м-м, — замичав капрал і встромив очі в стоячий перед ним таріль, з останками м'яса та салати, а відтак підвів їх трохи, щоб полюбуватися повною «гальбою» пива, ждучою своєї черги.

Поліціян тимчасом видобув з-за пазухи письмо і подав капралові. Се був засуд староства. Капрал узяв письмо до рук, розвернув, поглянув сюди й туди і почав слебезувати назву приведеного цюпасника, але, не можучи, мабуть, швидко впоратись з тою роботою, запитав його самого:

— А як ся пан називає?

— Андрій Темера.

— А відки?

— З Тернополя.

— З Тернополя? Гм! А чого ж то пана сюди занесло аж з Тернополя? Га?

Темера немов і не чув того питання, — стояв та й роззирався по стражниці. Свій капелюх і пальто він положив на кріслі.

— За чим пан ту приїхав? — спитав другий раз капрал погрізно.

Темера спокійним і твердим голосом відповів:

— Менша о то.

Капрал витріщив на нього очі, — далі поміркувався.

— Але не менша, прошу відповідати на моє питання!

— Не до вас належить мене о то випитувати.

Капрал почервонів зо злості, але прикусив зуби.

— Ов, мудрі ви, паночку, най ся пред каже! А що ви за ремеслом балуєте?

— То вже моя річ, — відказав Темера і почав ходити по стражниці та позирати крізь вікна на гімназіальний огород, залитий зеленню всякої деревини. По кручених стежках огорода ходили в празничнім строю люди всяких станів, а всі веселі, свобідні... Відтам чути було й дитячий дзвінкий сміх, і жіночі срібні голоси, і якесь любе шептання з-посеред потопи листя, з-посеред шуму та шелесту живої, буйної ростинності. Хмарка жалю і смутку пробігла по вродливім, молодім лиці Андрія, якась тривожна думка защеміла в його серці, його уста дрогнули судорожно, а очі так і впилися в те зелене озеро, розкішно дишучи в яркім сонячнім промінню.

— Ов, паночку, дуже ви, бачу, премудрі, а такі молоді,— говорив капрал, гнучи в собі злість, і спорожнив півгальби пива. — То недобре, як хто завчасу так змудріє, недовго такому й жити на світі. Ну, але, може, тепер ваша ласка затостити до нашої «салі». Ми ту для таких мудрих панів маємо осібну салю, пишну салю, ха, ха, ха!

Темера швидко обернувся. На його лиці видний був неспокій.

— А пан інспектор швидко прийде? — запитав.

— О, швидко, — відповів насмішливо капрал.

— То, може би, я до того часу міг ту перечекати? — сказав Темера, незважаючи на тон, яким капрал сказав те «швидко».

— Е, то все одно, чи ту, чи там, — відповів капрал, — тільки що там безпечніше, та й там ваше, паночку, належне місце. Ану, будьте ласкаві, потрудитися.

— Але я би просив мене ту лишити, сли можна, — просився Темера.

— Не можна, паночку, не можна, — солодив капрал, рад, що може відплатитися непокірному.

— Пане капрал, — вмішався поліціян, що досі сидів мовчки коло стола, — та там тісно, вісім душ!.. Може би, того пана туй лишити, заки пан вахмістр прийде.

— Га, що? — гаркнув капрал. — Вісім душ! А мене то що обходить! Попри вісім і дев'ята влізеся. А врешті, як хочеш, то най лишиться й ту, але на твою відповідь!

— На мою? А я що таке? Як же я можу брати арештанта на свою відповідь.

— Ну, коли не можеш, то не тикай же свого рила там, де тя не просять, — відрізав капрал, узяв з клинка ключ і пішов наперед. Темера взяв свій капелюх і пальто і пішов за ним.

Сіни були невеликі і вели з одного боку на довгий, теребовельськими плитами мощений ганок, а з другого на коритар. Зверха лилося ясне сонячне світло і досягало аж до коритарного порога. В коритарі не було нікого. Стіни чисті, помальовані, підлога камінна, стеля легка, не склеплена, чисто вибілена — все те надавало тому тісному і не дуже довгому, видному коритареві досить свобідний, привітний вигляд. Ідучи попри ті стіни, розмальовані в зелені квіти та орнаменти, нікому, певно, й на думку не прийшло, щоб за ними могло критися щось погане, щось якраз противне сьому виглядові, щось зовсім суперечне з усякими поняттями людськими про людське житло. Тож і наш Темера ступав за капралом спокійний, задуманий трохи, але не о своїй теперішній долі, а о якихось далеких, кращих пробутих хвилях.

Один ступінь від порога капрал зупинився і задзеленькотів невеличкою залізною колодкою, що телімбалася при малих букових, вимитих і зовсім майже неокованих дверях. Він довгий час термосив нею, заким уткнув ключ у дірку. Зацигикав ключ якимось смішним, веселим скреготом, брязнула колодка, відхилилися двері, відступився капрал, а беручи за плече Темеру і попихаючи його наперед себе, сказав з п'яною насмішкою:

— Ну, прошу, прошу!

II

Темера зразу став у дверях, немов остовпілий. Густий сумерек смолою вдарив його в очі і на хвилю осліпив їх доразу. Йому мигнула по голові думка, що оце перед ним нараз відчинився вхід до якогось таємного льоху підземного, про які він читав у давніх повістях. Внутрі тої темної печери він наразі не міг доглянути нікого і нічого. Щось немов міцна, невидима рука вхопила його за груди і сперла на порозі, не пускаючи досередини. Але видима рука капрала була, видкося, міцніша і пхнула його досередини, а відтак зачинила за ним двері темної западні.

Він стояв коло дверей і обзирався довкола, слухав, чи не почує голосу людського, але не чув нічого. Аж по якімось часі око його натільки привикло до сумерку і натужилось, що міг докладніше розглянути своє нове мешкання. Се була

цюпка не більша шести кроків вдовж, а чотирьох вшир, з одним маленьким закратованим вікном. Тес вікно було прорубане високо вгорі, трохи не під самою стелею, і виходило на ганок, та так, що через нього видно було тільки сірі від старості гонти та лати піддашка, звисаючого над ганком. Сонце не заглядало сюди ніколи. Стіни тої цюпки були брудні та нечисті понад усякий опис, а долом покриті трохи не краплистою вогкістю. Асфальтова підлога була вся мокра від поналиваної води, понаношеного не знати від якого ще часу болота та від харкотиння. Двері зсередини не були такі жовті та невинні, як знадвору, — противно, вони були чорні від вогкості і перековані навхрест двома залізними грубими штабами, а навіть мала квадратова дірка, вирізана в них для продуху, була заткана дерев'яною дошкою і забита скоблем. Насеред казні стояло вузьке залізне ліжко з сінником, вогким і брудним, як усе, напханим давно невідмінюваною, перегнилою соломою. В куті під стіною стояло друге таке саме ліжко. Ні простирала, ні верети ніякої, ні звичайної арештантської подушки солом'яної не було. Воздух у тій казні був густий та затхлий, бо ані вікно, ані двері не могли впускати тільки свіжого повітря, кільки було треба. А в куті близ дверей стояла звичайна арештантська посуда «катерина», притікана про славу якоюсь щербатою, непристаючою накривкою, і від неї розходився вбиваючий сморід, наповняв казню і пронімав собою все, окружав усі предмети в тій пекольній катівні, немов обдавав їх якоюсь атмосферою огидства та прокляття. А близ тої посуди стояла друга — великий, угорі широкий, нічим не прикритий скопець з водою — до пиття!

Довго роззирався Темера, сильно натужував свої непривичні очі, поки розглядів усі ті предмети, глузуючі з нього своїм нехарством, своєю нелюдською поганню. Його серце здавилось, мов у льодових кліщах, поганий, вонючий воздух захопив йому віддих, і він закашлявся, аж сльози стали в очах.

В казні ще ніхто не відзивався, хоть і чути було важке сапання кількох немов надавлених грудей. Темера почав роздивляти своїх товаришів недолі.

На сіннику під стіною лежав, простягшися і накаючи череп'янку-люльку, дід около п'ятидесяти літ, з чорною, кругло обстриженою бородою, з повним, набресклим лицем, зі щудлом при правій нозі. Се був, впрочім, плечистий, кремізний чоловік. Його драптива сорочка була брудна, немов кілька місяців непрана. Він лежав, оперши голову на локоть руки, а ноги накрив полотняним, брудним каптаном. Його невеличкі сиві очі спокійно, трохи навіть смішковато дивилися на нового арештанта-панича.

При ногах діда, скулившися вдвоє, мов песик, лежав невеликий чорноволосий хлопчик в чорних міських штанах, в брудній сорочці зо склепового тонкого полотна, немилосердно пофалатаній на всі боки, так що всюди з-під шмат виднілося буробронзове тіло. Лиця його не міг Андрій доглянути, бо він спав твердо і не прокинувся навіть від стуку дверей.

На другім ліжку лежав чоловік середніх літ, крепкий, приземистий, з оголеною бородою і обстриженим вусом. Шмаття на ньому було добре і не надто ще брудне, — видко було, що недавно він дістався до сього місця «смрада і печалі». А тільки його понуре лице осунулось і стало темне, мов земля, очі запали глибоко, а мохнаті крепкі руки раз у раз мимоволі стискали залізні кавалети ліжка, немов глядали своєї звичайної, щоденної роботи. Він лежав горілиць і дивився прямо в стелю з якимось гнівно-рівнодушним виразом і ані разу не глянув на нового гостя, аж доки тої відтак не заговорив до нього.

Побіч нього, а радше йому при ногах, лежав на сукоппім петеку замість подушки молодий сільський хлопчина. Його невелике чорняве лице сяло здоров'ям і тою чудовою, ніжною красою рисів, яка не раз лучається у нашого сільського люду, живучого в безпосереднім дотиці з природою, матір'ю всякої краси. Довге м'яке волосся густою хвилею спадало йому на плечі; спереду було підстрижене в кружок. Великі блискучі чорні очі світилися дитинячою лагідністю і цікавістю, обзираючи нового товариша. Тільки руки і ноги, мускулисті, рапаві та сильно розвиті, свідчили, що тот хороший хлопчина не в добрі плекався, але ріс серед важкої праці, боровся довго і тяжко за своє життя. Андрій, дуже вразливий на всяку красоту, довго не міг відорвати очей від сього хорошого лиця, тим ще кращого від многих хороших лиць, що світилося природним розумом, цікавістю та незіпсованим, щирим чуттям.

Прочі жителі сеї «салі» мусили міститися на підлозі. Андрієве око швидко оббігло тих нещасних, порозкиданих на мокрій, болотистій та слизькій від незасихаючого харкотиння асфальтовій плиті. Там, під стіною, коло самих дверей лежав старий жид з безмірно сухим та нужденним лицем, сухими, мов граблі, руками і з космами сивого волосся на бороді. Його голова, коротко обстрижена, спочивала, важко звішена, на мокрій плиті, а на довгій тонкій шиї понадувалися жили, мов понатягане мотуззя. Він спав твердо з роззявленим беззубим ротом, харкотів, мов підрізаний, а з рота спливала по бороді слина. Побіч нього сидів якийсь п'яний, обідраний мужик, у безполій гуні, в чоботах, пов'язаних мотузками, в облупленій баранковій кучмі, в полотняних штанах без одної штанки; замість ременя був оперезаний личаним мотузом. Сидячи на

підлозі, він тихо хлипав, немов перед хвилею іно що перестав плакати.

З другого боку ліжка, коло стіни напротив дверей, лежав якийсь молодий ще чоловік, літ не більш 28 до 30, білявий з лиця, з білявим заростом, синіми очима і коротким русим волоссям на голові. Його борода, видко, давно не бачила гребеня, ані ножиць і стриміла покудовчена, мов розруйноване дроздове гніздо. На тім чоловіці було намотано і навішано тільки всіляких шмат, що, лежачи на підлозі, він здавався копицею онуч, дишучою глибоким, важким віддихом в тій перелюдненій і давно непровітрюваній цюпі.

Андрій Темера тривожно, з болючим серцем довго водив очима по тих тілах, по тих лицях людських і сам не знав, що казати, що думати. Кільки горя, пекучого, несподіваного і таємного, ворушилося перед його очима в тій темній, поганій клітi!.. Адже се все перед ним — люди, його брати, так само, як він, уміючі чути і красу й погань життя! А ті, що їх заперли сюди, що їх держать у тій огидній ямі, — адже й се також люди, батьки дітям, працюючі на хліб, уміючі, так само, як і він, чути красу, й погань життя! Як же це так, що тут нараз видніється така страшенна пропасть між людьми і людьми? Ще се таке?.. Андрій, немов від важкого удару, похилив голову і опустив рамена. Йому стало в тій хвилі так тяжко, так безмірно холодно і тісно на серці, немов оце хто його з вольного, ясного світа вкинув у глибоку керницю, і він упав на її дно розбитий, заморочений. «Так, я справді н а д н і, — думалось йому,— на дні суспільності, а отсе довкола мене що ж, як не по́дення суспільності, що ж, як не ті викляті парії, націковані страшним, ганьблячим клеймом — бідності?..»

III

— А відки ви, пане? — перший спитав Андрія дід.

— З Тернополя.

— Ба, та що з вами сталося, що вас ту загнали?

— А що сталося! Я скінчив у Львові школи, ну, і їхав сюди на село до одного товариша вчитися з ним. Але, звичайне, чоловік не чуєся ні в чім злім, то й лиха не надіється. Не брав я з собою ніяких паперів, ані паса, нічого, — ну а ту нараз приїздимо, здибають нас шандарі серед дороги, зачинають мене питати, відка й що, — повиділи, що в мене нема паперів, та й завернули мене сюда, до староства. Староство випитало, що й як, та й сказало мене завести сюда, — кажуть, що м'я хоче шупасом відставити аж там, де я родився. Та й таке мов!

— Н-ну, то також! — сказав дід. — От, бачите, паночку,

моє також подібне. Я, коли знаєте, з Волощі, — ту село таке є, недалічко відси. Служив у воську... відстрілили ногу в Нталії, ну, а як був до воська нездалий, то й відпустили мене. Прийшов я на щудлі додому, нема нічого... хоть жебрай або хоть з голоду гинь, все одно. А ту, видите, чоловік ще чуєся в силі, встид жебрати, а робити коло хліба годі без ноги. Пішов я до Бориславa. Там робота не така, стояча, при корбі. Робив я там щось з десять літ... от, заробляв, щоби животіти... Але, по правді кажучи, бувало й недоїсться, а все відложилося якусь там часточку за про слабість та старість... Ну, і грошик до грошика, призбиралося дещо і одежини троха придбалося... Звичайне, чоловік живий, живе й гадає... Аж нараз дав пан біг недугу... звалило мене так за одним разом, якби взяв та косою підтяв. Вилежав я шість місяців у жида в якійсь комірчині... щастя, що ще не з-за зими. Виходжу якраз зі снігом. Що ж тут робити?.. Гроші за той час розслизлися, одежу треба було позаставляти... чоловік по слабості лежав би ще, а ту жид виганяє, бо вже нема чим платити... На роботу ставати — сили нема... Доленько моя нещасна! Що ту мені діяти? А далі виджу, що куди круть, туди круть, а іншої ради нема, взяв я, — встид не встид — пошив торби та й пішов по хатах за жебраним хлібом. Ну, богу дякувати, якось я тоту зиму тяжку перебув, а отсе з весною хотів назад ставати на роботу, коли се здибають мене шандарі, он ту за Майданом. — А ти відки, «дзяду»? — А, — кажу, — з Волощі. — Що, то ти не знаєш, що тепер заказано чужим дідам ходити по селах? Кожде село має само свого діда вдержувати, а волочитися не вольно.— Та я,—кажу,—не дід; я тілько ось кілька раз пішов випросити кусник хліба, бо-м слабував, заробити не міг... — Але де там, не дали мені й договорити... ще один, дай му боже царство небесне, в потилицю гопнув так, що аж єм лисого вола побачив, та й потягли до староства. А ту пан заступник старости — самого старости не було, вмер — навіть не перослухав мене, а зараз віддав до «малого суду» за волоцюзтво. Засудили мене на дві неділі арешту і на цюпас до мого села. Відсидів же я ті дві неділі, а відтак мене перевели сюда, та й ту я вже, богу небесному дякувати, от у п'ятницю буде півтора місяця, як кисну. І нібито рахуєся, що не на карі, а ту най бог заступить, щоби й кара така була!.. Пекла не треба, не то що! Та й не знати, доки ще тото буде, бо ту якось не квапляться, і гадки не мають!

— Ну, і як же ви ту сидите раз у раз? — питав Андрій.— На прохід ту не пускають?

— Е, де ту який прохід! — відповів дід, усміхаючись. — Але пускати пускають... щодень зрана йдемо місто замітати.

— Всі?

— Ні, от я та й Митро, сесь от малий бойчук, та й Стебельський, он той у шматах, а більше ніхто.

— Ну, а решта — не виходять ніколи на свіжий воздух?

— Та не виходять, хіба що часом отсей газда йде на місто за хлібом. Ну, а отсего старого жида та й тоту плачущу Магдалину в півтори штанці та й в півгуни, то нині лише що привели, то ще не знаю, що з ними буде. Та от жид, то він уже сидів тамій у Бориславі щось зо два місяці до цюпасу, — то каже, що вже єго папері прийшли, та й десь завтра — позавтру піде. Ми оба добре ся знаємо, — тяг, неборачисько, зо мною корбу в Бориславі довгі роки. А тепер, адіть, усіх з Бориславa женуть цюпасом, хто не має книжки. Та й його злапали.

Андрій поглядів на нужденне, сухе лице жида, що здавалося немов зроблене з патичків і обтягнене бурим поморщеним саф'яном. Тяжке хрипіння в груді віщувало, що сьому чоловікові недовго вже жити на світі, а вся його постать аж надто голосно говорила, що й минуле його життя було не життя, а вічне нидіння та бідування.

— Щира то душа, — говорив дальше дід, — золоте серце. Щоби сам не знати в якій біді, то ніколи не буде перед другими розводити своїх жалів, а вже другого пожалує й поможе чим може, так як рідний брат. То таких жидів ви небогато найдете, бігме, що небогато. От, звичайне, зріс межи нашими людьми, бідував, працював сам відмалу так, як наш чоловік, то тепер, якби не та борода, не пейси та не тота бекеша, то по єго натурі ніхто би не сказав, що то жид!

— Ну, а як же ж ви тут живете? — питав Андрій, розглядаючи ближе казню, до котрої його очі почали звільна привикати. Він побачив залізну піч, вмуровану до половини в стіну в головах того ліжка, на котрім дід лежав, а на печі побачив великий житній хліб, який продають передміщанки щодень на дрогобицькім ринку.

— Та як живемо, — відповів дід, — хлібом живемо та й по всему.

— Самим хлібом?

— Самим хлібом.

— А теплого нічого?

— Е, паночку, вже, богу дякувати, півтора місяця, як в моїм роті не було нічого теплого! Та й відки ту взяти? Чоловік дістане на день тих 14 кр[ейцарів], то що ж за них купиш. За 10 кр[ейцарів] хліба на день мало, а ту би ще соли купити, цибулі десь-колись, та й по грошех. От, адіть, беру що другий день по такому хлібови, — коштує 20 кр[ейцарів], — часом мені з него лишиться кусник на третій день, то вже тогди й

купую сира до цибулі. Якби гроші, то би мож купити на місті теплих фляків, колп-бо ж що, мищина така, як долоня, та й 5 кр[ейцарів], що я тим наїмся?.. Волю вже цибулі купити, то маю того ціле наруччя, є що до хліба на цілий день. А от тоті другі, півроку, то й того не мають; як возьме оден з другим той хлібець за 10 кр[ейцарів] рано перед себе, то не лишить і кришки, з'їсть усе, а відтак чекає аж до другого рана. Лиш от той бойчук робить так, як я, що бере великий хліб на два дні, то ще якось виходить. Але він би міг ліпше стояти, бо не може їсти того сухого хліба; тільки що тоті ту, — дід показав ногою просто себе на сплячого скуленого хлопця, — тоті забирають у него. Свій з'їдять рано, а з полудня до него, так, як до своєї комори: — Митре, давай хліба! — А він, дурень, дає.

— Та щьо ж я буду хліб держати, а вони будуть голодувати, — відозвався дзвінким голосом Митро, і чудовий, лагідний усміх розлився по його хорошім лиці, заіскрився в його великих очах, додаючи їм ще більше краси і принадності.

— Ну, ну, ти, дурнику, повидів би ти, що би вони тобі сказали, якби вони мали, а ти не мав та голодував. Випросив би ти у них, але хіба каменя голову провалити!

— Та щьо, — сказав Митро попросту, — то я би й не просив у них.

— А ти за що ту? — спитав Андрій Митра, обертаючись до нього. — За що тебе сюди затащили? Кому ти голову провалив?

Митро засміявся.

— Та нікому, — сказав він, по-бойківськи протягаючи голос *а*. — Мене взяли з Борислава, що книжки не маю.

— А ти відки?

— Та з Дзвіняччя. Мама вмерли ще на «коляру», а тато відтак зачяли пити, продали грунт, далі й хату задовжили, а тої осени взяли та й умерли. А я пак щьо мав робити? Ішли наші парубки до Борислава, та й я з ними. Ну, та щьо я зароблю? Ні згодитися не вмію, ні потягнути не здужаю, от хіба до млинка, та щьо з кибля вібирати, — ну, то за то платили по штири, а найбільше по п'ять шусток. Перезимував я там якось, а на весну хотів іти де в службу, аж ту мене взяли.

— І довго сидиш?

— Та вже от місяць, — сказав Митро спокійно своїм рівним, дзвінким, мало що не дитинячим голосом.— Ми ту всі з Борислава,— говорив далі Митро, — лиш от Стебельський ні.

— Ну, той собі, правду сказавши, сам біду найшов, — сказав, сумно всміхаючись, дід. — Учений чоловік, «гіміназію» кінчив, усі класи, а тілько, видите, ту (дід помотав долонею

коло чола) щось єму хибує. Писав у Самборі при старості, відтак, каже, у якогось адвоката, а далі зовсім опустився.

— Діду, діду, — перебив його в'ялий, мов півсонний, голос Стебельського,—та говоріть-бо по правді! Що то значить «зовсім опустився»? Як-то я так зовсім опустився?

Дід усміхнувся.

— Та видите, — сказав він до Андрія, — почало єго щось гризти та лоточити всередині. «Що се, — каже, — я роблю? Пишу оту, а до чого те писання здале? Тілько люди від него плачуть та проклинають. А я за те ще від них гроші беру!» Ну, і так єму ті людські сльози збридили писання, що взяв та й покинув. Своє панське шмаття попродав і почав усе сам собі робити. Гляньте лишень на єго мундур! Се він сам собі таке викравцював!

— Чоловік, котрий у всьому сам собі не може вистарчити, — проговорив знов Стебельський, вперши блудний взір у темний кут казні, — мусить затягати довг у других. А хто затягає довг, той довжник... мусить віддавати. А як не має що віддати і не знає як віддати? А ту віритслі — хлопи, баби... плачуть і кленуть! Спати не можна вночі... страшно... все чуєш плач і прокляття! А найгірше ті діти — такі нужденні, голі, попухлі... і не кленуть, тілько плачуть і вмирають. Як мухи гинуть... Я через два роки заснути на волос не міг, усе той плач уночі чув. І мусив покинути все. А як почав сам собі вистарчати у всім, то лекше стало.

— Як же ж ви самі собі вистарчали? — запитав його Темера.

— Як? — І Стебельський звернув свої мляві очі на нього.— Попросту. Роблю лиш те, що на пожиток іде: коплю, воду ношу, худобу пасу. Їм тілько те, що зароблю. Одягаюся в те, що сам собі зладжу. Сплю на землі. А перша річ — м'яса не їсти і пера до рук не брати. Бо м'ясо доводить чоловіка до дикості, а перо в людських руках стається страшніше, ніж львові пазури, тигрові зуби і гадюча отрута.

— Ну, видите, — сказав дід, коли Стебельський скінчив свою промову, — все у него такі річі по голові шибають. Ну, а так він хлоп здоровий. І робучий, нема що казати, а щирий такий! Уже як що робить, то всю силу, всю душу в те кладе. Отже, кажу вам, покинув панство і наймився у якогось господаря на службу. Та що, і там не міг довго витримати.

— Ба, та як його витримати, — сказав рівнодушно Стебельський, — коли господар — богач, слуг понаймав, сам нічого не робить, а слугу, скоро що-небудь, та й трах у лице.

— Отаке єго всюди було! — сміючися, сказав дід. — Зовсім так, як то приповідають, що дурня і в церкві б'ють.

А шкода єго! Вчений чоловік, з попівського роду. І книжки має ще свої, читати не зарікся. Навіть сюди з собою привіз, та поліцияни відібрали.

— То відки ж він сюди приїхав?

— Та, чуєте, з Самбора. Там, у Самборі, він жив довгі літа, ніхто єму нічого не казав, аж нараз сеї весни зачув якось, що поклич ся стала, кличуть резервістів до зицирки. А він, бачите, родився в тутешнім циркулі та й узявся, приїхав сюди, ніби до воська ставитися. А в него вже абшит є, ще відколи пальці відморозив.

— А він же як пальці відморозив?

— Кажуть вам, що у него в голові... тес... «Ну, — розказував мені, — іду я раз зимою, а мороз був тріскучий; іду до Самбора десь з якогось села, а на дорозі якесь зелізо лежить, штаби кусень, чи що.—Е, — каже, — гадаю собі, чиясь згуба, треба віддати до поліції, най оголосять!» Та й узяв, дурень, тото зелізо в голу руку і ніс більше, як милю...

— Півтори милі,— поправив рівнодушно сам Стебельський, котрий, лежачи на землі, слухав сеї бесіди. Андрій озирнувся на нього, а дід балакав дальше, немов то й нічого його не обходило, що Стебельський слухав його бесіду. — Приносить до поліції, а там усі в сміх. Ба, далі хочуть брати від него те зелізо, а ту, гов, зелізо прикипіло до руки. Зараз єго до шпиталю, але що, не було ради, мусив дохтор повідрізувати пальці.

Стебельський, мов на ствердження сеї бесіди, підняв догори праву руку, на котрій усі пальці були поврізувані по перший кичеренок.

— А шкода єго, вчений чоловік, та й нікому нічого злого не вдіє, спокійний. Також єго мають везти на місце вродження, вже ось місяць сидить. Та й ще держать єго ту в такій муці, і не досить на тім, щодня дають єму 14 кр[ейцарів] з єго власних грошей. Бо як єго поліцияни спіймали, таки на двірци, скоро йно приїхав, то відобрали тутка у него той абшит та й 39 ринських і з тих грошей єго й годують.

— І свідоцтво шкільне з осьмої класи, — доповнив Стебельський, — три книжці, 39 ринських і свідоцтво шкільне з осьмої класи, — пробубонів ще раз, немов учився напам'ять сього речення. А відтак підвівся на підлозі, сів і, обертаючи своє біляве лице без барви і без виразу до Андрія, спитав:

— Et dominus... intelligit latine?

— Intelligo.

— Et germanice?

— Intelligo.

— Und Sie... Sie kennen die allgemeine Geschichte von

Gindely, — die hat man mir abgenommen, — drei Bände: Geschichte des Alterthums, Geschichte des Mittelalters und die... die Geschichte der neuen Zeit[1].

— Вчений чоловік... розумна голова... — лепотів сам про себе дід, — та й шкода єго, що так пішов! То вже така їх фамелія... І мати небіжка так пішла...

— Et quas scholus, dominus absolvit?[2] — питав дальше Стебельський.

— Я був у Львові на філософічнім виділі.

— Ergo, philosophiam majorem![3]

— Ні, — сказав Андрій, — філософія одна, нема меншої, ані більшої, хіба є менше фальшива і більше фальшива, — впрочім, і то ще господь святий знає!

Стебельський слухав тих слів з випуленими очима, немов не розумів з них і одної йоти, відтак схилив голову і ляг назад на мокру, слизьку від харкотиння підлогу.

IV

— А отсей жидик, — сказав дід по хвилевій мовчанці, вказуючи ногою на сплячого на його ліжку чорноголового хлопака, — то таки тутешній. Се, бачу, з тих «кішінькових майстрів». Не знаю, нащо єго ту держать та й на яке. А сидить уже також зо дві неділі. Чи як, Митре?

— А, от завтра акурат дві неділі, — присвідчив Митро.

— Не знати, що з ним буде, бо ще єго ані разу не кликали «на протоку».

— Ані разу не кликали — за дві неділі?! — скрикнув Андрій.

— Таки що не кликали. Сидить та й сидить, і пес за ним не гавкне, а пану інспекторові не квапно ся діє... Ну, а он той другий — то наш газда, той уже ту зимує.

— Котрий, другий? — запитав Андрій, не видячи нікого більше.

— А тут у нас є ще оден «бургер». А встань-но ти, — ле́гаре! Рушся з місця, гнилице!

За тим дідовим покликом заворушилося щось у зовсім темнім куті поконець ліжка, і звідтам, мов з могили, звільна

[1] [А пан... розуміє по-латині?
— Розумію.
— І по-німецькому?
— Розумію.
— І ви... ви знаєте всесвітню історію Гінделі, — її в мене відібрали,— три томи: давня історія, середньовічна історія та... історія нових часів].

[2] [А які школи пан закінчив?]

[3] [Отже, вищу філософію!]

піднялася страшна, немов не з сього світа, проява. Се був парубок літ коло 24, середнього росту, широколиций, з плоским, узад відогнутим чолом, з невеликим чорним заростом на вусах і бороді і з довгим покудовченим волоссям, котре надавало ще страшніший вираз його і так страшному та дикому лицю. Очі його, великі і нерухливі, світилися мертвим, скляним блиском, блиском вогкого, гнилого порохна, ярючого серед потемків. Краска лиця так, як і у всіх жильців сеї нори, була якась земляна, тільки що у сього нещасливого лице, очевидячки, віддавна не було мите і бруд корою стояв на його висках. Він був, впрочім, майже зовсім голий, бо годі було назвати одежею сорочку, з котрої мав на собі тільки її усього, що ковнір, рукави і подовжну шмату, звисаючу долі плечима аж до пояса. Більше на нім не було нічого. Андрій аж затрясся з жалю і обридження, побачивши тоту до крайності занедбану і здичілу людську істоту. Та й не з добра ж вона здичіла! Поглянувши ще раз уважно на сього чоловіка, Андрій побачив, що ноги його були попухлі, мов коновки, і блищали якимось синявим полиском, властивим водяній пухлині. Так само й живіт його був страшно великий і надутий і нагадав Андрієві тих американських дикарів, що їдять землю, і котрих рисунки з такими ж страшно надутими животами він колись-то видів. Тільки руки, сильні і здорові, свідчили, що й се людина робуча, хоть не знати, якою нещасливою долею відірвана від праці і вкинена сюди на свою загибель.

— От видите, се наш бургер, а радше Бовдур, — сказав дід, — він Бовдуром прозивався. Він ту газда в тій казни, бо ту такий звичай, що хто найдовше в казни сидить, той стає газдою. А він ту, богу дякувати, перезимував. Адіть, який відситився! Ніврокy єму, красний! Ми єго таки держимо напоказ, чень би го хто купив на заріз. Уже тепер небогато его й годуємо, все лежить та лежить, бо, бачите, він так відситився, що не може добре стояти на ногах. Тілько руками що зарве, то вже єго, — о, в руках ще моцний, ну, але то байка, виросте й з того!..

Всі в казні зареготалися з тих дідових жартів, крім Андрія і Бовдура. Сей остатній усе ще стояв на тім самім місці, де перший раз показався Андрієві, стояв та хитався на своїх грубих, попухлих ногах, — стояв та туманів, немов надумуючися на якийсь смілий учинок, а крізь його напівотворені сині уста видно було затиснені зуби, немов він усю свою сміліcть збирав, щоби зважитися на задуманий поступок. А очима звільна-звільна ходив по казні, хоть погляд його все спинявся на чоловіці, що лежав горілиць на ліжку і дрімав серед неголосного гомону в казні.

— Він у нас ні на місто не виходить, — говорив дальше дід, — ні на роботу не йде; зразу сам не хотів, а тепер хоть би, може, й хотів, то єго не пустять.

— Овва, й сам не хочу! — відозвався хриплим голосом Бовдур. — Дідько їх бери з їх роботою! Хто ми що за ню дасть?

Сказавши те, Бовдур переступив через сплячого на підлозі старого жида, переступив через хлипаючого мужика і нетвердим поступом пішов до скіпця, підняв його догори, мов перце, напився води, а відтак сягнув дрімаючому мужикові під голову, видобув невеличку череп'яну люльку, вишпортав з неї недокурки продимленого тютюну, т. зв. «багу», всипав її собі в рот і звільна почав румегати, спльовуючи час від часу якусь чорну мазь, котра ліпилася по стінах і по підлозі. Сповнивши те сміле діло, він аж відітхнув легше, став посеред казні і махнув рукою:

— Отже, не піду їм на роботу! Чорта лисого з'їдять! Радше ту розігниюся, а не піду! — При тих словах він оп'ять плюнув чорною мазею на стіну, саме понад лицем сплячого жида.

— А за що ж тебе ту держать так довго? — спитав тремтячим голосом Андрій. Бовдур видивився на нього якось дико, немов Андрій тим питанням вразив його в дуже болюче та недотикe місце.

— Держать, бо держать! — бовкнув він, а дальше додав: — Хотять м'я вести цюпасом до того села, де я родився, а я кажу:— Я не родився ні в якім селі. — А де ж ти родився? — Я родився в дорозі. — Ну, а на чиїм же грунті та дорога? — Тота дорога на нічиїм грунті, бо й сама не має грунту: я родився на воді, як моя мати поромом через Дністер перевозилася. — А де ж той пором? — Певно, з водою поплив, бо у мене за пазухою єго певне нема. — Ну, а де ж ти хрестився? — Я того не тямлю, — ідіть спитайте тих, що м'я до хресту держали, щастя-долю відобрали. — Ну, а де ж ти ховався! — Межи лихими людьми. — Але в котрім селі? — Та вони в кождім лихі! — От такий був мій протокул. Більше не питали нічого, а лиш казали завести сюда, та й ту, богу дякувати, заперли, як запечатали, і вже більше не докучають нїякими такими дурними питаннями.

Знов сплюнув Бовдур, знов переступив через хлипаючого мужика і через сплячого жида і втонув у своїм куті, накривши ноги якимось підраним мішком.

Андрієві ще страшніше стало, коли почув оповідання Бовдура. І що ж дало життя сьому чоловікові? Які тепер мусять бути його спомини, які надії? Він трібував сам ставитися думкою в те безросвітне положення і чув, що мисли його

мішаються, що він швидко задушився би в тій страшній безодні. Конечно, роздразнена Андрієва уява додавала тут багато лихого до недоброго, малювала йому сироту-безбатченка, попихача у всіх, кому тільки він попаде під руки, забитого і затоптаного відмалечку людською погордою, не зазнавшого на своїм віку ні радощів, ні щирості, ні любові. А тимчасом воно було хоть і правда, та не зовсім. Були й у Бовдура хвилі щастя і любові, були й у нього товариші щирі, такі ж безвихідні бідолахи та сироти, як і він, — ну, та все се тепер припало густою верствою здичіння і забуття, і думка його, мов заклята, вертячись між пушкою баги та куснем хліба, не сягала дальше ні в минулість, ні в прийдість. А панам «інспекторам» не кваплно діялось випускати його, — тож і сидів Бовдур, забутий богом і людьми, сидів та пух і гнив живий, забуваючи про все, що колись окружало його на світі, набираючи з упадком сил чимраз більше відрази до праці.

— То він живе самим хлібом? — спитав Андрій у діда.

— Самим сухим хлібом, от уже шість місяців. Та й то так живе, що як пішле рано купити того хліба за 14 кр[ейцарів], то возьме его перед себе та й зараз і з'їсть увесь дочиста, а відтак чекає аж до другого дня, а ні, то просить отсего дурного бойчука, щоби ему вечером дав кусень хліба, — розумієся, на вічне віддання...

— Ну, і він ніколи не виходить із сеї цюпи?

— Ні, відколи я ту, то ще я его не видів надворі. Не знаю, як уперед. Бовдуре, ти вперед виходив декуди?

Бовдур закашлявся сухим кашлем, а відтак пробуркотів:— Ні, не виходив нікуди, лиш раз до протокулу.

— Ну, як він тут перетримав зиму в сім адамовім убранню, то я вже ціло не знаю, — сказав дід. — То як мене привели, то були вже тоті остатні морози. Приходжу сюди, — студінь така, що най ся преч каже, а він сам у казни, лежить у тім самім куті, де тепер, і тим самим мішком накритий. Увесь посинів, як боз, а не каже нічого. Я походив троха, посукотав руки, а далі виджу, що нічого не помагає, беру я та й кричу: «Ей, — кричу, — люди, таже я не син божий, за що ви мене так мучите? То лиш сина божого так фарисеї мучили, як ви мене мучите!» Та вони троха на мене погаркали, а далі взяли та й затопили в печи про славу, то ми троха відчуняли. І відтак, поки аж не скінчилися морози, то все так підтоплювали, бодай що другий день.

— А поки вас не було, то не топили? — спитав Андрій, здригуючись, немов від морозу.

— Та каже ось Бовдур, що топили, але рідко, коли їм схотілося.

— Ба, а ти чому не допоминався? — спитав його Андрій.

— Ага, не допоминався! — сердито відбуркнув Бовдур.— Зразу й я кричав, але мене били, бо я сам був.

— Ти сам був! — аж скрикнув з зачудування Андрій.— І довго ж ти сам був?

— Цілий місяць. Нікого не приводили, а як приводили, то до другої казні давали, мені на збитки.

— Ну, а доктор же сюди не приходить ніколи?

— Е, ще чого не стало. Доктор! А докторови ту хто що дасть! — сказав з гіркою насмішкою дід.

— Ба, таже, бачу, є припис, щоби доктор щодня, або бодай щотижня оглядав усі арешти, чи здорово в них людям сидіти.

— Може й є де такий припис, але у нас у Дрогобичі нема! Та й що нам до приписів! Ми собі самі свої пани!

— То таки ніколи сюди не приходить ніякий надзір?

— Таки ніколи й не приходить та й годі.

V

В казні зчинився гомін. Сплячі побудилися, повставали, тільки Стебельський лежав на своїм місці та й Бовдур, підперши голову на локоть, туманів у своїм куті, гризучи багу. Старий жид почав розпитувати Андрія зразу по-жидівськи, а відтак по-руськи, а сидячий побіч нього на підлозі мужик знов заплакав, хопив голову в руки і почав хитатися взад і вперед, усе приговорюючи перериваним голосом:

— І яка мене-е лиха доленька несла-а до сего Дрого-обича! Не було мені сидіти спокійно в Борисла-аві або купити за тих нужде-енних п'ять шісток, що-м за-аробив, деякої муки для дітей, та й іти-и додому-у-у!..

— Також газда! — жартував дід. — Робив день у Бориславі, заробив п'ять шісток, а нині, при святі, вибрався до Дрогобича хліба купувати. Та й убрався, ніврокy, як стрик на великдень! Штанці нічого, — лекше йти, як на чоловіці того полотнища небогато телімбається. А гуня також празнична, — поли хотів підкасати, але, відай, через помилку повіддирав. А може, де в гостях був, та щирі приятелі не хотіли пустити, похапали за поли, ну, а грішному чоловікови годі всидіти, треба до міста, на людей подивитися, себе показати, та й трах, і поли лишив, і від добрих приятелів утік! А ту скоро йно показався, став коло косцьола, на самім виднім місці, аж зараз апостоли божі прискочили, та попід ребра, та: клінне вашеці, просимо до покоїв!

Чоловік плакав за час тої бесіди, другі сміялися.

— Діточки-и мої, — голосив він, — що там з вами станеся?..

Лишив я вас самих у хаті, дріб такий, без крихти хліба! Таже вони там погинуть з голоду, як я завтра не верну додому!..

— О, далеке ще тото завтра! — сказав чорноголовий жидок. — Було вертати нині, а не йти до Дрогобича за долею!

— От би-с мовчав та не різав мене без ножа! — скрикнув чоловік і, знов похиливши голову, захлипав, мов дитина.

— Та ні, — сказав він по хвилі рішучо, — вони мене мусять нині випустити. Що я їм винен? Чи я вкрав що, чи вбив кого? За що ж мене можуть держати?.. — І з тим словом він знявся з підлоги і став коло дверей, приложивши лице до забитої візитирки, де крізь невеличку шпарку видно було кусник сіней і мигали, мов тіні, проходячи сіньми поліцияни.

— Діду Паньку! — обізвався тимчасом селянин, що лежав горілиць на ліжку, — діду Паньку, чи не ви то вибрали мені з файки решту тютюну?

— Ні, не я, — відповів дід, — там у вас інший гість був.

— Хто такий? — спитав селянин, грізно насупивши густі, чорні брови.

— А от наш «бургер»! Адіть, ще гризе мачку.

Селянин хвилю мовчав, гнівно поглядаючи в кут, де чапів Бовдур, а відтак, не кажучи й слова, підійшов ід Бовдурові і затиснутим кулаком ударив його так сильно зверха в голову, що Бовдур аж ковтнув головою о стіну.

— Ти, Бовдуре смердячий, чи я тобі раз казав, щоби ти не лазив до мене в гості! Не руш того, що моє! Засть тобі до моєї праці!

Замість відповіді Бовдур ногою щосили копнув селянина в живіт, хоть сам при тім такий почув біль у нозі, що аж йойкнув. Селянин захитався і оперся плечима о стіну.

— А грім же би тебе розбив! — крикнув він. — То ти ще так мені платиш за моє добро?

— Щоби тобі таке добро й на тамтім світі було, свиноїде!— крикнув і собі ж Бовдур, з натугою схапуючись на ноги. — То ти би за пушку недокурків чоловікові голову провалив.

— І око би-м вибрав за своє! — відказав селянин. — Що моє, того не рушай! Знаєш? Постарайся сам, то будеш мати. Я твого, певно, не рушу!

— Го, правда, не рушиш, доки буду пильнувати! А най-но лишень обернуся в другий бік, то зараз хапс! Знаємо ми таких!

Замість відповіді селянин замахнувся кулаком на Бовдура.

— Та що, жаль тобі тої мачки? — сказав той, понуро глядячи йому в лице. — На, маєш, коли тя так за нею зуб болить!— І Бовдур, сказавши те, виплюнув усю вже перегризену мачку селянинові в лице.

Потік чорний вонючий плин по лиці, по бороді, потік на сорочку, долі пазухою, лишаючи за собою чорні смуги. Дід Панько засміявся. Митро, тремтячи, скулився на своїм петеку, боячись бійки.

— Ну, що ж ти мені наробив? Що ж ти, псе, за тото варт?— прохрипів селянин здавленим з лютості голосом, підступаючи з кулаками до Бовдура.

— Я тобі віддав твоє, ще й з додатком! — відповів понуро Бовдур і, не чекаючи зачіпки, ждюхнув селянина коліном у живіт так сильно, що той йойкнув, захитався і, як довгий, гепнув на підлогу. Зчинивши тее, Бовдур знов спокійно ляг у свій кут, не звертаючи ніякої уваги на крик і лютування потовченого селянина.

— Се у нас «старший польовий», — сказав жартом дід Панько до Андрія, — він пильнує свого, як ока в голові, і все ладиться виймити тому Бовдурові око, але якось ще досі милосердиться над ним. А воно й варто, бігме, за жменю баги— око!

— А ви відки, газдо? — спитав Андрій селянина, але той, сапаючи гнівно, знов уже лежав на постелі, пакав люльку і завзято дивився на стелю, немов і не чув Андрієвого запитання.

— Вони з Дорожова, — заговорив знов смішками дід Панько. — То велике село Дорожів, і живуть там великі вушобийники, великі палії та й великі злодії, що все сваряться за м о є і т в о є і так уже на тім помішалися, що наостанку ніхто не знає, що моє, а що твоє.

— От би-с, діду, стулив ворота та мовчав, а не молов дурниць! — буркнув на нього дорожівський.

— Ігій на твою голову, — відповів, сміючись, дід Панько,— і то тобі завкридно, ненажиро! Таже то чень не твоє, що я заговорю!.. От і єго, грішного, — говорив дальше дід Андрієві,— заперли також за «моє» та «твоє»: десь, у якогось жидика, купив шкіру за 30 крейцарів, а шкіра вартувала з півтора ринського. То жидик 30 кр[ейцарів] у руки та втеки, а його, наймита божого, жиди в руки та [до] Іванової хати!..

Дід знову засміявся, а з ним і Митро та чорноголовий жидик, котрого дід назвав був «кішіньковим майстром». Дорожівський не обзивався більше, тільки сопів, дуючи дим з рота просто до стелі. А Андрій за цілий той час стояв коло стіни край дідового ліжка, держачи перевішене на руці своє пальто. Ноги його боліли і тряслися, але він не міг перемогти себе, щоби сісти де-небудь у тоту нечисть та нéхар, котрої гидився. Не можучи встояти на місці, він почав ходити по казні, протискаючися між ліжками і людьми, лежачими на

землі, хоть і так не міг зробити більше п'яти-шести кроків. Усі погані та сумні факти арештантського життя, що разом, мов з відра, жбухнули на нього, морочили його голову, неслися в його думках якоюсь сорокатою, безладною і скаженою метелицею. Вся нужда, вся погань, усе зопсуття, окружаюче його в тій тісній кліті і поза її стінами, по всім світі, на дні цілої людської суспільності, на котре й він тепер чувся зіпхнутим, ціле се людське горе своєю безмірною ваготою налягло на нього, обдало його широкими, ціпкими своїми огнивами, заглушило в його душі його власне пекуче горе.

А там, за стінами сеї поганої кліті, на подвір'ю, залитім сонцем і вибрукованім гладкими плитами, реготалися голосно і здорово поліціяни, граючи в «кікса». Досередини чути було удари палестри о «кічку», чути було сміхи та спори, крик якихось жидів, переймлених на дорозі враз із стадом волів та загнаних на комунальне подвір'я. Чути було скрип залізної димавки, котрою хтось дймав воду з керниці. Але більше не було чути нічого і видно не було нічого; все той самий понурий сумерк, тота сама заклята і недвижна тінь стояла на брудних, обхарканих стінах, на ліжках та на мокрій підлозі.

— Не знати, чи хоть вечір швидко буде, — сказав дід Панько, накладаючи тютюну до люльки. — А ви, пане, — спитав він Андрія, — не курите?

— Ні, не курю. Вже чого навчився, то навчився, а сего якось не міг навчитися!

— Ну, то ви ще щасливий чоловік. А я би, бігме, здох оту, якби мені не дали курити. Все в мене на тиждень два скрутлики йде, — то ліпше купувати, ніж пачки.

Тимчасом Митро, хотячи подивитися, чи довго ще до вечора, став на залізний кавалет ліжка, хопився простягнутими руками за віконну крату, підвівся на руках трохи догори і виглянув надвір. Але в тій хвилі почувся якийсь тріск, і, мов опарений, пустив Митро крату і впав на підлогу, вдарившися боком до залізного ліжка.

— А ти, злодюго якийсь, не можеш там сидіти каменем! Визирати будеш? — почувся знадвору крик капрала, котрий, переходячи саме тоді попід вікно з ремінною тріпачкою в руці, побачив Митрові руки на краті і вцідив по них щомоці тріпачкою. Охнув Митро, випрямився і з жалем поглянув на свої руки, на котрих півперек понабігали два широкі синці, мов дві ковбаски. Зо слізьми в очах, але з усміхом на устах він промовив до діда Панька: «Вже швидко сонячько зайде!» А відтак сів на ліжко, обтер рукавом сльози і почав ухати на болючі руки.

VI

Забряжчала своїм тоненьким брязкотом колодка при дверях, скрегінцнув ключ, відхилилися двері, а в отвір, не впускаючи до казні й промінчика світла знадвору, пропхалася голова капрала.

— Андрію Темера! До пана інспектора! — крикнув капрал і замкнув двері за виходячим Андрієм.

В казні по його виході на хвилю стихло.

— Якийсь уцтивий панок, бідачисько, — сказав дід Панько.

— От якийсь нероба та волоцюга, — буркнув під носом дорожівський газда. — Уцтивих панків не водять цюпасом!

— А уцтивих дорожівських газдів водять? — спитав гризько Митро.

— І ти, жабо, пхаєш свою лабу до гурту! От би-с мовчав та дихав! — крикнув на нього дорожівський гнівно.

Знов тихо стало, тільки чути було пакання файки в зубах діда Панька та жалібне хлипання обдертого чоловіка, що все ще невідступно стояв під дверима, немов дожидав чуда, котре нараз розпахне ті заштабовані двері і пустить його на волю з його п'ятьма шістками до дрібних, голодних дітей.

Знов брязнула колодка, відхилилися двері і впустили Андрія з пальтом, перевішеним через руку.

— А що сказали? — спитало разом кілька голосів.

— Нічого, — відповів сумно Андрій. — Розпитали і казали ждати, аж папери прийдуть. — Він умовк і почав ходити по казні. Мовчали й прочі арештанти. Всім пригадалося, що й вони, кождий, ждуть уже так довго приходу своїх паперів і, може, декому з них попри власне горе заскиміло серце жалем і за сим молодим панком, що одним словом старости та інспектора засуджений був, може, на таке ж довге чекання, як і вони, — що тим словом, так, як і вони, відорваний був від своєї праці, від знайомих, від усього вольного, хорошого світа і заточений тут, в сесь гидкий льох, на дно суспільної неволі!..

Перший перервав важку мовчанку Бовдур. Він, мов мара, піднявся зі свого кута і, підступивши до Митра з простягнутою рукою, сказав різко: — Митре, дай хліба!

— А смоли єму горячої дай, не хліба! — сказав дорожівський.

Але Бовдур не слухав сеї любезної перестороги і, підводячи свою руку трохи не під ніс Митрові, сказав другий раз:— Митре, дай хліба!

— Та коли-бо в мене самого мало, не буде чим завтра й поснідати, заки принесуть свіжий. А мені би на роботу йти.

— Давай хліба! — налягав уперто Бовдур, не слухаючи ніяких доказів.

— Та кажу тобі, що й у мене самого мало.

— Але-бо в мене й кришки нема, а я голоден!

— Було не тлити весь рано, було собі лишити й на вечір!— сказав дід Панько.

— Мовчи, стара торбо! — відгаркнув Бовдур і знов до Митра: — Чуєш, чи ні, давай хліба!

Але дід Панько сим разом не стерпів згірдного слова. Мов молодик, він схопився з ліжка і застукав о підлогу своєю дерев'янкою. — Ти, гнилобока помано, — крикнув він до Бовдура, — ти що ту за пан такий, щоби до тебе й слова не мож було сказати? Ти, безпорткий голодранче! Марш у кут та гний далі, поки тя черви дорешти не розточать!

І він сильною рукою пхнув Бовдура геть від Митра, що аж той покотився попід стіну.

— Ну, ну, тручай, тручай, трутило би тя в горячку! — воркотів крізь зуби Бовдур.

— Тебе самого най у зимницю трутить! — відрізав дід Панько. — Чого чіпаєшся хлопця? Твій хліб їсть? А він лізе та й тому свої лабищі під самий ніс: «Митре, хліба давай!»

— А так, так мені ся хоче, що мені зробиш! — упирався Бовдур.

— А я тобі що маю робити, сотоно! Най ти той робить, що по смереках дереся, не я!..

Андрієві страх прикро було слухати сю сварку. Він почав тихомирити діда, а далі видобув з кишені добрий кусень хліба і подав його Бовдурові, кажучи: — Ну, на та повечеряй, коли-сь голоден. Се ще мені з дому лишилося, але де мені тепер їда в голові!

— Е, пане, — сказав дід Панько, — нащо ви роздаєте хліб? Не тепер, то за годину або й завтра рано схочете їсти, а принесуть не швидко.

— Ні, ні, не зголоднію, — відказав Андрій, — а хоть і і зголоднію, то чень видержу, аж принесуть.

— А маєте хоть за що післати?

— Е, є. Маю з собою п'ятдесят ринських; то я взяв завдаток від того, до котрого я їхав; прийдеся з тих грошей дещо троха минути, хоть вони, правду кажучи, не мої.

— Ну, та певно, в такій пригоді, то чоловік мусить ратуватися, як може, — сказав дід Панько.

А тимчасом Бовдур дивним, страшним поглядом дивився на Андрія. Він ще держав у руці його хліб, не дякував, не говорив нічого, але здавалося, немов се Андрій дав йому не кусень гарного, пшеничного хліба, а розпалене залізо в руку,—

так скривилося, ціле Бовдурове лице, такий якийсь дикий, неописаний вираз прийняло воно. Чи біль, чи жадоба, чи подяка вражалися так на тім лиці, — се годі було розмірковати, та й арештанти не звертали на те ніякої уваги. А Бовдур, поглядівши хвилю на Андрія, немов мірячи його очима на всі боки і трібуючи його сили, стис у правій руці хліб, відкусив з нього за один раз спору пайку і мовчки поліз назад у свій кут, де зараз і втонув, — тільки чути було глухе цямкання уст, жвякаючих сухий хліб.

— Господи, різні люди бувають на світі! — почав балакати дід Панько. — Оден би, як-от наш дорожівський, за кусник хліба брату око виймив, а інший, хоть сам голоден, а другому й останнє дасть. Та й то, видите, не лиш люди такі, але й цілі села. Декуди в селі, то нарід жреся, б'ється за межі, за містки, за ступінь трави, за бодяк, — одним словом, пекло їсне. Ні там діда обдарують, ні подорожного приймуть, нікого не поратують. І раз у раз усі запопадають: а се моє! а се моє! І так за тим «своїм» убиваються, а ту все тратять, усе тратять тото «своє», все їм якось тісніше стає на світі. А по других селах, то люди жнють, як браття, згідно, приязно... Сварок там, ані обмови нема, оден другого і в роботі підратує, і грішми, і худобою в потребі зазичить, і бідного не опустить, і подорожного прийме, нагодує, — ну, і якось, прото, не бідніють— жнють і мають, і дітям своїм лишають. То вже о тім, хто-як-хто, а я добре знаю, хоть небогато я й ходив за прошеним хлібом. Але то вам можу сказати, що туди, по Підгір'ю, нарід далеко ліпший, ніж тамтуди по Долах.

— Бо, може, там біднішний? — сказав Андрій.

— Та воно господь знає як, — відповів дід. — Воно то, видите, ніби так, а ніби й не так. Бо по Долах і грунти ліпші, і газди є богатші, а тілько якась така згрижа межи народом, таке ворогування, що крий боже. А ту прийди й до найбіднішого, то й той не відправить чоловіка голіруч, а все хоть що то, а уткне в руку.

Тимчасом надворі вечоріло. Сонічко зайшло, а в казні стало вже й зовсім темно. Дід Панько встав, а за ним також Митро, і поклякали до молитви.

— Ну, час нам лягати спати, — сказав по молитві дід. — Тілько не знаю, де би ту вас, паночку, примістити. Відступив би я вам своє місце, але я старий, каліка...

— Ні, ні, не треба, — перебив його Андрій. — Ото би було красно! Я й так не хочу спати, ноги в мене молоді і здорові, перебуду сю ніч на ногах, а відтак побачимо, що бог дасть.

— Е, говоріть ви своє! Добре то так казати, але так не

йде, — відказав дід. — От би ви, дорожівський, відступили свос місце панічеві!

— У нас нема для панічів місця, — відворкнув дорожівський. — Най панічі панують, а не до арешту лізуть. А як їх мара й сюди нанесе, то най лежить під ліжком. Там безпечніше, с де розвернутися, та й уже чоловік не впаде нікуди!

Прикро вразили Андрія ті жорстокі слова, але він змовчав і ще раз просив діда Панька не клопотатися ним, він уже собі якось порадить...

Аж тут Митро сіпнув його за полу і прошептав:

— Ви, пане, тепер ще троха ходіть, а я засну, а як змучитеся і схочете спати, то збудіть мене, то я встану, а вас пущю на своє місце.

— Добре, братчику, біг заплать тобі, — сказав Андрій.— На, маєш тут моє пальто, накрийся, бо вночі холодно, а мені воно, хоть легке, а вже зачинає важити на руці.

Всі полягали, хто роздягаючись, а хто й ні, — лиш Андрій, широко витріщаючи очі, щоби не завадити о що-небудь серед густої пітьми, почав звільна, мов заклята душа, ходити по казні, мірно стукаючи черевиками о мокрий асфальтовий поміст.

VII

Мислі його, придавлені вагою всіх нинішніх вражінь, зразу рвалися і путались. Йому мерещилися беззв'язні обривки тих картин, що він нинішнього дня бачив і чув, і палили його мозок своєю кричучою неправдою, морозили кров своєю безграничною поганню. Але поволі, поволі, коли темнота чимраз густіше заліплювала його тілесні очі, думка вспокоювалась, міцніла, порядкувалася, пам'ять запановувала над картинами уяви, дух його з трудом, але живо немов вигарбувався з сеї темної западні на ясні зорі, на чисті води, на вольний, веселий світ, котрий він покинув нині рано, ах, не знати, на як довго!..

А світ той ніколи ще не видався йому таким хорошим, таким веселим, таким вольним, як саме послідніми днями, як саме нинішнього поранку! Ніколи душа його не чулась такою сильною і смілою, як нині, саме перед страшним, глибоким упадком. Ніколи тільки блискучих надій на будуще не роїлося в його голові, як саме нині, на кілька хвиль перед ударом, що мав їх усі в зароді розбити. Ніколи ще зоря любові не сяла для нього так ярко, так чудово, так принадно, як саме нині, перед тою хвилею, коли мала для нього загаснути — може й навіки!..

Ціле його життя пройшло в бідності й недостатку, в важкій боротьбі за прокормлення, за науку. Він кінчив школи

круглим сиротою, без вітця, без матері, вдержуючися власною працею. Відмалку ще він привик до праці, полюбив науку і чим вищі класи проходив, тим з більшим запалом прикладався до науки. Найбільшою втіхою для нього було натрафити на хороших професорів, котрі вміли б зацікавити, давали би поле ученикові до власного мислення, заохочували би до власної праці. Поза науку, поза читання книжок шкільних і не шкільних він не знав світа, пройшов гімназію дитиною, аскетом і ще перед матурою почав слабувати на груди й на очі.

По матурі він для поправлення свого здоров'я поїхав до одного свого товариша в гори і там пізнав сестру його, Ганю. Незвісне досі чуття любові до женщини пробудилося в нім, почало будити його молоду кров, отворило звільна його очі на дійсне життя, розвіяло книжковий туман, крізь котрий він досі мало добачав дійсного світа. А й нове, університетське товариство, серед котрого він опинився, навело його на нові думки, розчинило перед його очима нові погляди на життя, на ціль науки, на ціль освіти і всіх людських змагань. І його давнє минуле стало перед ним у іншім світлі, многі з гімназії винесені переконання та вірування розвіялися без сліду. Се була важка внутрішня боротьба, довга й руйнуюча, і тільки любов піддержувала його в ній, додавала йому сили. Разом з ним і Ганя, з котрою він живо переписувався, переходила всі фази розвитку думок, і та їх спільність кріпила їх до дальшого поступування по розпочатій дорозі. Вони вмовлялися — віддати життя своє боротьбі за свободу: свободу народа від чужовладства, свободу людини від пут, які на неї накладають другі люди і нещасно уладжені суспільні відносини, свободу праці, думки, науки, свободу серця і розуму. Вони розбирали між собою живо ті нові, високі думки, слідили їх розвиток у цілім сучаснім світі, радувалися новими їх прихильниками, старалися угрунтувати на них увесь свій світогляд. Се були блаженні хвилі для Андрія і Гані, коли людина з людиною сходиться любимими думками, подає дружньо руку на полі найсвятіших переконань! Але обоїм ще чогось хибувало. Після гарячих спорів о теорії, після читання найкращих і найосновніших писань про занімаючий їх предмет, вони мимоволі заглядали одно одному в очі, глибоко-глибоко, немов старалися вислідити в них ще щось більше, як згідність теорій. Їх очі палали огнем, гарячішим від огню переконань, їх уста тремтіли не словами наукових доказів, їх лиця паленілися не втіхою з відшуканої правди. Їх кров грала живіше, коли зійшлися, і се була друга могуча сила, що перла їх із собі. І не раз серед читання, серед гарячого теоретичного спору їх голос тремтів

і звільна замирав на дрожачих устах, рука шукала руки, а очі любих очей і...

— Ах! — зойкнув півголосом Андрій, живіше забігавши по темній казні, — чому ті хвилі так скоро минули, чому не тривали довше? Чому я мусив стратити тебе, навіки стратити, Ганю, щастя моє?..

З трепетом тривоги думка його перелітала через сумні, важкі часи переслідування, муки за його любимі погляди. Він бачив себе в тюрмі, перед судом, — йому поперед очі пересувалися їдкі, безвстидні насмішки газетярські над його думкою, над його любвою. Він дрожав цілим тілом від тих споминок, немов від морозу. І далі йому прийшла на гадку його страта. Ганині родичі заказали йому бувати в їх домі, видітися з Ганею, переписуватися з нею, переловлювали листи, котрі він крадькома слав до неї, щоб у своїм горю обмінятися хоть кількома словами з коханою людиною. Швидко й того не мож було зробити... Ще два-три рази блисло йому його давнє щастя — на кілька хвиль, а відтак настала ніч, темна ніч горя, сумніву, розпуки... Ганю присилували вийти замуж за другого... Андрій переболів сесю страту, глядів на ню супокійно.

«Та що? Він чоловік добрий, щирий, він не приб'є її думки, не приглушить її серця, вона щаслива з ним, полюбила його... Але я!.. Що я без неї? Адже вона була моєю душею, моєю силою, моєю надією, — а що ж я тепер без душі, без сили, без надії?.. Труп! Ходячий до часу труп! Все, що я найдужче любив на світі, стало моїм горем. Якби я не був так усею душею полюбив єї, я був би тепер міг ще полюбити другу, найти втрачене щастя! Якби я не був так усею істотою полюбив свободи, не був би я тепер терпів неволі, або й неволя не була б мені такою ненависною, такою болючою!..»

І далі приходить йому на думку послідне звидання з нею, вже замужньою, от тепер, учора, нині рано! Їх розмови, їх радість, перемішана з горем і жалем, усе те пече його, мучить, давить до землі. А проціпь він був щасливий, ох, який щасливий! Бо в ті хвилі він почув, що його давня любов не вистила, не завмерла, а живе, палає, як давно, панує над його мислями, як давно, держить за поводи всі його бажання і жадоби, як давно... Правда, він тепер десять раз глибше почув свою страту; рана, загоєна вже з часом потрохи, тепер відновилася, кров, утишена горем та недугою, знов розіграласа; — але що з того! З давньою любвою він почув у собі й давню силу, давню охоту до праці, до боротьби за волю...

— Ганю, серце моє, що ти зробила зо мною? — шептав він їй, упосний трючим щастям.

— Що ж я зробила з тобою?.. Сам ти казав, що не в'яжеш мене... А я так богато, так богато перетерпіла задля тебе! Роки пілі!..

Сльози котяться з її очей, а він тисне її до серця, немов давні, хороші хвилі їх свобідної любові зовсім ще не минули.

— Ганю, доле моя, що ти зробила з собою? Чи буде у тебе досить сили опертися окружаючій погані, розвиватися і стояти за свободу, за добро, так як ми колись собі прирікали?

— Я не забула того, мій милий, і не забуду ніколи. А сили в мене стане. Мій чоловік поможе мені!

— А зо мною що станеся, Ганю? Хто мені поможе витривати на тяжкій дорозі, самому?..

Вона обіймає його і всміхається.

— Не бійся, милий мій! Не журися! Все ще добре буде, всі будемо щасливі, всі!..

Андрій хопився руками за голову і знов почав бігати по казні.

— Всі будемо щасливі, всі?! Ні, се помилка, Ганю! Всі будуть щасливі, колись, пізні внуки наші, котрі й не знатимуть того, що́ терпіли, як мучились діди їх та прадіди для їх щастя!.. А ми що? Одиниця серед міліонів! Яка ж єї ціна? І ми хочемо бути щасливі, коли міліони довкола нас у сльозах родяться й гинуть!.. Ні, mein Lieb; wir sollen beide elend sein [1]. А ти не віриш тому? Побачиш!..

Він ходив далі, широко отвореними очима вдивляючись, немов всисаючи в себе густу пітьму. І бачилось йому, що пітьма й справді плине в його нутро, всіми пóрами, заливає всі нерви, наповнює всі мускули, всі кості і жили, що вже не кров, а згущена пітьма котиться холодним потоком до його груді, до його серця. Його проняла судорож, йому лячно стало, але лиш на хвилю. Він хотів отрястися від того прúвиду, але швидко побачив, що се не привид, а дійсна правда. І він ходив далі і все всисав у себе всіми порами нові хвилі холоднавої пітьми, наповнювався ними, мов губка, віддихав пітьмою, чув її холодний пóвів у горлі, в легких, усюди. І йому робилось чимраз легше. Біль утихав. Спомини німіли. Уява замерла і не сунула йому вже перед очі ніяких картин, ні вкритих ожеледою горя, ні залитих ярким світлом щастя, розігрітих огнем любові. Все заніміло, замерло, зупинилось. Йому стало так легко, мов у літній купелі. Ось він хлюпочеться ледве чутно в чистих, легких хвилях, що тихо-тихо, легенько-легенько повзуть круг нього, пестять його тіло. І ось йому прогтято жили — зовсім нечутно, зовсім без болю, і кров з них

[1] [Ні, моя люба, ми обоє будемо нещасливі].

плине так лагідно, так солодко, так любо. Плине, випливає тота невсипуща, революційна кров бурлива, а на її місце починає без перепони, звільна обертатися в його жилах згущена, тягуча, холоднава — темнота... З останніми краплями крові гарячі сльози полились з Андрієвих очей. Далекий голос дзвона, мов удар грому, перервав тишу, ударив немов молотом у Андрієве ухо. Він зворухнувся, отямився.

— Ах, перша година, а я такий змучений, ледви живий! — прошептав він і напомацки почав шукати місця на ліжку побіч Митра.

— То ви, пане? — зашепотів пробуджений Митро. — Лягайте ось ту, я встану.

— Ні, ні, не треба, — відказав Андрій, — мені досить місця ось ту, коло тебе! — І він притулився побіч Митра, обнявши його рукою за шию. Ні, гаряча, революційна кров ще не виплила з нього, сльози полились наново з його очей, він почав гарячо цілувати Митрове лице, і його гарячі сльози полились на молоде, дитиняче лице його непросвіченого брата.

— Ви чого плачете, пане? — спитав стиха Митро.

— Бо я нещасливий, Митре!

— Не плачте, — відказав хлопець. — Якось-то буде. Адіть, я, може, ще нещасливіший від вас, та й не плачу!

Пітьма важким пластом залягла казню, придавила всі серця, що билися під її тиском: котре спокійно, котре тривожно, котре болізно, а котре щасливо. А на крайчику ліжка, обнявшися, заснули поруч себе дві молоді голови, просвічена поруч непросвіченої, і спали так спокійно, немов про ніяке горе їм ніколи й не снилося.

VIII

Арештанти встали на другий день дуже рано. Їх збудив капрал криком та прокляттями. Зараз Стебельського і дорожівського вигнали замітати в канцеляріях та коритарах, носити воду загалом до «хатної» послуги. Дід Панько, Митро, вчорашній плачучий мужик — він був з Опакої — і чорноголовий жидик пішли з мітлами замітати місто. В казні лишилися Андрій, Бовдур і старий жид, що все ще голою головою лежав на мокрій підлозі і харчав, мов підрізаний. Бовдур також не вставав, не думав навіть митися, а тільки напився води і, мовчки передвигаючи голі, блискучі від пухлини ноги, ляг назад у свій кут.

На світі розвиднювалося. Сонце пишно сходило на погідне небо, на світі будилися люди до праці, оживали нові надії, лилися з серць молитви о хліб насущний, о здоров'я та тихий,

супокійний прожиток. У казні того не було. Тут оживала звідомість людська тільки для нової мукп; перше, що тут доносилося до слуху, то були слова лайки; перше, що вривалося з уст, були прокляття.

— Грім би їх побив та би їх побив з їх порядками! — воркотів у своїм куті Бовдур. — Держать чоловіка о голоді до десятої години, доки там якомусь свинопасови не подобається встати та роздати тоті мізерні крейцарі! Аби їх тілько кольок в кождий бік шпигнуло, кілько мені ту тих крейцарів дали!..

В казні вже стояв тої сірий сумерк, що й за білого дня, і Андрій, користаючи з вільнішого місця, почав ходити по казні, хоть ноги його ще дрожали з утоми і голова ваготіла на плечах. Але він чув, що його тіло від сеї ночі мов приском посипане, і його брала обрядь знов лягати на ті вонючі сінники, котрих, бачилось, сама гнила пара прогризала шкіру, втискала свій бруд до крові. Він ходив і думав.

«І чому то чоловік не машина, така, котру б тілько розум накручував на свій лад? — думав він. — Пощо ще тої другої, необрахованої сили — чуття, котре путає та мішає правильний хід розумової машини? От і мені, якби по-розумному, треба було ту нині сидіти? Ні! Жив би собі у Львові, хоть бідуючи та лихо лихом латаючи, а все би жив, та працював, та вчився і був би вольний, безпечний... до якогось часу. А то ось... приперло мене їхати до Дрогобича, щоби побачитися з нею хоть на деньок, хоть на хвилю. Ну, і побачився, почув у груді новий прилив того чуття, що так много горя принесло мені взамін за краплину своїх солодощів, — та й тепер оп'ять! А жаль, що так склалося. Тепер я чую в собі подвійну силу до роботи, — та що, руки зв'язані!»

Ходячи по казні, Андрій кілька разів зиркав на Бовдура і завважав, що той невідступно водив за ним очима з якимось дико-понурим поглядом. Андрієві почало ставати якось моторошно під дозором тих очей без людського виразу, блищачих тільки блиском гнилого порохна. Він почав чутися ще більше стісненим серед тих тісних стін, серце його тривожно забилося, немов рвалося геть на ясний світ із сеї відразливої ями, замешкапої упирем, що висисає звільна теплу кров із груді. Але Андрій не подався тому страхові, — в його серці надто много було любові до людей, а особливо до всіх «принижених і оскорблених», надто много було віри в доброту людського серця, щоб зараз же підозрівати чоловіка нещасливого, як він сам, о якінебудь погані замисли. Свою мимовільну дрож і тривогу він складав на змучення і ослаблення тіла і, перемагаючи самого себе, кинувся на дідове ліжко, щоб трохи пропочити. Але по хвилі зірвався, мов обпарений, трясся весь, хапався то за

груди, то за руки, то за голову, трібував ще раз ходити по казні, та недовго зміг. Утома взяла своє, він упав на ліжко і швидко заснув твердим, мертвецьким сном.

І сниться йому, що якась слизька, погана рука поволі розвертає одіж на його грудях, розвертає сорочку, а далі й груди самі, — кості розступаються перед нею, а рука толочиться всередину, холодна, обридлива. Вона намагає до серця, добирається до нього осторожно крізь путаницю жил та артерій, немов ловець, що хоче зловити воробця серед хворосту. Ось вона вже близько, — він чує то по холоді, що проникає вглиб, мов вістря льодового ножа. Але ось і серце почуло ворога, забилося, заметалося на всі боки, мов пташка в клітці,— натужується, кидається взад і в боки, щоб не датися зловити. Але таємнича рука, перта незнаною силою, лізе все дальше і дальше, розняла широко крішку долоню, ще ширше розчепірила пальці і вже туй-туй, туй-туй зловить трепечуще серце, зловить і задавить! Острий, прошибаючий біль, мов блискавка, проняв Андрієве тіло, — він прокинувся і схопився на рівні ноги.

— Ігій, а се що таке, — промовив він, протерши заспані очі і розглянувшися по казні. Йому здавалося, немов хтось в одній хвилі зняв з його груді великий тягар, котрим вона під час сну була надавлена, і ще повиділось йому, немов у першім просонню побачив нахилене над собою чорне, страшне лице Бовдура. Але се, певно, лиш зо сну йому так повиділось, бо тягару на його груді не було ніякого, а Бовдур спокійно сидів у своїм куті з ногами, замотаними в мішок, і навіть не дивився на нього, а встромив очі десь у кут, немов розглядав риси плям від харкотиння на стіні.

«Е, се, певно, запінка надавила мені груди», — подумав собі Андрій, відіп'яв запінку і знов положився на ліжко.

Його збудило дзбркання ключів і гомін входячих з роботи арештантів. Вони внесли з собою капинку свіжого повітря, внесли якийсь запах вольного світа, і в темній понурій казні повеселіло. А тут ще чорноголовий жидок при замітанню найшов чотири крейцарі, котрими дуже втішався і за котрі рад би був накупити бог зна яких достатків, щоб провести празнично нинішній щасливий день. А Стебельський і дорожівський газда принесли по цілій пригорщі недокурків усяких цигар; тільки що дорожівський свої показав та й назад сховав, а Стебельський розділив свої «на всю казню». Ті недокурки — то була єдина заплата для арештантів, замітаючих канцелярії, та й то заплата для них велика і принадна.

Аж ось надійшов і вахмістр з грішми і, призначивши на кождого арештанта 14 кр[ейцарів], післав двох, т. 6. діда

і Митра, в супроводі поліціяна на місто для закупу хліба та й чого там ще треба. І Андрієві також дали 14 кр[ейцарів], а він доложив до них ще своїх 20 і попросив, щоб купили і йому хліб такий, як самі їдять, і ковбаси. Коли Андрій зі своєї мошонки виймав тих 20 кр[ейцарів], то, певно, не бачив того, що з кута блимали Бовдурові очі і невідступно слідили кождий його рух, міряли і важили об'єм та зміст мошонки, слідили дорогу, куди кладе її Андрій і якоюсь заздрістю, якимось гнівом запалали на вид винятих із неї 20-ти кр[ейцарів], немов ті 20 кр[ейцарів] винято у самого Бовдура з-під серця.

І знов ходить Андрій по казні, і знов думає. Думає про Ганю, про її життя з чоловіком, як вона в своїх листах йому описувала, думає про своє одиноцтво на світі, про своє обезсилення через утрату коханої людини. Та ні, набігає друга, веселіша думка: «Ні, я не одинокий! Є в мене товариші, щирі, сердечні, горячо переняті тою ж думкою, що і я. Вони й поможуть у потребі і порадять, і розважать! Та все-таки...» Тут уривається думка оп'ять на сумнім, болючім тоні. «Та ні, — набігає нова думка з новою потіхою, — адже й вона для мене не страчена: любить мене, як уперед, не цураєся мене, не відгороджуєся від мене своїм шлюбом, мов муром, переписуєся зо мною, і радить, і розважає так само щиро, як уперед; та й він чоловік хороший, і приятель мій, і думок однаких... Ах, та все-таки!» — і знов уривається весела думка, і Андрій, мов під вагою великого болю, опускає голову, а з очей його котяться дві несмілі, тремтячі сльози, пекучі, як огонь, і ні крихти не влегшуючі серця. Він швидко втирає їх і знов хоче думати тільки про звичайні, близькі речі, от хоть би про їду.

— А воно цікава штука, — каже він сам до себе. — Поки не згадували про їду, то поти й я не чув голоду і жолудок сидів тихо, хоть порожній. А тепер нагадали, то й він, мов старий пес, починає воркотіти та крушнятись. Се би в психологічний дневник втягнути — «вплив думки на органічні чинности»... От гарна би річ була вести такий дневник, де би втягано завсіди кождий об'яв чуття, кожде враження, і то день за днем, довший час! Цікава би вийшла статистика духового життя! Пізнали б ми, якими-то враженнями, якими чуттями найбільше живе чоловік, яке-то буденне життя тої «божої іскри», котра в рідких, виїмкових хвилях так високо зноситься!..

Його заняла думка такого дневника, і він розбирав та проводив її на всі боки, входив у подрібності, немов ось-ось збирався сам її вести в діло. «Треба кількох, кільканадцяти людей, совісних, відданих правді, — думав він, — щоб вони

розібрали поміж себе головніщі об'яви психічної діяльності і щоб кождий переважно потував об'яви свого відділу, а прочі тілько здебільшого. Та ні, так би ні до чого не дійшли, бо проклята різниця вдач, хвилевих успособлень, обставин усе перепутає. От якби який-небудь механічний психометр винайти, похожий на той, що зладив Вундт для міренія інтенсивності чуття. Штука вийшла б цікава і важна для науки. Досі психологія займається якістю вражінь, а про масу їх мало й гадки має. А прецінь, бачиться, ту ключ до розв'язання не одного психологічного вузла, бо ж, певна річ, що ті враженія і чуття, що найчастіше повторюються, найглибші сліди витолочують у душі. Статистика, статистика поможе ввійти глибше в загадку характерів і вдач людських, так, як помогла вже ввійти хоч троха в психологію громад і мас суспільних!»

Поволі, поволі такі думки про науку, про теорії, не тикаючі серця і чуття, вспокоїли Андрія. Йому пригадалися товариші, молоді, гарячі, віддані щиро думці про свободу і щастя людей, пригадалися їх спори, їх спільні змагання до поповнювання свого знання, їх дитиняча радість з пізнання кождої нової правди, і йому стало так легко, так весело, наче він знов межи ними, наче ні його, ні нікого в світі не давить уже віковічна «гадь людського роду — неволя! Його уста, бліді, щасливі, шептали мимоволі слова пісні:

Таж не завсіди бурливе море, — тихеє частіш!
Таж і в бурю не всі човни гинуть! — тим ся ти потіш!
А хто знає, може, в бурю іменно спасеться ти,
Може, іменно т о б і ся вдасть до цілі доплисти!..

IX

Забряжчала колодка, отворилися двері, — се вернулися з міста арештанти з закупленими живностями. Почався гамір. Дід Панько роздавав хліби, сіль, тютюн, цибулю, хто на що гроші дав. Арештанти посідали, де хто міг, і почали їсти. Бовдур, котрий нині був, очевидячки, роздразнений, проклинав півголосом діда Панька, що йому дав такий малий хлібець, а сьому чорномазому підсвинкові такий великий.

— Та-бо його за 19 кр[ейцарів], а твій за 14, — толкував дід, не зважаючи на Бовдурову клятьбу.

— Штирнайцять би тобі зубів випало, торбею! — відворкнув замість відповіді Бовдур і почав по-вовчому кусати свій хліб, не краючи, ні ламаючи.

— Та на́ ти ножя, Бовдуре, — сказав Митро.

— Нащо? Хіба тобі голову відрізати! — гаркнув Бовдур і вкусив усім ротом кусак хліба. В його руках був уже з цілого лиш невеличкий крайчик.

І Андрій забрався до їди. Він покраяв принесену ковбасу на рівні кусники і розділив між усіх, нікого не минаючи. Дорожівський і Бовдур ані словом не подякували, а Бовдур узяв поданий кусник і, не обзираючи його навіть, кинув у рот, мов у пропасть.

Дивлячись збоку на те, як їв Бовдур, можна було подумати, що сей чоловік страшенно голоден, — з такою ненажерливою захланністю теребив він свій хліб, так швидко щезали в його роті величезні кусаки хліба. Ще другі й не прибралися гаразд до своїх хлібів, а вже Бовдур не мав свого ані крихітки. Одну хвилю він сумно поглядав на свої порожні руки, а на його лиці видніілася така голодна мука, немовби він від кількох день не мав і кришки хліба в устах. Андрій поглянув на нього і напудився того неситого виразу лиця і тої ненаїдності Бовдура. Йому здавалося, що Бовдур міг би тепер з'їсти першого-ліпшого чоловіка цілого і що він от-от кинеться на котрого арештанта і відкроїть йому зубами такий самий кусак живого тіла, як ті кусаки хліба, що безслідно пощезали в його роті.

— Чи він у вас завсігди такий голоден?—питав Андрій діда, з відразою відвертаючись від Бовдура.

Дід поглянув і також живо відвернувся.

— А тобі що, Бовдуре? — спитав він. — Шальга на тебе находить, та хочеш людей кусати, чи що? — А відтак, обертаючись до Андрія, дід додав: — Ні, то лиш нині йому щось таке сталося, чи не́тлю з'їв, чи що. А звичайно звантажить отак цілий хлібець, вип'є з півскіпця води і лягає в божий час на своїм місці.

— Може, се й шальга, не знаю, — відказав понуро Бовдур, — але я їсти хочу.

— А може би, пан були ласкаві заждати, аж їм слуги з трактирні принесуть печеню, — дразнив дід.

— Я їсти хочу, голоден! — повторив з тупим упором Бовдур.

— Ну, то їдж, або хто тобі боронить? — сказав чорноголовий жидок.

— Не бороиш? — звернувся до нього Бовдур, впиваючись очима в надпочатий великий хліб, що лежав перед жидком, — не бороиш, ну, то добре. Давай! — І він простяг обі руки до хліба. Жидик хопив хліб з-перед рук Бовдура.

— Давай! — крикнув Бовдур, і його очі заблищали якимось страшним огнем. — Давай, бо або твоя смерть, або моя!

— Овва, — передразнювався жидок, — або моя, або твоя! Що має моя смерть бути? За що? Вступися по добрý та хирій, бо я їсти хочу.

— А я також хочу, — відказав лагідніше Бовдур. — Давай сюди хліба!

— Чи ти стікся, чи що? Чого ти мене вчепився? — крикнув жидик. — Вже-сь попустився Митра, то до мене лізеш!

— Давай хліба, давай, змилуйся надо мною! — лебедів плачливим голосом Бовдур, але його очі загорялися чимстрашнішим огнем.

— Будь ласкав, Бовдурику, любчику, — відказав так само лагідно жидик, — іди собі з богом до дідька!

Замість відповіді на сесю побожну відправу Бовдур високо підоймив оба кулаки і разом, мов дві довбеньки, спустив їх на голову жидика. Мов сокирою підтятий, повалився жидик додолу, а кров з носа і з рота булькнула і полилася на хліб, на поміст, на ноги Бовдура. Але жидик не кричав. Тільки отямившись, він, мов скажений, схопився на коліна і обома руками впився нігтями в голі, попухлі Бовдурові ноги. Бовдур глухо заревів з болю, почав копати ногами, але не міг позбутися жидика. Він хопив його одною рукою за волоси, а другою почав гримати в плечі, але жидик не пускав, а чимраз глибше вдавлював острі нігті в Бовдурове тіло, аж з-під кождого нігтя кров виступила. Бовдур, не пускаючи жидикового волосся, сіпнувся взад, і жидик упав лицем на поміст. Але й тут ще він не пустив голосу з уст, тільки, швидко хопивши закровавлений хліб, замахнувся і наосліп ударив ним Бовдура в живіт, аж тому загелкотіло в нутрі. Бовдур пустив волосся і хопився обома руками за живіт, немов побоявся, щоб той, як розбита бочка, не розлетівся на кусні. А тимчасом жидик піднявся з хлібом на рівні ноги. Його лице, посиніле з болю і злості, було ціле майже в крові, з очей виступали сльози, губи розбиті, віддулись, а зуби міцно стялися — отак він випрямився і, не кажучи й слова, замахнувся на Бовдура другий раз важким бохонцем хліба.

— Та розборонїть їх, бійтеся бога! — кричав остовпілий з переляку Андрій, відвертаючи очі від того страшного виду. Він був дуже вразливий на всякий біль, а на чужий більше, як на свій, і йому здавалося, що кождий удар влучає в нього.

— Аякже, ще чого не стало! — відповів дід, їдячи дальше спокійно. — Не треба. Таже їм то потрібно, трохи розрушатися, розімнятися... на печінки лекше. А ще як із себе троха тої поганої крови зцідять, то вже й геть-геть їм полегшає. Дайте лишень спокій, вони так, як ті собаки: погризуться та й полижуться. А якби хто брався їх розборонювати, то я не знати о що заложуся, що вони б оба кинулися на того.

А тимчасом борці, запінені, спосочені, стояли наготові і ждали, хто кого перший ударить. Але лиш хвилю ждали,

а відтак оба, мов на коменду, кинулися на себе. Бовдур ударив жидка кулаком по руці, і з неї випав хліб, а зате жидок лівою рукою заїхав Бовдурові межи очі. Відтак зчепилися разом, і вже не видно було, хто кого б'є, штовхає, дре, калічить, аж поки оба не попадали на підлогу і, не пускаючи один другого з рук, разом, мов два звірі, не заревіли: «Гвалту! Гвалту! Ратуйте!»

На крик влетів до казні капрал з тріпачкою в руці, а видячи борців покровавлених на землі, кричачих і все ще не перестаючих дертися, обернув тріпачку «старшим кінцем», т. є. взяв ремінь у руку, а дерев'яним держаком почав наосліп цідити обох, куди попало. Залускала ручка о кістки, загепала о набрескле, напухле тіло, мов о подушку, — а борці ще не пускалися, ще не переставали кричати, мов пацюки, котрим незручний різник лихо встромив ніж у груди. Капрал розлютився й собі ж і, не кажучи нічого, почав обох частувати кінцями чобіт попід ребра. Аж тим способом йому вдалося розборонити їх. Вони попускали один одного і розпирслися по кутах, але капрал не переставав лущити їх держаком, куди тільки міг засягнути.

— А, драби! А, злодії! А, опришки! — шипів задиханий капрал. — То вам не досить одного лиха, ще битися будете? Пождіть, гадюки, я вас навчу!

— Та то він мене зачепив! — заревів жидок з плачем.— Хотів мені видерти мій хліб! Що я йому винен?

— А ти, пацюку нешкребтаний! — рипів капрал, і знов на Бовдурову спину посипалися держаки, мов град. Бовдур мовчав, зігнувшись в дугу, аж поки капрал не втомився і не перестав бити.

— Га, пожди, навчу я тебе другим хліб відбирати! Мало тобі свого, ненаїде мерзенний? — кричав капрал, ідучи до дверей.

— Мало! — глухо, понуро відповів Бовдур.

— Що, ти ще пащеку рознімаєш? — лютився капрал, замахуючись здалека тріпачкою. — Не будеш мовчати, ти, гною смердячий? Отже, пожди, як тобі сего мало, то й того не будеш видів! Пропостьсяся троха. Не будеш такий скорий до бійки. Навмисне буду просив пана вахмістра, аби тобі завтра нічого не дали! Будеш ти мені свистав, чекай! А ви ту пам'ятайте собі, — обернувся капрал до прочих арештантів, — не дайте йому ніхто й понюхати нічого! Най песя кров знає, як битися! А скоро що почне, зараз мене кличте, я йому зроблю справу!

Понура, важка мовчанка настала в казні по виході капрала. Щось немов усім здавило горло, кусник хліба не йшов нікому

в рот. Усі чули, що те, що сталося перед їх очима, надто вже погане і нелюдське.

Тільки Стебельський, сидячи на підлозі на тім самім місці, де звичайно снав, їв спокійно свій хліб, закусував маленькими кусниками ковбаси, а коли настала цілковита, глуха тиша в казні, він, обертаючися до Андрія і обводячи рукою кругом по казні, сказав: — Homo homini lupus![1]

Андрій, блідий, як смерть, устав і обернувся до Бовдура, тремтячого, скуленого в куті, закровавленого і синього, як боз, але той вид відобрав йому оп'ять силу, — він не міг і слова промовити, стояв та дивився з виразом глибокого болю на лиці.

— А видиш, треба тобі було того? — відозвався дід Панько, беручися знов до їди.

Бовдур мовчав.

— Бовдуре, — промовив нарешті Андрій, — як ти такий голоден, то було сказати мені, я й так свого хліба не з'їм. Пощо було бійку зачинати, я тобі дам хліба, кілько хочеш...

І він узяв свій хліб, відкроїв з нього невеличкий кусник для себе, а решту подав Бовдурові.

— Не треба мені твого хліба! Жри сам! Дався! — ревнув Бовдур, не підводячи очей догори, і шурнув поданим хлібом під ліжко. Андрій задеревів зо страху та з дива і, не кажучи й слова, відступився. А Митро поліз під ліжко, підняв хліб, обтер, поцілував і положив перед Андрієм.

— А тобі, тумане, що такого? — сказав грізно дід Панько до Бовдура. — Пощо святим хлібом мечеш? Кольки би тя сперли, ти, відміно якась!

— Вас усіх най зіпруть, — буркнув Бовдур, — усіх! І мене про мене!..

Сказавши те, він ударив кулаком о підлогу, аж луск пішов, а відтак звився в клубак і ляг на своє місце.

X

Андрій довго ходив по казні, поки зміг зовсім успокоїтися, А коли вернулися його духові сили, він старався летіти думкою геть-геть з того проклятого місця плачу, недолі та заперечення всякої людської гідності. Він переносився думкою в інші, кращі місця, де молоді, чисті серця високо понад усе підносили хоругов людськості, де виковувалися могучі оружні ряди, що колись — незадовго! — мали стати до боротьби за людськість! за її святі права, за її вічні, природні змагання.

[1] [Людина людині — вовк].

Він переносився думкою й туди, де билось одиноке жіноче серце, прихильне до нього, може, в тій хвилі заливаючися кров'ю з жалю над його нещастям. І в думці він потішав свою Ганю, скріпляв своїх товаришів, заохочував їх сміло держати вгору піднятий стяг, не спускати його ані на хвилю, бо людськість терпить, вона принижена, придавлена, притоптана в міліонах і міліонах!..

Він думав про своє діло, про свою любов, про своє нещастя. А про Бовдура з його болем і гнівним завзяттям у нього й гадки не було.

Е, голово молода, запалена, самолюбна! В святім своїм запалі ти й не бачиш, які самолюбні всі твої думки, всі твої змагання! Адже ж діло твоє, хоть і йде до всесвітнього братерства і вселюдського щастя, — чи не для того воно тобі таке миле, таке дороге в тій хвилі горя, що воно т в о є діло, що в нім сходяться всі т в о ї мисли, бажання, переконання і цілі, що працювати, а навіть терпіти для нього справляє т о б і приємність? Адже ж людина, котру ти любиш, хоть і нічим її не в'яжучи, хоть і зрікаючись її посідання, хоть і бажаючи їй щастя з другим, — адже ж тота людина хіба ж не тим тобі так мила, що при ній уплили найщасливіші хвилі т в о г о життя, що її поцілуї й досі горять на твоїм лиці, що дотик її ніжної руки й досі тремтить у твоїх нервах? Ех, голово молода та самолюбна! Покинула б ти на часок займатися собою, потішати себе! Поглянула б ти довкола себе пильно, уважно, братерським люблячим оком! Може б, ти побачила близ себе нещасливіших від себе! Може б, ти побачила таких, котрим нівідки не сяє промінь потіхи, навіть такої, як тобі! Може б, ти побачила таких, котрі на се дно суспільного гнету не принесли з собою нічого, нічого: ні думки ясної, ні споминок щасливих, ні блискучої, хоть би обманливої надії. Може б, одно твоє слово, щире та привітне, осолодило їм їх долю, втишило в їх серцю боротьбу, страшнішу від усього, що ти й подумати можеш, розломило вокруг їх серця грубу льодову кригу, наморожену безконечним, невсипущим горем!.. Та ба! Велике горе то вже має до себе, що замикає серця людські, так, як вечірній холод затулює квіти, стягає їх, мов мороз. І з замкнутими серцями, здавленими устами проходять поруч себе нещасні, котрі не раз кількома словами, одним стиском теплої, братської руки могли би позбутися половини свого горя, проходять поруч себе — і мовчать... Ех, люди, люди! Не убійники, злодії й переступники, не пануючі й піддані, не кати й катовані, не судді й підсудні, а бідні, прибиті, одурені люди!..

А тимчасом Бовдур лежав у своїм гнилім куті, з болючим,

гниючим тілом, розбитою душею, без проблиску надії, потіхи, відради, — а в голові його вертілися свої думки, проносилися неясними картинами свої спо́мини.

Нужда відмалечку, від дитинства... Погорда, штовханці, побої... Насмішки дітей, що сторонили від нього, не приймали до своїх забав... Байстрюк! Знайда! Бовдур!.. Тяжка праця у лихих, чужих людей... Сльота, морози, спрага, втома — все то тільки газді дошкулює, а наймитові ні!.. Наймит залізний, наймит видержить... мусить... за то плату бере!.. Хирляве слабовите, замліле, лихо плачене, лихо зодягане... Без приятеля, без побратима... Ні, був приятіль, був побратим — у Бориславі, при корбі найшовся. Щирий приятіль, вірний побратим, душа не чоловік. Ха, ха, ха!.. А позавидів, позавидів єдиного щастя, — відбив дівчину, взяв, оженився!.. Якби-то бідному не все вітер у очі віяв, то би... може, бідний і бідним не був!

От в таких уривaних картинах, переплітаних словами, півголосом шептаними, проносилися перед Бовдуровою тямкою його перші молоді літа. Нічого в них не було відрадного, нічого такого, на чім би могла спочити душа, чим би могла порадуватись згадка. Але думка летить дальше, перевертає минуле карту за картою, немов чоловік, що в книжку вложив гроші і квапиться найти їх межи картками.

Що погнало Бовдура до Борислава? О тім він і згадувати не хоче. Се така думка, що морозом проймає. Але швидко, швидко, здається, буде мусив докладно й тото собі припімнути. Досить — він утік і, втікаючи, ще раз позирнув з горбка на палаючі... але чи вечірнім блиском?.. хати і прокляв їх. І ніколи ні перед ким він не визнав, з котрого се села він утік, хоть тому минуло вже п'ять літ. Хто знає, може й сам він уже забув назву села!..

В Бориславі він віджив трохи. Хоть робота погана, та все-таки платили зразу добре і їсти було що, не так, як у службі. Немов голодний вовк, кидався він на їду і їв, їв без тямки,— проїдав усе, що заробив, ходив мало не голий, а їв, щоб хоть раз чути сить у собі. Пити зразу не пив, аж відтак почав, як її не стало. Тоді розпився, здорово розпився!..

В Бориславі, при корбі, Бовдур і стоваришувався перший раз у своїм життю з одним таким же круглим сиротою, як і сам. Щира була людина, і Бовдур через чотири роки жив з ним, як з рідним братом. Вони працювали разом, жили разом і майже ніколи не розставалися. В потребі рятували один другого, не питаючи: а коли віддаси? Хоть, правду кажучи, Бовдур більше брав, ніж давав. В н і тепер, хоть уважає Семена зрадником і фальшивим, все-таки радо згадує ті

часи свого товаришування. Гарні були часи, та дідько взяв. А шкода, що не потривали довше!

Аж задля дівчини побратими розсталися. Полюбили оба одну, бідну, нужденну робітницю, круглу сироту, як і самі, виросту в погорді та притиску, навиклу до мовчазного послуху, до покірливості безграничної, до відречення від власної волі, від власної думки. Диво сталося тоді з Бовдуром. Його різка, самолюбна, дика, немов кільчаста натура стала ще ріжчою і дикішою при тій тихій, лагідній, послушній і доброй людині. Він любив її, але його любов ще дужче гнула її додолу, ніж дотеперішнє життя. Кілько сварки, кільки побоїв витерпіла вона від нього! Кілько гарячих сліз пролила! Але ніколи Бовдур не почув від неї й слова противного. І то лютило його. Він допікав їй до крайності, щоб збудити в ній відпорну силу, а тимчасом її сила — то була податна, мовчуча і слухняна любов. Бо вона, тихе ягня, любила сього звіра! І тота любов додала їй сили зносити всі його, на вид безумні, але випливаючі з його натури примхи, відплачувати пестощами за побої, ніжністю за лайку і прокляття... І як він не прозивав її! І сукою, і жабою, — вона нічому не противилась. Аж вкінці він почув обридження до тої безграничної покори та податливості, і хоть не перестав її любити, але раз у приступі гніву побив і нагнав від себе. Вона пішла — до побратима, побралися швидко — вже й дитинка є...

— І вона, сука, щаслива з ним! — бурчав Бовдур. — Обоє такі... розмазливі! Біс їх бери! Не хочу й згадувати про них!

Кілько раз він уже зарікався, що не буде згадувати про них, а вони самі лізуть на гадку. Бо вони обоє силою контрасту споріднені з його душею, доповнюють її! Бо в його серці під грубою льодовою кригою тліє ще й досі невигасла іскра любові для тих двоїх розмазливих людей.

А відтак усе скінчилося. Все пішло виворотом. Він почав пити. Біс поберп! — крепко пив! Бувало прийде рано з роботи, — він ходив на ніч до ями, — та й просто до шинку. Жиде, давай їсти! Добре. Жиде, давай пити! І п'є, поки в кишені грошей стає, поки може вдержатися на ногах. А як ноги відмовлять служби, паде під лаву і спить аж до вечора, доки знов не збудять на роботу. Се вигідно, не треба хати наймати. Жид удень не викине з шинку, хоче, щоби й на другий раз прийшов, — ще й жидові пси рот оближуть, чисто!..

Се був єдиний час, в котрий тепер Бовдур вдумувався з якимось п'яним замилуванням. Той час вічного одуру, вічного похмілля, вічного беззв'язного шуму видавався йому єдиним правдиво і всеціло щасливим часом його життя. Нічого йому не хибувало; а впрочім, чорт знає, може, що й хибувало,

але він, бігме, ні про що не знав. Думки ніякої, спомин ніяких, тільки шум, мов млинове колесо в голові гуркотить... Турррррррр! І все: люди, хати, сонце, і небо, і цілий світ кругом, кругом, кругом! Турррр-ррр!.. А більше нічого, ні на землі, ні в небі, ніде нічого!..

— Ах, ще би раз так, хоть деньок, хоть хвилю, господи!— зітхнув Бовдур. — Забув би чоловік, а то починає оживати все, все, починає рушатись!.. Або коби так: встаю завтра рано, а ту в голові шумить, крутиться: турррр! Перед очима мішається, кругом, кругом!.. Виджу, а не пізнаю, чую, а не розумію, жию, а сам о тім не знаю, — і так навіки, назавсігди! Щоби й не пити і вічно п'яному бути! Щоби вже зовсім, зовсім одуріти!..

— А як ні, то що? Нехай ідуть згадки, доки йдуть. Клин клином виб'ємо, — погане ще поганішим! Виходу нема... Та й пощо шукати?.. А ще перед кінцем раз, але... гарррно!.. П'ять-десять, тілько без двох шісток, — бігме, що варто!.. Та й стратити не маю що!..

— А моя молодість?.. — Чорт її бери! Саме бодаччя, сама кропива! Прокляття на ню!

— А вони обоє?.. — Чорт їх бери! Покинули, зрадили... Ні, не хочу й споминати!..

— Але, може, ще колись було би ліпше?.. — Ні, не надійся. Пуста надія! Прокляття на надію!

— Але він, — може, у него отець, мати?.. — То нехай собі, — у мене їх нема й не було!

— А може... яка?.. — Ігій, я би мав на те зважати? А мені що до того? Най йде за другого!

— А може?.. — Ну, що ще? Нічого більше! Чисто! Кругом, кругом, кругом!.. Ох, як болить, як пече, як щемить! І ту, і ту, і ту, всюди, ціле тіло!..

Вже була глуха ніч, опівніч. Всі арештанти спали, мов попривалювані колодами. Спав і Андрій і не чув тих уриваних бесід, шептаних півголосом, не чув, і не знав тої страшної муки чоловіка, здиченого недолею, а здичінням доведеного до крайньої розпуки. А преціньхто знає, якби вчув був Андрій ті слова, якби подумав був про сю муку, — може, одне його слово було б могло її втихомирити і спинити її страшні наслідки. Але Андрій за той час спав спокійно коло Митра і вві сні обіймав свою й не свою Ганю.

XI

Знову день, гамір, прокляття й насмішки, брязкання колодки, крики, робота. Знов ходить по казні Андрій, блідий і ослаблений недостачею свіжого повітря, і думає. Але сухий

кашель зачинає душити його слабі груди, і мисли зачинають путатися в голові. Він чує страшну втому в тілі, немов воно у нього олов'яне. Ах, спочити, полежати вигідно, супокійно, під небом погідним, на чистім воздусі, в холоді!.. Його любовні сни бліднуть, і дармо він старається викликати їх у своїй уяві з давньою живістю. Навіть лице Гані не хоче вказатись йому, а все тільки перед затуленими очима мигають дикі, почварні лиця, з розчіхраним волоссям, невмиті й грозячі. Він ляг горіличь на ліжко, широко розтворив очі і вдивлювався в стелю, стараючись не думати, не споминати. Але ось стеля оживає, стягається, розширюється, хитається, і звільна на її бурожовтім тлі виступають крізь сумерк ті самі погані, грозячі лиця, спускаються згори, нахиляються над ним, німі, мов трупи. Він зривається і знов починає ходити.

— І що таке зо мною сталося? — говорив він сам до себе.— Адже я не був склонний до галюцинацій! Відки не раз вони мене переслідують? Чи так швидко грижа під'їла мене? Та я, бачиться, й не гризуся так дуже!.. Ігій, се погано!

А Бовдур у своїм куті також лежить та й думає. От, як у нього будуть гроші, то буде штука сховати їх так, щоби не найшли та не відобрали. Але як мають відобрати, коли ніхто не знатиме? Треба буде зробити себе божевільним, або якбудь, що там мені до того! Прийде час, прийде й порада. А тільки сховати добре, ну, то відтак би чоловік ще собі раз позволив, а гарно, так, щоби стало за всі рази! Насамперед хліба, хорошого, білого, — ні, булок, а досить, досить, щоби насититися. Ковбас, м'ясива цілу копицю! А відтак пити, — пива, вина бутельками! А все бутелька на раз, бутелька на раз, щоби в голові вічно шуміло, вічно кружило, щоби нічого, нічого не набилювалось, не думалось, не споминалось! Усе кругом, усе кругом, аж поки конець не буде. А конець що? Одна хвиля! І зовсім не страшно, коби тільки в голові шуміло та крутилось... А впрочім, побачимо, чи страшно буде, — все одно, раз сука-мати родила!

— Але він, такий молодий, такий добрий!.. — обзивалась несміло якась тиха думка з глибини Бовдурового серця.

— Чорт бери! А я не молодий? — відказала друга думка.— Він був досі щасливий, тілько щастя зазнав щодень, кілько я й за цілий вік не зазнаю! Се не по правді, треба троха поміняться!

— Але, може б, не конче?.. — закидувала знов несміло тиха, глибока думка.

— Або що? Пощо бавитися? — відрізала знов голосна, пануюча думка. — Для нас обох ліпше буде, швидше скінчиться!

— А може, у него отець, мати?.. — Чорт їх побери! Най знають лихо! У мене їх нема й не було, а я ж що, не чоловік?

Але диво! Хоть голосна, пануюча думка так досадно старалась успокоювати Бовдура і утвердити його на повзятій раз стежці, все-таки він чогось дрожав усім тілом, позираючи скоса на Андрія та боязко стискаючи щось у руці, щось, чого й сам боявся, а пречінь стеріг, мов ока в голові.

— Їсти хочеся, — воркотів він, — страх як їсти хочеся! То він, проклятий, своїм хлібом наслав на мене голод! А такий чиниться добрий та лагідний! Ні, небоже, не поможе тобі твоя добрість, не здуриш!..

Двері відчинилися, і до казні встромив голову старий поліціян з добродушним лицем.

— Пане Темера! — промовив він ласкаво.

Темера зіснувся. Йому почулося, що се голос його вітця, такий самий, який він чув ще давно, давно, в дитинстві. Він приступив до дверей і почав глядіти на лице поліціяна, але не міг його пізнати.

— Що, не можете мене пізнати? Ну, певно, де тото, — ви ще маленькі були, як я з Тернополя пішов. А ми з вашим небіжчиком татунем сусіди були і приятелі такі, що боже! Дай єму там, господи, душеньці легко! Але що ж то з вами сталося? Аж єм свої вуха забув, як сказали, що ту Темера сидить з Тернополя! Що, гадаю собі, за Темера? Там усего лиш оден був Темера. Певно, то син єго, абощо! Бідний хлопче! І ту вас межи таку збрідь всадили! Я вже просив пана інспектора, і він обіцяв, що від завтра будете сидіти на стражниці, я ручу за вас.

Темера щирими словами подякував старому, але на Бовдуровім лиці при тих словах мигнуло щось мов тривога, неначе от-от йому вирветься щось із рук, що він уже вважав набезпечно своїм.

— А може, вам треба буде що принести — їсти, пити? — питав далі старий. — Нині капрала нема, замість него я маю ключі, то я вам принесу. Зладьте лишень, я зараз прийду, бо маю ще піти до канцелярії.

Старий запер двері і потюпав до канцелярії. Андрієві стало аж веселіше, аж легше на груді, коли почув ті приязні, щирі слова, коли пізнав, що й тут є добра душа, котра, що може, робить для нього. Ах, як він утішився звісткою, що завтра його переведуть на стражницю з сеї нори! Йому бачилось, що се він завтра вийде зовсім на волю. Світло, воздух, зелень, жива природа, ті щоденні, звичайні дари божі, котрих ціни звичайно чоловік не знає, не боячись їх утратити, — як же ж дорогими, як пожаданими були вони тепер для Андрія!..

— Пане! — перервав його мислі своїм різким голосом

Бовдур. — Кажіть принести горівки, кварту цілу, то буде на пару раз.

— А вільно ж тут принести? — спитав Андрій.

— А чому ні! Старий принесе!

Андрій сам не пив горілки, але знав, що для прочих арештантів се буде великий празник, коли зможуть випити по порції. Тож попросив старого, щоби приніс горілки, ковбаси і ще денещо до їди. Старий зразу вагувався, чи приносити цілу кварту, але коли йому Андрій доповнив, що буде бачити на те, щоби пито потрошки, та й що, впрочім, на дев'ять душ кварта горілки і так не значить нічого, старий зважився вволити його волю.

Полудень. Весело гомонячи, засіли арештанти довкола принесеної горілки та їди. Їх очі радувалися тому празникові, якого давно вже й послухом не чували. Всі дякували Андрієві за його добре серце. Тільки Бовдур, мов колода, сидів у своїм куті, раз у раз пас очима фляшку з горілкою. Аж ось нараз він схопився, вхопив фляшку, обіймив крішко обома руками, приклав до рота і почав цідити. Всі зразу, зачудувані, позиралися на нього, але згоді кинулися відбирати. Та не швидко їм се вдалося. Майже півфляшки спорожнилося за той час у Бовдурове горло.

— А суха ж би тебе ялиця побила, ти, байстре поганий! — кляв дід Панько. — То не чекаєш своєї черги, але дудлиш наперед усіх, як свиня?..

— А-а! — ревнув відсапуючи Бовдур. — За се біг заплать! Се по-давньому, по-борославськи! По всіх жилах мов рукою провів, а в голові шумить, бурлить, туррр!..

Він хопив кусень ковбаси, кинув у рот і, заточуючись, упав назад у свій кут.

Довго ще гомоніли арештанти, частуючись горілкою, довго відказували на поганого Бовдура, але той лежав, немов і не чув їх бесіди. Тільки очима кліпав, позираючи бездушно против себе.

— Ов, десь тут у мене був ніж, — похопився Андрій, мацаючись по кишенях, — та й десь, бачу, чи витрясся, чи що! Не маю чим хліба вкроїти. Воно-то й ніж не мудрий, а все-таки не так шкода, як невигода.

— Шукайте добре, — сказав дід Панько, — ніж не ігла, в казні не сміє пропасти.

Але ножа не було.

— Ну, то крайте ось моїм, а відтак будемо шукати, — сказав Митро. — Може, як єсте спали, та де затрясся крізь дяру до сінника. В нас і таке може бути, адіть, які сінничищя дяраві!

— І то правда, — сказав дід Панько, — треба буде відтак пошукати.

Але всі арештанти так загуторилися та забалакалися при їді та горілці, що відтак полягали спати, навіть думкою не ведучи про-ніж. Заснув і Бовдур. Тільки Андрій, не пивши горілки, ходив по казні, якийсь аж немов здоровіший за про добру новину, віщуючу завтрішнє увільнення з сеї поганої нори.

— Ех, коби-то швидко й зовсім бути вільним! — прошептав він, зітхаючи. — Почалась би нова робота, нові змагання, і чень би бодай що-то зробилося. Але треба взятися порядно, зв'язатися всім докупи, не тратити на боки ні часу, ні грошей! Треба вчитися, много вчитися, та не тій мертвеччині, котрою забивають голови в гімназіях. Ах, не богато чоловік закоштував правдивої науки, але яким же ж то іншим, свіжим духом віє від неї! Як липне до неї душа! І чому тілько люди опираються їй, згори, з погордою дивляться на її здобутки? Чи тому, що вона тих здобутків не видає за оконечну, безглядну правду? Ах, а людям треба ще поваги, котра би згори диктувала: так має бути! Треба ще писанія, котре становило би початок і конець мудрості, поза котрим усе було б або фальшиве, або злишне!.. Та ні, недовго триватиме панування поваги! З усіх боків устають живі уми і валять, і валять тоту стіну, що тисячі літ заслонювала очі людей. Коби швидше — останній удар! Коби швидше воля, ясна, як день, широка, як світ, знаюча тілько природу і любов братерську!..

— Що наша муравлина праця для такої величезної цілі? Що для неї наші дрібні муки, наше ціле життя? Пилинки супротив гори! Та все-таки гора зложена з пилинок. Та все-таки відрадно, хоть на пилинку причинитися до прискорення великого діла!

— А може, всі ті наші думи, наші змагання, наші бої, — може, все те оп'ять тілько одна велика помилка, яких тисячі прошуміли досі, мов густі вітри, понад чоловіцтвом? Може, праця наша на нінащо не здала? Може, ми будуємо дорогу поза шляхом, кладемо місто на безлюдному острові? Може, найближче покоління піде зовсім не туди, лишить нас на боці, як пам'ятник безплодних змагань людських до непотрібної цілі? Ах, така думка крає серце, гризе мозок! Та що ж, і вона можлива! І на таку крайність ми мусимо бути готові, і скоро б дорога наша показалася несхідною з природними законами загального розвитку, з вічними людськими змаганнями до добра і загального щастя, — зараз вертати!..

— А поки що, треба йти наперед. Коби лиш на волю! Що мож буде зробити, те й зробимо. Щоби тілько по совісті, щиро та розумно, — о проче не дбаймо!..

XII

Настала ніч. Сплять арештанти, важко дишучи густим, затхлим повітрям. Часом сей або той закашляється довгим, сухим кашлем, обернеться на другий бік, зітхне глибоко або крикне крізь сон. В казні пітьма густа, бо й надворі хмарно та душно, а здалека, з-над Діла, гуркочуть далекі громи.

Тільки Бовдур не спить. У його душі ще темніше, ніж у казні, тільки що втомлені довгою мукою, заглушені горілкою, не плинуть уже думи, не ворушаться спомини. Він сидить на своїм леговищу і держить у руці Андріїв ніж з довгим, огородницьким вістрям. Його пальці час від часу сморять те вістря, немов трібують, чи досить воно остре. Ціле його тіло тремтить якоюсь тривожною дрожжю, обливається холодним потом. Він жде, аж надворі і в казні зовсім утихне, жде глухої півночі.

— Гримить там, — воркоче Бовдур, — при громі твердше спиться. І я би заснув... Ах, коби-то заснути надовго, навіки!.. А хтось ту нині так засне!

Се речення вдарило його своєю несподіваною різкістю, він стрепенувся і замовк.

— Ігій, — почав він знов по хвилі, — що то за чортівська річ — слова! Скажи таке глупе слово, то чоловік увесь злетеніє, немовби не знати що зробив. А гадай без слів, то нічого, можна. До найстрашнішого очі привикають, а вухо, то біда, — зараз бунтує!..

— Але що там, усе байка, коби лиш гроші! А подумаєш, — бігме, які-то люди дурні. От і той... Тілько грошей має, а чи вміє він їх обернути собі на пожиток? Купить дещо і сам того не їсть! Я би не так! Ех, я би ще собі ужив, бодай з кілька день! І ужию, бігме, що ужию! Ану, може би, вже час?..

Він піднявся і почав прислухуватись. Зразу не було нічого чути, а далі на ганку забалакали грубими голосами поліціянивартові.

— Ну, і що ж, — говорив один, — не застали вже того бідолахи живого?

— Ні, — акурат як прибігли, то ще був троха теплий. Та де? Горло аж до самої кости перерізане!

— Господи, — бубонів другий, — відай, уже конець світа настає! Такий нарід зробився поганий, так один на другого ворогує, дихати брат брату не дає! Ну, та чи мав же той серце, такого молоденького...

Тут загриміло голосно, і Бовдур не дочув поліціянових слів. Але його зняла тривога. Він скулився в куті і цокотів зубами, немовби поліціяни відгадали його замисли і ось-ось

прийдуть в'язати, січи його живцем. Він опустив руки безвладно. Ніж упав на підлогу. Сталевий стукіт переразив його дужче, ніж грім. Він сів у куті, скулився і зажмурив очі, заткав вуха, щоби ніякі внішні враження не доходили до нього. Сам не знаючи, коли й як, він задрімав на хвилю.

Нараз прохопився і трохи не закричав на все горло. Йому снилося, що він бреде по кровавій річці; але ось через неувагу він надибав на глибінь і шубовснув у неї. Кров, кипуча, тепла, жива, злорадно плещучись та плюскотячи круг нього, заливає його, закриває все тіло, уста, очі. Він хоче рятуватися, але чує, що кров, мов тягуча смола, обпутала його тіло, скувала йому руки і ноги. Втім він прокинувся.

— Га, що за страшний сон! Аж душно, аж єм зіпрів! Але що сон, пустий вітер!.. Ну, а може би, тепер уже час?..

Він знов устав і довго надслухував. Нічого не чути, крім дихання сплячих. Він схилився і почав по підлозі мацати за ножем. Але нараз, мов опарений, підхопив руки догори. Він ухопив був старого жида за горло і почув, як під його пальцями товчеться, мов жива, кров у жилах та бігає голосниця, мов стривожена його дотиком.

— Христос би тя побив, жидюга! — воркнув Бовдур. — І так єм ся псьої пари напудив, немовби-м був рукою хопив гадину. Тьфу на тебе!

І він знов схилився, пошукав і найшов ніж. Відтак стиха, на пальцях почав пробиратися із ліжкові, де спав Андрій. Він насамперед обмацав його, чи не спить він, обнявшися з Митром, а пізнавши, що ні, сміло взяв Андрія за півперек, підняв догори, мов дитину, і легко, нечутно положив на землі.

— Так, ту ліпше, — буркотів він. — Буде тріпатися, то щоби не побудив других.

Андрій спав твердо. А тільки діткнувши головою мокрої підлоги, стрепенувся і закричав крізь сон: — Ганю, рятуй!..

Бовдур, думаючи, що він збудився, швидко наляг йому коліном на груди, лівою рукою хопив за горло, а правою черкнув щомоці. Андрій затріпався і крикнув, але неголосно, бо горло було здавлене. Кров бухнула на Бовдурові руки. Той замахнувся ножем другий раз, чуючи, що Андрій сильно тріпочеться.

— Де гроші? Давай гроші! — шепотів він над Андрієм.

— Ох! — стогнав Андрій. — Гроші... в старостві... відобр...

Не докінчив. Вістря ножа в тій хвилі перетяло голосницю, перетяло жили аж до кості. Кров жбухнула сильніше, рухи тіла ставали чимраз слабші, аж зовсім перестали. Андрія Темери не стало... А його думки, його надії, чи й вони пропали

разом з ним? Ні! Бо ті думки — то людськість, і він, леліючи їх, був тільки одною маленькою часткою людськості. А людськість тим тільки й живе, що одні її частки раз у раз гинуть, а замість них нові повстають...

А Бовдур клячів над ним, мов громом прибитий. Гроші відобрано в старостві, — значиться, він задармо зарізав Андрія! Немов полуда, спало засліплення з його очей... Що він зробив?. За що позбавив життя сесю молоду людину? Що за проклятий чар заляг був над ним?.. Він довго туманів над Андрієвим трупом, без думки, без руху, мов і сам труп. Його права рука все ще держала ніж, а ліва, мнючись у Андрієвій крові, стискала молоде холодніюче горло...

Нараз чиясь холодна рука діткнула його плеча, і глибокий сонний голос сказав:

— Ти що ту робиш, Бовдуре?

Се був голос Стебельського, котрого збудило стогнання Андрія.

Бовдур нічого не відповідав, не дрожав, не боявся, — клячів каменем над трупом Андрія.

— Що робиш тутка? — питав Стебельський, термосячи Бовдура за голе плече. — Чому не спиш?

Здавалося, що слова Стебельського і дотик його холодної руки звільна будили Бовдура з остовпіння. Він ворухнувся, підняв голову, віддихнув важко і сказав лагідним, майже веселим тоном, у котрім і сліду не було недавньої дикої жорстокості:

— Постій, побачиш кумедію.

— Та яку? — питав тихо Стебельський.

— Ну, вже будеш видіти.

Він устав, переступив через трупа, підійшов до дверей і обома руками, мов довбнями, щосили загримав о двері. Гуркотання те, нагле і проразливе, заглушило шум хуртовини надворі. Всі арештанти позривалися на ноги.

— Що ту таке? Що ту таке? — питали всі, стривожені.

— А пан де? Де пан Темера? — питав Митро, не чуючи коло себе Андрія.

Але Бовдур не слухав того гомону, стояв коло дверей і щомоці гримав кулаками.

— Та чи ти сказився, чи що? — кричав дід Панько. — Чого гримаєш? Що то має бути?

— Та якась комедія, — відповів Стебельський, — тільки не знати яка.

З вартівні донісся крик, прокляття. Се капрал збудився, хопив ліхтарню і, як був, у сорочці і штанах, прилетів ід дверям.

— Що тут за сто дідьків гримає? — кричав він. — Гримало би тобі по кишках! Чого хочеш?

— Отвори! — крикнув Бовдур, не перестаючи гримати.

— Та не будеш ти тихо, проклята почеревино! Таже як я отворю, то певно, що недармо!

— Отвори! Чуєш? — не переставав кричати Бовдур і гепнув кулаком у закілковану візитирку так, що вона пирсла аж до напротивної стіни.

— А, ти, злодіяко якийсь! — лютився капрал, поставив ліхтарню на підлогу і взявся розмикати колодку, пінячись зо злості, бо Бовдур за весь той час не переставав гримати. Але скоро тільки капрал відхилив двері і схилився, щоб пошукати ліхтарні, Бовдур розтворив їх цілком і стиснутим п'ястуком щосили зацідив капрала межи очі так, що той перевернувся без пам'яті на сіняний поміст, а лампа випала з його рук, розбилася і згасла.

— Я тобі, псе, казав — отвори! А ти не квапишся! Ну, маєш! — приговорював Бовдур, держачи двері нароствір.

— Гвалту! Рятуйте! Розбій! Гвалту! — зарипотів капрал.

Надбігли поліціяни з ліхтарнями.

— А ти, проклятий Бовдуре, що робиш? — скричали вони, кидаючися до нього.

— Мачку свічу отсему свинтухові!—відповів Бовдур супокійно. — Нехай трохи ліпше квапиться!

Поліціяни, мов звірі, верглися на Бовдура, але той одним скоком сховався до казні. Гурма за ним з ліхтарнями. Але як скоро давно невидане світло впало жовтим пластом насеред казні, всі поліціяни стали мов укопані і йойкнули мимоволі. Насеред казні, підпливаючи кров'ю, лежав труп Андрія, а коло нього, нахилений, клячів Бовдур і мочив руки в його крові.

— Господи, а ту що таке? — вирвалося всім з грудей.

— То я, то я таке зробив, — говорив стиха Бовдур. — Не вірите? Ось ніж, адіть, його власний!..

— І пощо ж ти, нелюде, позбавив його життя? — запитав дід Панько. Але Бовдур не відповідав на те питання, немов або не чув, або не розумів його. Він клячів над трупом і вдивлювався в його бліде, ще й по смерті хороше лице. І дивна зміна робилася з Бовдуром. Його власні риси, бачилось, м'якли, лагідніли... З очей щез гнилий блиск світячого порохна... Понурі, гнівні складини на чолі вирівнювались... Здавалося, немов наново людський дух вступає в те тіло, що досі було мешканням якогось біса, якоїсь дикої, звірячої душі. І нараз сльози градом покотилися з Бовдурових очей... Він лицем припав до кровавого Андрієвого лиця і важко-важко заридав.

— Братчику мій! Що я зробив з тобою! За що я тебе віку збавив? Свята, ясна душечко, прости мені, нелюдови! Що я зробив, що я зробив! Господи, що я зробив!..

Хвилю ще стояли арештанти і поліціяни, мов причаровані, над тою потрясаючою картиною і слухали Бовдурового голосіння. Але згоді схаменулися.

— Збирайся, паничу! — сказали до нього. — Тобі вже не ту місце. Час перенестися на нове помешкання. Не час тепер плакати!

Бовдур підвів очі і гнівно, болізно поглянув на них.

— Прокляття на вас, посіпаки! — сказав він. — Адіть! — і він приложив руку до зіваючої рани Андрія, переділюючи її долонею впівперек на дві половині, — адіть, отсе моя половина, а отсе ваша половина! Се моя, а то ваша! Не бійтеся, тутка я спокутую за обі, але там є ще бог, справедливий, то він буде вмів розпізнати, котра моя половина, а котра ваша!..

Брязнули залізні пута, і Бовдур дався в них замкнути без супротивлення. А тимчасом арештанти хрестилися та говорили молитви над трупом, тільки Митро плакав у кутику. Стебельський сидів на своїм місці, мовчав-мовчав, а далі мов не своїм голосом обізвався.

— Quidnam, domine? Diem supremum obiisti? [1]

Не чуючи на те питання відповіді, він обернувся до Бовдура і, показуючи на нього рукою, сказав:

— Pereat homo, crescat humanitas! [2]

Але, не можучи на лицях окружаючих дослідити ні похвали, ні догани своїй мудрості, він обернувся лицем до стіни і ляг спати.

Коломия, 17—20 червня 1880.

---

[1] [Що ж це, пане? Чи закінчив ти останній день?]

[2] [Хай пропадає людина, хай росте людяність!]

НА ВЕРШКУ

(КІЛЬКА ХВИЛЬ З ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ, «НІЧОГО НЕ ЗАРОБИВШИХ»)

I

Одного зимового вечора дуже шумно і весело було в одній світлиці краківського..., що вважається найпоряднішою гостиницею того славного і ясного колись, а тепер геть-геть притемнілого міста. Світлиця була обширна і ярко освічена. Великі дзеркала, порозвішувані по стінах, ще побільшували яркість освітлення. Воскована підлога, хороші меблі — все те купалося в тій заливі штучного світла, і чулося тут немов у себе дома. Важкі фотелі стояли твердо і гордо на своїх грубих коротеньких лабах; софи під дзеркалами немов зітхали глибоко час від часу, запрошуючи до супочивку в своїх м'яких обняттях. Перед ними маленькі столики та плетені крісла попримощувались знехотя, мов веселі, построєні діти, слухаючи ніжного балакання товстих, добродушних бабусь.

Але на середині обширної світлиці, — аж там зосередилось усе життя, увесь рух, увесь блиск. Довкола широкого накритого стола сиділо товариство людей, молодих, веселих, голосних, повбираних: три мужчин а дві женщини. Видно, вже було по вечері, бо стіл був заставлений тільки різного рода винами, лікерами та купами закусок — усякого солодкого печива. Товариство й не займається вже «горловою справою», — бесіди, жарти, дотепи, тости та пісні пересипаються одні з другими, чередуються та мішаються чимраз живіше, оскільки вино чимраз сильніше починає грати та палати в молодих головах.

— Най жиє свобода! — почав один з молодих мужчин, здоровий, плечистий, з широким лицем, крепкими вилицями і сивими котячими очима, вставши з крісла і піднявши догори лампку з вином, — най жиє свобода, молода, широка, безграничная! Свобода від шкільної лави і всіх тих проклятих параграфів, котрі набивається в голову тільки на те, щоб на другий день по екзамені викинути їх пріч з голови! Свобода від вітцівської ліски і ще незносніщої вітцівської волі, котра хотіла б вести нас тою самою дорогою, котрою ходили старі, аж зайшли в непроходимі багна! Свобода від усякої грижі, і жури, і турбації...

— Ну, розуміється, і від усякого труду, поїдаючого силу, від усякої праці, від усякої мисли, поїдаючої мозок, — таж так, Simon, правда? — обізвався насупроти бесідника іронічний голос.

— Розуміється, що так, — відповів задуфало Simon. — Коли свобода, то вже повна, безгранична свобода! Най жиє свобода! — крикнув він трохи хриплим від перепиття голосом і спорожнив свою лампку. Товариство закричало і собі ж: «Най жиє свобода!» Хропаві голоси мужчин змішалися з тонкими голосами дам. Вино полилось, заливаючи своїми кришталевими струями той жар до свободи, що нараз ні відси ні відти проблиснув серед веселого товариства.

— А ти, Ежен, на другий раз не переривай мені, як я хочу що говорити перед товариством, — сказав попередній бесідник, опершися о стіл і видавлюючи кислий усміх на своє широке, від вина почервоніле лице. — Ти знаєш, що такі замітки мене путають, а прецінь теперішня наша прогулка повинна бути приготованням до моєї будущої адвокатської практики.

— А ти на такий спосіб ні тепер, ні в будущій своїй адвокатській практиці дурниць не говори, — відрізав йому сміло Ежен.

— Е, дурниць, не дурниць, — відповів Сімон, дужче червоніючи, — але ти би ліпше зробив, якби прикусив свій язик за кождим разом, заким випалиш таким своїм глиняним дотепом!

З бесіди готова була зчинитися сварка, особливо при брутальній, нетерплячій вдачі Сімона, тож проче товариство, а особливо обі женщини, взялись утишувати бурю.

— Сімон, кіцю, — та-бо ти, бачу, направду береш жарти нашого меценаса до серця! — приговорювала невеличка блондинка, гладячи Сімона по гладко виголеним підбородку. — Не дайся висміяти, любчику! Вважай, що ми тут зовсім не затим, щоби дивитися на бійку когутів!

— Дай ми спокій, Маню! — відказав Сімон, лагіднючи, — але ти знаєш мою погану натуру... — і, не кінчачи речення, він простяг руку поперек стола до Ежена.

— Друже, перепрошаю тя за нечемність, не прогнівайся, дай руку!

— Ігій, ані в голові ми було гніватися! — відповів Ежен. — Я жартував і твої слова брав за жарт. Що ж я тому винен, як ти, наприклад, жартуєш інакше, ніж я?

Він подав руку, котрою Сімон кріпко потеліпав. Уже то ніхто так не вмів втишувати такі наглі п'яні вибухи Сімонового гніву, як Маня. Вона знала його натуру, а властиво, знала одно чародійське слівце, — одно, а таке сильне, що кождого разу осаджувало Сімона на місці, мов зубила розбриканого коня!

— Ей, що ви тут, — над пустим сваритесь, за пусте й перепрошуєтесь!—розпочав бесіду третій товариш, піднявшися з свого місця. Се був молодець літ, може, 24, — і проче товариство не переходило, здається, поза тоту границю, — високий а тонкий, з лицем дрібним і чудно хорошо обрисованим, але блідим, мов стіна, так що невеличкі повні і рум'яні губи виглядали на тім блідім тлі мов підкрашені карміном. Лице те, хоч, очевидно, винищене розпустою, світилось щирістю і добродушністю, котра мимоволі навівала жаль за тим гарним чоловіком на кождого, хто тільки збоку дивився на нього.

— Наповніть склянки! — говорив він далі. — Оце я вношу тост, старий, як світ, а проте вічно свіжий, вічно новий, як сходяче сонце: най живе красота, молода, цвітуча, женська красота, котра не тілько розпалює серця мужчин, але веселить увесь світ, доповнює і завершує всю красоту природи. Най живе красота наших товаришок!

Тост принято з запалом. Знов поплило вино.

— Одного тілько жаль, — говорив він, сідаючи на крісло і підпираючи ліктем голову на стіл, — що так скоро в'яне красота, немов здружена вона з непостійністю.

— Ну, найшов ти чого жалувати, Жан, — сказав Ежен до нього. — Немов узявся плакати над тим, що цвіти не вічні. Конечно, вони були б вічні або бодай довговічні, якби становили ціль самі для себе; а то вони, бач, тілько прилад для улекшення заплоднення; заплоднення звершилось, так і цвіту не треба. Отак і з жіночою красотою.

— Нівроку твоїй вченій головоньці,— промовила, крутячи губами, Маня, — чемно виражаєшся о жіночій красоти!

— Ей, що там чемність! Нам чень далі час вирости з її пут і говорити не то, що вона каже, а то, що нам хочеться і що, по нашій думці, правда!

— Ей, гей, пане професоре неплачений, — крикнув між тим Сімон, — час би й тобі чим ліпшим забавити товариство. На тебе черга піднести тост.

— Правда, правда, — завторувала пискливо Маня. Жан, що все ще сидів з опертою на руці головою, підвівся і, не

кажучи й слова, сягнув по вино, щоб налити свій келишко до нового тосту.

— Що я за майстер до тостів, — відказав Ежен, — радше я заспіваю вам пісеньку.

— А тілько веселу, Ежен, веселу, — гомоніли Сімон та Маня.

— Се ще ліпше, ніж тост, Ежен! — сказав, киваючи головою, Жан. — Ти гарний співак, Ежен, — ну-ко, давай сюда пісню!

— Лиш хвильку терпливості! — просив Ежен і, схопившися зо свого місця, почав швидкими кроками ходити по світлиці. Його гарне, хоть також клеймом розпусти та винищення націховане, лице стало поважним і серйозним, по чолі пробігали хмари думок, очі, спущені до землі, блищали живим, яріючим світлом. А тимчасом товариство ждало з повними келишками: Сімон з виразом якоїсь тупої безучасності і з почервонілим від вина лицем, Маня з усміхом цікавості на хороших устах, Жан похилений наперед і ніби задуманий. Тільки ще одна людина з товариства, друга женщина, Таня, стояла з своїм келишком відсторонь від стола і потай усіх горючими чорними очима гляділа на Ежена, ловлячи кождий його рух, кождий вираз його лиця, котре в серйозній задумі видавалось далеко кращим та живішим, ніж серед усіх тих пустих товариських бесід, серед сміху та веселості.

Але ось Ежен став при столі і затягнув веселу арію без слів. Його хороший баритон, бачилось, скакав з каменя на камінь, перебираючись через шумлячу річку. Сімон мимовільно усміхнувся, немов ся весела музика заскоботала його нерви. Але нараз Еженів голос змінився. З легко скачучого став важким, мов широка ріка, пливуча багнистою рівниною, — після веселих трелів загув якось зловіщо, мов голос дзвона під час пожару, — і Ежен заспівав, спустивши очі та не дивлячись ні на кого з товариства:

Ой, п'ється та п'ється зелене вино,
І варом на серце пливе ми воно,
Та таки, та таки не може вгасить
Страшного пожару, що в серці горить.

— Ежен, Ежен, ти що, сказився? — перебив Сімон, котрого морозом проймили й нута, й слова тої пісні.

— То се весела пісня, Ежен? — перебила й Маня.

— Стійте, не перебивайте, — крикнув Ежен, — зараз буде й веселе. Конець усе веселіший від початку! — І він затяг далі:

Чума доокола; нам весело! Ми,
Гей, склянка до склянки: здоров'я чуми!

Потопа довкола; тоне весь народ
В ненаїдів хлані на п'ятсот локот.
Як любо в гондолі по хвилях гулять,
Про тих, що на дні там, не думать, не знать!
Гей, склянка до склянки! Ах, люба, позволь:
Здоров'я потопи! Здоров'я гондоль!

Мертва мовчанка залягла над усім товариством після тої пісні. Всі, крім Жана, забули й про келишки з вином, що держали в руках. Жан спорожнив свій мовчки і кивнув Еженові, немов похваляв пісню. Аж нараз голосне хлипання перервало мовчанку. Се плакала Таня. Всі ззирнулися на неї, мовчали, а далі бухнули голосним сміхом.

II

— Ігій на ваші лисі голови! — крикнув Сімон. — Сесь нам тут заспівав якоїсь холеричної, а тамта, ади, холерична, та в плач! Най же вас не виджу з таким товариством!

— Ба, боженька загримить, а богородиця в плач, — сказала Маня, передразнюючи Танине хлипання. — Ти, Сімон, хіба не знаєш, що як межи двоїма такими голуб'ятами, як наш Ежен та й Таня, а вибухне нагло велика любов, то як одно пчихне, то друге собі ніс обтирає. Така вже безгранична симпатія серць.

— Вже то, правду кажучи, більшої симпатії... характерів я й не видав, як межи вами двоїма, — сказав ліниво Жан, позираючи то на Маню, то на Сімона.

— Що, що? — відповів Сімон, звертаючи своє широке лице до Жана, — між мною а ким?

— А нею, — відповів спокійно Жан.

Сімон аж задрожав і весь налився кров'ю.

— То за кого ж ти мене вважаєш, що ти смієш мене порівнювати...

— Не тебе, а твій характер, — поправив Жан, прижмуривши очі й насмішливо вдивляючися в Сімона, немов ждучи, що сей за комедію хоче зачинати. Погляд той ще дужче розлютив оп'янілого Сімона.

— Нехай і мій характер, — не то говорив, не то кричав він. — Як ти смієш мій характер порівнювати з характером якої-небудь...

— Сімон! — перебив його серйозно Ежен. — Ти забуваєш, яка була наша згода! Що се значить: «якої-небудь»? Я, яко господар, випрошаю собі подібні вираження!

Маня, що при послідніх словах Сімона зблідла була, не знати чи з устиду, чи з обурення, чи з гніву, — тепер легше

відітхнула після Еженових слів. Але Сімон не унімався. Немов якийсь демон сварні та незгоди кидав ним сього вечора на всі боки, проти усіх і кождого.

— Чорт би брав твою згоду! — крикнув він на Ежена. — Я на то не годився, щоби мене порівнювали з першою-ліпшою курвою.

— Дякую за комплімент, монсьє Сімон! — сказала з сплуваним усміхом Маня. — Того я при вас доробилася, — ну, нічого сказати!

Вона дула губи, збираючись заплакати, але сльози не плили якось. Видно, Сімонове слово не так-то надто глибоко образило її.

— Ха, ха, ха! — реготався між тим Жан, — ха, ха, ха! Der beste Witz weiss von sich selbst nicht![1] Сімон, коханий, повтори ще раз, що ти сказав: не хочеш, щоби твій характер порівнювано... Ах, що за почуття своєї високої гідности, незап'ятнаної чесноти! Жаль тілько, Сімон, що зелізний локоть дерев'яному рівний! Що ж я тому винен, Сімон, що в твоїм характері є много схожого—ну, возьмім, не лиш з характером курви, але хоть би й з характером свині.

Замість відповіді Сімон хопив фляшку від вина і щосили шпурнув нею Жанові в голову: було б прийшло до каліцтва, якби Жан, звинний та еластичний, мов білиця, не був вперу відхилився набік. Фляшка гримнула о стіну і з брязкотом розпирслася на тисячу кавалків. Усі обскочили Сімона, щоб гамувати його гнів, тільки Жан сидів спокійно і, всміхаючись, говорив далі:

— Дякую, любчику мій, за ствердження ділом того, що я іно що сказав. Ну, що, вже громовержець успокоївся, — лекше йому? Чи, може, за першим громом підуть дальші? Ну, але насерйо, Ежен, представ собі адвоката,— а отсесь громовержець, то адвокат, — котрий на перемагаючі докази прокурора відповів би тим, що кинув би в прокуратора каламарем? Як ти гадаєш, наш Сімон дійде коли до такого способу оборони?

— Дай спокій, Жан, — сказала Маня, — пощо ти своїми насмішками доводиш його до лютости? Видиш, що огонь: ти на нього дуни, а він тобі в лице бухне.

Сімон тимчасом, вилившп в так брутальний спосіб свою злість, почув нерозважність свого поступку, почув заразом якусь утому, якесь ослаблення, і, не зважаючи ні на кого з окружаючих, похилив голову на стіл і мовчав понуро.

Мовчанка залягла в цілій світлиці. Вечір, що для нашого

[1] [Найкращий жарт не знає про себе самого].

товариства зачався був так весело та гарно, кінчився якось погано. Всіх немов щось давило, — всі чулися мов самі не свої, неначе перед бурею, в котрій конечно й на них спаде якесь нещастя. Ежен ходив по світлиці з руками в кишенях та старався скрити свій неспокій, насвистуючи якусь веселу арію; Жан сидів на своїм місці і пив келишок вина за келишком, тільки лице його, не оживлене острим іронічним усміхом, виглядало тепер зовсім мов мертве і при світлі лампи облилось якимось зеленковатим кольором. Таня, що досі весь час мовчала та держалася відсторінь від прочих, поводячи очима за Еженом, сиділа й тепер в куті на софці, задумана, сумна. До неї присіла й Маня і почала щось шептати, запевно, виливаючи свій жаль на Сімонову нечемність.

— Ну, а як ти думаєш, Сімон, — сказав Ежен по якімось часі мовчанки, — ми ще нині не робили свого щоденного обрахунку. Давай-ко возьмімся до цифер, — чень нас то наведе на практичніші і веселіші гадки.

— Добре, — сказав Сімон все ще якось гнівно та уривано, — мій рахунок готовий, все списано ось тут! — І він видобув з кишені чвертку паперу й подав її Еженові, а сам оп'ять немов потонув у чорних хвилях свого роздразнення та невдоволення.

— Ну, вже, що з тобою нині сталося, то господь знає, — говорив Ежен, переглядаючи рахунок.—Гадав-єм, що хоть тим способом розрушаю його якось, щоб дав добрий приклад усьому товариству. А то, ади, всі посоловіли, понадувалися, мов соми на морозі, — ну, і отсе має бути забава! Ей, пане інтендант, я вас із вашого уряду нажену, як не будете старатися про ліпше забавлення товариства.

— Е, — сказав, живо підіймаючись, Сімон і впиваючи свої котячі очі в лице Ежена, — бачу, й так уже моя інтендантура недовго потриває.

— А то чому? — спитав Ежен, трохи змішаний та занепокоєний.

— Бо в вашій касі, бачиться, швидко сухоти будуть.

— В моїй касі? — повторив ще дужче змішаний Ежен. — А відки ж ти се знаєш?

— Знати не знаю. Відки можу знати, коли ти нікому не хтів звіритися ані з тим, кілько у тебе грошей, ані з тим...

Сімон зам'явся якось. Ежен відвернув лице від його острого погляду і почав неспокійно ходити по світлиці.

— Ані з тим, відки маю ту касу, — правда, Сімон! — докінчив він. — Ну, що ж, се правда. Але нащо вам те знати? Ви були охочі погуляти — сяк чи так і згодилися без ніяких вимінок на моє предложення: їхати зо мною, позміняти назви

і так, свобідно, в товаристві, порадуватись усім тим, що дати може молодість, охота та достаток. Я мав достатчити грошей, ти мав постаратися о уладження, о план і переведення цілої штуки, о хорошу забаву. Ну, що ж, скажіть усі, не додержав я приречення? Хибувало вам чого-небудь, що мож було дістати за гроші?

— Все те дуже гарно, Ежен! Все те правда, що ти кажеш, — і ті три неділі, що ми прожили в товаристві, кождий з нас, безперечно, зможе назвати найкращими, які нам досі лучалося проводити. Та тілько одно, Ежен, — знаєш, ціла ця штука зачинає мене троха... тривожити.

— Тривожити? Ха, ха ха! Тривожити! Але чому, Сімон?

— А знаєш ти, кілько у нас грошей видано за ті три тижні?

— Знаю, чому ж би не знав? Сам же я видав їх. І що ж в тім страшного, Сімон?

— Та кілько, кілько видано, Сімон, скажи-ко нам! — вмішалася Маня, а також Жан, не кажучи нічого, підвів на Сімона очі з питаючим поглядом.

— Без мала десять тисяч! — сказав Сімон з притиском.

Всі ахнули. Хоть і бачили день в день, що Ежен сипле грішми, та все-таки їм стало якось моторошно, коли почули в однім слові, яка сума пішла на їх тринедільні гульки.

— Десять тисяч, Ежен! — скрикнула Маня. — Та бійся бога, чоловіче, відки ти взяв таку суму грошей?

— Що тобі до того? — відрізав коротко Ежен.

— Ні, не те головна річ, — сказав Сімон, — не те головна штука. Се вже його річ — відки. Ми не знаємо сього, ми його гості, — що нам до того, відки він угощає нас. Чи так, Ежен? Але скажи, на милість божу, Ежен, чи глубока ще твоя каса? Може би, ліпше нам роз'їхатися?

— Хто хоче, най їде, — відповів коротко Ежен, ходячи по світлиці.

— Се негарна відповідь, Ежен, — сказав Сімон. — Ти скажи прямо!

— Розуміється, — вмішався Жан, — ану ж но наш інтендант злякався б та й поїхав, а у тебе в касі ще других десять тисяч. Чуєш, Ежен, се неспасенний гріх лишати нашого інтенданта в такій непевности!

— Хто хоче, най їде! — повторив, мов машина, Ежен. А далі, обертаючися до товариства, сказав:

— Як буде час роз'їздитися, то я скажу. А наперед казати я не дурень. Я хочу бути в веселім товаристві до послідньої хвилі, а не серед сичів, таких, як ви нині. Гей же, до склянок! Ану-ко, затягайте пісень, починайте танець, забаву, що хочете, щоб тілько шуміло! Ану-ко, живо!

III

— Може, добродійство газетку нову позволять? Дневники свіжі політичні, літературні, гумористичні, ілюстровані, тутошні й заграничні! — відозвався нараз серед оживаючого гомону товариства тремтячий, глухий, старечий голос.

Всі незвісно чого стрепенулися й позирнули на двері. В дверях, напівотворених, стояв старий, згорблений чоловік. Його поморщене, худе лице, глибоко запалі очі, тремтячі худі руки, що держали свіжий нумер газети, убогий, полатаний убір,— все те становило різку суперечність з веселим, молодим і багатством окруженим товариством. Ся суперечність прикро поразила всіх і викликала в них неприємне чуття, якусь досаду на старого кольпортера, немов се його вина, що він старий, бідний і нужденний.

— Не треба нам твоїх дневників, — відказав йому різко Сімон, котрого гаряча, вином ще більш розгарячена натура найменше спосібна була затаїти в собі таємну та необ'ясниму досаду, викликану різким контрастом. Але кольпортер привик, видно, до таких наглих відказів і не вступався за першим разом, тільки далі своїм старечим голосом проказував:

— Цікаві новини! Телеграми з Франції і Афганістану, з Росії і краю Зулусів! Нумер по 10 крейцарів, — прошу дуже дати заробити старому!

Говорячи те, він зовсім увійшов до світлиці і бубонів послідні слова майже над ухами Сімона.

— Чуєш, старий, — паси, а не рий! — обернувся він з злістю до кольпортера. — Раз ти сказано — марш, то йди собі на псю мать, а ні, то тя сейчас випхну так, що й голову зломиш!

На ті брутальні слова старий став хвилю, мов остовпілий. Не переляк перейняв його, і хоть його старі сустави, видимо, тремтіли, то тремтіли вони не з тривоги, а з обурення; се людська гідність німою, але виразною бесідою допоминалася свого невідоймимого пра́ва.

— Пане, — сказав по хвилі твердим, хоть якось притишеним голосом старий,—я вже 75 літ прожив і внуків маю старших від вас, а ще ні від кого не чув такого слова. Панцю! Хто сивого волоса не шанує, той і сам сивого волоса не діжде.

Сімон, запінений зо злості, зірвався з місця. Всі прочі понурили голови і мовчали.

— Не підеш ти відси, стара собако, — бо ти кости поломлю! — лютував Сімон, прискакуючи до старого. Но той стояв і з місця не ворухнувся.

— Не горячіться, панцю, не горячіться! Як я молодий був, то, може, був і горячіший від вас, і нічого з того не вийшло. А налякати ви мене не налякаєте: не таких я видав, та й не налякався.

— Ну, то на́, маєш! — ревнув Сімон і замахнувся кулаком, щоб ударити старого. Але в тій хвилі почув, що чиясь рука хопила його розмахнену в воздусі руку, але заким ще вспів озирнутися, коли щось рвонуло його ззаду так нагло і міцно, що він стратив рівновагу і з лускотом гепнув собою під стіл.

— Поволі, Сімон, — дався чути рівний голос Ежена, — поволі! Я тут господар, не ти! А вважай, щоби-сь не впав, — додав він з насмішкою, коли Сімон гепнувся аж під стіл.

Жан і Маня заплескали в долоні.

— Ото ми зух, наш Ежен! — щебетала вона, хоть, очевидно, їй не зовсім до смаку було те, що сталося. — Ото ми сила! Ну, я й не гадала ніколи! А, тепер тя справді люблю! Ходи, най тя поцілую, мій героїку маленький!

— Дай ми спокій, — сказав Ежен і віддалив рукою Маню, що лізла до нього цілуватися, а відтак, звертаючись до старого кольпортера, сказав ласкаво:

— Перепрошаю вас, дідусю, за свого нечемного гостя! Не прогнівайтесь! Він у нас запалько, а ще до того п'яний.

При тих словах Ежен присунув крісло і всплував старого, щоб сів та пропочив на часок. А Сімон, палаючий зо стиду, ходив широкими кроками по кімнаті і сопів страшно, ні на кого не дивлячись, немов розлючений медвідь. Но ані Ежен, ані старий кольпортер не звертали на нього ніякої уваги.

— Дякую вам, пане, дякую, — говорив старий, важко дишучи та кашляючи. — Та що, знаю я, що то значить — молода кров! І я колись був молодий!.. Але за наших часів що було, то було, але того не було, щоб так, ні з того ні з сього, причепитися до чоловіка і змішати його з болотом!..

І старий на згадку дізнаної образи захлипав, мов дитина.

— Пане, — говорив він далі, — немало лиха і горя перейшло через мою голову! Адже недармо волос побілів, а плечі згорбились!.. Не дай бог вам тілько перетерпіти, а в кінці на таке зійти, як я!..

Немов ножем закололи в серце Ежена ті послідні слова старого. Невиразима тривога проняла його, і хоть в гордім засліпленню йому не раз бачилось, що він сам став паном власної долі, що що́ він схоче, те й буде завтра, позавтру, аж... аж до певної різко назначеної границі — а пре́цінь часом йому бачилось, немов якась таємна а потужна рука нараз закриває перед ним усе, путає всі його плани, кидає його зі зв'язаними руками в якісь чорні, ревучі та бурхаючі хвилі.

— Га, хто може знати, на що й ми зійдемо! — сказав він,

підносячи старому чарку вина і таріль закусок. — Але ось ви покріпіться та огрійтеся троха, — там, бачиться, погано надворі.

— Ей, не мож знати, паночку, не мож знати, на що хто зійде! От і я! Хіба ж я замолоду гадав коли, що мені прийдеться коротати вік нужденним кольпортером: мліти з голоду, мокнути на слоті, мерзнути на морозі, цілими днями витоптуючи старі ноги по вулицях?.. Ех, паночку, всміхалося колись і мені щастя!.. Та що, прийшлося так, що вже ось-ось я мав кінчити школи, аж нараз вибухло повстання, кликнули на молодіж, — ну, пішов і я. Вже що там під час війни було, то чоловік якось видержав: невигоди, рани... бачилося, що зелізне те тіло!.. Аж ось попався я в неволю. Мучили при допросах, мучили в цитаделі цілих два роки і засудили на десять літ каторги. Вже з цитаделі я вийшов ледво живий, зломаний, — а вернув на волю старим дідом. Та ще от спасибі давнім товаришам, що хоть такий песій заробок дали, — що не прийшлось гинути під плотом. Правда, вони живуть собі тепер панами, многі таки й при самім повстанню позбивали маєтки, заки я кров проливав та мучився, ну, але що робити, така вже доля панує на сім світі. Він так як те колесо: одна часть наверху, а друга мусить же бути насподі.

Поки Ежен балакав з кольпортером, а Сімон з завзятою, грізною міною ходив по світлиці, немов обдумуючи якесь важне, рішуче діло, Жан встав із свого місця і зблизився до Тані, котра, засумована, мовчала весь той вечір. Вона й загалом була мовчазлива, не то, що Маня, котра, немов тота різнобарвна нетля, літала від одного до другого, щебечучи, дразнячи, жартуючи. Таня відзивалася рідко і любила держатися відсторінь, немов встидаючися чогось, немов боячися сміло поглянути людям в лице. А прецінь красою вона не то не уступала Мані, але противно, її прехороші риси лиця набирали сто раз більшого повабу, позаяк яснілн розумом і щирістю, між тим коли Маня блискотіла лишень злудним оживленням. А прецінь Таня встидалася і боялася людей. А прецінь видно було, що всі утіхи, всі любощі та пестощі, серед яких товариство проводило день за днем, минали для неї, мов пусті хмари, — ні, були навіть прикрі для неї, — хто знає, чи не будили в ній обридження!..

Жан сів коло неї і, дивлячись їй пильно в лице, мовчав хвилину. Таня сиділа зі спущеними вділ очима, немов і не бачила його.

— Ти, Танька, вже, бачу, зовсім на сосну дивишся, а мене й видіти не хочеш? — сказав він спокійно, однако з відтінком докору в голосі...

— А ти се відки взяв, Жан? Виджу й хочу видіти, — відповіла Таня.

— Кажи радше, що видиш, бо мусиш, так, як дзеркало, завішене на отсій стіні, мусить відбивати мій образ. Але ти не дзеркало: відбиваючи всіх і все, ти ще, крім того, й бачити можеш, кого хочеш, і лиш того, кого хочеш. Колись були такі часи, що ти бачила тільки мене, а тепер...

Він урвав. В голосі його замітно було легке дрожання.

— Тепер інше, ніж колись було, Жан, — сказала Таня і глянула му в очі простим, щирим поглядом. — Хіба ж я тому винна, що все зміняється, що й я сама, мої чуття та симпатії змінилися?

— Я того й не кажу, — відповів живо Жан. — Хіба ж я виню тебе? Я бачу вже віддавна, що діється, — і мовчу. Що в мене за право — спиняти тебе? Я тільки бачу, що ти все якось гризешся, засиджуєшся та задумуєшся, — так ось я подумав собі: «Ей, Жан, може, се вона тим турбується, що тяжко їй перед тобою висказати зміну, яка з нею зробилася? В такім разі, Жан, — думаю сам собі, — найліпше буде, як ти сам розв'яжеш їй руки». Я лишень для того й починав бесіду з тої бочки, Танька, — вір ми, що лишень для того, а не для яких там докорів. Що між нами за докори!

— Ах, правда, що між нами за докори! — повторила дрожачими губами Таня, закрила лице руками і тяжко, хоть стиха, заплакала.

— Ну, а се що? — спитав Жан. — Ти плачеш, Танька? Що ж се значить?

— Жан, Жан, — прошептала вона, слізьми вливаючись. — Я дякую тобі за все добре, чого я дізнала від тебе! Ах, кілько доброго я дізнала від тебе! Все життя моє — замало, щоб віддякувати тобі! Ти один з-між усіх тих звірів, не мужчин, зумів побачити в мні, в бідній, втрученій з людського товариства, зап'ятнаній людською погордою, — живу людину, чоловіка, в котрого теж болить серце, в котрого не вигас встид серед бездни безвстидства, не завмерло живе чуття серед гнилого багна, в котре вкинула м'я лиха доля! Жан, дорогий мій,— сказала вона, стискаючи його руку, — я ніколи не забуду, як ти мене, втомлену безмірною мукою, прибиту пониженням та власною погордою, оживив теплим, дружнім словом, переродив наново і заохотив до нового життя!..

— Бідна дівчино, — сказав Жан з гіркою усмішкою, — не маєш за що мені дякувати. Те, що я зробив, зробив я не для тебе самої, — адже ж бачив я в такім самім положенню тисячі других, а не зробив нічого для них, — але зробив се тільки для твоєї красоти. Я люблю красоту, де лишень її стрічу, і

для неї зроблю то, чого не зроблю для самого, хоч би й як терплячого, ч о л о в і к а. Не людей, а красоту люблю, — от і все. Тож коли від мене сталось тобі що добре, то дякуй собі, своїй красоті, а не мені. Бо що мені за діло було до тебе, до твоїх мук, твого життя, твоєї долі? Ти ж сама знаєш, що я й досі і одним словом не запитав тебе про твою минувшість! Все се мене й крихти не обходить.

— А мене се не обходить, Жан, з якої причини ти мені робив добро, — досить того, що ти робив його, робив більше, ніж хто-небудь другий. Відки я, нещасна від колиски, можу мати право роздивляти таємні побудки та причини людей, поступаючих добре і чесно зо мною? Жан, не відкидай мою сердечну подяку! Але тепер, — вір мені, Жан, — я боролася з собою, я плакала цілими ночами, називала себе потворою, без серця, невдячницею, — але ніщо не помогло! Жан, прости мені! Будь і надалі моїм приятелем, так, як я ніколи не перестану благословити тебе як свого вибавителя.

— Господи боже, — сказав Жан сумно, хоть ніби з насмішкою, — і сльози по ночах, і боротьба з собою, — та й пощо се все, Танька, пощо! Чи варт я того?

— Ти, Жан? Се що ти таке говориш?

— Просту річ кажу, Таню. Я не варт нічиїх сліз, нічиїх дум! Що я за чоловік! Відмаленьку пещений, розпусканий, вихований паничем, недумком і неробом, відмаленьку серце моє відвертано від людей, від людського горя і щастя, від людського життя, а прив'язувано до пустих забавок, до псів, коней та блискучих іграшок, поки вкінці все не стало для мене блискучою іграшкою, — і люди! Всі мої чуття в зародах приглушено або звернено на фальшиві стежки, а один потяг, що сильніше розвився в мені — бажання і любов красоти, — і той серед тих гнилих та поганих вліянь стався причиною мого ще глубшого впадку, моєї моральної і фізичної руїни. І що ж я за чоловік!

— Ей, Жан, не говори того! Ти молодий, ти пізнав свої хиби, — ти повернеш на іншу, кращу дорогу!

— Поверну? Ні, не поверну! Що з того, що я молодий? Поглянь лишень на мене! Де в мене сила? Де в мене витривалість? Нічого нема! Все затруїли в мені, все приглушили, підтяли в зароді. Я непотрібний чоловік. І за таким чоловіком ти плакала? Його боялась проміняти на другого? Шкода сліз та дум, Таню! А приятелями, як хоч, ми можемо остатися. Як ти коли буде чого треба, обертайся прямо до мене, — але, розуміється, аж тоді, як буду сам своїм паном!

І, стиснувши її руку, він оп'ять сів на своє місце коло стола і налив собі повну чарку вина.

Між тим старий кольпортер покріпився і огрівся в теплій світлиці, а Ежен випитував його про давнє, про його життя в цитаделі та на каторзі, а далі вийняв банкнот і, втискаючи його в руку старому, сказав:

— Не прогнівайтесь на мене за отсе. Возьміть се на пам'ятку від чоловіка, може... може, ще нещасливішого від вас!

І він живо відвернувся, між тим коли старий, не зачувши послідніх слів, сердечно дякував за дар і забирався до відходу.

— Але візьміть, добродійство, газетку! Дуже цікаві новини: вісти тутошні й заграничні, фейлетон гумористичний, варто прочитати!

І, лишивши газету на кріслі та кланяючись усім, він вийшов.

IV

— Ти, Ежен, — я з тобов маю діло! — сказав по виході кольпортера Сімон, ледве дишучи з довго здержуваної злості.

— Я з тобов не маю ніякого діла, — відказав му холодно Ежен.

— Мусиш мати, нужденнику, — крикнув Сімон. — Ти мене образив, а шляхтич під карою зганьблення не сміє знести образи безкарно.

— То не зноси! — сказав Ежен. — Я також шляхтич, і як чого не хочу зносити, то й не зношу, — вержу геть.

— Так ти пристаєш? Кров, знаєш, мусить змити образу.

— Тобі би, серденько, передовсім змити голову зимнов водов, а відтак лягти та проспатися. Ади, весь гориш, так ти кров до голови вдарила. Що ти тепер можеш розумного сказати?

— То ще зумію сказати розумне, — крпчав Сімон, гримаючи кулаком о стіл, — що ти не шляхтич, що ти підлий, безчесний чоловік, скоро не хочеш зо мнов битися!

Ежен гірко засміявся.

— Так, так, Сімон, з того м'я боку бери, се буде й-але! Нехай уже я буду такий, як ти сказав; зато ти будеш шляхотним, явним та лицарським розбійником, скоро хочеш палкою свою честь піддержувати.

— Не палкою, але, а шаблею! — ревів Сімон.

Ежен не зважав зовсім на послідні Сімонові слова і, обернувшися плечима до розлюченого товариша, сів собі вигідно в кріслі і почав читати газету. Сімон цілий трясся зо злості. Бачилось, що туй-туй кинеться на Ежена і задушить його, порве на шкаматки.

В тій хвилі Жан з одного боку, а Маня з другого взяли його за рамена. Він вовчим поглядом зирнув на них.

— Чого хочете? Дайте ми спокій.

— Ти, Сімон, найстарший з нас, — сказав Жан, — укінчений правник та ще й докторант; мені здається, що час би було тобі мати хоть трошки здорового розуму і такту. Ти пречінь знаєш, що ми тут не для того зібралися, щоб слухати твоїх штубацьких фохів та криків, але щоб весело бавитись. Попімаєш ти се? А тепер слухай, що я тобі скажу. Коли ти віднині не перестанеш решетитися та бурди робити, і коли сеся твоя бурда не буде послідньою, то при найближчій бурді я сам, власними руками, тебе враз із твоїм шляхетством викину за двері, як пса. Розумієш?

Сімон, що зразу, мов дикий звір, виривався, хоть надармо, з Жанових рук, тепер стояв, мов остовпілий, і широко випуленими очима дивився на Жана, немов перший раз його бачив. А на Жановім блідім лиці тільки й було зміни, що на хвильку блиснув на щоках блідий рум'янець і щез так само швидко, мов блідий огник мигне і щезне в далекій гущавині ліса.

— А якби ти, наприклад, треба було крови, — хоть у тебе й своєї аж занадто, ну, але ти ось іно що попитував за нею, — то я на твої услуги, Сімон. Мені здається, що так надто не зашкодило б тобі трошечка промахатись. Тож просив би-м тя от, Еженову образу також порахувати на мій карб: так уважай, немов се я кинув тебе під стіл, — я, впрочім, був би безперечно зробив се, якби був тоді мав тя під руками.

Цікава річ була видіти, як з Сімонового лиця під холодячим подувом сеї бесіди поволі збігала кров, аж поки воно не зробилося бліде, мов стіна. Хоть і в якім чаду, Сімон все-таки добре знав, що Жан — майстер у владанню всяким оружжям і що з ним іти один на один зовсім не забавка, так, як з Еженом. Знав Сімон, що тут не обійдеться без крові, тільки, правдоподібно, з його боку, і думав тільки над тим, як би тепер з честю випутатися з немилої пригоди, в котру сам замотався своєю надмірною запальчивостю сього вечора.

— Ет, дав би ти мені спокій зі своїми глупими жартами, — сказав він, силуючись бути спокійним. — Я з тобов не маю ніякого діла, то й за якого чорта маю з тобов рубатися!

— Але я з тобов маю діло, Сімон, — відповів твердим голосом Жан. — Ти думаєш, що я не шляхтич і що кинути шляхтичеві склянку на голову не є образа?

— Але, Жан, — проговорив він нараз м'якшим голосом, — таку дурницю, зроблену при тім без тямки та застанови, ти чень не станеш уважати образою?

Тут Маня вмішалася в розмову; вона досі стояла, держачи Сімона за рам'я, та з дивом-чудом слухала розмови, що велась між обома мужчинами.

— Але ж, господи мій, що се між вами, люди, — перервала вона. — Жан, таже ти хтів успокоїти Сімона, а не рубатися з ним! А тепер ось що!

— Ну, хіба ж я не успокоїв його, — відповів Жан. — Ади, і рум'янець горячковий щез, і балакає по-людськи, без крику і своїм адвокатським звичаєм перекручуючи слова й факти. От того іменно я й хотів! Ха, ха, ха!

І, сміючись, він пустив рам'я здивованого Сімона, сів коло стола, спокійно налив собі чарку вина і звільна, смакуючи та смокчучи, випив її, не озираючись і разу на Сімона.

Між тим Еженеглядав газету. Та, видно, не займала [його] ні довжезна вступна стаття з висококополітичними комбінаціями та пророцтвами самої редакції, ані водаво-гумористичний фейлетон, ні дописи, — бо він живо перебігав їх очима, поки не спинився трохи довше на перегляді політичнім, телеграмах та новинках, єдиних відділах газети, подаючих факти, а не пусте балакання. Але нараз око його мусило стрінути щось дуже цікавого на тім сірім, дрібно задрукованім папері, бо він широко витріщив очі, немов всисаючи ними до мозку кожду букву, кожде слово цікавої новини. Довго він дивився недвижно в одно місце газети, і за той час, мимо його волі та свідомості, з цілою його істотою робилися дивні переміни. Він то червонів, то блід, рука його і вся стать дрожали судорожно, він прикусував аж до крові свої уста, затискав зуби, а далі, немов давлений невидимою рукою, зірвався з місця, кинув газету, хопився рукою за груди, мов там у нього щось дуже заболіло, і почав, мов ошалілий, бігати по світлиці. Крім Тані, що люблячим оком слідила кождий рух Ежена, не завважав зразу ніхто тої наглої зміни, яка з ним зробилася. Вона підійшла д' ньому і ніжним несмілим голосом стиха спитала:

— Ежен! Ти чогось неспокійний — що тобі такого?

— Дай ми спокій! — відповів Ежен понуро, ходячи по світлиці. А відтак півголосно, немов сам до себе, проговорив уривані та незв'язні слова. — Чорт який!.. І знаєш, що так буде... надієшся, що ось-ось... А коли воно тут... бррр... що за біль... страх...

І він знов забігав, мов кінь, шпиганий острогами в живе тіло.

Тимчасом і проче товариство звернуло вже увагу на Ежена, і всі замовкли, немов ждучи з сього надзвичайного Еженового зрушення і для себе якоїсь поганої новини.

— Ежен, та-бо стань же на хвилю та скажи, чого гедзишся? — сказав, жартуючи, Жан. Тілько ж жарт той ні на чиє лице не викликав усміху.

А Ежен все ще бігав без тямки, немов гонений злим духом. Ніхто не спиняв його, ніхто не переривав дальшими запитаннями тої важкої внутрішньої боротьби, котра очевидно лютилась в його нутрі. Но поволі сам Ежен успокоювався, ставав паном своїх мислей та розбурханого, болючого чуття, що наразі позбавило його тямки, мов разом проколений набій. Вкінці він став і, важко дишучи, озирнув ціле напівцікаве, напівзалякане товариство.

— Ну, чого ж ви так повидивлювалися на мене? — спитав він здавленим голосом. — Що мав такого?

— Та тобі що такого? — відказала Маня. — Синієш, мов боз, ледве дишеш, бігаєш по хаті, мов скажений, та й ще питаєшся, що нам такого? Ну, говори ж, що сталося?

— Стара новина, — відповів Ежен, — стара новина; а тілько, знаєте, є такі річі, що хоть їх і знаєш, і надієшся їх приходу, то все-таки, як побачиш перед собою, то мимоволі кров стине в жилах. Отаке й зо мною. Нате, читайте тоту стару новинку!

І він подав Сімонові газету і показав місце, котре так страшно зрушило його було перед хвилею. Сімон поглянув цікаво, але за першим поглядом зблід, затрясся, мов осиковий лист, газета випала з його рук, а він сам, прийшовши до себе, крикнув:

— Нехай тебе всі чорти беруть з твоїми новинами, проклятий півголовку! Щастя моє, що-м забезпечився на такий злучай! А тепер давай бог ноги!..

І він, судорожно тремтячи, хопив свій малий подорожній куферок, пальто та оберрок наопашки і з прокляттям вибіг із світлиці.

Всі, ще дужче здивовані і залякані, дивилися вслід за ним; тільки Ежен усміхався гіркою насмішкою, воркочучи про себе:

— Забезпечився! Ну, певно, — рахунки його пересилені з на тисячу ринських. Добрий адвокат з нього буде, добра підпора суспільного порядку! Щаслива ти дорога, підпоро, — щаслива дорога!..

V

Маня перша отямилась трохи і вхопила газету.

— Читай же наголос, що там такого, — сказав Жан. — Та й якого чорта і куди сесь медвідь так напруго полетів? — додав він про себе.

— Хіба не знаєш, — відказав йому Ежен, — що як судно має тонути, то щурі наперед утікають?

— Слухайте, — скрикнула нараз Маня. — Ось що тут написано: «Львівський суд карний пошукує академіка Євгенія

К..., що перед трьома тижнями щез, укравши свому вуйкові звиш 10 000 р. Вельможний граф Д....., вуйко невдячного молодця, ложив немало на його виховання і, як чути, думав зробити його наслідником свого маєтку. Доконану крадіж відкрив він доперва сими днями, через що переступник, запевно, мав час уйти за границю. Однако суд карний розіслав усюди телеграфічні завідомлення з описом переступника, щоб, коли він ще находиться в границях нашого краю, його висліджено і притримано. Як довідуємся, був переступник тихим і чемним молодцем, пильним учеником і послушним свому вуйкові і добродієві, у котрого виховався відмалу, стративши ще в дитинстві родичів. Доперва послідного року замітна в нім стала якась переміна, — очевидно, вліяння деяких зіпсутих товаришів. Но з тим всім годі догадатися, яка причина спонукала молодого чоловіка, повного надій, окруженого достатком, вихованого в строгій моральності старопольській і маючого перед очима найкращий примір свого вельможного вуйка, — до так гидкого і невдячного діла та до втеки за границю. Вельможний граф Д..... дуже жалує за сестрінцем і звалює всю вину на погане товариство, в котре той попав на університеті, причім однако жаль його веде його трохи задалеко — прилюдно нарікати на нинішню свободу науки. Простить нам вельможний граф, але ми одверто спротивимся таким його висказам, твердячи, що вони в наш ліберальний час запізні і що не свобода сама собою, але зле ужита свобода всьому вина. А якої ж високої і святої речі не можна зле ужити?»

Отакою ліберальною вихідкою кінчилось донесення, поразивше в першій хвилі Ежена і його товариство. Заки Маня читала сю новину, Ежен стояв блідий, недвижний, з похиленою додолу головою, немов підсудний, котрому відчитують засуд на смерть. Прочитавши, Маня кинула газету і вибухла голосним сміхом.

— Ха, ха, ха! І хто би то був гадав, хто би був надіявся! Такий невинний, скромненький, святенький, задуманий, мов складаний цизорик, — а він ось що! Ха, ха, ха!

Але вона нараз урвала, упала на крісло і, закривши лице руками, почала голосно плакати.

Між тим Жан підійшов до Ежена і щиро стиснув його за руку. Ежен, здивований, поглянув на нього.

— Ані слова, Ежен, ані слова! Я вповні розумію твій поступок і усправедливляю його. Ех, Ежен, завстидав ти мене, свого вчителя! Я й сам давно вже бачу, що нам нема способу вирватись з того гнилого багна, що зветься аристократичним товариством, як тілько проступок! Та тілько нестановало в мене сили до того. Знаєш, Ежен, я руїна, я хоть і серед того това-

риства, все-таки своїм блідим лицем, своєю руїною протестую проти його існування. А ти чоловік свіжіший, енергічний, ну, тобі й слід було так запротестувати!

— Все ти той сам, Жан, — сказав Ежен сумно, — той сам хороший, добрий, сердечний, зіпсутий чоловік! Дякую ти за сі слова потіхи і прощаю все... все, прощаю й то, що я через тебе став тим, чим є, тепер!

Слова ті були сказані не без горечі, однако, Жан радісно підхопив їх.

— Через мене, Ежен, через мене? Ах, то, значиться, все-таки я недармо жив! Я знаю, ти хтів мені закид зробити тими словами, — але слухай, Ежен, що я тобі скажу. Ти, певно, думаєш: «От, коби той проклятий Жан не був звів мене з дороги праці та чесного змагання на дорогу розпусти, то я був би скінчив університет, добився на власну руч становища, на котрім був би міг бути корисним для загалу, працювати для влекшення нужди мільйонів, приложити й свою цеглину до великої будови будущини». Правда, так ти думав? Ех, небоже, небоже, не вір ти всьому тому, забудь о тім, що мав такі думки! Вони згори вже засуджені були згинути та зав'янути. А хіба ж ти не знаєш того товариства, котрого членом ти родився? А хіба ти не знаєш, як ціпко воно держить своїх членів, не випускаючи їх з-між себе до крайньої крайности, переслідуючи їх своїми путами хоть би аж на край світа? А хіба ж ти не знаєш, що всякі такі думки, як твої, в тім товаристві — проступок, ганьба, безумство?.. Ніхто не буде корисним громадянином і суспільним робітником, будучи заразом членом того товариства. Ніхто не буде правдивим чоловіком, доки не вирветься раз навсігди з-посеред нього. Се моє переконання, Ежен, і коли я довів тебе до такого різкого розриву з тим проклятим товариством, то знай, небоже, я вважаю се заслугою для себе!

Ежен зачудуваними очима дивився на Жана, — на його лиці малювався сумнів, але звільна перемагав тяжкий, пекучий біль, немов німе признання сумної правди Жанових слів.

— Страшне те, що ти говориш, Жан, і вірити не хочеться, та щось немов силує вірити, щось немов кричить внутрі, що се правда... Але час тобі збиратися, Жан, і вам також, — обернувся він до женщин, — небезпечно зо мнов довше оставати. Леда хвиля може нагрянути поліція.

Жан стояв нерішуче при тих словах, немов щось обдумував, — але вкінці перемогло безсилля, і він з жалем простяг руку до Ежена.

— Знаєш, Ежен, я думав остатися з тобою і дати разом арештуватися, але отсе роздумав. На що се придасться? Мені й так не довго жити, се каже ми нехибний віщун ось тут, —

і він показав на груди, — а в тюрмі вмирати не хочеться молодому, не хочеться, Ежен, мимо всього вольнодумства. Що зробиш з тілом, коли воно чує неміч, бажає вигоди та тиші перед своїм цілковитим розпаденням? Трудна рада, — безвладність — се велика сила механічна, а духової сили у мене також нема на тілько, щоб їй опертися!..

— Ні, Жан, тобі ні пощо оставатися зо мною. Я не хочу нікого втягати з собою в пропасть, в котру сам паду. Бувай здоров, друже!

Вони обнялися. В Жанових очах, в тих чорних, пречудних, вигасаючих очах, на хвилю заблис живий, яркий огник, але сейчас же його залили дві тремтячі сльози...

Між тим Маня схопилася і, судорожно тремтячи, складала свої речі та одівалася в дорогу. А коли Ежен попрощався з Жаном і сей послідній також почав збиратися, вона з лицем, почервонівшим з жалю і злості, підступила до Ежена.

— Ти — чорт, не чоловік, і кажу ти одверто! Як ти смів мене засвідома вести на таку безодню? Та чи знаєш, що мене тепер можуть арештувати разом з тобою?.. І арештують, бо куди я дінуся відси?.. Ох, боже мій!..

І вона знов збиралась заплакати. Ежен не відповідав нічого, тільки видобув банкнот на 100 ринських, послідню свою суму, і, даючи їй, сказав:

— На отсе тобі на дорогу. Від'їжджай сейчас нічним потягом, — не бійся нічого.

Маня живо вхопила банкнот, сховала його і, не дякуючи, не обзираючись, вибігла з кімнати.

— Ежен, — промовив Жан, уже зовсім зібраний і ще раз беручи Еженову руку, — ще лиш одно хочу тобі сказати. Не вдавайся в шляхетську гордість, не роби собі богато з того, що сталося. Ти вирвався з кліті на волю, ужив, чого мож було ужити. Ну, а звісна річ, теперішній лад карає таку непокірність. Тра знести кару, — чуєш, Ежен, тра знести кару! Бо аж тоді твій протест стане повним, свідомим, кричучим протестом, потрясе бодай на хвилю цілим тим гнилим товариством, дуне на нього свіжим, різким воздухом, від котрого сухотники гинуть, а здорові здоровішають. Чуєш, Ежен, коли-сь ти зачав, то кінчи ж розумно і чесно! Треба знести все, що прийдеться знести. А моєї помочі, Ежен, будь певний і не погорди нічим, що прийде з рук приятеля, чуєш?

Він стиснув Еженову руку і, насунувши капелюх на чоло та придержуючи теплий плед на груді, похилений, вийшов звільна, а його ліниві кроки чути ще було довгу хвилю на сходах. Вкінці не стало нічого чути, — мовчанка, мов тиха вода, заповнила широку світлицю.

VI

— Ну, тепер я сам, — сказав Ежен по його відході, — тепер час зібратися з думками, розважити все, що діяти надалі. Коли-бо в голові мутиться, — чорт знає, на яке зважитись!..

Ежен думав, що він сам остався. В своїм роздразненню та внутрішній боротьбі він і не подумав про Таню, котра, почувши його новину, забилася в темний кутчик широкої софи, де й доглянути її було нелегко. А Ежен не глядів по кутах; в його очах усе мерещилось та мішалось, і він знов наче без пам'яті почав ходити по світлиці. Але тото оглушення недовго тривало. Він сів на кріслі плечима до Тані, випив склянку води і, підперши голову рукою, думав про Жанові слова та свою минувшість, щоби з тих напротивних складників видобути промінчик світла на будуще.

Ось так само пізнім вечором, три тижні тому назад, він сидів у своїй світлиці (Своїй! Хіба ж не все в ній було вуйкове аж до послідньої пісочниці на столі, і хіба вуйко щодень то вимовляв йому, між іншим, і те, що живе в його домі, має свою окрему і порядну світлицю?..), сидів при столі і думав над тим, що мав сеї ж таки ночі зробити. Що за страшні, що за болючі були тоді його думки? Що за страшна була тота ніч!.. І нічия рука не спинила його тоді, не повернула на іншу дорогу! Всі докази, — переважно з Жанових уст, — перли його до страшного діла, і дотепер ще він, під вліянням Жанових слів, не міг розібрати гаразд, чи се він зробив зле, чи добре. В його розгаряченій уяві стали супротив себе два спорщики: Жан і вуйко, — а спір ішов про нього, про те, чи бути йому чоловіком, чи не бути. Спорщики доказували кожний свою правду, і Ежен зразу слідив за спором; але швидко докази так перепутались і порівноважились, що бачилось Еженові, немов за кождим спорщиком правда, немов границі між злом і добром защезли, усе помутилося і посіріло, а в тій душній загуслій атмосфері йому не бути, не бути чоловіком!..

— Так! Не бути мені чоловіком між людьми, робітником між робітниками! Не бути! — простогнав Ежен, і гіркі, гарячі сльози приснули з його очей. — І пощо ж я родився на світ з затрутою кров'ю в жилах, обтяженою від віків проклятями нещасних, обтяженою найтяжчим проклятям неробства та пихи?.. І нащо ж дали мені хоть крізь сито пізнати правду, коли ціле життя моє мало бути однотяглою брехнею, однотяглою наругою над усім, що людське, над всім, що зветься: праця і недоля?..

Йому пригадались тяжкі дні його життя в пишних вуйкових дворах. Ні, не дні, а довгі-довгі літа пробув він в тій клітці, не тільки держаний взаперті, але тиранізований на кождім поступі, наломлюваний до беззглядного послуху чужим, безглуздим розказом, вдавлюваний в тісні рамки чужих, заскорузлих понять, окрім котрих і йому не позволялось мати своїх понять, висказувати своєї думки.

— І се значить: щира старопольська моральність? — заговорив він. — І на се багно упідлення та обезличення з пошануванням глядять наші ліберали, його підносять до ідеалу наші «великі поети», наші Вінкентії Полі, Красінські [1] та другі? Ах, кілько я витерпів під гнетом тих ідеалів! Кожна йота тої проклятої фальшивої моральности була остриям терном, що рік за роком глубше і глубше впивався в моє тіло, в мій мозок!.. Ні, я наперед уже вдесятеро спокутував свою вину, заким іще поповнив її! Я ще можу бути чоловіком! Я найду ще натілько сили, щоби піти за радою Жана. Коли протест супротив гнету і неволі, то вже протест до кінця, до смерти, — то вже підлість — переривати наполовині. Так, я доведу протест до кінця, я стану чоловіком, слізьми і мукою обмитим з вікового прокляття!..

— Я буду жити їм на упір! Перед їх очима буду ходити в простій серм'язі, перед їх очима зійду з їх фальшивого вершка на дно, туда, де вони її заглянути не ласкаві. Се буде довершення протесту!

Нараз дзвінкий голос обізвався від дверей:

— Позволять пан заспівати?

Ежен здрижав цілий з несподіванки і вдивився в двері. Через підхилені двері перехилялася до світлиці голова дівчини-арф'ярки.

— Ну... ну, чого хочеш? — спитав Ежен.

— Може, пан позволять пісеньку? Я знаю всіляких, веселих і сумних.

При тих словах вона забренькала в струни.

— Про мене, співай, — сказав Ежен. — Співай веселої. Рад би я знати, що в тебе за веселі пісні.

Арф'ярка видивилася на нього, а її пальці тимчасом машинально забігали по струнах. Зразу веселі, скочні акорди лилися з струн, але живо вони перейшли в якісь тужніші, серед котрих тут і там брязкали скочні ноти, мов гірка насмішка

---

[1] Сцени щирого старопольського самодурства справді підняті Вінкентієм Полем трохи не до ідеалу. Читай, напр., Pamiętnik Benedykta Winnickiego, з котрого найвидатніший уступ поміщено навіть у читанці для нижчої гімназії, запевно, щоб дати гарний примір будущим шляхтичам. Порівняй уступи поем Hetmańskie pachołę того ж «Psalmy przyszłości» і «Przedswit» Красінського.

над лихою долею. Відтак сухим, немов дерев'яним, голосом, без життя і виразу, вона заспівала:

Коли моє щастя, як сонце сіяло,
Крутився круг мене комариків рій;
Усе м'я любило, усе ми сприяло,
Усякий і друг, і приятель був мій.
І кусника хліба я з'їсти не міг,
Щоби не ділити го поміж усіх.

А нині і щастя й достатки пропали,
Приятелів моїх не бачу, нема!
Комарики щезли, і рожі зів'яли,
І сонце не гріє, настала зима.
Приятелі наші — то ті комарі:
Приходять і гинуть у щастя весні.

Тепер коло мене зимової ночі
Засіла невсипна бабуся — Грижа,
Вся в лахах... Тускніють запалії очі,
І колють, і ріжуть мене без ножа.
Над мене схилéне погане лице,
Я рад би пропасти, та час не тече.

Не раз менї сниться, що знов повертає
І щастя, і жизні чудова весна, —
Приятелі йдуть, рій комариків грає...
Но глип, — надо мною все баба страшна
Хиляєсь, глядить, чи живий то я ще?
Ох, згинуть, пропасти!.. Та час не тече!

Страшне, гнітуче враження зробила ся пісня на Ежена. Він похилив голову, мов під обухом, і всякі ясніші думки меркли та розлітались, мов листя, в одній хвилі зварене лютим морозом.

— Ось образ того життя, яке мене жде, — прошептав він, — ось образ тої дороги, по котрій мені прийдеться йти аж до гробу. І за що?.. Чи ж не досить уже я витерпів? Яка справедливість може жадати від мене ще більше мук? Ні, ні, ні!..

Він поволі забувся і з шепту перейшов до голосної бесіди. Аж нараз арф'ярка, що зачудувана весь час гляділа на нього, бренькнула в струни і тим перервала його монолог.

— Ага, я й забув, що ти тут, — похопився він і, видобуваючи з кишені всі дрібні гроші, які мав, зсипав їх арф'ярці в подолок. Ще з більшим дивом поглянула дівчина на купу срібняків.

— Пане, — сказала вона, — се забогато для мене! Десята часть того — і то було б забогато. Я не заробила такої суми.

— Не заробила? Се що за слово? — сказав Ежен здивовано і собі ж позираючи на неї. — А хіба я заробив на неї? Я й тілько не заробив, що ти!

— Е, але пан можуть її мати, бо — пан!.. Але пан, видно, щось слабі, — я збігаю по доктора.

Ежен мимоволі всміхнувся на її бесіду, перепутану «панами», і сказав:

— Ні, я не слабий, не бійся! А як і слабий, то вже на мою слабість ніякий доктор не порадить. Іди собі з богом.

— Дуже щось пан дивно говорять,—відповіла арф'ярка.—Менї все-таки здається, що треба збігати по доктора, аби пану поміг.

— Але дурна, — відказав Ежен, котрому тота щира душа почала надоїдати, — іди собі з богом! Я не слабий, я попросту... троха... трошечка... п'яний!

VII

— Ні, ні, ні! — трохи не скрикнув Ежен по відході арф'ярки, — таку муку терпіти, літа цілі, вік цілий терпіти — хоть би й задля якого протесту, — се замного! Се затяжко на мене! І відки Жан узяв се, що я сильний, енергічний?.. Ні, я зломаний так, як і він. Дотеперішня неволя отрутою ввіссалась у всі пори мого тіла і мого духа. До чого я спосібний?..

Він не міг довше всидіти на місці. Його роздразнені нерви вимагали руху, — і він почав ходити по світлиці. На думку прийшли йому знов слова арф'ярки: «Не заробила я такої суми!» «Ось також слово, — думалось йому, — котре досі тисячу раз оббивалось о мої вуха пусто, без значіння і змісту, а нині вразило ми так глубоко! Видно, я нині більш роздразнений, то й усе якось безпосередніше тикає мене!» І дармо він старав успокоїтись, — цілий рій гадок і питань, немов пчоли за маткою, налітав в його голову за тим проклятущим словом: не заробив! Ось і він жив досі, — ну, нехай і так, що жив тільки рік; тільки три неділі, але жив так, як мільйонимільйони не прожиють на цілім віці і одного дня. Він повними відрами черпав з повного джерела. Ну, а як, коли, чим він заробив на те? Або от хоть би і його вуйко. Не кажучи вже про користь громадську, — але кільки шкоди причинив він людям, кільки лиха та недолі, — а пречінь він живе в багатстві і гордими ногами топче саму тоту громаду, котрої трудом і потом живе. Що ж се такого? Чи справді брехня в тім слові: не заробив? Чи справді він, його товариші і вся та «сметанка суспільности», нічого не заробивша в життю, має право жити?

— Ні, ні, ні! — оп'ять скрикнув він. — Не має права! Чуття справедливости до самого дна бунтується против того. Або звертай на іншу дорогу, або не жий, — ось що воно каже. А звертати на іншу дорогу, — ох, де в мене сила, де в мене сила?..

І в тяжкій розпуці він хопився за голову, немов боячись, щоб вона не пукла від надмірного болю, від натовпу страшних думок.

— Найдеться сила, Геню, тільки смілости треба — раз стати на нову дорогу, не озираючись назад!

Се були слова Тані. Вона весь тот час, тихо плачучи, сиділа в кутику; але тепер, видячи, як страшні, вбиваючі мислі чимраз більше замагають Ежена, чимраз тяжче подавлюють його духа, вона нараз почула в собі відвагу і силу — підняти його, на крилах своєї любові винести з пропасті, в котру він, очевидячки, чимраз глибше валився. Вона встала і зблизилася до Ежена. Як дивно змінилась і похорошіла вона! Який чаруючий рум'янець палав на її лиці, яким огнем палали її очі, яким ніжним, а заразом рішучим і сильним чуттям віяло від її цілої постави! Ежен, переконаний, що всі його лишили і що він сам находиться в світлиці, наразі перелякався її голосу.

— А ти... ти що тут робиш? — пробубонів він, запинаючись та оглядаючи її тривожним поглядом. — Чому не йдеш геть... не втічеш... разом з тамтими? Я гадав, що й ти пішла...

— Мені нікуди йти, — коротко, но твердо відказала Таня.

— Як то нікуди? Світ широкий! А як жила-с досі, так чень потрафиш і відтак жити.

— Ні, не потрафлю.

— Не потрафиш! Чому ж не потрафиш?

— Що було — минуло, не вернеться. А ти думаєш, що тільки мужчині можна закидати стару стежку а ставати на нову, а женщині не мож?

— Але чого ж ти ту сидиш? Хіба не знаєш, що за мнов шукають, що, може, за хвилю прийдуть сюди, возьмуть мене?

— А мені що до того? Возьмуть тебе, то й мене не залишать.

— Що? — скрикнув зачудуваний Ежен. — Ти могла б іти... зо мною... в тюрму?

— І піду! Інакше й не можу.

— Інакше не можеш? А се чому?

— Бо я люблю тебе.

— Мене? — повторив Ежен. — Хіба ж ти забула, хто я, що за чоловік? Хіба ти забула, що я...

— Що ти за чоловік, се я знаю, — відказала Таня. — А те, що ти зробив, — ні, що з тобою зробилося, — се мене нічого не обходить. Се діло твоєї совісти і суду. А я ж хіба що ліпше? Хіба ж і я не витручена з-між людей, не нап'ятнована знаком погорди від усіх, що себе вважають чесними, так само... як і ти тепер?.. Тепер ми рівні!..

При послідніх словах мимоволі затрясся її голос і сльози бризнули з очей.

— О, боже, — хлипала вона, — що я би дала за то, щоб

ми не були рівні! Щоб ти стояв так безмірно високо в людськім поважанню, як високо стоїш в моїй любови!..

Ежен став ні в п'ять ні в дев'ять перед тою простою, но сильною натурою. Йому й на думку не приходило, щоб вона, пропаща женщина, котру веселі «товариші» по вибору взяли з собою на гулятику «для вигоди», — щоб вона могла полюбити, та й ще так страсно полюбити його. Були хвилі, коли він почував тиху симпатію до сеї дівчини, мовчазливої, розумної і зовсім не так надоїдливої, як Маня, але про любов йому й не снилося, — та й, впрочім, серед тої ненастанної п'яної оргії, [серед]якої збігли йому послідні три неділі, він, напевно, і не був спосібний до любові. А про стосунок Тані до Жана він не знав нічого; маломовний Жан ніколи не балакав про свої глибші сердечні тайни. Але як іншим разом Ежен, може, й не без вдоволення почув би був признання любовне з уст женщини, то тепер воно тільки засмутило його та й, правду кажучи, роздразнило трохи. Йому хотілось бути самому, а тут — перешкода. І як позбутися її? — се було одно, про що думав Ежен.

— Але чого ж ти хочеш від мене? — спитав він.

— Нічого не хочу, лише при тобі остатися, з тобою все ділити, — була відповідь.

Ежен побачив, що з таким упертим характером годі що вдіяти без довгої боротьби, а до того він не мав тепер ні сили, ні охоти. Та й що, впрочім, шкодить, як вона останеться з ним? Нехай остається. Воно ще не знати, чи швидко прийде поліція по нього, а хоч і прийде, ну, — то чень найдеться спосіб...

Оце все передумав він в короткій хвилі, а за той час очі його пильно слідили Танине лице, немов хотіли з лиця вичитати, відки нараз у тій женщині взялось тільки упертої рішучості та гарячої нам'ятности, котрих він досі в ній не замічав. Він чув, як мимоволі якась тепла струя звільна виринає і лагодить біль в його нутрі, як оживає чуття, — і се будило в нім досаду. Він напівгнівно сказав: — Ну, то лишайся собі, коли хочеш! — і почав ходити по світлиці. Нараз почулися ступання в сінях, і Ежен кинувся до дверей, засунув засувку і защепив защіпку, а відтак став насеред світлиці і почав сглядатися, немов шукаючи, як і чим би в разі небезпеченства боронитися. Таня тривожним поглядом слідила всі його рухи, а вкінці кинулась до нього і міцно обняла його за шию руками.

— Геню, серце моє, — ридала вона, — що ти задумуєш робити?

— Дай мені спокій, — відповів Ежен, злегка відпихаючи її і чинячись чимраз понурішим, чим більша внутрішня сила

тягла його до Тані, — сиди собі тихо та не перешкоджай мені!

— Га, коли я тобі перешкоджаю, — відказала Таня, — то волю й зовсім геть іти. Не на то ж я просилася бути з тобою, щоб причинювати тобі ще більше прикрости! Добре, нехай і так буде!

І, плачучи, вона почала збиратися до відходу. Ежен стояв, мовчачи, і дивився на неї. Вкінці не витерпів, підійшов до неї і, взявши її за руки та дивлячись їй у очі, сказав:

— Таню, стій, не відходи ще від мене! Побудь зо мною!

— Пощо я буду з тобою, коли я тобі завада?

— Ні, побудь! Се ж, — хто знає, — може, послідній мій вечір! Пощо кінчити його в смутку та грижі?

— Чому послідній, Геню? Чому послідній? Схоти лишень, сміло ступи на нову дорогу! Адже в тюрмі не вік сидіти, а відтак...

— Ех, не згадуй о тім, — перебив її Ежен. — Се не для мене бесіда! Для мене нема ніякого «відтак». Лише тепер ще, послідні хвилі, я хочу бути щасливим, а що далі буде, — до того мені й діла нема! Чуєш, Таню, — ані слова про будуще! Лиш «тепер» наше, — а більше ми й не знаймо нічого!..

VIII

Вже було близько півночі. В готелю все поснуло і утишилось. В Еженовій світлиці погасли свічки, тільки насередині одна лампа розливала непевне, меркотяче світло. Ежен і Таня сиділи на софі. Про сон і не думало нікотре, а й бесіда не в'язалась між ними, — внутрішнє зрушіння та непевність перемагали все. Ежен тривожним ухом ловив усякий шелест, замираючий дзенькіт фіакерських дзвінків, що пробігали сніжними вулицями. За кождим наближенням дзвінка він здригав та блід і аж тоді віддихав свобідніше, коли дзвінок віддалювався і замирав у нічній темряві.

— Геню, — говорила Таня, обіймаючи його, — розкажи мені, що довело тебе до сього... поганого діла? Я дивлюсь на тебе і вірити мені не хочеться, що се було можливе. А пре-цінь... сам ти кажеш!..

Лице Ежена посумніло.

— Що тобі розказувати? Се історія цілого мого життя, цілої моєї нещасної молодости, а споминати її тепер — бррр! аж мороз проймає!

— Розкажи, Геню, тобі полекшає, побачиш!

— Полекшає, я знаю, та тільки не через оповідання! Ну, та, впрочім, нехай і так, розкажу, що зможу, — швидше час піде, швидше скінчиться!..

— Ей, Геню, Геню, що се ти говориш? — сказала з закидом Таня.

— Ну, вже що говорю, то говорю, — відказав Ежен понуро. — Слухай же моєї повісти. Я сирота, не зазнав ні вітця, ні матері. Ще маленьким узяв ми вуйко по смерти родичів до себе, на виховання. Він був вдовець, бездітний. Рід його давній, магнатський, хоть значно підупав за послідніх часів, так що вуйко з усіх давніх дібр мав тільки два села. Доки була панщина, він жив у селі і займався господаркою. Звісна річ, тоді се була невелика штука, бо робучі руки були дармі. Та й ще з тих робучих рук була друга вигода: на них міг безкарно виливатися весь панський, лицарський, войовничий дух, вони були німим, послушним і страждущим громозводом усіх панських примх, забагів та нам'ятностей. А у мого вуйка за давніх часів усеї тої громовини було богато, і довгі ще літа опісля слуги наші шептом та з тривожними озирками розказували мені страшні повісти про його лютість, самоволю та нелюдськість в поступованню з панщизняками. Я дрожав і плакав, слухаючи тих повістей, і моя дитиняча уява сплітала мимоволі стать вуйка з усіми найстрашнішими казочними потворами: вуйко був для мене і вовкулакою, і опирем, висисаючим кров людську, і зелізним вовком, гонячим ненастанно за невинною жертвою своєї лютости.

Ежен зупинився на хвилю, слухаючи голосу дзвінків на улиці, а коли ті втихли, говорив далі:

— Коли знесено панщину, — розказували мені слуги, — то вуйко трохи не сказився. Тижнями цілими сидів у своїх покоях, не показуючись на світ, кленучи всіх і вся. Він відтак не міг уже вийти в поле, не міг поглянути на село, на хати без найбільшого обурення, без проклять. Швидко опісля він продав свої села якомусь німцеві, купив дім у Львові і переніссся туди жити. Там пройшли й мої молоді літа, в тій камінній, понурій кліті, що й досі ми видається страшнішою і понурішою від гробу!..

— Чи любив мене мій вуйко, сього не знаю. Но як і любив, то тота любов мусила бути дуже глибоко і недоступно схована в його душі, бо я ніколи не міг дослідити ані найменшого її проблиску. Вуйко держав мене в вічнім страсі, в вічній погрозі. Строгі його приписи регулювали моє життя так, як накручений годинник. Найменше переступлення тих приписів каралось остро і беззглядно. Я вкінці привик, — ні в чім не мати своєї волі і у всім покладатися на приписи. А між тим учителі, котрим вуйко повіряв моє образованя —

все з додатком, щоб образувати мене по-щиропольськи, — тільки й знали діла, що розводили передо мною славну польську минувшість, розхвалювали лицарські діла та вдалий характер шляхти, описували буйне, свобідне і самовільне життя тої шляхти і через те в моїй придавленій, карловатій душі родили якесь горячкове хоробливе бажання руху, широкого розмаху та буйного, гулящого життя, котрим блискотіла передо мною «славна» давнина. Те, чого мене вчено, стояло в різкім противенстві до моєї дійсності, і те противенство різало мою душу, мучило мене і дорешти ослаблювало та ломало мою волю. Я ріс, мов та трава в пивниці. Рік за роком минав, а я лазив по світі, мов той слизняк, тихо, безслідно, в вічнім страсі перед вуйком, котрий остро заборонив мені товаришувати з ким-небудь або читати що, окрім шкільних книжок та Скарги «Zywot-ів Swiętych»[1].

— Га, що се? — скрикнув він нараз. — Мені чулося, що дзвінок наближається сюди, а ось нараз він стих!

Ежен замітно дрожав і слухав. Дзвінок мовчав лиш секунду, — швидко він знов заголосив своїм жалібним тоном, що приглушено доносився до світлиці крізь снігову метіль та замерзлі шиби вікон.

— Е, се нічого, — відказала вспокоюючи Таня. — Вітер повінув в противний бік, і на хвильку не мож було чути дзвінка.—Говори далі! Ах, що за страшне, що за сумне життя мусив ти пережити, мій бідний Геню! Та вже певно, що чоловік з таким серцем, як ти, без крайнього дотиску не піде на таке діло!

— Що життя, — сказав він. — Хіба ж те нужденне вегетування можна назвати життям?.. Я ріс та й годі. Прийшла пора, коли почала кров будитися, коли душа забажала сильніше, — а пута оставали все одні. Я зразу почув нудь, пересичення, обридження до всього. Я почав занедбувати науки, і ніякі кари, ніякі грозьби, ані лайки не могли м'я спонукати до ліпших поступів. Вуйко весь час держав м'я над книжками, сам сидів надо мною, пантруючи, щоб я й хвилини не тратив на боки; я бубнив раз у раз лекції, але пробубнивши кілька, кількanадцять годин, я все-таки не тямив ні однісінького слова. З тяжкою бідою я скінчив гімназію і вступив на університет. Я вийшов з гімназії такою ж дитиною, як і вступив до неї десять літ назад. А ту нараз я опинився в іншім світі. Тісні рамки вуйкової дисципліни тут уже мусили пирснути, хоч і як вуйко зразу намагався держати мене в них і далі. Я познакомився з Жаном... Але чуй, що се за гомін на подвір'ю?

— Е, се, певно, прислуга гомонить.

[1] [Житій святих].

— Прислуга, кажеш?.. Ну так, певно, прислуга, — вговорював сам себе Ежен, але мимоволі дрожав чимраз дужче. — Отже, слухай! Я познакомився з Жаном. З давношляхетського дому... богатих родичів... вуйко не мав нічого проти того. Але він перший потяг мене на ту споховатість, по котрій я скотився в пропасть. Естетик... ідеали, красота... (Ежен дрожав чимраз дужче, віддих його ставався неправильний, бесіда уривана)... живі ідеали. Моя довго здержувана жадоба нараз прорвалася, мов ревуча хвиля прориває греблю... Я кинувся насліпо в вир. Вуйкові грозьби, лайки і кари, — все те шуміло тепер перед моїми ухами, не лишаючи ніякого сліду, як колись примусові лекції. Далі вуйко почав замикати мене. Я дерся по стінах, кричав, а вкінці почав попадати в конвульсії. Се знов вивело мене на волю. Я пізнався з Сімоном, таким же паничем, тілько іншої, практичної вдачі. Той доконав мене, довів до... Ах, що се, чуєш? Ідуть, ідуть горі сходами! Се за мною, се по мене! — скрикнув Ежен.

— Не бійся, Геню, — сказала Таня, хоть і сама поблідла та задрожала всім тілом. — Смілости, соколе мій! Що має бути, те й станеться!

— Так, так, те й станеться, правду кажеш! — бубонів Ежен, притискуючись до неї, мов дитина, і обіймаючи її дрожачими раменами. — Ось вони, вже тут, на коритарі... зближаються сюди... Га, стукають!

Вони зірвалися обоє. Стук до дверей, немов грім, затряс усіма їх нервами. Стук повторився.

— Ах, Таню, двері замкнені, — відомкни, серце!

Таня звільна підійшла до дверей і тремтячими руками почала відсувати засувки та защіпки. Стукання роздалось третій раз, ще голосніше. Нетерпливі голоси загомоніли за дверма.

— Прошу, — ледве чутно сказала вкінці Таня, отвираючи двері. Товпа поліціянів, з комісаром попереду, ввалила до світлиці, з зачудуванням позираючи на Таню.

— Чи ту пан Ежен Т.?

— Ту, — відповіла Таня.

— Певно, десь вийшов? — спитав з сумнівом комісар, не видячи Ежена в світлиці. — Чи, може, спить?

— Що? — скрикнула Таня, обертаючись і бистро озираючи кімнату; страшна догадка, мов блискавка, сарахнула в її голові, і в тій хвилі з проразливим криком болю вона впала омліла на руки переляканих поліціянів.

Крім неї, не було в світлиці нікого, тільки через отворене вікно садив вітер клубами холоду та широкими пластами снігу.

Березів, серпень 1880.

ІЗ ЗАПИСОК НЕДУЖОГО

Дня 12 липня, 6½ год. рано.

Подвійно важкий день для мене. Раз, що її іменини. А по-друге, що моя слабість окончено поборена, минула. Я ще дуже безсильний, то правда, — але болю не чую. Тільки голод, собачий голод!.. Ну, але се добрий знак. Снідання аж о сьомій... За той час пишу тих кілька слів. Чую, як сили мої вертають. Праці бажається, заняття, котре становило моє щоденне життя уперед. Але доктор заборонив читати книжки, писати... Каже, що зрушення могло б мені ще зашкодити. Нехай і так, покину...

8 година.

Що за смішна баба, тота «сестра», що тут в шпиталю ходить коло хорих. Тиче мені при сніданню книжку набожну.

— Се що? — питаю.

— Хліб душі.

— Мені хліба не вільно заживати. Маєте, може, булку душі?

Образилася тим простим питанням.

— Пане, — каже, — бог гордим противиться!

— А смиренним дає благодать, — доповнив я. — Знаю, знаю, яко же есть в букварі писано.

— Дуже ви щось нині веселі, — каже, хитаючи головою.

— Такий припис маю.

— А не зле би богу подякувати, що вас підняв з такої тяжкої недуги.

— Не зашкодило би, — кажу рівнодушно. — Може, можу вас просити, бо, знаєте, я ще заслабий.

— Ну, ну, мене й просити не треба, я свій обов'язок знаю. Але ви! Вам самим би не зашкодило! До молитви заслабий, а най-но лиш я за двері, то які-то жарти та вигадки підуть! Гай-гай!

— Гай-гай, — повторив я плачливим голосом, а за мною і другі, що лежать в тій самій целі. Стара законниця похитала головою і пішла. Вона тільки так чиниться строгою, а на ділі то любить, коли молоді люди, приходячи до здоров'я, та жартують, і сміються, і вигадки підпускають. Добра стара. Нині на цілий день ввела мене в добрий гумор.

9 година.

Грав трохи в варцаби з товаришем в сусіднім ліжку. Премилий хлопчина. Його кругленьке, гарне лице пригадує мені її, мою Олю, тільки що вона здорова, рум'яна, весела, а не така схорована, як він. А все-таки одна партія втомила мене дуже. Дивна річ. Лежачи тихо, бачиться, що чуюся сильним і щораз сильнішим, а най іно стрібую натужити хоть трохи чи то тіло, чи мозок, сейчас слабну. Видно, я дуже слабував!

А що ж вона! Де обертається? Що діє? Нічого не знаю. Рад би голубом вилетіти з сих шпитальних мурів, на світ, до неї... Ах, як далеким видається мені той щасливий час, коли ми послідній раз бачились! І розійшлись ми щасливі, шепчучи: «до звидання, серце!», не знаючи, що несподівана слабість підкосить мене. Бідна, вона десь, певно, гризлася дуже, почувши, що я в шпиталі! А може й сюди приходили, а я не тямлю?.. Ото, треба спитати «сестру».

Нині її іменини і моє виздоровлення!.. Мила, дорога моя! Се її ім'я зробило чудо зо мною і привело мене до здоров'я. І за кілька день — що за щастя! — я буду міг вийти відси, бачитись з нею!.. Ні, віриться не хоче, а препінь воно так.

Кажуть, що тяжка слабість не раз може вигасити в серці любов. Я чую по собі, що се брехня. Моя любов по слабості ще сильніша, ще чистіша, ніж була вперед.

І що мені до того, що вона з багатого, гордо-шляхетського роду, а я бідний літерат? Вона мене любить, а часи тепер такі, що всі шляхетські привілеї в кут перед чесною працею. Передо мною світ одвертий, а її багатства я не бажаю. Коли її брати, горді, а пусті голови, конечно того хотять, то нехай собі беруть той маєток, — я її люблю, не маєток! А то, що вони грозили мені та силували її за якогось там свого вітрогона — се пуста байка. Ох, щось заклало в боці!.. Тра покинути писання...

10 година.

Що се я нині такий веселий, то й сам не знаю. І жарти якісь, дотепи плинуть, мов з води, хоть звичайно я зовсім ними не відзначувався.

Дивний чоловік, то мій товариш на правім боці. Голова така, як козиняча морда, як говорить, то мов розкоріка скрипить, лиш очі, мов дві сливці, бігають то сюди, то туди. Все думає, а бог знає над чим, а часом як що скаже, то ні пришити, ні прилатати.

— Ей, — питається мене перед хвилею, — а що би ти зробив, якби ту папа римський надійшов?

— Ігій, дух святий з нами! — скрикнув я і перехрестився лівою рукою.

— Ну, ну, — каже він, — дух духом, але скажи-таки, що би ти зробив?

— Але ж, чоловіче, — кажу я, — папа по чужих шпиталях не ходить, а сидить у своїм, що називається Ватіканом. Тепер, бачиш, часи змінилися: ні Христос, ні єго намісники не можуть ізціляти недужих, простувати хромих, воскрешати мертвих, ба навіть забули й тоту просту, а так практичну штуку — насичувати тисячі голодних кількома рибами. Вони, бачиш, риби самі ззіли, а голодним кидають ості, котрими можна удавитися, але не насититися.

Сеся потішна розмова навела на тямку моє заняття перед недугою, мій план обширної повісті з сучасного життя. Її основою має бути пробудження мислі і критики серед людей, котрі досі вірили і покорялися. «Село на нашій Україні», як каже Шевченко, — в тім селі громада людей, убогих, оциганених паном, «усмирених» при помочі палок та тюрми начальством, обдурюваних та обдираних попом і розпоєних і вп'ять-таки обдираних жидами з п'яти корчем. В різких, широких картинах показати цілу бездну нужди і пониження тих людей. Ніщо, бачиться, не вирве їх з пропасті. А між тим в те село являється «божий чоловік», проповідник штунди, осідає в нім і починає свою роботу звільна, лагідно, без шуму. Показати в картинах множество дрібних сцен і контрастів, як нова віра ломить стару вірv, як в буденнім життю йде боротьба зовсім небуденних думок і як тота боротьба поволі очищує самих найнижче упавших, мов огонь очищує залізо від жужелиці. Показати далі, на які хитрощі піднімаються «ворожі сили» — жиди, піп, старшина, щоб рятувати порядок: сцени диких переслідувань, хитрих намов, безчесних і низьких інтриг, — і як ті способи, замість рятувати останки давнього, ще більше і прудше підривають послідні підвалини віри і

смирності і силою випихають людей з тісної, запліснілої пристані на одверте море критики і мисли. Показати вкінці, як і сам проповідник в тій боротьбі перероджується, перетворюється, як його «нова віра» чимраз більше тратить із первісного догматизму і чимраз твердше стає на основі розуму та чуття, чимраз виразніше з «закону божого» робиться «законом людським». Цікавий предмет! І цікаво, чи вдасться мені виконати сесь план. От, коб не недуга, я би був уже досі з'їздив на Україну, поробив потрібні студії і взявся до діла! Але чим більше вдумаюся в той план, тим виразніше стають передо мною великі і незліченні його трудності. Яку масу сцен і характерів треба б тут розвинути! Кільки зручності і такту потрібно, щоб кожду сцену зробити заразом і звичайною, немов щоденною, а при тім і характеристичною! Та ба, хто обминає труднощі, той показує тільки свою слабість, а я хотів би тою повістю показати свою силу. Адже се має бути основа мойого щастя, тим ділом я мушу здобути її, мою дорогу Олю, мушу здобути перші средства для нашого спільного життя! Мушу? Kein Mensch muss müssen [1], — каже Лессінг, але я хочу! Так, хочу, і чую в собі досить сили на виповнення того, що хочу.

Телень-телень-телень! Доктор іде! Ох, а я записався! Треба сховати писання, а то крику наробить такого, що Сусе-Сусе!

11 година.

«Попри загальне ослаблення тіла велике роздразнення нервів — потреба супокою — всякі думки геть — всяку журу за пліт!» Добрий чоловічисько той доктор, жаль тільки, що психології ані крихіточку не знає. Немовто се можна зробити! А ще мені! А ще нині! Я й сам не знаю, що се такого, що нинішній день так мене розворушив, що нині кожда дрібниця так глибоко мене вражує.

Чому, приміром, ні сам доктор, ані ніхто другий не хоче мені сказати, відки і яким способом я тут взявся і що се властиво за слабість була, що мене не тільки підкосила, але й пам'яті позбавила о тім, як я в ню запав? І що я вже намучився над тим від часу мого виздоровлення, щоб пригадати собі все те, — годі та й годі! А раз попавши на ті питання, я почуваю в собі якусь несамовиту жадобу — прояснити собі все те, дізнатися о всім, і мені здається, що за тою заслоною забуття лежить щось таємниче, щось, може, гарне і обіцююче, а може, страшне, але на всякий спосіб щось глибоко зв'язане з цілою моєю долею. Ні, я мушу все знати!

---

[1] [Ніхто не мусить мусити].

1 година.

Нагле ослаблення заставило мене перервати писання, але, лежачи на постелі, я все думав над початком своєї недуги. Що недуга моя — нервова гарячка, се я дізнався від товаришів, що зо мною разом лежать. Вони також розказали мені, що я лежу давніше від них, а позаяк вони лежать один уже три, а другий чотири місяці, то я, значиться, мушу вже лежати страшенно довго. Чотири місяці! Яка бездна часу! Кільки-то людей перемерло в тім часі! Якби мож сумувати людське терпіння, людські муки і людські радості, — то яка величезна сума вийшла би за ті чотири місяці! І коли тою сумою терпінь і радощів міриться сума людського життя, то як же багато жив цілий світ в протягу тих чотирьох місяців! А я за тої час лежав отут, мов оглушена звірина, без пам'яті, без діла, без думки, не тямуючи навіть о власних болях. Значиться, ті чотири місяці страчені для мене, вимазані цілковито з мойого життя, не лишили в нім ніякого сліду, не дали мені нічого! Не лишили сліду? Господи, чи ж треба більше сліду, як те, що я ослаб до крайності, висох, як скіпа! Не дали нічого? Але кільки взяли! Адже ж найдорожчий скарб чоловіка, пам'ять, мою — і тоту мені взяли!

Але я тут плету загальні сентенції, а забув о тім, що я мав оце занотувати в своїх записках. Чисто для підмоги моїй пам'яті. Може бути, що се станеться ниткою Аріадни, котра виведе мене з темного лабіринту забуття. Цікаве явище! Простий факт, просте враження змислове викликало в моїй душі споминку попереднього такого ж враження і, що найважніше, викликало й масу других вражінь і фактів, зв'язаних з тамтим зв'язком простого наступства в часі. Ось в чім діло. Нині на обід подають ракову зупу. Я великий любитель ракової зупи. Раптом, коли я її смакую, прийшло мені на тямку, що так само смакувала мені ракова зупа, котру я їв в товаристві моєї коханої Олі в домі її братів. Се був послідній мій обід в їх домі. Я давав їй лекції німецької літератури, при тій нагоді ми пізналися, порозумілися і полюбилися. Ах, яка вона пречудно хороша, яка добра, щира, як любить людей, а особливо бідних, унижених і оскорблених долею! Як палало її лице, коли ми читали в переводі Діккенсові «Тяжкі часи» та «Різдвяні оповідання», — з якою бистротою духа й ясністю погляду вона вміла в тих оповіданнях відрізнити геніальне підхоплення фактів з життя робітницького від плиткого, англійсько-ліберального погляду самого автора на те, як зарадити подібним фактам і чим помогти бідному народові! Як ясно, як світло і чимраз світліше стає перед моєю уявою послідня

лекція перед обідом з раковою зупою! Я прийшов, як звичайно, о одинадцятій годині і, як звичайно, в золотім гуморі, в високім, урочистім настрою, з яким, певно, перші християни мусили входити до своїх катакомб. Бо й справді, тота лекція була святинею для мене, була зцілющою і живущою водою на всі мої терпіння, була найкращою відрадою для мойого духа. В салоні застав я обох її братів — звичайні, великопанські фігури: надуті, горді, холодні, з лицями передчасом постарілими, зруйнованими розпустою, без виразу, без думки, без життя. Я вклонився їм, — вони кивнули мені головами і знов заглибилися півголосом в якусь розмову. Переходячи через салон, я ще раз збоку зирнув на них, і мені здавалося, що їх очі якось зловіщо слідять за мною. «Чорт побери, — думаю собі. — Старий середньовічний звичай — при вході до святині поставляти камінні дракони, ящірки та костомахи!»

До Олиного кабінету, де відбувалися наші лекції, треба переходити ще через кілька величезних, як маштарні, світлиць. На ходу долетів до мойого уха звук фортеп'яна, — вона грала. Я взагалі не великий любитель музики, але деякі штуки роблять на мене протрясаюче враження. До таких штук належить увертюра до «Вільгельма Телля» Россіні, котру вона тоді грала. Вона по-майстерськи владає фортеп'яном, і я, мов причарований, став перед дверми і слухав. Втім, в самім розгарі страшної бурі, котру так живо і геніально малює музика, саме там, де з-посеред грізних переливів грому і реву та стогнання битого о скали озера видирається проймаючий свист вітру між скальними щілинами, — саме на тім місці гра перервалася. Я слухав ще хвилю — нічого. Тоді я ввійшов — вона плакала, але, побачивши мене, швидко обтерла очі.

— Вам що такого, пані, — ви плачете? — спитав я.

— Нічого, нічого, — відповіла вона, відвертаючись, — то так... музика...

По хвилі вона зовсім прийшла до себе і, щоб уникнути моїх запитань, сказала: .

— Ну, до діла, до діла. Я дуже цікава, до чого добореся Лео.

Ми тоді читали роман Шпільгагена «In Reih' und Glid».

— А до чого добореся, — сказав я. — До того, до чого звичайно доборюються споконвіку подібні борці: до передчасної могили.

Вона нічого на те не сказала, і ми сіли до читання. Кінчили другий том. Всі нещастя і смерть Сільвії хоч і зрушили її глибоко, але не здивували ні крихти.

— Воно й зовсім природно, — сказала вона. — Сільвія занадто любила Леона-чоловіка, а замало любила его ідею, его

думки, і коли показалося, що чоловік не належить до неї, вона мусила згинути. От якби вона була любила більш думки, ніж Леона, то вона була б уміла витолкувати єго хиби, була би стала йому підпорою в послідній хвилі, була б відвернула потужного борця від пустого поєдинку і смерті.

Я поглядів на неї — ніколи ще вона не видалась мені такою гарною, як в тій хвилі.

— На такий спосіб, — сказав я, — пані готові зовсім усправедливити Леона? А мені здаєся, що й він далеко не без хиби.

— Признаю се, — сказала вона, — та тілько єго хиба зовсім другого роду: се — теоретична помилка, невдалий досвід. Справді, для твердого поставлення теорії треба було, щоб хтось зробив експеримент: ану-ко, чи не вдасться перевести революцію суспільну при помочі короля. Ну, Лео взявся до того, випробував — і показалося, що не можна, так, як не можна поставити піраміду з болота. Се помилка, але з тої помилки величезний хосен для загалу, для будущини, бо другі борці вже не будуть потребувати кидатися на тоту дорогу, а підуть прямо — до люду і з людом. А признайте самі, що іменно в тім лежить і вся хиба Леона, що задля неї він робив усі не дуже гарні і не дуже чисті події, котрі каже йому робити Шпільгаген!

— Нехай і так, значиться, ви, пані, коли б вам лучилося так, як тій Сільвії...

— Не кінчіть, не кінчіть, — скрикнула вона живо, — я знаю, що ви хочете сказати. Се зовсім інше питання, зовсім інше питання. Читаймо далі.

Ми скінчили роман. По довгій мовчанці вона положила палець на однім уступі на послідній стороні. Се була бесіда надгробна д-ра Павлюса, де той говорить: «Niemand kann euch erretten: kein Held, kein Heiliger und kein Gott! Ihr könnt euch nur selbst erretten» [1]. Я прочитав ті слова і глянув на її лице: воно було бліде, як крейда.

— Що вам, пані, ви хорі! — скрикнув я.

— Ні! Але вдумайтеся в ті слова, приложіть їх не до робітників, а до нас, до шляхти, до панів. Знаєте, як мені представляєся тоді послідня фраза. А ось як: «Ihr könnt euch auch selbst nicht erretten» [2]. Ні герой, ні святий, ні бог не спасе нас, ані ми самі не спасемо себе, — бо в нас нема того, без чого неможливе ніяке спасіння, нема сили духа, нема внутрішньої опори, бо ми споконвіку привикли до чужоїдного життя, привикли полягати на чужій праці, а коли праця побідить, то нас не стане.

[1] [Ніхто не може вас урятувати: ні герой, ні святий, ні бог! Ви можете тільки самі себе урятувати].

[2] [Ви не можете також самі себе врятувати].

— Воно певно, що так, — сказав я, — але ж і між вами найдуться люди з силою духа і силою мускулів, найдуться такі, котрі гідні будуть стати горожанами робітницького світа.

— І в болоті найдеться камінчик, але піраміди з болота не виставиш.

При тих словах вона зачала дрожати, і я видів, як сльози готові були бризнути з її очей.

— Олю, серце моє, — шепнув я, присуваючись ближче до неї і беручи її за руку, — ти щось сама не своя, скажи мені, що тобі такого?

За моїм дотиком довго здержувані сльози бризнули і градом покотилися з її очей. Вона похилила голову на моє плече і тихо, тяжко ридала.

— Олю, Олю, що тобі такого? — говорив я, страсно цілуючи її руки, уста, очі, — але вона ридала, не можучи й слова промовити. Вкінці схаменулася.

— Покинь мене! Нас, може, підслухують!

— Нехай підслухують, — сказав я голосно, — але що тобі такого, голубко моя?

— Жити мені не дають... за другого силують... дізналися про нашу любов! — прошептала вона уриваними словами, і далі: — се нині ми послідній раз бачимось, вони хотять відправити тебе.

— Се байка, — сказав я, — ми, проте, можемо видатися.

— Ох, ти не знаєш їх, не знаєш їх гордості і завзяття. Стережися, серце, — вони будуть старатися шкодити тобі!

— Вони? Мені? — сказав я. — А що ж вони мені можуть зробити?

— Я не знаю, але стережися! І будь певний... Ти любиш мене? — перервала раптом свою бесіду.

— Ох, чи ж можеш ще й питати?

— Будь певний, що й я тебе люблю і не покину ніколи, ніколи! Твоя буду або нічия, чуєш. Твоя або нічия!

В тій хвилі отворилися двері, льокай в пишній лівреї ввійшов і сказав:

— Прошу до обіду!

Проклята ракова зупа, котру подали до того обіду! Не знаю, що мені було несмачніше: чи їсти її, чи сидіти при однім столі з тими панами, в котрих я тепер бачив своїх ворогів не тільки суспільних, але й особистих!

По обіді кличе мене старший пан до свойого кабінету. Я вже знаю чого і йду мов на заріз.

— Дуже мені приємно (їм усе приємно шпигнути другого в серце) подякувати вам за вашу щиру працю з моєю сестрою. Ми з братом переконалися, що їй досить уже тих студій, а пора розпочати інший, важніший курс, при котрім ваша поміч буде нам зайвою. — Тут він усміхнувся гадючим сміхом і хитнув головою. — Прошу приняти отсе в нагороду за вашу працю, і нашу подяку, розумієся!

Знов хитнув головою. Я встав, поклонився німо і пішов. При виході з тих ненависних мурів здавалося мені, що хтось вирвав мені серце з груді і по нім не осталося нічого, тільки один безмірний біль.

Мутиться перед очима, шумить в голові, перо випадає з руки...

3 година.

Полежав трохи. Зажив ліків. Вікно отворено — як пречудно надворі! Тихо-тихо, тільки цвітучі липи та акації під вікном шелепотять та зазирають своїми запахущими гілками до кімнати. А гадки між тим працювали, рилися в минувшості, пильно, ненастанно. І ось вирили все. Я все знаю! Ціла трагікомедія! Ціла гумористична Одіссея, котра закінчилася нервовою гарячкою і шпиталем!

Приходжу додому з лекції — застаю у сторожа лист від редактора тої газети, при котрій я мав постійну рубрику з платою 50 р[инських] місячно. Пише, що дуже вдоволений моєю роботою і для того подвійний йому жаль, що мусить задля «непридвиджених, чисто фінансових трудностей» увільнити мене від праці при його дневнику. — На, — гадаю собі, — се що такого? — А далі подумав: «Що ж, бідний чоловік віддавна бажав для тої рубрики якого дешевшого, хоч і пліхшого робітника, — видно, що найшов. Нехай, на здоров'я. Невелика серцю туга, не будеш ти, буде друге таке місце. Турбуватись мені нічим. Якраз сього місяця я обняв дві лекції в «порядних» домах з доброю платнею, а хоч за помешкання за попередній місяць не заплачено і, крім того, ще деякі довжки є, то все те, — думаю, — зможу сплатити з тих грошей, котрі дістав від її братів. А крім того, у мене в рукописі готова одна новела, котру обіцяно приняти до фейлетону другого великого дневника». — Беру рукопись, біжу туди. Редактор дуже рад, бере рукопись. — Завтра, — каже, — прочитаю, навідайтесь лишень! — Вийшов від нього веселий, немов і ніде нічого, — здибався з кількома товаришами-літераторами, затягли до якоїсь трактиєрні, сей те замовляє, другий се, їмо, п'ємо, а коли прийшло платити, показалося, що у жадного грошей нема. Прийшлось мені заплатити за всіх, а сума вийшла

порядна. Я до грошей, котрі дістав від «старшого пана» і, не числивши, вложив до кишені, а там, немов на сміх, усього кілька ринських, ледве вистачило заплатити рахунок. Ну, але принаймні ми посміялися з панської брудноти, коли я розказав своїм товаришам тоту історію і показав, кілько мені заплатили за лекцію! Чорт побери, вони гадають, що я буду допоминатися, чи що? Не діждуть того. А про їх циганство я не згину,— завтра будуть гроші за новелу. Приходжу додому, ледве розібрався і сів, аж входить властивець хати з якимись двома шанталавцями і дуже солоденько просить о заплату за помешкання. Звиняюся, що аж завтра буде. — Дуже добре, а тимчасом позвольте взяти під секвестер ваші меблі. — Про менѐ. Описали все. На другий день біжу до редактора, що обіцяв купити новелу. Аякже, прочитав, з великою приємністю. Майстерська робота! Честь зробить нашій літературі! Жаль тільки, що він не може приняти до свойого дневника, бо не годиться з тенденцією. — Нападаєте на стани суспільності, а сього не треба. В кождім стані можуть бути злі люди, можуть робитися надужиття, але сьому винні именно єдиниці, особи, а не стан. — Говори з цапом! Прошу, щоб віддав мені рукопись. Дуже перепрашає, що не може в тій хвилі служити, але дав одному своїому знакомому до перечитання. — Але ж мені потрібно зараз! — скрикнув я. — Безконечно жалію, але будьте ласкаві потрудитися завтра! — Гримнув я дверми і пішов. Приходжу додому, — властивець жде вже з своїми драбами. — Чи дістану гроші? — питає грубо. — Нині ні, — кажу. — В такім разі буду вас просив віддалитися з мого помешкання. Світлицю з меблями ми в тій хвилі при вас запечатаємо. Остане нетикана аж до дня ліцитації. Тоді принесете, що мені належиться з додатком коштів, і одержите свої річі.

— Але прошу, тут у мене рукописі, котрих зараз потребую. Вони вам нічого не варті, а мені потрібні, прошу мені їх видати!

— Все під секвестром, нічого видавати не можна!

Витисли мене за двері, замкнули, запечатали, і я опинився на улиці. Мені тільки тепер те положення видається смішним, а тоді видавалося дуже поганим. Я не знав, що з собою почати, куди кинутись, кого просити о рятунок. Я зайшов до кав'ярні і взяв читати газети. Читав до пізньої ночі, хоч і нічого не тямив. Далі замкнуто кав'ярню, я вийшов на вулицю без цента. Ходжу, ходжу, далі втомився, сів на лавочку, задрімав. Буджуся, щось термосить мене за плече. Прокидаюся — поліціянт.

— Що пан тут сплять? — питає.

— Так, ходив та й задрімався.

— Де пан ночують?

— Ніде.
— Прошу за мною.
— Куди?
— Не питай, а ходи! — сказав він грубо.
Прийшли до поліції. Комісар знав мене.
— А, то ви!—спитав.
— Я.
— Дійшло нас донесення, що ви остаєте без удержання.
— Віднині, так.
— І без помешкання.
— Правда.
— І без заняття, — цідив він слова. — А затим не прогнівайтесь, коли поки що кажу умістити вас в нашім притулку, а відтак поліція зарядить, що треба, щоб вас, яко не маючого ніяких средств удержання, примусово відставити на місце уродження.
— Але ж моє місце уродження в горах, десь у Турчанськім повіті! — скрикнув я.
— То нічо не шкодить.
— Але ж я там не маю нікого знакомого, ані близького. Батько мій був там пару літ попом, відтак перенісся і вмер коло Дрогобича!
— То нас нічо не обходить. Право наказує, а ми робимо. Ординанс, відпровадити сего пана, помістити відповідно!
Від тої хвилі починається темнота забуття. Немов в моїй голові усі основи перевернулися догори ногами, всі образи замазалися чорнилом. Тільки мигають передо мною брудні, вогкі стіни, якісь нужденні, обшарпані люди, що сміялися з мене, як я в розпуці дерся по стінах, зубами кусав руки і виривав собі волосся з голови. Відтак мусили мене, певно, завести сюда, до шпиталю.

4 година.

Чим більше вдумуюся в тоту історію, тим виразніше бачу, що все се була підла, огидна інтрига її братів. Всі були з ними в змові: і журналісти, і мій властивець помешкання, і комісар поліції! Задумали позбутися мене, спрятати м'я з видоку, і се їм удалося, проклятим. Але що се значить! Вона мене любить! Її вони не спрячуть, не залякають, не зломлять, — вона хоче бути моєю і буде моєю! А їх інтриги тепер не страшні мені, коли я їх добачив! Але чекайте ви! Я вам відплачуся! Я вас в натуральній величині опишу в своїй повісті! Я на вас поверну своє оружіє, остріше і страшніше, ніж ваші підлі інтриги. Своїм пером я повалю двох волів додолу! Побачимо,

хто буде дужчий! А моя повість зискає через те два портрети таких пишних передпотопових мастодонтів! Ті вже портрети, певно, будуть писані огнем і жовчю! Відтепер тішуся ними, відтепер чую тоту розкіш, як вони з-під мойого пера виходитимуть живі, в цілій своїй огиді, гордості і пустоті! Ех, моя повість, моя повість!

5 година.

Музика реве, аж мури трясуться. В перестанках мимрить піп крізь ніс латинські співи таким голосом, мовби в нього живого жили тяг. Коругви мелькають попід вікна, мов великі чезні шмати, промочені в крові мучеників. Поза стінами чути хрускіт тисячів людей, ідучих по шутрованій улиці, і глухий гомін народної маси. Се попри шпиталь ідуть похорони на кладовище.
Один з моїх товаришів виліз на вікно. — Дуже пишні похорони, — говорить. — Металева труна. Несуть молоді панічі в чорних фраках. Вінці з лілій та безсмертників. Кого се ховають? Герби на каритах, ба й на труні, мабуть, чи не герб?.. Ох, коб се були тих гербів похорони! І всіх гербових порядків! І всіх тих віків, котрі витворили герби і потребували їх! Панове, зложімся на голоси і заспіваймо «вічная пам'ять» гербам, гербовичам і гербовим порядкам! Зо всіми прочими безумствами вічний упокой! — Заспівали. Товариш, сидячий на вікні, зареготався і розказує, що попи з обуренням позирають на наше вікно і якісь два високі пани, що в жалобі йдуть за труною, і ті позирнули на наше вікно. Сміху варто! Але цікава річ, що се за пани і кого се в самій річі ховають?..

Пів шостої.

Телень-телень-телень! Що се? Доктор? Ні, він о тій порі не приходить. Ах, бач, то сестра-законниця з «хлібом душі». А за нею що се за драб в ліберії? Чи невже ж? Се льокай від її братів, той сам, що підслухував нашу розмову! Господи, що се має значитися? Чого я затремтів? Від чого такий мороз заворушився в серці і поплив жилами, мов пливучі ледники?
Лист, до мене! Чень від неї? Але ні, присутність сього драба не може віщувати мені щастя! Товариші говорять, що частенько видали його тутка, — шептав щось із сестрою, але очевидячки уникав доктора. Що се може значитися! Мала ж би тут знов бути яка інтрига тих поганців? Мала би і сестра бути з ними в змові?
Але що се я нараз, мов розбитий, не можу відважитись

узяти до рук сей лист? Лежить на моїм бюрку, як його сестра положила, адресом наверха, спокійно, рівнодушно, мов загадка життя. Хто се писав той адрес? А, се він, «старшиї пан». Ну, цікава, прецінь, річ, що він міг мені писати?

На другім боці жалібна обвідка. Чорна печать...

. . . . . .

Умерла! Вона умерла! І се її похорони були! Ох, серце моє, чом ти не тріснеш, пам'яте, чом ти не закаламутишся і не затемнишся навіки, щоб не тямити, не чути, не знати сього болю, сеї розпуки?.. Таки, таки, вовки прокляті, вони доконали свого — уклали її в могилу! І ще кепкують собі! «Яко почасти інтересованій особі і повнячи виразну волю покійної, доносимо вам»... Прокляття на вас! Се не могла бути її послідня воля! Вона ж любила мене, а ви сим листом зарізали мене! У, як холодно, як страшно холодно, як тисне за серце, а в мозку горить, кипить, бентежиться! О-де-де-де-де! Умерла! Wir können uns auch selbst nicht erretten![1] Р-р-р-р-р-р-трах! Бийте плішки, бийте, бийте! Валиться, бачите, — валиться! Бийте плішки, бийте! . . . . . .

. . . . . .

Як громи валять! Трах-трах! Як земля дрожить! Рятуйтеся! Набігає хвиля! Потоп, потоп! Сини будущини, зв'язані з дочками минувшости, — загибель ваша! Не пощадить хвиля! І мене не мине! Серце вже залите, вже втопилося, мертве... До мозгу доходить. У, як холодно! Плюсь-плюсь! Як темно, яка бездонна пітьма. Пропасти, пропасти! Як порошина, безслідно, безпожиточно! О, моя повість, моя повість!

[1] [Ми не можемо також самі себе врятувати].

САМ СОБІ ВИНЕН

I

«Виставлений на публічну продаж грунт під нумером конскрипційним 29, власність Миколи Прача, вартості шацункової 150 ринських, ураз зі всіма господарськими забудованнями, зложеними зі стайні на одну корову і хліва на одну свиню, для заспокоєння вірительності Мортка Шіндера в сумі 40 ринських і коштів екзекуційних. Ціна виволáння 150 ринських. Хто да венци?[1]»

Оце все викрикуючи захриплим горілчаним голосом, вичитував із подовгастого синявого піваркуша паперу возний судовий, що заразом сповнював службу заприсяглого ліцитатора. А прокричавши, погримів кілька разів молотком о дошку, поставлену на колоді, що заступала місце урядового стола.

Хата і господарські будинки, про які, мов на сміх, говорилось у ліцитаційнім едикті, — то була одна нужденна халабуда, все під одною стріхою, на якій було більше зеленого моху, лободи та кропиви, ніж соломи, збудована з перегнилих драниць у вербових стовпах.

— Хто да венци? — повторив своїм руcько-польським, нібито урядовим жаргоном возний. — Сума виволáння 150 ринських.

Довкола стояло кілька селян у нужденних сіряках і солом'яних капелюхах, а також два-три пейсаті, брудні жиди. Вони гуторили поміж собою, обзиралися по подвір'ю, де відбувалась ота подія, але на оклик возного ніхто не відповідав.

А на боці, коло розваленого плота, сидів на колоді сам

[1] [Хто дасть більше?]

Микола Прач, високий, може тридцятип'ятилітній чоловік, худий, як скіпа, з лицем, зіссаним нуждою й недугою. На колінах у нього сидів хлопчик-п'ятиліток, тулячись до вітця і з ляком позираючи на чужих людей перед хатою. А побіч нього стояла його жінка з меншою дитиною на руках і запаскою обтирала сльози.

— Хто да венци! — кликав возний, обзираючись. На те приступив до нього жид, сам-таки Мортко Шіндер і, лівою рукою діткнувшися ярмурки на своїй голові, сказав:

— Ни, пощо, прошу пана, давати венци? Я дам сорок.

— Мортко Шіндер дає сорок; хто да венци? За першим разом! — кликав возний.

Ніхто не обзивався.

— За другим разом!..

Усі мовчали, чути було тільки, як глухо хлипала Прачиха.

— За третім разом!

Голосні удари молотка о дошку були відповіддю на той оклик. Мортко Шіндер за свої 40 ринських став властителем грунту й газдівства, отаксованого на 150 золотих ринських, а вартого щонайменше 200 зол. ринських.

— Ну, ти, дурний хлоп, — обернувся він до Миколи. — Не казав я тобі, загодися зі мною, віддай мені половину твого грунту? А тепер, видиш, я маю цілий!

— Бог тебе покарає за нашу кривду, ти, п'явко людська!— крикнула, заходячися від сліз, Прачиха.

— За що мене має бог карати? Що я не по правді робив? Тебе саму най бог карає, ти, паскуднице, ти! Зараз мені забирайся з мого обійстя!

Прачиха живо обтерла сльози і хотіла ще щось сказати Морткові, але Прач махнув на неї рукою і сказав зломаним, глухим голосом:

— Дай йому спокій! Що вже тепер говорити? Нічого не вдрадимо! Бог нас покарав, бо така його воля... Нехай і так буде! Ходім!

Він устав, узяв за руку хлопчика і пішов, а за ним, розливаючись слізьми, пішла й його жінка з малою дитиною на руках.

— Отак, куме, вже знов одного газди не стало в громаді, — гуторили між собою селяни на оборі.

— Га, видно, якийсь допуст божий на мир християнський!

— Ей, говоріть, «допуст божий»! — сказав один, трохи порядніше вбраний від інших. — От нарід сам собі винен та й годі!

— Ей, куме, куме, — відповів перший, — не говоріть так.

Добре то, що вас бог поблагословив, біди не знаєте. А бідний, то нехай і найпорядніший буде, то таки двох у одну сорочку нараз не вбере.

— Те-те-те, — відказав багатший, — також пуста балакання. Робити треба більше, рук прикладати!

— Ой, чи ж то, куме, бідний не робить, аж йому не раз очі з голови лізуть... Але що то все поможе? О тепер ми тут стоїмо, а хіба ми знаємо, чи й на нас котрого завтра не спаде те саме, що нині спало на Миколу?

— Таке, таке, — відповів багатший. — Не бійтеся, доброму, порядному ніколи таке не станеся, а все якомусь ледащо, як ось сему Миколі! Говоріть, що хочете, а я все своєї буду, що він сам собі винен!..

II

Світ широкий, а де в нім подітися бідному, беззахисному? Микола Прач ішов селом, мов сновида, а жінка йшла за ним, ридаючи та заводячи, мов за вмерлим. Був парний літній день. Люди робили в полі, і по селі нікого не було видно. Далі жінка підбігла і порівнялася з чоловіком.

— Миколо, куди ти йдеш?

— До Свічі, — відповів той понуро.

— Боже мій, що ти кажеш?

— Ну, а куди ж тепер іти? Іншого виходу нема...

— Най нас бог боронить від того, Миколо. Не говори так! Ади, ось тут живе моя тітка, ходімо до неї, будемо літом робити, а зиму якось перекалатаємо.

— А відтак?

— Відтак... відтак знов будемо робити і чей якось проживемо між добрими людьми.

— Добрими?.. Ну, ну, варто між ними жити! Ні вже, нічого з того не буде.

І Микола пустився йти далі. Жінка задержала його за руку.

— Бійся бога, чоловіче, що ти хочеш робити? Адже се гріх великий! А мене ж на кого лишиш? А діти?..

— А живши, що я тобі й дітям поможу? Дурна, пусти мене!

Але вона не пускала і конче тягла його через місток на тетине подвір'я.

— Знаєш що, — сказав нарешті Микола, — коли хочеш, то йди до тітки...

— А ти?

— Я не піду.

— Чому?

— Я не можу ані одної хвилі жити в тім проклятім селі! Коли силою задержиш мене, то повішуся. Тож ліпше пусти.

— Але куди ж ти підеш?

— Піду на заробок, на Людвіківку до тартаку.

— До тартаку? Господи небесний, таже ти слабий, як комар! Що ти там зможеш робити?

— Не бійся, щось уже знайду. А там тепер треба робітників, то приймуть.

— А коли ж вернеш?

— Як зароблю стілько, аби викупити своє добро від того проклятого жида. Борше ні.

Вона витріщила на нього здивовані очі і тривожно гляділа йому в лице.

— Миколо, що ти кажеш?

— Що чуєш.

— Але ж то...

Не могла докінчити, в горлі щось давило її, мов камінь.

— Коли буде, то буде, але мусить бути. Або зароблю, або згину, — що мені по такім життю!

Він поцілував жінку й дітей і повільним, нетвердим ходом пішов далі гостинцем. Вона, плачучи, гляділа за ним з містка, поки не щез на скруті за горбочком.

III

Рік минув від того дня. Знов літо. З погідного неба сонце сипле гарячим промінням на високі лисі гори, на зелені мочарки над рікою, на фабричні забудування Людвіковецького парового тартака. Свіча бурлить і розбивається о круглясте каміння; на необрубаних горах мліють смерекові ліси, повиті прозорою синявою млою. Серед кітловини стримить сама фабрика, зі всіх боків обсаджена високими стосами грубих ботюків[1], мов величезним сірим муром. З червоного комина бухає дим і розлягається проразливий свист; у нутрі фабрики чути скажений клекіт, писк, скрип і ляск парової машини, перемішаний з оглушливим шумом води і криком робітників. А в віддалі на вершках гір лунає тут і там цюкання топорів та хрускіт зрубуваних величезних смерек.

— Гура! — кричать рубачі при кождім упадку такого лісового велетня, а відтак починається цюкання, велетня обрубують з галуззя і по утертій колії спускають долі горою на ріку, яка донесе його просто до машини. День поза день зі всіх верхів навкруги лунає те цюкання і той крик, день

[1] [Дерев'яних колод].

поза день сотки лісових велетнів з хрускотом зсуваються по голих, шутрових урвищах гір у долину, аби там на воді ждати, аж прийде їх черга лягати під невмолимі залізні зуби парових пил. І день у день 14 зложених пил (гатрів) гризуть кості лісових велетнів, мов 14 великих невтомних черв'яків.

Між рубачами працює й Микола ось уже від року. Він став іще нужденніший і сухіший, але сьогодні рубає з якимось завзяттям, немов та смерека — його смертельний ворог.

«Чей нині останній раз, господи, чей останній раз!» — думає він собі, високо замахуючи сокирою.

Він нині щасливий. В його ремені завиті в шматині лежать у безпечнім сховку 50 ринських, зароблені за рік. 40, рахує Микола, буде жидові, а 10 на початок господарства. Нині вечором кінчиться його робота, а завтра він піде домів.

І справді, другого дня ще не світ не зоря, а Микола Прач опирав уже далеко від Людвіківки. Він ішов швидко, аж задихався. Думка його літала в будущині, не хотячи ані раз глянути поза себе, де нічого не стрітила б, як тільки недолю та недостаток.

«Насамперед піду до жида, — думав собі бідний чоловік, — викуплю поле й хату, а тоді вже до жінки... «Ходи, — скажу,— час прийшов обстати знов на своїм!»

Ота думка додавала сили його слабим ногам. Сонце стояло над заходом, коли дійшов до свого села. Серце забилося в його груді, коли побачив здалека свою напівзвалену хату і широку коршму край села. Добуваючи остатніх сил, він поспішав до неї.

— Добрий вечір, Мортку! — крикнув він, уходячи до коршми.

— Добре здоровля! А, то ви, Миколо? — сказав Мортко. — Де ж то ви бували, що вас так довго не було видно?

— Був на роботі, — сказав Микола. — Слухай, Мортку, я тобі маю щось сказати.

— Ну, що таке?

Микола видобув з череса шматину, розв'язав її і положив перед жидом чотири десятки.

— На, видиш! Віддай мені грунт і хату.

— Що, що, що? — скрикнув жид і відступився. — Ти хочеш за сорок ринських купити грунт і хату? Ха, ха, ха!

— Не купити, але своє відобрати!

— Відобрати? Ов, а то як відобрати?

— Я тобі віддаю, що тобі винен, а ти мені віддай грунт і хату.

— Овва! Ти, бачу, Миколо, десь набрався великого розуму. У нас так не йде! Мені за той грунт дають триста ринських.

Я хочу чотириста, а тобі дам за двісті п'ятьдесят. Розумієш?..

Микола став мов остовпілий від тих слів. Жид, бачилось, злякався, бо шморгнув до ванькира і запер за собою двері. В коршмі було кілька знайомих селян. Ті обступили Миколу, зачали вітатися з ним і потішати його, але він стояв, мов стовп, не зводячи очей із того місця, де перед хвилею стояв жид. Довго-довго простояв так бідний чоловік, а далі обернувся до людей.

— Люди, чи то може бути? — спитав він глухим, тремтячим голосом.

— Що ж, кумочку, зробиш жидови, коли все в його руках?— відповів один.

— І права нема на тото ніякого?

— Нема.

— Га! — сказав Микола і замовк, тільки грубі, пекучі сльози покотилися по його блідому, замученому, порохом припалому лицю.

— Люди добрі, — сказав він по хвилі, — візьміть оті гроші, прошу вас, і дайте моїй жінці. Мені їх не треба! Поклоніться їй від мене і кажіть, що незадовго верну. А про се, що тут із жидом було — ані слова! Чуєте, ані слова!

— Добре, кумочку, добре!

— А тепер бувайте здорові!

Він натис капелюх на голову і вийшов. Сонце горіло кроваво-золотим огнем над самим заходом. Кровавою пасмугою блищала Свіча серед темнозеленої рівнини, звиваючись поміж лозами. Шуміла вода по камінню. Цвірінькали воробці в лозах, а в серці бідного Миколи клубилося горе.

IV

В тих днях, коли се діялось, у Людвіківці сталася новина. В одній коршмі коло Долини, що стояла відлюдно серед поля, вночі вирізано цілу арендарську родину. Один тільки хлопчина майже чудом переховався за комином і розповів потім про різню. Людей, які се зробили, він не знав і навіть не розумів їх бесіди. Впало підозріння на двох італіянів, що працювали в Людвіківці. Їх і арештовано. Італіяни ті працювали «на спусті». Се була дуже небезпечна робота. Один лісистий верх не лежав над водою, так що не було куди спускати з нього зрубаного дерева, бо кругом були зовсім не приступні, величезним камінням завалені дебрі. А дерева на тім версі були якраз найкращі й найрослішi. Директор тартака думав, яким би то способом дібратися до них, а вкінці придумав спосіб. В піввисоті того верха випливало з-під скали невеличке джерело, що малим потічком спадало вдолину і, клекочучи, губилося між скалами, щоб аж під горою вспокоїтися і впасти тихо до Свічі. Від того джерела директор казав вибудувати спуст (ризу) аж просто на фабричне подвір'я. Спуст той то був попросту невеличкий водопровід, зложений із грубих дерев'яних брусів в виді довжезного корита. Мов струна, простягнувся він від фабрики понад страшенну, камінням наїжену та декуди ожинами і дикою хоптою порослу пропасть аж ген до самого серця противної гори. З дна пропасті водопровід виглядав як груба лиява, а кобильниці, на яких він опирався, виглядали, мов довгі жердки, що ось-ось захитаються і впадуть. Тим дерев'яним коритом текла вода з джерела, і при її помочі легше було спускати дерево з гори до тартака. Тільки що вода сама не могла гнати тих величезних трамів, хоть для легшого ховзання їх обдирано з кори. Мусили, проте, два робітники раз у раз тягати ті ботюки долів спуском. Се діялося таким способом, що робітник, зарубавши міцно сокиру в один конець ботюка, причіпався до топорища обома руками і, ступаючи по краю бруса, цілим тілом звішений над страшенною пропастю, волік по ховзькім дні ботюк за собою. Не швидко се йшло, і робота була небезпечна, бо скоро б або сокира вихопилася з ботюка, або руки робітника сховзлися з топорища, то його ждала неохибна видима смерть на дні страшної пропасті. Тому-то місцеві робітники ніяким світом не хотіли йти до сеї роботи, хоча директор давав за неї по два ринські денно. Тільки згадані два італіяни згодилися на те і, справді, вже оце три місяці щасливо з тим справлялися. Інші робітники боялися навіть глянути на них, коли вони, вихилені задом над пропастю, волочили ботюки долів спустом. Правда, що попри головне корито покладені були на кобильницях дошки, щоб вигідніше було ходити, але в разі, якби вихиблася сокира з дерева, дошка не могла б була врятувати робітника.

Отож, коли Микола вернув назад на Людвіківку, місце двох арештованих італіянів було опорожнене.

— Пане директор, — сказав Микола, входячи до фабричної канцелярії, — ось я знов у вас і прошу роботи.

— Роботи? — проворкотів директор. — Еге, добре. Ось тут при спусті є робота, хочеш?

— При спусті? — проїкав Микола.

— Я тобі добре заплачу, два ринські денно. Хочеш?

Микола задумався. Холодом повіяло на нього від тої думки, але виходу не було. Та й нарешті про що йому тепер дбати?..

— Добре, пане директор! — сказав він. — Піду на спуст, дійся воля божа!

— Що, підеш? — сказав директор і глянув на нього здивований. Він сам тепер немов налякався Миколової смілості.

— Так, піду! — сказав твердо Микола.

На другий день рано коло спусту згромадилася ціла купа робітників і надзирателів фабричних. Хотіли побачити, як справиться Микола зі своєю карколомною роботою. Микола був уже в лісі. Там чути було крики та гоїкання робітників, цюкання топорів та хрускіт валених дерев. Ось уже ввалили величезний ботюк у корито. Біле, з кори обдерте, смолисте, дерево блискотить до сонця. Ось і Микола. Він перехрестився, хопив у обі руки величезну сокиру з довгим, міцним топорищем і, замахнувши нею понад головою, зарубав щосили в грубший конець ботюка.

— Ану, в ім'я боже! Далі!..

Микола хопив топорище, схилився, перевісився аж геть над пропасть і при помочі інших робітників трунув з місця.

— Поволі! Поволі! — кричали здолини.

Ботюк досить легко сунувся дном спусту. Микола йшов безпечно по дошці, крок за кроком. Уже виходив над найстрашнішу пропасть. Боязливіші відвертали очі, не можучи знести виду того чоловіка, що ступав, мов по нитці, між життям і смертю.

— Боже, ратуй його! — шептали робітники.

— Цікавий я, чи перейде? — шептав директор.

А Микола йшов. Він очима впився в ботюк і в блискучу сокиру, що немов великий зуб якогось лютого звіра впилася в біле, блискуче тіло ботюка. Поза сокирою і ботюком він не видів нічого, не чув нічого. Не чув і страху. Лише здавалося йому, що се він очима держиться ботюка, а відверни він на хвилину очі від нього, так тут йому й смерть.

Але що се?.. Чи рука його дрожить? Чи сокира захоліталася в дереві? Миколу стисло щось за серце. Він чув, що сокира заслабо вбита і ось-ось вихопиться. Він хотів зупинитися і поправити її, але щось немов перло його далі. Він глянув униз, у пропасть, і в тій хвилі в голові йому закрутилося, в очах почорніло і одно-однісіньке слово вирвалося з його уст:

— Боже!

Один-однісінький крик тривоги вирвався в тій самій хвилі з грудей усіх тих, що гляділи на другім боці. Микола тільки блиснув і коміть головою повалився в пропасть. Зараз на першім острім обриві голова його розпирслася на кусні, мов розбитий гарбуз.

— Боже! — зойкнули робітники на той вид і побігли в долину, хоть знали, що для бідного Миколи нема вже рятунку.

ІВАН ФРАНКО.

ДОБРИЙ ЗАРОБОК

І ИНЬШІ ОПОВІДАНЯ.

НАКЛАДОМ АНТОНА ХОЙНАЦКОГО.

ЛЬВІВ 1902.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Подпарського.

Титульна сторінка збірки творів Івана Франка «Добрий заробок та інші оповідання», виданої у Львові 1902 року.

Wondershare PDFelement

Його поховали за Свічею у стіп високої гори. Зелена, мохом і польовими квітами поросла поляна, з двох боків окружена рікою, вистирчає над нею так високо, що вода ніколи не заливає її; вона містить у собі його тіло. Свіча прискає і реве довкола, немов у безсильній злості за свою жертву. Зі всіх боків у задумі глядять високі гори на незначну зелену могилку по однім і на велику фабрику з червоним комином по другім боці. В ліщині кує зозуля, мовби питалася: «Хто тут? Хто тут?» А чижик у високім зіллю протяжно віддзвонює: «Нещасливий! Нещасливий!» Тільки сердита, писана сойка на самітній смереці дразнить: «С а м с о б і в и н е н! Ege! ege!..»

Львів, 20 грудня 1880.

Wondershare PDFelement

ДОБРИЙ ЗАРОБОК

Я чоловік бідний. Грунту нема й крихітки, всего-на-всего одна хатина та й то стара. А тут жінка, діточок двоє, коби здорові; треба чимось жити, треба якось на світі держатися. Два хлопчики в мене — один чотирнадцяти, а другий дванадцяти літ — пастушать у добрих людей, та й за то мають їду й одежину яку-таку. А жінка пряде, також дещо заробить. Ну, а в мене, старого, який заробок? От піду десь-колись до близького зрубу, наріжу березини та пипнаю мітовки через тиждень, а в понеділок беремо з жінкою по зв'язкові на плечі та й на торг до Дрогобича. Невеликий то з того й заробок, по три, чотири крейцари за мітлу, а панові заплати за пруття, ну, то мало що й лишиться. Але що діяти, треба заробляти, треба як мож своїм світом токанити.

Та й що за життя наше! Бульба та борщ, часом деякі крупи та й хлібець, який лучиться: житній, то житній, а ячмінний або вівсяний, то й за то богу дякувати. Ще як літо, то півбіди біда. Чоловік дещо заробить у багатшого: тут роїв у пасіці припильнуєш, там у саду ночуєш, коло сіна та снопів поробиш, а ні, то з саком підеш у потік, рибу деяку спіймаєш або досвіта губ деяких із ліса наднесеш, — ну, а взимі всього того не стає. Що від людей за роботу дістанемо, тим і заносимося, а не раз, то й голодом дебеліємо. От як-то бідні халупники.

Ну, видите, а ще знайшовся добрий чоловік, що позавидів і нашим достаткам! Дістоді-то: забагато, діду, у тебе добра, розтовстієш занадто, розгуляєшся! Так от тобі на! Та й всипав такого, що господи твоя воля!

Слухайте, як то було.

Іду я собі раз містом, мітли, зв'язані докупи, несу на дручку

на плечах, іду та й роззираюся довкола, чи не киває хто на мене або чи не кличе де жидівка: «Чоловіче, чоловіче, а почому мітли?» А тут народу довколо, звичайне, торгова днина. Зиркаю я довкола, виджу, іде позад мене якийсь панок, горбатий, головатий, як сова, а очі у нього сірі та недобрі, як у жаби. Іде та все на мене поглипує. Я став, гадаю, може, чого хоче, а він нічого, став і собі та й дивиться в другий бік, нібито йому про мене й зовсім байдуже. Іду я далі, він знов за мною. Мені якось зробилося недобре. — Пек тобі, бідо! — гадаю собі, — що то таке? — Аж тут жидівка збоку кричить:

— Чоловіче, чоловіче, почому мітли?

— По п'ять, — кажу.

— Ни, як по п'ять? Нате вам три.

— Давай чотири.

— Ні, три.

— Ні, чотири.

Сторгували ми за півчверта крейцара. Я свою в'язанку з плечей, розв'язую собі спокійно, даю жидівці мітлу, — аж тут і горбатий панок за мною.

— Почому мітовки продаєте? — питає мене.

— По п'ять крейцарів, паночку, — кажу. — Купіть, мітли добрі.

Він узяв одну, потрібував...

— Так, так, — каже, — нема що й казати, добрі. А ви відки?

— З Манастирця.

— Так, так, з Манастирця. А ви часто мітовки продаєте?

— Ні, не часто. От так раз на тиждень, у понеділок.

— Ага, ага, щопонеділка! А багато так у один понеділок продасте?

— А як ся трафить, паночку, часом я й жінка попродамо всі, що винесемо, а часом і не попродамо.

— Гм, то ви й з жінкою! Обоє, значить, по такому зв'язкові виносите?

— Та так, прошу пана. Часом по такому, часом і по більшому.

— Ага, ага! А багато так за тиждень мітовок можете зробити?

— Та, то, прошу пана, як до потреби. Літом продаєся їх менше, то менше й роблю. А восени та взимі, то більше того товару йде.

— Так, так, розумієся! Бо то, видите, я ліверант до цісарських магазинів, то мені би треба таких мітовок багато, так зо сто. Могли би ви на другий тиждень зробити мені сто мітел?

Я поміркував троха та й кажу:

— Чому ні, зроблю. А де пану донести?

— От тут, — каже пан, та й показав на один дім. — Але пам'ятайте, принесіть. Я вам зараз і заплачу. А почому, кажете, одна?

— То вже як пан стілько беруть на гурт, то я спущу таніше, по чотири.

— Ні, ні, ні, не треба, не спускайте! Я заплачу й по п'ять!

— Бог най панові дасть здоров'ячко!

— Ну, ну, бувайте здорові! А пам'ятайте, віднині за тиждень приходіть!

Та й з тим словом панок поштильгукав собі кудись, а я лишився. — Ото, — гадаю собі, — якийсь лепський пан, навіть не каже спускати з ціни, а на таку суму мітлів замовляє! Таже то ціла п'ятка буде, господи! А я, прости господи гріха, вже й зачав був зле помишління на нього мати, як він отак за мною стежкував. Ну, дай йому господи вік довгий! Прецінь хоть раз мені добрий заробок трафився!

Швидко я кинувся за своєю старою. Попродали ми свій товар чи й не попродали, купили солі, сірників, чого там іще нам було треба, та й додому. Кажу я старій, що от так, і так, заробок добрий лучився, буде за що й податок заплатити, ще й для неї на зиму підшиття буде. Вона й собі ж зраділа.

— Треба буде, — каже, — взятися обоїм, а то ти сам за тиждень не зробиш усеї роботи То я вже своє все відложу.

Добре. Отак гуторячи, поспішали ми троха що не підбігцем додому, щоби, бачите, часу не тратити.

Зараз того ж дня прихопилися обоє, як до гарячого борщу. Пруття наносили цілу стирту, — фабрика в хаті! Я гиллі обламую, вона листя обчімхує, аж їй шкіра з долонів позлазила, а я відтак грубші кінці ножиком чехолю, складаю, в'яжу, держаки стружу — кипить робота. Прийшлося до неділі, ціла сотка мітел готова і в зв'язки по п'ять-двадцять пов'язана. Так уже й приладжено, що кожде з нас бере по два такі зв'язки на перебесаги; через плече ужівка, один зв'язок на груди, а другий на плечі звисає. В понеділок беремо ми добрі дручки в руки, зв'язки на себе — чеши до міста! Спека така, що крий мати божа! З нас цюрком поти ллються, в горлі пересохло, ну, але що робити! Коли заробок, то заробок.

Приходимо до міста, всі жиди на нас очі повивалювали. Що то, не бачили ще, щоби хто коли такі великі зв'язки ніс.

— Слухайте, чоловіче, — посмішковуються з нас, — а ви де коні продали, що самі фіру пруття двигаєте?

— Чоловіче, чоловіче,— кричать другі,— а в кого то ви березовий лісок купили? Чи ви на продаж лісок березини з бабою до міста принесли? Що хочете за лісок березини?

А ми нічого. Ледви дихаємо, а йдемо, аж очі з голови лізуть. Дав бог, якось ми долізли аж до того дому, де пан казав чекати. Прийшли перед ганок та й телевх оберемками на землю, а самі мов неживі попадали на ті оберемки та й відсапуємо так, що аж язики повивішували. Нема, нема, аж тут вікно скрип, наш панище визирає.

— Ага, — каже, — то ви, чловєчку?

— Так, прошу пана, то я з мітлами.

— Добре, добре, я зараз до вас вийду.

Запер вікно. Ми чекаємо. По добрій хвилі вийшов.

— Ну, що ж ви, принесли мітовки?

— Так, прошу пана, сто, як пан казали.

— Ага, ага, то добре. Але знаєте що, я їх тепер не потребую, возьміть собі, най у вас іще будуть до якогось часу або й можете їх попродати... А мені як буде треба, то я вам перекажу. А тепер нате вам отсей квіток, покажете віітові, то він уже вам скаже, що маєте робити.

— Ба, а то як, — кажу я. — То пан замовили, а тепер не беруть?

— Ні не беру, — каже він лагідненько, — бо мені тепер не треба. Але ви не бійтеся, я вас не забуду. Ось вам той квіток, нате!

— Нащо мені вашого квітка? Що я з ним ізроблю?

— Возьміть, возьміть, — каже він. — А втім, як не хочете, то як схочете. А тепер ідіть собі з богом!

Я вже, правду кажучи, хотів поставитися до нього з язиком, але він обернувся та й шусть назад до хати. Ми зісталися мов водою зілляті. А далі, що діяти, забрали мітли та й пішли на торг, аби хоть що то розпродати.

Аж ось так десь за тиждень кличе мене війт. «Що за біда?» — гадаю собі. Приходжу, а війт сміється та й каже:

— Ну, діду Паньку (мене всі звуть дідом, хоть я не такий-то ще й старий), маєш благовісника.

— Якого благовісника? — кажу та й дивуюся.

— А от якого, ади! — та й виняв папір, той самий, що мені той пан оногди давав, розвернув його та й став читати щось таке, що я ані капиночки не зрозумів, крім свого власного ім'я.

— Ба, та що тут таке сказано? — питаю.

— Сказано, діду, що ти великий богач, по сто мітлів щотижня продаєш, гроші лопатою загрібаєш, та й велено поставити тобі отсю п'явку.

— Яку п'явку?— питаю я, вухам своїм не вірячи.

— Аркушок, небоже.

— Аркушок? Ба, та який аркушок? Для кого?

— Ей, діду! Не чинися глухим, коли тобі не позаступало! Адже ж не для мене, а для тебе! Маєш платити попри домовий ще й заробкового податку п'ятнадцять ринських річно.

— П'ятнацять ринських річно? Господи! Ба, та за що?

— За мітли! Чуєш, що пан комісар податковий подав тебе на аркушок і каже, що ти по сто мітлів на тиждень продаєш.

Я став, як той, кажуть, святий Семен Стовпник, що п'ятьдесять літ на однім місці стовпом стояв. Так, якби я чемериці наївся.

— Пане вуйці, — кажу згоді, — я не буду платити.

— Мусиш!

— Ні, таки не буду. Що мені зробите? Що голий за пазуху сховає? Адже знаєте, що на мітлах я й у цілім році ледви п'ятнацять ринських зароблю.

— Що я маю знати? Пан комісар мусить ліпше се знати! — каже війт. — Моя річ стягнути податок, а не хочеш дати, то я здекутника вишлю.

— Ґвва, шліть хоть зараз! У мене здекутник здохне, заки що найде.

— Ну, то продамо хату й грядки, а вас на чотири вітри. Цісарське не сміє пропасти!

Я зойкнув, мов підрізаний.

— А видиш, — каже війт. — Ну, що, будеш платити?

— Буду, — кажу, а сам собі своє гадаю.

Минули три роки, я не платив ані крейцара. Як приходила здекуція, то ми з бабою ховалися у лози, мов від татар, а хату замикали. То ті здекутники прийдуть, покалатають, покленуть та й потечуться далі. Два рази хотіли добуватися силоміць до хати, та оба рази добрі люди відпросили. Але на четвертий рік урвалося. Ні просьби, ні плачі не помогли. Рештанції на мні назбиралося щось на шісдесять ринських. Наказали з міста зараз ізложити гроші, а як ні, то хату пустити на ліцитацію. Я вже й не тікав нікуди, виджу, що нічого се не поможе. Ну, та й що? Назначили ліцитацію, отаксували все моє добро на круглих шісдесять ринських. Приходить той день, тарабанять, кличуть купців... «Хто да вєнци?» — еге, колибо ніхто й стілько не дає. Десять... дванацять... ледво на п'ятнацять ринських витягли та й за те й продали. А я в сміх та й кажу до війта:

— А видите, таки я вас іздурив! Хіба я вам не казав, що голого не обідреш?

А війт до мене:

— Нехай тебе, діду, мара бере, на який ти спосіб узявся!

Нашу хату закупив жид Йойна на хлів для телят, а ми з бабою, як видите, пішли в комірство. Знов по-старому живемо, доки бог віку подовжить. Вона пряде, хлопці людську худобу пасуть, а я мітли роблю. Та й якось своїм світом торочимо, хоч і без аркушка.

Львів, у лютім 1881 р.

Wondershare PDFelement

ДОДАТКИ

Wondershare PDFelement

РІПНИК [1]

Błogosławiony, kto ma serce!
On jeszcze zbawion być może[2].
Z. Krasiński («Nieboska komedia»).

— Іване, Іванчику, соколе мій дорогий!..
— Чого хочеш?
— Та-бо ти такий тепер острий, неприступний якийсь...
— Говори, чого потребуєш?

Осінній вітер шумів і свистів по вузьких уличках Борислава і розмітував мокру глину, свіжо за дня видобуту з ям. Ніч була темна.

— Ну, — доки ту буду чекати на твою бесіду? Говори, чого-сь м'я викликала сюда на улицю в такий вітер?
— Я хотіла поговорити з тобов так... як давніше бувало... знаєш — у селі...
— Не нагадуй ми того гнізда мого сорому! Говори прудше! Не видиш — я весь продрог.
— Виджу, виджу! (Її голос дрожав). Іване, ти, бачу, вже мене не любиш, — бодай не так, як давніше.
— Га, га, га! По чім так судиш?
— А тота Ганка круглолица... Ти з нев щовечір водишся...
— Хіба ж їй забороню, — сли ся сама за мнов тягав?
— А мені пощо заборонюєш?
— Е, ти все себе сунеш наперед! Чого тобі треба? Хибує ти чого? Скажи, ти знаєш, я ти ніколи не відказував помочи в нужді.
— Так, — грошей! Але інчої нужди моєї ти й не бачиш, інчої помочи відказуєш!

---

[1] [Первісний варіант]
[2] [Благословен, хто має серце!
Він ще спасений може бути.
З. Красінський. («Небожественна комедія»)].

— Якої?

— Чому ж за мою любов щиру ти мене хоть троха не любиш?

— Ет, дурна ти та й годі! Гадає, що я за Ганков гину! А мені Ганка й не в голові. Не бійся, Фрузю, я тебе не зраджу. Але тепер час до хати. Ту студінь. Що, ти не йдеш до Кирницького? Ходи, розігріїся.

Тоті слова посипалися прудко, мов перли, у Фрузине серце. Не слова самі, а тон їх був бальзамом для зболілої груді. Він давно уже не говорив до неї так ласкаво.

— Іванчику мій, — я ти прийшла новину сказати.

— Яку? Говори!

— Я надіюся незадовго гостя...

— Гостя?.. Якого?.. І що він мене обходить?

— О, він тебе обходить, — і дуже, Іванчику, обходить.

— Ну, хто ж він такий?

— Ану, згадай! Ах, недогадливий!

— Чорт там догадається! Де мені до того? — казав Іван, дрожачи від холоду в легкій, проношеній і мазею зачорненій полотнянці.

— Се дитина! Твоя дитина, Іванчику, — знаєш?

Фрузя сказала тоті слова так весело, з таким трепечущим щастям в голосі, що Івана они глибоко вразили в серце.

— А так? — сказав він сухо, протягло. — Ну, ідеш до гостиниці?

— Ні. Іду додому, ще маю шити, — сороччатко... Добраніч тобі!..

— Добраніч, Фрузю! — сказав Іван і пішов до гостиниці.

На самім кінці Борислава, на пустій голотечі, стояв великий магазин, де складувався земний віск, видобутий із ям, власність жида Лінденбаума. Се будинок великий, дерев'яний, круг нього повно ям, а попід стінами стирчать купи ілястої, білої глини, видобутої із закопів.

Взаді, в кутику того магазину, жив сторож у двох добудованих цюпках. Но позаяк сторож був удовець, то віднаймав одну цюпку для нічлігу ріпникам, а сам доволявся одною.

Вже пізно вночі. Тісна, брудна, і задушна цюпка наповнена робітницями. Баби, дівчата, молодиці, що тут злягають з далеких сторін, пригнані недолею, — що через день надривають собі груди і руки, крутячи раз у раз корбою, котрою витягають глину або й людей із ям, — тепер лежать покотом на холодній, дерев'яній підлозі, — кулак під головою, одна попри другу стиснені — і для недостачі місця і для теплоти. Їх лиця пожовклі з нужди, — їх руки немов обросли глинов

і воском земним, — їх одіж — то позшиване лахмання, що ось ледви-ледви держиться на них. Ту старі, недугами і грижею поорані лиця лежать обіч молодих, хороших ще, — котрих цвіт однако ж звіяла передчасна тяжка праця, і нужда, і розпуста. І вираз кожного лиця відмінний. Ту молодиця розмахує отяжілими руками — обнімає коханка. Там старуха, колись порядна газдиня, нині мало що розлична від жебрачки, пишно похитує головов — се бесідує з давніми сусідками і хвалиться новими коралями, — то знов поцмоктує губами — горівку смакує. А п'ятнадцятилітнє дівча з запалими очима і синім перстенями круг них кричить, і треплеся, і рвеся — видко, борониться перед напасником, що насилу хоче їй відобрати тото, чого не куплять ніякі скарби, — добру честь і дівчу невинність.

На маленькім столику під вікном палахкотить свічечка, уліплена із жовтого, нечищеного земного воску. Мигтить ей світло і блимає нерівно, — кидає непевний блеск на сплячі женщини. Та не для них оно й світиться.

Над столиком сидить похилена дівчина, — єдина не спляча людина в цілім будинку. Єї сумне, тужливе око слідит за бистрими рухами ігли. Вона шиє сороччину, — малесеньку-малесеньку, — шиє пильно по ночах, — бо вдень робота інша.

Чого затремтіли твої губи, бідна дівчино? Ци молитва замерла на них, ци прокляття?..

«Казав, що Ганка му не в голові!.. Се правда. Ба, — але ж не казав, що мене любить! Ні, він мене не любить! Він забув про бідну, нещасливу, що для нього покинула батька, матір, хату, — ба, покинула свою славу дорогу! Всьо, всьо я дала йому, повергла для нього А тепер, коли вже нема що більше взяти в мене, — я йому непотрібна, ненависна! Боже, боже! За які гріхи ти так тяжко покарав мене? Що я завинила?»

Ігла зупинилася. Фрузя гляділа, сама не знала чого, в поломінь нафтівки. Синій дим буяв поверх поломіні, — синій, густий, одурюючий дим. Вітер свистав надворі, віяв крізь шпарки до хати і протягав холодом.

Фрузі чогось повеселішало на душі.

«Ні, він мене любить! Я би вмерла, якби він перестав м'я любити. І що ж я му зробила такого, щоби мав м'я забути? Ні, ні! Преціиь би так щиро не бесідував зо мною, сли би м'я не любив!..»

Єї серце забило живіше з радості! Їй здавалося, що ціла оживає, сильнішає від тих чудових слів: «Він м'я любить!» Бачилось їй, — що ігла тепер недослідимо швидко літає в єї руках, — що корба неуловимо прудко і легко крутиться, — що ослаблення ніякого й послихом не знає... Любов, безмірна,

щаслива любов заповнила єї серце. Ту він, — усміхнений, любий, говіркий, — рука об руку з нею, — ту хлопчик маленький, у тонкій стебнованій сороччині, також усміхається, і рученята простягає до них, і лепече: «та-та! ма-ма!» Щезла душна, перелюднена цюпка, щез поганий Борислав, гніздо нужди, сопуху і сорома —і пам'ятнику не осталось у єї серці по тих сумних днях, що ту прожила... Весело круг неї, ясно круг неї, тепло круг неї... Вітер свище і гудить, — но для єї уха се чудова музика любви... Сон переміг утомлене тіло. Фрузя похилила голову на стіл і заснула.

А здалека, від Бориславa, доносив вітер глухі, помішані крики і співи. Се кричали і співали ріпники, вертаючи з гостиниці Кирницького. Межи ними всіма голосніший і веселіший був спів Івана.

Ранок настав, холодний, спокійний, а хмарний і прогнав любовні сни Фрузі. Она умилася швиденько і, не слухаючи гамору решти жіноцтва, побігла на роботу. По дорозі постановила собі уважати пильно на Івана. У єї серці зачалася з новою силою ворушити недовірчивість. Щось мов зумисна шепталоїй, що Іван брехав, що забуває про ню.

— Ні; треба підстерігати го. Побачу, переконаюся, — а тогди!..

Не докінчила. Вир спішачих на роботу ріпників поглотив єї.

Нічого сумнішого в світі, як товпа ріпників, спішачих на роботу до ям. Улиці вузенькі, на котрих болото ніколи не всихає, талабоване тисячами ніг. Край улиць ями та горбки глини, — немов глубоченні гроби, одверті для тисячів живих жертов. Сіре небо над тими сірими могилами, — чорні ріпники, — стирчачі корби та звільна бродячі по западні вози з дривами, — ось усьо, що зустріне твоє око, крім брудних, обшарпаних магазинів та ще брудніших помешкань жидівських.

Фрузя, спішачи із своїй ямі, наткнулась у глоті на кругголицю Ганку. Була се товста, червонолиця, пульката дівка зі здоровими руками. Она недавно надійшла в Борислав і найнялася у Кирницького, єдиного бориславського гостиника, за прислужницю.

— Добрий день, Ганко!—сказала Фрузя тремтячим голосом.

Ганка змірляла очима бідолашну дівчину і покрутила носом.

— Та дай боже здоровля, — відказала спроволока і запишнила свої товсті, червоні губи.

— А довго там Іван сеї ночі у вас гостився?

— Ні довго, ні коротко, самий добрий час! — відрізала Ганка і другий раз поглянула на Фрузю. Но тепер в єї погляді вже світилася й погорда, і ненависть противниці, і щось ніби тріумф.

Фрузя порозуміла той погляд і, не мовлячи й слова, пішла дальше.

— Ні, ні, то щось недоброго! — говорила сама собі. — Мушу пильнувати го вечорами, — побачу, ци правду він сказав!

Довгі, тяжкі дні, а ще довші і тяжчі ночі проживала Фрузя, — повні несказанної муки, повні сердечного болю. Вона доконалася сумної правди. Іван, правда, не любив Ганки, — але й то знала певно, що ще менше любив єї. Незважаючи на утому і на здоров'я своє, вона не раз по роботі вечорами довго бродила по улицях, заким відшукала Івана дегоді в якім шинку.

— Чого ти волочишся за мною? Чому спати не йдеш? — питав Іван понураво.

— Нічого, Іванчику, нічого! — відповідала она дрожачим голосом.

— Як-то нічого? Будеш пити що?

— Ні, не хочу!

— Ну, то чого ж стоїш?

— От так. Прийшла-м подивитися на тебе. Від учора-м тя не бачила.

— Ігій на тебе. Хіба я який звір дикий, ци що, що біжиш ся на мене дивити? От волиш іти додому. Диви, яка-сь обталапана!

Но Фрузя мов не чула таких слів. Вона пильно вдивлялася в лице Іванові. Він відвертався від неї, реготався з товаришами, но видно було, що присутність Фрузі стіснює го, в'яже якось.

Часами заставала Фрузя Івана у Кирницького. Там звичайно сходилося найбільше дівчат, молодиць, — там і Ганка неусипна увивалася по хаті. Такі вечери були для Фрузі примічав ніколи, лиш до неї ні усміху, ні погляду, ні слова щирого. В таких годинах Фрузя чула, як єї серце холоне, — вона не зводила очей з того, котрого кожде слово, кождий усміх, кождий рух ранив єї серце, палив його і шарпав.

— Чого так дивишся на мене, — ци з'їсти м'я хочеш? — говорив Іван, морщачи брови.

— Нічого, от так, — хіба не вільно дивитися на тебе?

Фрузя хотіла не раз зайти з ним у бесіду, но він відвертався від неї. Но коли би був хоть раз пильніше поглянув їй в лице, в тоті очі чорні, запалі, блискучі колись щастям і любов'ю, а нині мутні від сліз і болі глубокої, був би певно постеріг рум'янець горячки на єї блідім лиці, був би покмітив, що часами єї очі розгоряються дивним огньом — розпуки і помішання. Но Іван не спостеріг того, — бо і що ж то його обходило?

Іван був богатих родичів син, — єдинак. Отець-мати жалували го, не силували до ніякої роботи. Коли підріс, він більше для забави, як для зарібку, почав з другими ходити до Бориславa. Та лихо, що ті забави дуже небезпечні, особливо для молодого, незіпсутого, недосвідченого серця. Іван небавом, як то кажуть, з зажмуреними очима, кинувся в вир тих шумних пиятик, легкодушних бесід та розличних оргій, якими не одну щиру душу селянську заразила бориславська цивілізація. Він став небавом перший межи першими. Пияк такий, забіяка і пустошак, якого пошукати. Тут ще він запізнався з арештом і переконався, що в нім нема нічого так страшного. Коли часом, по тижнях, вернув додому, — розуміється, без крайцера заробленини, — не покидав і ту свого життя легкого, розгульного. Родичі-бідолахи аж тепер постереглися, куди оно зайшло, — хотіли взяти Івана остріше в руки, пригнути на свою волю, відвести від тої дороги, — та вже було запізно. Іван слухав їх наук і лайки, — а своє робив. Аж раз коли пізно вночі п'яний вернув домів і, не хотячи будити сплячих та слухати ганьби, положився спати в стодолі на соломі, — забув, що в зубах у нього люлька закурена, і заснув твердо. Прохопився аж тоді, коли го протверезив біль, — і побачив, що солома на котрій спав, палає ярким огньом, — що навіть сорочка на нім протліла. Вихопився, неборак, із стодоли і почав кликати. «Горить, горить!» Но заким сплячі збудилися, заким поміч яка-така вспіла надійти, вже стодола, стайня, хата і хліви (будинки були близько, — а вітер, як на нещастя, зірвався сильний) стояли в огні.

Будинки, шмаття, худоба, — всьо погоріло. Неподовзі померли й родичі з гризоти. На Івановій голові остало газдівство, — а властиво, голе поле без усього, що потрібне для його оброблення. Треба було продати частку, щоби закупити дерева на хату і потрібні наряди. Іван продав частку, давнє життя почалося, — дерево закуплене лежало на згарищу, але хати й не гадав ніхто будувати. Ба, — чують сусіди, — Іван продає другу і третю частку, продає сад, і погорілище, і закуплене дерево, — всьо за півдаром. Почали люди уговорювати Івана. «Що ти робиш, — сам себе на жебри виганяєш!» Но такі пересторогн лютили Івана, — і густо-часто не одна щира душа понесла від нього синці за свою добру раду.

Вконець Іван спродав послідні частки батьківщини і забрався з села. Ніхто не жалував за ним, ніхто не відізвався о нім красним словом, хіба «пустий вітер», — а не один говорив: «От негідник! Слід би му пропав так, як він свою земленьку рідну запропастив! Не варт, поганець, щоби й його кости земля свята приняла!»

Та найшлася одна душенька, що не поминала лихом, не кляла злим словом Івана. Се була Фрузя. З бідного роду, та хороша, робуча і щира душа — она, може, й ніколи не була би призналася світу, що в єї серці зародилася нещаслива любов до Івана. Але Іван сам, що знав єї від дитинства, визнав їй перший, що її любить. Від того часу Фрузя присягла сої і спрягти свою долю з долею Івана. Не знала, бідолашна, які страшні досвіди ждали її на тій дорозі, на котру мав і Іван втягнути.

Може бути, що Іван спочатку щиро любив єї. Та не таке ж то бориславське життя, щоби лишило в молодім серці чисту, щиру любов, щоб не закаламутило всякого, хотя й би й найчистішого чувства. А ще до того Іван був дуже гордий. Вихований у вигоді, без дотиску, він не міг і не задавав собі труду поняти терпіння других, а мірою всіх його поступків сталася власна приятність і розкіш.

Не треба й згадувати, як глубоко болів Фрузю упадок Івана. Она з терпіливостю і витривалостю, властивою лиш люб'ячій женщині, не переставала уговорювати Івана покинути погану дорогу.

— Іванчику, що ти робиш? — говорила она. — Уважай сам на себе! До чого оно доведе?

— Ци ще й ти ми доґдаєш? — воркотав Іван, котрого любили часті нещастя, а ще частіші догани.

І від того часу почалося Фрузине горе.

Іван покинув рідне село, — пішов у Борислав, не казавши нікому «бувай здоров». Фрузя довго ждала на нього, плакала, тайком перевідувала межи ріпниками, що з ним дієся.

— А що ж, — кажуть, — гуляє собі, розщибає собов по Бориславі від жида до жида, водиться з послідними п'яницями і нехарницями. Аж недавно ось занедужав, лежить хорий, — ще й досі му не полекшало зівсім.

— А де лежить? — питала Фрузя тремтячим голосом.

— У Кирницького — на такій лавці нужденній, що похит-

нися, то й упадеш, — сам лежав, водиці пищав, та не було кому подати. Але вже му троха ліпше тепер.

Фрузя слухала тої бесіди та мовчала. Але на думці у неї було: піти до нього, подивитися, допильнувати го в недузі. І, не мовлячи й слова батькові, ні матері, вона сейчас, слідующого поранку, покинула й собі ж рідне село і пішла до Бориславa. Знала, небога, що батько й мати, знаючи про єї намір, заперли б єї на замок, а не пустили. Знала також, що, провідавши про єї поступок, они не простять їй тої ганьби. Та що ж мала діяти? Серце тягло єї до нього — она серця й послухала.

Не надіявся Іван, щоби она прийшла. Хоть найтяжча криза недуги й перейшла уже була, — та пречінь він находився в тім стані, що найбільшої вимагає старанности, найліпшого пильнования. І в ту пору явилася Фрузя, — повна любви, і терпіливості, і посвячення.

Іван швидко прийшов до сил. Життя пішло старим ладом, поділене між роботою і пиятикою. Шум і непокій того життя необавці заглушив тиху і щиру прихильність до Фрузі, що збудилася була в його душі під час недуги.

А Фрузя в кілька неділь після відходу з дому почула від ріпників, що єї родичі не хотять її й на очі бачити за тот сором, що їм зробила перед цілим селом, уйшовши поночі за пияком і розпусником — Іваном.

Глубоко вколола бідолашну дівчину тота вість, хоть она й сама не надіялась нічого кращого. Що мала робити? Ще уперед она найшла собі роботу для пропитання, поки пильнувала хорого ночами. Не оставалось їй тепер нічого, лиш наніматися й надалі. Ще до того й Іван, познавши о єї нужді, поквапився запомочи єї чим-тим наразі. У нього осталось ще дещо грошей із проданої вітцівщини. Але Іванова запомога стала нещастям для бідної Фрузі. Іван гадав тепер, що вже єї віддячився, і тим усправедливляв сам перед собою стинучу любов. А Фрузя бачила лиш його зростаючу холодність, і гризлась, і мучилась сама в собі. «Він мене не любить!» Тота гадка мучила єї цілими днями, не покидала єї і в снах. Єї здоров'я ниділо і таяло, мов свічка, — она не замічала того. Вічна думка про зраду Івана занімала, затопляла єї цілу. Вона стала густо часто задумуватись, забуватись. Цілими годинами туманіла не раз без пам'яті в своїй цюпці. Незамітно стала опускатися й у роботі. Жиди зменшили їй плату, но вона не примічала того. «Він мене не любить! Зрадив!» — повторяло єї болюче серце, — а мимо того цілі вечори проводила близь нього, у

темнім, душнім кутику шинку, непостережена слідила, як єї Іван пив, жартував, сміявся, а все з другими, а ніколи з нею. Ба, вона запримітила, що від якогось часу він старався єї уникати, — але, побачивши, що надармо, удавав всегда, що єї не бачить, — і вже ніколи не сварив на ню, не проганяв, але й слова ніколи не говорив.

А она з горячкою на лиці, з тоскно трепечучим серцьом, мовчалива, безсильна, нужденна, гляділа на нього, мов прикована. Зима зближалася. Похолодніло. Не раз робітниці, що крутили корбами при ямах, бачили єї, вертаючи від Кирницького, як бродила по болоті ледво жива, з посинілими від холоду руками.

— Що тобі, Фрузю? — питали они.

— Нічого! А що ж би мало бути?

Но старші жінки знали, що оно є, хоть знали й не всьо. Яко досвідчені в подібних ділах, они часто зводили бесіду на її стан, давали ради. Фрузя пильно, щораз пильніше слухала тих рад, — часто, щораз частіше почала думати о недалекій будучності, — і веселішала. Легше їй робилося на серці.

— Що тобі, Фрузю? — питали баби частенько, чудуючися над новою переміною в єї поступованню.

— Нічо! А що ж би мало бути? — була незмінна відповідь.

— Така ти щось тепер прудка, запопадлива! Щось бігаєш, прибираєшся, купуєш десь, звиваєшся, — а все весела і не туманієш, як уперед! Що то таке?

Лице Фрузі розсвічувалося хоробливим рум'янцем; очі палали, як жар.

— Пст! Тихо!—говорила она, прикладуючи палець до губів.

— Ну, що такого? Гостя якого чекаєш, ци що?

— Ая, ая, — гостя чекаю, та й то ще й якого!

— Ну, або якого?

— Такого, знаєте... Всій біді кінець буде, всьо пропаде! Він знов буде мій!

— Хто такий?

— Хто? Ну, та він, Іван! Полюбить!

— Бог би го побив! — шептали баби, хитаючи сумно головами. — Окаянник поганий! Дівчину з ума звів!

Дивна, щаслива гадка опанувала тепер цілою душею Фрузі! Єї збурена фантазія день і ніч працювала над тим, який би то спосіб винайти, щоб прихилити назад до себе серце Івана. І кілько она натерпілась, наболілась, перекидуючи в думці один за другим найдивачніші помисли! «Чарувати го? Ні!

І зілля не знаю, і боюся! Ану ж умре, збожеволіє, руку му вкулить або ногу? Хто знає, — і так лучається! Просити? Дарма! Відтрутить, насміється, ще й ногою ко́пне!»

А властивий спосіб так простий, так близький, так певний! І як она швидше не прийшла на тоту щасливу гадку? Кілько би муки була собі заощадила! Ні, сей спосіб не хибне! Сли с у нього хоть трошки серця людського, хоть капинка чуття, — він мусить... мусить!..

Лагодитись, — а швидко! Рішуча хвиля леда день! А треба притім і подобатись йому! Бідна Фрузя! Як вона тепер рада би бути хорошою, свіжою, утішною, рум'яною! Як вона жалувала за своєю красою, що марно пропала серед нужди, недостатку і грижі!

Але то байки! І так вона діпне свого! Она збудить жаль, помилування, — а любов небавці й сама прийде, конечно прийде! Лиш його серце порушити, лиш його чуття стрясти! Любов, щира, сильна, спить у нім, лиш привалена злими прикладами, приглушена легкодушностю, гордостю і розпустою. Она збудиться, верне, конечно верне!

І гарно ж она устроїться, як прийде рішуча хвиля! Червона шалінова хустка на голові, і спідничка перкальова, — не нова вже, то правда, але зашанована. Сорочка картанова, білесенька, червоним шовком стебнована в звіздочки дрібонькі. Чоботи пасові і кармазинова крайка. Коби лиш лице троха рум'яніше, голос троха сильніший, дзвінкий, срібний, як бувало! А ще ж до того!.. Ні, ні, ні! Він мусить полюбити, покине погане життя, стане добрим, сердечним, чесним чоловіком, стане жити поновому, — єї вирве із тої пропасті зіпсуття і сорома!.. А потім! Щасливі дні, — ци скоро ви надійдете, — ци не заведеш, чудова надіє? Єї родичі простять, привітають радо, з одвертими раменами, — а она приведе їм свого Івана, свого милого, свого мужа, і скаже: «Дивіть, — се я, моя любов зробила з нього чоловіка!» І відтак піднесе їм дитинку і скаже: «Дивіть, — се ваш унука, се моя потіха, моя надія, мій скарб дорогий!..»

Щасливі дні, — ци скоро ви надійдете? Ци не заведеш ти, чудова надіє?..

Святий Никола «на сивім коні приїхав». Ще з ночі сніг упав так у коліно, а ранком мороз потис неабиякий.

До пізньої ночі празникувався Іван у Кирницького. Ріпників насходилося богато. Одні пили, другі танцювали з дівчатами, треті в карти грали. Кількох Николаїв справляло іменини, — і Кирницький уторгував немало.

Іван пив сього вечора дуже богато, — говорив, реготався, співав, аж стіни ходили, але видно було, що щось му не по душі, щось го немов непокоїть, гризе. Що такого? Він і сам не знав.

Мимо волі і охоти, — якось так без відома, — він поглянув у кут коло груби. Звичайне місце, де сиділа Фрузя. Що такого? Він уже від кількох день не бачив єї? Спочатку він не запримітив того. Аж тепер впало йому то в око. «Що з нею, що вже не волочиться за мною? Ну, чень нарозумилась! Ха, ха, ха! Дурна дівка! Вчепилася чогось: люби ї та й люби!»

Так думав Іван, але сам чув, що тоті гадки якісь нещирі, не з серця, — що там у глибині порушиться якесь друге чуття, темне, незрозуміле ще, але спльне. Чому єї нема? Що їй сталося? Його вразила троха неприсутність Фрузі. Щось мусило статися з нею. Може, занедужала?.. «Ігій, — а мені що до неї? Чому додому не йде, до вітця — до матери?..» Але сей же час другий голос заговорив в його душі: «Она ж заходила мене, пильнувала мене в слабості! Она для мене покинула і хату рідну, і родичів!.. Гм, она, бачу, любить м'я. («Чорт побери баби і їх любов!» — шепнув перший голос). Так, так, чорт побери, — а все ж випадало би завтра навідатися до неї, що она поробляє! Може, вже... Гм, гм!.. Піду завтра, навідаюсь!..»

А тимчасом, поки ніч темна, поки мороз надворі, поки горівка в фляшці, поки веселість, і сміх, і жарти довкола, — звеніть, чарки, розлягайтеся, розпусні співи, крутіться по хаті в шалених підскоках, п'яні пари!.. «Она там чень ще... А зрештов... Угу!.. Завтра, завтра навідаюсь до неї!»

Вже поранок близький. Хмари просунулися. Ярко горять звізди над сонним Борнславом. Лиш храпливі, непевні голоси кількох ріпників полохають глубоку тишу. Они, заточуючися боками посеред улиці, вертають від Кирницького і кінчать послідні стихи якоїсь думки.

— Чого ти, Іване, так посоловів? — питає один ріпник.

— Посоловів? Ігій! Як посоловів?

— Так якось! І смієшся, — а якось мов не своїм сміхом. Щось у тебе, бачу, на душі.

— Ех, дурний ти, бачу! Нічо в мене на душі нема! Привиділо ти ся!

— Ну, най і привиділося! А я все свеї! Що то й говорити? Я вже тебе, пташку, знаю! Ну, скажеш, що тобі?

— Та що маю казати? Нічого не знаю! Що маю казати?

— Як собі хочеш, небоже, як хочеш! Ну, тп, бачу, туй живеш! Добраніч! Ночуй здоров,—а завтра розповіш, що тобі є!

— Добраніч! — сказав Іван і увійшов у сінці.

Іван, пробуваючи довший час у Бориславі, наняв собі осібну цюпку, в темнім, нечистім закаулку. Сінці були темні, вузькі і нерівні. Двері до його кімнатки аж при кінці їх, у куті. Виходячи рано, він замок єї на ключ. Ключ був у нього.

— Що за біс ту шкверендить? — воркотав Іван, уходячи в сіни. Єму стало моторошно, по тілі перейшла дрож. Темні сіни залюднила його збурена фантазія чорними, живими і рухливими туманами, що, мов грубезні воздушні стовпи, ходили перед ним взад і вперед, товклися о нього, обвівали го якимось холодом, якимось ляком. А з-межи тих стовпів прорізувався до його уха слабий-слабий, проразливий писк — писк топленого котяти, писк умираючої дитини.

— Що ту такого? Що ту такого? — згомонів Іван.

Ніхто не обзивався.

Він поступив кілька кроків дальше, мацаючи довкола себе. Єго рука наткнулася на щось м'якого.

— Боже, а ту що такого? Хто ту? — крикнув Іван голосно.

Ніхто не обзивався. Писк не переставав, — роздавався лишень щохвилі слабше, глухше, жалібніше.

Іван кинувся до одних дверей, що припирали до сінок, до других, до третіх, — нема нікого. Двері позамикані. Всюди мешкали ріпники, такі ж нічні птахи, як і він. Властитель-жид мешкав оподалік у другім домі.

Іван видобув сірничку, чаркнув, а єї синій, сірчаний полом'інь на хвильку прігнав темноту, що панувала в сіньох.

— Мати божа! А се що?

Він кинувся, мов божевільний, наперед.

— Фрузю, а ти що ту робиш?

Ніхто не відповідав.

— Холодна, боже мій! Зціпла, як кочан! Фрузю! Фрузю! Но відповіді годі було діждатися. Іван кинувся до дверей, відмок свою комірку, засвітив пильно нафтівку і вийшов до сіней.

Страшний вид ударив його очі.

В углі сіней, за Івановими дверми, сиділа Фрузя. До

груді тулила дитятко, обтулене, пообвиване старанно для охорони від морозу.

Бідна, люб'яча дівчина! Як хорошо она виглядала в тій хвилі! Червона шалінова хустка обвивала єї голову, — перкальова спідничка фавдувалася на єї колінах, — стебнована червоним шовком сорочка застегнена була червоною, новенькою скиндячкою. Послідніх десять крейцарів стоїла тота скиндячка! Лиш лице єї страшно змарніло за тоті дні! Лиш руки єї худі посиніли, мов боз. Лиш очі єї, широко отворені, не яріли вже горячковим блеском, а склілися до світла, мов з леду уточені. Она сиділа недвижна, — єї очі смотрили німо наперед, на сіняні двері, — а уста напіводверті, бачиться, закаменіли в слові:

— Цить, дитинко, цить! Він зараз прийде, — твій таточко зараз прийде!

Бідна, нещаслива дівчина! Як страшно, як хорошо она виглядала в тій хвилі!

Весна. Пречудна гірська околиця замаєна свіжою зеленню навіяна тисячними запахами, огріта теплом ясного сонця, упестрена чудовими цвітами. Під ногами стрімка споховатість гори, унизу ліс сосновий шумить, та гільцями махає, та запахом смолистим дише. Горі горою стежка пнеся крутими перевоями. З верха вид далекий, широкий, — на ліси безконечні, темносині, на мрачні хребти гір, круглячися по всіх краях видокруга. Глубоке, голубе небо чисте, немов безмірний звід із хрусталю самоцвітного.

На вершку гори опинився задиханий подорожній. Полотнянка на нім довга, на ногах чоботи, за плечима кошіль, — всьо то видає в нім чоловіка нетутошного, — підгірянина. В руках ніс він велику личану сівню, що служила за вигідну постівку і колиску маленькому, здоровому, круглолицьому хлопчикові, що спав собі спокійним сном.

Подорожній усів на муравi. В його оці замітний глубокий жаль, — на марнім лиці давнє погане життя полишало видні сліди.

— От тут хорошо! От тут спокійно та затишно! Ту мене ніхто не знає, — ту мож жити! Ну, бувай здорове, давне життя, давна муко! Прийшла пора отямитися, пора працювати, та не бориславською роботою!

Іван, — бо то він був, — опер голову на руки і задумався. Мабуть, нагадував тоті погані дні, прожиті в Бориславі, — пережиті в якімось обмороці, засліпленню і шумі. Що він

наробив? Отець і мати померли з його вини — сам він протратив і перевів їх добро, кроваво запрацьоване, — сам позбавив себе честі перед людьми, — скаляв чесне ім'я вітцівське! А кілько нещастя, кілько горя і сліз накликав він на бідну Фрузю, на її родичів! Та тяжко пімстилася на нім його вина! Тої хвилі, коли побачив Фрузю, зацїпенілу коло своїх дверей,— тої страшної хвилі, коли крило смерті перемахнуло перед ним, — йому отворилися очі. Давня, чиста любов вернула, — та поневчасі. Не стало тої, що посвятила му своє життя, — не стало Фрузі! Іван упав коло неї мов мертвий, обливаючи горячими сльозами її холодні руки. І від того дня постановив зачати інше життя, — віддатися праці, та не для себе: для своєї дитинки — єдиної, найдорожчої пам'ятки по Фрузі. Єго виховати на чесного чоловіка, йому вказати кращу дорогу до життя — то сталося його ціллю. Ще цілу зиму пробув він в Бориславі, працюючи неустанно і пильнуючи маленького Андрійка. Але тото місце, де за кождим кроком стрічаєш жасні картини недолі і пониження людського, — тота западня опротивіла му до глубини серця. Він постановив покинути її. Но куди йти? «До рідного села! — була перша гадка його. — Но як же я там покажуся давним знакомим, родичам Фрузі? Ци їх вид, їх присутність, їх жаль не буде на кождім поступі ранити мого серця?.. Ні, в гори, далеко уходити, де мене ніхто не знає, — там на маленькім куснику грунту зачинати зовсім нове життя, — хоть і вбоге, та чесне!»

Так думав Іван і так зробив.

Сонце палало над його головою, невеличка срібна хмарка перемчала по небі, а свердки острим цвіркотом вторували його думам.

— Прости мені, господи, мої тяжкі провини! І ти, синочку мій, прости ми, що-м своєю легкомисностю убив твою матір нещасливу!

Очі Івана, повні сердечної, горячої любви, звернулися до дитинки, що саме збудилась зо сну. А оно всміхнулось до нього, малесеньке, — немов направду порозуміло його слова!..

ПРИМІТКИ

АВТОБІОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ

АВТОБІОГРАФІЯ ІВАНА ФРАНКА З ЙОГО ЛИСТА ДО М. ДРАГОМАНОВА

Автобіографія написана у формі листа до М. Драгоманова. Драгоманов умістив її як додаток до «Переднього слова», що супроводило збірку Франкових оповідань «В поті чола» (Львів, 1890, стор. IV—XVI). Передруковуємо з цієї збірки.

АВТОБІОГРАФІЯ ІВАНА ФРАНКА, НАПИСАНА ДЛЯ ОМ. ОГОНОВСЬКОГО

Ця автобіографія написана раніше від попередньої. Написано її рукою дружини Франка, Ольги Федорівни. Ом. Огоновському, очевидно, вона була потрібна для його «Історії літератури руської». Знайдено автобіографію між паперами Огоновського в архіві львівської «Просвіти». В 1927 р. її надруковано в збірнику «За сто літ» (Київ, кн. І). Рукопис зберігається у відділі рукописів Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (архів Ом. Огоновського, № 475). Друкуємо за рукописом.

ДЕЩО ПРО СЕБЕ САМОГО

Цей автобіографічний фрагмент Франко вмістив як передмову до виданої ним польською мовою в 1897 р. у Львові збірки оповідань «Obraski galicyjskie», що вийшла в польському видавництві «Biblioteka mrówki» («Nieco o sobie samym»).

Українська націоналістична буржуазія в спілці з польською реакцією вела проти Івана Франка шалену кампанію, намагаючись будь що усунути письменника від громадського життя. Саме в цей час Франко і опублікував цей фрагмент. Разом з тим він був і відповіддю на недопущення письменника в 1895 році «об'єднаною коаліцією урядових сфер з інкамерованими українцями» до професури у Львівському університеті. Поява цієї автобіографічної замітки викликала серед українських буржуазних націоналістів вибух обурення і погроз.

Друкуємо в українському перекладі за текстом журналу «Україна» (Київ, 1926, кн. 6).

ПРОМОВА ІВАНА ФРАНКА НА ЙОГО ЮВІЛЕЙНОМУ СВЯТІ 1898 р.

30 жовтня 1898 р. було організовано відзначення 25-літнього ювілею літературної діяльності письменника. Відповідаючи промовцям, Франко виголосив цю коротку промову. Передруковуємо із повідомлення про ювілей у «Літературно-науковому віснику». 1898 р. (О. М. «Ювілей 25-літньої літературної діяльності Івана Франка», кн. XI).

ПРОМОВА ІВАНА ФРАНКА НА БАНКЕТІ ПІД ЧАС ЮВІЛЕЙНОГО СВЯТА 1898 р.

Банкет відбувся 30 жовтня після офіціальної частини. Промову Франка передруковуємо із повідомлення про ювілей у «Літературно-науковому віснику», 1898 р., кн. XI.

АВТОБІОГРАФІЯ ІВАНА ФРАНКА, НАПИСАНА ДЛЯ ЛЕКСИКОНУ ГЕРДЕРА

Написана у Львові 18 січня 1909 р., в той час, коли письменник хворів. Писав її син Франка під диктовку батька. Автобіографія має форму листа до редакції «Herders Konversations Lexikon», що звернулася до Франка з проханням подати їй відомості про себе. Редакція лексикону повернула Франкові його автобіографію, дякуючи йому у листі від 17 лютого 1910 р. за труд і повідомляючи, що референт слов'янських літератур використав присланий ним матеріал. Текст автобіографії був надрукований у збірнику «За сто літ» (Київ, 1927, кн. I). Подаємо український переклад з німецької мови за текстом, надрукованим у названому збірнику. Рукопис автобіографії зберігається у відділі рукописів Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (архів Франка, № 444).

Адлер Віктор (1852—1918)—представник ворожої марксизмові опортуністичної течії, один з реформістських лідерів австрійської соціал-демократичної партії, редактор її органу у Відні «Arbeiterzeitung».

«Академический кружок» — львівське студентське товариство; видавало літературний двотижневий журнал «Друг», складалось із студентів-українців різних ідейних переконань. В 1876 р. до керівництва його прийшла молодь революційно-демократичних переконань.

«Arbeiterzeitung» — віденський орган австрійської соціал-демократичної партії; виходила з 1889 р.

«Архів» — «Українсько-руський архів» історично-філософської секції буржуазно-націоналістичного Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, виходив неперіодично з 1906 р.; вийшло 15 томів.

«Archiv für slawische Philologie»—журнал слов'янської філології, засновано І. В. Ягичем в Берліні в 1876 р. Існував до 1920 року.

«Ateneum»— варшавський науковий і літературний щомісячний журнал, виходив з 1880 р.

Барвінський Володимир (1850—1883) — один з керівників і ідеологів буржуазно-націоналістичного «народовства», редактор «Правди» (1879—1880 рр.), засновник і редактор «Діла» (1880—1883 рр.) — органів народовської партії.

«Батьківщина» — львівська буржуазно-націоналістична газета, виходила з 1879 до 1896 рр.

Белей Іван (1856—1921) — галицький буржуазний журналіст і письменник. Співробітник і редактор у рр. 1883—1902 газети «Діло».

«Бесіда» — «Руська бесіда», товариство-клуб у Львові, засноване в 1861 р.; тут групувалися галицько-українські буржуазні діячі реакційно-угодовського напрямку.

«Бібліотека найзнаменитших повістей» — бібліотека, що її неперіодично видавала редакція «Діла», починаючи з 1881 р.

Борковський Олександр (1841—1921)— галицький буржуазно-націоналістичний діяч, педагог. У 1886 р. короткий час (№№ 12—18) редагував «Зорю».

Брюкнер Олександр (1856—1939) — польський лінгвіст-слов'янознавець, пангерманіст, професор Берлінського університету; видав ряд робіт до історії польської літератури і мови.

Василіяни — уніатський чернечий орден; за часів Австро-Угорської монархії утримував у Галичині школи.

«Ватра» — літературно-науковий збірник, виїшов у Стрії в 1887 р. за редакцією Володимира Левицького (Василя Лукича).

Вахняпин Анатоль (1841—1908) — буржуазно-націоналістичний письменник, журналіст, композитор.

Верхратський Іван (1846—1919) — педагог, філолог і письменник народовського напрямку.

Вислоух Болеслав (1874—1937) — один з керівників польської дрібнобуржуазної т. з. «людової» партії, видавав у Львові «Przegląd społeczny» і «Przyjaciel ludu», що фактично були органами цієї партії.

Вільхівський — псевдонім Бориса Грінченка (1863—1910); номер «Зорі» з віршем та рецензією про які говорить Франко, народовці затримали й переробили зі змінами.

«Вінок русинам на обжинки» — альманах, виданий Іваном Головацьким у Відні в 1846—1847 рр. (два томи).

Вінцковський Дмитро (1846—1917) — галицький письменник-москвофіл; москвофіли у своїй діяльності орієнтувались на російське самодержавство.

«Вольное слово» — журнал буржуазно-конституційного напрямку, редагований при близькій співучасті М. Драгоманова. Виходив у 1881—1883 рр. в Женеві.

«Громадський друг» — літературно-політичний щомісячний журнал, виходив у Львові в 1878 р., видавали його Франко і Павлик. Після заборони видавати цей журнал він з'являвся вже як неперіодичне видання під назвою «Дзвін», а потім «Молот».

«Głos» — прогресивний літературно-політичний тижневик, виходив з 1886 р. у Варшаві.

«Дещиця», «письмо літературно-наукове під редакцією Івана Верхратського» — двотижневик; виходив у Станіславі в 1880 р.

«Dziennik Lòdzki» — щоденна політична польська газета буржуазно-демократичного напрямку.

«Діло» — буржуазно-націоналістична газета, що з 1880 року почала виходити у Львові як орган народовської партії. Після Жовтневої революції стала одверто фашистського газетою.

«Дністрянка на 1877 р.» — альманах, вийшов восени 1876 р. Видало його львівське студентське товариство «Академический кружок».

«Друг» — літературно-науковий журнал, двотижневик; видавався студентським «Академическим кружком» у Львові з 1874 по 1877 р.

Естрайхер Карл (1827—1908) — польський бібліограф, автор «Bibliografii polskiej».

«Етнографічний збірник» — орган Етнографічної комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка, що виходив у Львові з 1895 р.; вийшло 40 томів.

«Житє і слово», «вісник літератури, політики і науки» — журнал, що виходив з 1894 по 1897 р. у Львові. Редагував його Іван Франко.

«Журнал Министерства народного просвещения» — щомісячний журнал Міністерства народної освіти Росії; видавався в Петербурзі з 1834 до 1917 р.

«Зоря» — політично-літературна щоденна газета; виходила в Києві з 1880 по 1886 рр.

Зінгер Пауль (1844—1911) — один з керівників австрійської й німецької соціал-демократії в кінці XIX ст.

«Зоря» (1880—1897) — львівський двотижневий літературно-науковий журнал народовського напрямку.

Зюсс Едуард (1831—1914) — німецький геолог і палеонтолог, професор Віденського університету.

Каннер — один з редакторів «Die Zeit».

Карлович Ян Олександр (1836—1903) — прогресивний польський філолог і етнограф.

«Киевская Старина» — щомісячний історичний та літературний журнал ліберально-буржуазного напрямку, виходив у Києві з 1882 до 1906 р.

Коритко Еміль (помер 1839 р.)— прогресивний діяч, польський повстанець 1831 р., засланий австрійським урядом до Любляни; перебував там з 1837 р. під поліцейським наглядом.

«Kraj» — польський буржуазно-ліберальний політичний тижневик, виходив з 1882 р. у Петербурзі.

«Kurjer Lwowski» — буржуазна польська газета. Виходила у Львові, з 1883 по 1887 рр. тричі на тиждень, з 1888 р.— щоденно; тут довгий час співробітничав Іван Франко.

«Kurjer Warszawski» — польська буржуазна щоденна політична газета, виходила з 1880 р.

«Ластівка», «письмо для руських дітей (руської молодежі)» — виходила у Львові в 1869—1881 рр.; спершу (до 1878 р.) як додаток до «москвофільського» органу «Учитель», потім як окремий двотижневик.

Ленартович Теофіл (1822—1893) — польський поет і літературознавець.

Лімановський Болеслав (1837—1935) — у Франкові часи відомий польський соціаліст, якого судили за пропаганду соціалізму в Галичині. Скочувався до опортуністичних і націоналістичних поглядів.

Ліпсіус Юстус (1546—1606) — голландський філолог, критик і видавець латинських класиків.

«Літературно-наукова бібліотека» — серія в 15 томів, виданих Іваном Франком, виходила в 1889—1892 рр.

«Літературно-науковий вісник» — буржуазно-націоналістичний український журнал-місячник; з 1898 до 1906 р. виходив у Львові, а з 1907 р. в Києві.

Маркович Светозар (1846—1875) — сербський письменник і публіцист.

Нагірний Василь (1847—1921) — архітектор, буржуазно-економічний діяч, засновник і директор «Народної торговлі».

«Народ» — двотижневик, орган радикальної партії; виходив за редакцією М. Павлика та Івана Франка в 1890—1895 рр.

«Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові» — українська буржуазно-націоналістична просвітницька організація, заснована 11 грудня 1873 р. Після 1917 р. стала осередком української контрреволюції і фашизму. Запеклі вороги українського народу Грушевські і К°, що очолювали цю організацію, прикривались іменем великого сина українського народу Т. Шевченка, чим намагалися маскувати свою антинародну суть. Ліквідована в 1939 р.

Огоновський Омелян (1833—1894) — буржуазно-націоналістичний історик літератури, критик, мовознавець, професор Львівського університету.

Оленецький Євген (1860—1917) — буржуазно-націоналістичний громадсько-політичний і економічний діяч в Галичині.

Остоя — псевдонім Савицької Юзефи (1859—1920), польської письменниці-повістярки.

Павлик Михайло (1853—1915) — громадський діяч радикально-демократичного напрямку і письменник, товариш Франка. Один із засновників української радикальної партії у Галичині та редактор її органу «Народ».

Партицький Омелян (1840—1895) — галицький філолог, історик і педагог; буржуазний націоналіст-народовець; редактор «Зорі» (в 1880—1886 рр.).

Пасічинський Ісидор (1853—1930) — галицький малознавець, відомий письменник.

Пернерсторфер Енгельберт (1850—1918) — член австрійського парламенту, соціал-демократ.

«Правда» — літературно-науково-політичний журнал-місячник буржуазно-націоналістичного напрямку; виходив у Львові з перервами від 1867 до 1898 р.

«Prawda» — польський тижневик, орган польських позитивістів, що виходив у Варшаві за редакцією Олександра Свентоховського в 1881—1898 рр.

«Praca» — польський робітничий двотижневик, що виходив у Львові в 1878—1896 рр.

«Program socjalistów». Цей проект програми у Франка повинен був мати заголовок: «Program socjalistów polskich i rusińskich w Galicji». Без згоди автора Лімановський змінив його на «Program socjalistów polskich we wschodniej Galicji. .» Після Франкового протесту брошура з'явилася п. з. «Program socjalistów galicyjskich».

«Просвіта» — буржуазно-націоналістичне просвітницьке товариство, засноване в 1868 р. у Львові. Після Жовтневої революції стало осередком націоналістичної контрреволюції.

Процес Павликівен і Фокшеїв.— Фокшеї — селяни з села Москалівки, колишнього Коломийського повіту. Один із них, Дмитро, признався війтові Кабинові, що одержує від М. Павлика книжки соціалістичного змісту. Запідозрений у вбивстві того ж війта, Дмитро Фокшеїв у кінці 1879 р. був заарештований. під час обшуку в нього знайшли «Громадський друг», «Дзвін» і деякі брошури соціалістичного напрямку. В зв'язку з цим заарештували ще кількох Фокшеїв та деяких селян з Москалівки і двох сестер М. Павлика — Ганну і Параску. Тоді ж, на початку 1880 р., по дорозі з Коломиї до Березова арештували також Івана Франка. Всіх заарештованих підозрівали в належності до таємної соціалістичної організації, якої насправді не було. На суді Франка виправдали, Ганну Павликівну засудили на півтора місяці тюрми. Декого з селян теж засудили.

«Przegląd tygodniowy życia społecznego, literatury i sztuk pięknych» — буржуазний тижневик, що виходив з 1881 р.

Рамулт Стоян — псевдонім Рефера (1859—1913), польського філолога і етнографа.

«Русалка Дністровая» — український альманах, що вийшов у Будапешті в 1837 р.; складений «руською трійцею» — Шашкевичем, Вагилевичем і Головацьким. Австрійською владою в Галичині був сконфіскований і заборонений.

«Русская рада» — двотижневик, газета москвофільського напрямку, виходила в Коломиї в 1871 — 1893 рр.

«Ruch» — польський літературний двотижневик; виходив у Львові з 1887 по 1888 рр.

«Світ» — ілюстрований літературно-науково-політичний місячник у Львові. Видавали його Іван Франко та Іван Белей у 1880—1881 рр.

Станьчик — прізвище блазня польських королів Олександра Ягайловича і Жигмонта I; станьчиками прозивали партію краківських консерваторів після того, як група польських діячів у 1869 році опублікувала памфлет «Тека Станьчика». Станьчики були вірними слугами австрійської монархії.

Танячкевич Данило (1842—1906) — реакційний галицький діяч, публіцист.

Театр Гриневецького і Біберовича — театр т-ва «Руська бесіда» у Львові, заснований в 1864 р.; під проводом Івана Гриневецького перебував 1882—1889 рр., Івана Біберовича — 1881—1893 рр.

«Tydzień literacki, artystyczny, naukowy i społeczny» — польський тижневик, виходив у Львові з 1874 по 1881 р.

«Українсько руська видавнича спілка» — заснована в 1898 р. Членом її управи й редакційної колегії був Іван Франко.

Устіянович Корнило (1839—1903) — син письменника Миколи Устіяновича; художник і письменник, редактор гумористичної газети «Зеркало».

«Учитель» — москвофільський часопис для вчителів; виходив у 1869—1874, 1880 рр.

Федорович Володислав (1845—1917) — поміщик, власник села Вікно, на Поліллі коло Грималова, у Скалатщині; Іван Федорович — його батько.

«Die Zeit» — віденська щоденна газета; орган австрійських позитивістів.

«Zeitschrift für die neutestamentische Wissenschaft» — німецький журнал релігійного характеру, виходив в м. Гессені з 1900 по 1911 р.

Цісарсько-королівська камера — управа цісарських земельних маєтків у австрійській Галичині.

Шараневич Ісидор (1829—1901) — галицький реакційний історик, професор Львівського університету; москвофіл.

Ягич Ігнатій Ватрослав (1838—1923) — видатний вчений і культурний діяч, славіст-філолог, член багатьох академій слов'янських країн, професор Новоросійського, Берлінського, Віденського, Петербурзького університетів.

Язичіє — мова-макаронізм, мішанина слів з російської, старослов'янської мов та елементів галицьких місцевих діалектів; говорили й писали нею галицькі москвофіли.

ОПОВІДАННЯ

ВУГЛЯР

Про оповідання «Вугляр» Франко говорить:

«Оце оповідання, написане в першій половині 1876 р., перед «Лесишиною челяддю» та «Двома приятелями», було першим із тих, які я пізніше зібрав у цикл «В поті чола» і які мали дати художній образ життя галицько-руського народа в різних його верствах та професіях. Не пам'ятаю, де й коли подівся у мене рукопис оцього першого оповідання, і не знаю також, відки і яким способом дістав його д. Микола Венгжин, який у початку 1909 р. без моєї відомості опублікував його, змінивши правопис, у перших, січневих, двох числах свойого літературно-наукового двотижневика «Будучність». Відси передруковую його тепер, справивши мову, в оцій новій збірці моїх оповідань». (Примітка до оповідання у збірці «Батьківщина і інші оповідання»).

В «Передньому слові» до збірки Франко пише:

«В першій половині 1877 р.[1] були написані три оповідання в тім роді, з яких два, «Лесишина челядь» і «Два приятелі», були того ж року надруковані в «Дністрянці», альманаху студентського товариства «Академический кружок», а найвчасніше з них написане, «Вугляр», якось незамітно для мене вийшло з моїх рук, так що я й забув про нього і здивувався немало, побачивши його аж у початку 1909 р. в перших числах двотижневика «Будучність».

Звідки Микола Венгжин взяв це оповідання — невідомо. Побачивши його в «Будучності», Франко послав редакторові Венгжину листа, в якому висловив протест проти самоправного надрукування.

«Сьогодня, дня п'ятого січня, одержав я 1 число видаваної Вами часописі «Будучність» і знайшов у ній відразу дві немилі для мене несподіванки, а власне початок мойого ще в 1875 р.[2] написаного, недрукованого і мною давно забутого оповідання «Вугляр» і початок рецензії д. Євшана на мойого «Мойсея». Протестую наперед против того, щоби Ви у слідуючім числі називали моє ім'я в числі співробітників «Будучності». Не хочу вживати відповідного слова для скваліфікування Вашого поступка з моїм оповіданням, але позволю собі звернути Вашу увагу на те, що такий поступок був би наполовину можливий тільки по моїй смерті, а я ще, як Вам відомо, досі, дякувати богу, не вмер» («Будучність», 1909 р., № 3).

Передруковуємо оповідання із збірки «Батьківщина і інші оповідання» (Київ, 1911, накладом Українсько-руської видавничої спілки).

Долина, Велдіж, Суходіл, Ілем'я — містечка й села бойківського Підкарпаття, по правий бік залізничної лінії Стрий — Станіслав. Туди, у Лолин, їздив Франко в 70-х рр. на літні місяці.

Венгжин Микола — редактор буржуазно-націоналістичного двотижневика «Будучність».

[1] [1876 р.].
[2] [1876 р.].

ЛЕСИШИНА ЧЕЛЯДЬ

Це оповідання, разом з оповіданням «Два приятелі», написане влітку 1876 р. в Лолині для альманаха «Дністрянка на 1877 р.», який видавало товариство «Академический кружок» за редакцією Антона Дольницького. Як і оповідання «Вугляр» та інші, воно зв'язане з Франковим задумом — «збирати матеріали, ескізи та оповідання для змалювання образу нашої суспільності в різних її верствах, у різних змаганнях, працях, заробітках, стражданнях, поривах, ілюзіях та настроях» (передмова до збірки «Добрий заробок і інші оповідання», Львів, 1902).

Оповідання надруковане вперше під псевдонімом Джеджалик в альманаху «Дністрянка на 1877 р.», що вийшов восени 1876 р. Увійшло в збірку «В поті чола» (Львів, 1890, накладом Ольги Франкової) і пізніше, дещо змінене й поширене, в збірку «Маніпулянтка і інші оповідання» (Львів, 1906, накладом Українсько-руської видавничої спілки), звідки його передруковуємо.

ДВА ПРИЯТЕЛІ

Оповідання, написане влітку 1876 р. в Лолині. Надруковано його вперше того самого року в альманаху «Дністрянка на 1877 р.», під псевдонімом Джеджалик. Увійшло в збірку «В поті чола» (Львів, 1890), звідки його передруковуємо. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (архів Франка, № 485).

Оповідання друкувалося і в перекладах на польську мову: в петербурзькому тижневику «Kraj» 1885 р. (21) та в збірці «Obrazki galicyjskie» (Львів, 1897).

РІПНИК

Оповідання має дві редакції. Перша, 1876 р., належить до ранніх «Бориславських оповідань» Франка. В усіх оповіданнях, що входять у цю серію, Франко описує початок нафтового промислу на галицькому Підкарпатті (в Бориславі, Дрогобичі, Тустановичах, Трускавці, Дзвинячі, Старуні, Східниці в 60-х — 70-х роках минулого століття. Вперше оповідання (разом з іншими оповіданнями цього циклу) друкувалося у львівському літературному двотижневику «Друг» 1877 р. (№ 1 і 2) під спільним заголовком «Борислав. Картини з життя підгірського народа». Того самого року увійшло воно в збірку (передрук з «Друга») під заголовком «Письма II. Борислав. Картини з життя підгірського народа» (Львів) з таким «Вступним словом» автора:

«Тим спільним наголовком обнятий цілий ряд оповідань, повісток та картин, котрих ціль — представити вірно життя підгірян Самбірського та Стрийського околу. Кілька слів для виясненя наголовка.

Борислав звісний на цілу Галичину, ба й на цілу Европу, яко копальня нафти і земного воску,— та звісний, певно, лиш з імені. Не знаю, чи приходило й на думку тисячам і тисячам образованих людей, що там рік-річно з'їздять задля інтересів хоть поглянути на життя тої незлічимої сили «ріпників», що для них видобувають скарби земні. А справді ні одно місце в цілій Галичині не представляє більшого поля для студій — не так поетичних, як більше соціальних. Сли де у нас,

то, певно, в Бориславі найсильніше заступлений клас робітницький,— а нужда, трата сил і здоров'я, зледащіння тих людей під зглядом моральним — найгрізніше і найголосніше віщують, що може статися з наших хліборобів в протягу яких-де двох десятків літ, коли недостача поля, хліба і грошей, коли наслідки всіляких хиб теперішнього суспільного устрою—змусять їх іти на роботу фабричну, продавати своє здоровля і свою силу за нужденне прокормлення. А що саме тепер найбільше до того йде не лиш на западі Европи, але й у нашій стороні, показує щоденний досвід, показує що раз, то більша маса робучих рук, які тиснуться з наших сіл до всіх фабричних заводів.

Борислав, хоть достачив нашому краєві цінного матеріалу для освітлення і про домашній ужиток і про вивіз за границю, стався між тим западнею, в котрій гине і пропадає наше щасливе Підгір'я, в котрій марнується без ліку здорових сил нашого народа. Борислав стався для нього осередком експлуатації у всіх можливих видах, почавши від тисяч жертов, що гинуть рік-річно в ямах, аж до тих тисяч, що вертають відтам з протраченою силою фізичною та звихненою моральною підставою в серці,— що вертають передчасними старцями.

Таке значіння наголовка тих картин.

Довгі літа мав я спосібність придивлятися тій страшенній експлуатації, що, мов зараза, ширіться щораз дальше, росте ураз із зростом нужди і недостатку в народі, мав я спосібність оглядати й немало сумних-сумних наслідків її. Не говорю уже о жителях самого колишнього села Борислава, що з малими виїмками майже всі пішли по жебрах. Борислав висисав вздовж і вшир всі сусідні села, пожирає молоде покоління, ліси, час, здоровля і моральність цілих громад, цілих мас.

Перша група обнятих тим наголовком оповідань представить кілька інтересніших епізодів із життя «ріпників». У другій стрібую подати деякі також не менш цікаві уступи із дотеперішньої історії Борислава»

В ранніх оповіданнях, зокрема таких, як «Ріпник», «На роботі», «Навернений грішник» та інші, змальовуючи тяжке підневільне життя робітників та селян, показуючи, як їх експлуатують та економічно виснажують, руйнують промисловці, купці та гендлярі, Іван Франко вживав ту мову й ту термінологію у визначенні національностей, яка була в ті часи в ужитку в Галичині. В зв'язку з цим, на перший погляд може здатися, що в цих оповіданнях класові суперечності іноді затушковуються показом міжнаціональних суперечностей, які органічно між собою переплітаються.

Відтворюючи психіку й мислення забитих і затурканих галицьких робітників і селян, письменник розкривав і їхню несвідомість, нерозуміння справжніх причин того соціального лиха, що їх душило.

— В ранніх творах виявився також ще не до кінця сформований світогляд і самого Ів. Франка. Пізніше активна участь у робітничому русі,

знайомство з творами Маркса і Енгельса допомогли письменнику ясніше усвідомити і чіткіше зрозуміти розстановку класових сил у суспільстві.

Проте від самого початку своєї письменницької діяльності Франко працював, щоб збуджувати почуття класової свідомості у трудящих, боровся проти націоналізму і шовінізму.

Готуючи в 1899 р. оповідання «Рішник» до друку, Франко, як сам каже, значно переробив його. Щоправда, головні персонажі лишилися ті самі, одначе характеристики їх зовсім інші, сюжет оповідання розвивається інакше, і все оповідання в цій редакції стало вдвоє довше в порівнянні з раннього редакцією. Воно й появилося друком у збірці «Полуйка і інші бориславські оповідання» (Львів, 1899, накладом Українсько-руської видавничої спілки).

Передруковується за цією збіркою, а ранній текст (1876 р.) подається в «Додатках».

Д і л — місцева назва вкритої лісом смужки гір біля Борислава.

НА РОБОТІ

Оповідання, написане в 1876 р., належить до циклу «Бориславських оповідань» Вперше друкувалося у «Друзі» 1877 р. (№№ 2—4) разом з іншими оповіданнями цього циклу під спільним заголовком «Бориславські. Картини з життя підгірського народа». Того ж року увійшло в збірку (передрук з «Друга») під заголовком «Письма II. Бориславські. Картини з життя підгірського народа», звідки його й передруковуємо.

НАВЕРНЕНИЙ ГРІШНИК

Оповідання, написане в 1876 р., належить до циклу «Бориславських оповідань» Вперше друкувалося у виданні «Друг» в 1877 р (№№ 3—6) під заголовком спільним для кількох оповідань цього циклу: «Бориславські. Картини з життя підгірського народа». Того самого року вийшло окремою книжечкою, як передрук із «Друга», без титульної сторінки. Звідси й передруковуємо його.

ПАТРІОТИЧНІ ПОРИВИ

Оповідання друкувалося вперше в журналі «Громадський друг» 1878 р., кн 1. В 1887 р воно з'явилося польською мовою у львівському двотижневику «Ruch», № 10. В 1913 р. увійшло в збірку «Рутенці. Типи галицьких русинів із 60-х та 70-х рр мин. в.» що вийшла у Львові як № 7 видаваної Франком «Міжнародної бібліотеки»

В і й н а н а Б а л к а н а х — російсько-турецька війна 1877 р.

Е т и м о л о г і я — правопис, що грунтується на етимології; ф о н е т и к а — правопис, що грунтується на фонетиці; москвофіли бажали залишити етимологію, народовці запроваджували фонетику.

«Н а р о д н и й д і м» — культурно-освітня інституція у Львові, заснована в 1849 р., центр москвофільського руху в Галичині. При ній існувала бурса — гуртожиток для гімназіальних учнів.

С в і т л и й р е д а к т о р «С л о в а» — Богдан Дідицький.

«С л о в о» — політична газета москвофільського напрямку; видавав Богдан Дідицький; виходила у Львові з 1861 до 1887 р.

МОЛОДА РУСЬ

Це оповідання разом з оповіданням «Звичайний чоловік» та «Знеохочений» вперше друкувалося польською мовою у львівському тижневику «Tydzień literacki, artystyczny, naukowy i społeczny», 1878 р. (т. VII,

№ 57) «Młoda Ruś», № 58, «Zwyczajny człowiek», № 63, «Zniechęcony» під спільним заголовком «Rutency. Typy i portrety ludzi galicyjskich». До цих оповідань Франко додав «Передмову» (у № 57). Хоч вона написана для польських читачів, проте цікава для з'ясування мети, яка керувала письменником, і для самого розуміння названих оповідань. Наводимо тут її текст (із збірки «Рутенці»):

«Говорити про важність т. зв. руського питання для галицьких справ, особливо серед теперішніх відносин, на мою думку, не веде ні до якого результату. Далеко важніше збирати матеріал для докладного пізнання цеї справи та основного її полагодження. Це й мета оцих моїх нарисів.

Живучи довгі літа серед різнородних партій та відтінків галицької Русі, мав я нагоду додивлятися докладніше, ніж хто інший, до тої сумішки неконсеквенцій, мрій, непорозумінь та простого нерозуміння, серед якої живе, ділає та обертається чоловік із руської інтелігенції. Довгі літа пильних спостережень, розуміється, не без численних розчарувань та помилок з мойого боку, позволили мені, нарешті, проглянути цю густу мряку, що покриває зовнішню постать тих людей, доглянути їх різні забарвлення відповідно до партій, напрямів та ніби переконань і ясно зрозуміти той спільний їм усім корінь, ту дійсну основу їх характерів, що лишається незмінною, невважаючи на партії, напрями, політичні переконання, часто навіть невважаючи на розмірно вищу освіту. Той корінь — це рівночасно зародок нового суспільного типу, досі ще не сформованого виразно, який, проте, аж надто виразно дає чути своє зародження серед галицько-руської інтелігенції, типу, відомого під трохи згірдною назвою «рутення».

Що таке рутенець і в якім значінню заслуговує він на назву сучасного суспільного типу? У внутрішнім життю галицько-руської інтелігенції в остатніх роках помалу, але досить виразно доконується важний переворот. Течії західноєвропейського життя напливають до нас чимраз обильніше і забарвлюють усе по-своєму. Правда, досі вплило їх до Галичини розмірно менше, ніж деінде, тому також їх впливи не могли зарисуватися ще ясно та виразно, не витворили окремого визначного типу. Невиразність, невизначність і половинність — це головна прикмета теперішньої фази розвою галицько-руської інтелігенції, це рівночасно головна перешкода для постороннього дослідника до пізнання правдивого характеру того розвою. Який цвіт виросте з того зародка, не трудно вгадати. Вся Європа рясно покрита тим цвітом. Галицькі рутенці — прошу завважити — се не жадна етнографічна, ані історична, се чисто технічна назва. Вона обіймає собою збір певних характеристичних прикмет і, як така, являється властиво загальнопсихологічним терміном. Її основою, на мою думку, треба

вважати буржуазійні (міщанські) інстинкти. Тип буржуа, що панує серед західноєвропейської інтелігенції, не виробився серед галицько-руської інтелігенції, не запанував іще гордо та самовладно, але прикмети, характеристичні для буржуа, являються, хоч і вроздріб, і розростаються чимраз сильніше. Осібники, визначені тими прикметами, не знають іще їх суті, хоч і носять їх у собі. Вони не можуть критися зі своїми інстинктами, хоч ті інстинкти ще не доросли до такої сили, аби могли виявляти себе визначними вчинками. Оце властивість рутенства. Воно — переходовий тип, що зазначує епоху розкладу та перевороту суспільного. Воно проявляється в різнородних видах, різнородне відповідно до різних темпераментів та ступнів освіти, та, проте, воно все однакове в своїй суті.

В поданих далі нарисах уважний читач здужає розпізнати різні об'яви того нового типу і, може, з того, хоч і скупого, матеріалу утворити в своїй уяві загальний нарис типу, якій у галицько-руській суспільності чекає ще свойого повного вироблення, але незабаром мусить повстати силою доконечного історичного розвою. Чи довге буде його панування і до чого воно доведе, це зовсім інше питання.

Писано в вересні 1878 р.».

У грудні 1912 р. Франко переклав ці три оповідання на українську мову (оповідання «Молода Русь» 10—13 грудня) і, додавши до них «Патріотичні пориви», виготував невеличку збірку оповідань під заголовком «Рутенці», що вийшла у Львові в 1913 р. Для цієї збірки Франко написав таке «Переднє слово»:

«Видаючи окремою книжечкою чотири мої нариси під оцим загальним заголовком, уважаю потрібним подати дещо з моїх споминів про час та обставини, серед яких були написані ті нариси.

Гімназіальні студії, які пройшов я в Дрогобичі, при всій бідності, серед якої довелося мені жити, як ученикові з-під селянської стріхи, не були для мене таким тяжким часом, як догадувався дехто з тих, хто пробував на основі моїх літературних праць компонувати собі мій життєпис. Шкільна наука ніколи не була для мене страшною, а, навпаки, все доставляла мені нові приємності в міру того, як розширявся обсяг мойого знання. Товариське життя між учениками було також таке, що доставляло багато невинних приємностей, а мало дійсних прикростей. Відносини вчителів до учеників у гімназії були звичайно ліберальні, хоч майже ніколи не доходили до тісніших, приятельських відносин, як це буває іноді по наукових закладах. Учителі майже всі дивилися на учеників звисока та не допускали їх до надто близької довіреності, лиш деякі відносилися до учеників загально неприхильно.

Ученики Дрогобицької гімназії в другій половині 60-х і в першій половині 70-х рр. поза школою жили звичайно кружками, крім тих місцевих, що жили в своїх родинах і переважно не мішалися до кружкового життя. Позаміспеві ученики жили на кватирах (станціях) переважно по різних передмістях у міщан та міщанок, і відповідно до тих кватир творилися між ними кружки. Де жило кілька учеників на одній кватирі, там до них не раз сходилися товариші з інших кватир, що жили одинцем. У таких кружках велися оживлені розмови; в менших кружках, зійшовшися по два, по три, ученики займалися лектурою позашкільних книжок, при чім один читав голосно, а інші слухали. Таким способом я з товаришем Йосифом Райхертом, сином німецького колоніста, у вищій гімназії читав драми Шекспіра, Шіллера та Гете. З його старшим братом Філіппом Райхертом, що з Самбірської гімназії перейшов до Дрогобича, я один рік жив на спільній кватирі в домі боднаря Корпака.

Формальних кружкових організацій між гімназіальними учениками в моїм класі не було. Коли ми з нижчої гімназії перейшли до вищої, т. зв. до V класу, попробував тодішній перший відличний Антін Шіллер зав'язати позашкільний кружок товаришів без відома вчителів та директора. Після умови ми зійшлися на одній кватирі числом більше як 20, Шіллер отворив зібрання гарною промовою в польському язиці, виясняючи в ній задачу кружка — займатися в хвилях, свобідних від шкільної науки, літературою та писанням літературних або наукових праць, що мали бути відчитувані на зібраннях кружка. Товариші дали собі руки брати участь у тім кружку і держати свою роботу в тайні, але кружок простояв дуже недовго, відбув, здається, не більше як два або три засідання, а потім не сходився більше, та не полишив по собі ані статуту, ані протоколів, ані жадних записок. На однім засіданню того кружка я прочитав початок свойого оповідання, якого потім не продовжав. До кружка належали поляки й русини. Спорів між обома народностями ані в гімназії за моїх часів, ані в тім кружку не було. Так само рівними між нами були й товариші жиди, з яких, особливо Ісаак Тігерман, звичайно третій або четвертий відличний, визначався як незвичайно здібний математик.

Вже з самого характеру гімназіального життя виходило, що ученики, бувши гістьми на своїх кватирах, не могли глибше вникати в життя родинне чи громадське тої людності, серед якої жили. Мені пощастило в наймолодших літах, коли я ще ходив до т. зв. нормальної школи, що містилася в монастирі оо. василіян при церкві св. Трійці в Дрогобичі, жити на кватирі у міщанки Кошицької, що вдруге вийшла замуж за столяра

Гучинського. Тут живучи протягом трьох літ, я мав нагоду придивитися ближче родинному життю та ремеслу дрогобицьких міщан і списав дещо з тих своїх вражінь у нарисі «В столярні».

Незвичайними розривками в життю дрогобицьких гімназіастів бували екскурсії під проводом деяких учителів у околиці міста або до трохи віддалених місцевостей. Такі екскурсії в моїх часах і з моїм класом устроювали вчителі природничих наук, Емерик Турчинський, що спеціальніше займався ботанікою, та Іван Верхратський, що з замилуванням займався ентомологією, мав великі та дуже гарно виконані збірки хрущів та мотилів і надто займався також збиранням матеріалів до пізнання народного язика та його діалектів. З важніших екскурсій, устроєних обома тими вчителями, згадаю тільки кілька прогулок до Урича. Одна з них, під проводом професора Верхратського, складалася майже з самих тільки русинів і дала йому досить багату збірку рідких хрущів, які вспіли знаходити різні ученики, шниряючи сюди й туди по лісі, біля джерел та потоків. У самім Уричі члени екскурсії оглядали оба величезні камені, що мають на собі сліди людської праці; до одного з них, що лежить оддалік у лісі і до якого дуже рідко доходять звичайні гості, що відвідують Урич, показав нам стежку тодішній парох Урича о. Охримович, у якого ночувала часть учасників екскурсії з професором Верхратським. У темнім льоху головного великого каменя проф. Верхратський зловив тоді малесенького лилика-підковця, найменший із відомих у нас родів лиликів, що, немов нічний мотиль, у рідкій пітьмі кам'яного льоху раз у раз літав попід стелею. Таких самих лиликів я бачив пізніше також у Бубнищі, як літали в сутінку між двома височенними кам'яними стінами.

З інших екскурсій, які довелося мені робити в товаристві проф. Верхратського, згадаю дві екскурсії до мойого рідного села Нагуєвич, у яких збірка проф. Верхратського збагатилася також деякими незвичайними хрущами та незвичайно великим примірником їдовитої змії.

Маючи від дитинства замилування до збирання грибів у лісах та до ловлення риб у річках та потоках, я також із Дрогобича в неділі та свята, або коли був вільний час, то й серед тижня, при погоді ходив чи то сам, чи з товаришами в околиці міста, до ліса, званого Гіркою, до другого, званого Тептюж, зложеного з самих дубів, а також до ріки Тисьменипі, що пливе з південного боку міста Дрогобича, в якій ученики в різних місцях купалися. Із моїх товаришів, що визначалися особливим талантом до риболовства, згадаю Паславського, що йшов вище від мене в школі, був значно старший і вже дорослий мужчина, та, не скінчивши гімназії, пішов до війська, а потім став жандармом, і Теодора Савулу, селянського сина з Опарів, що в молодих літах мав дуже гарний голос і був добрим співаком, але як ученик ішов дуже слабо, так що під конець року товариші звичайно випрошували в професорів, аби перепустили його з класу до класу. Оба ті мої знайомі мали незвичайний талант ловити риби руками. З Паславським я перший раз ходив до потока, що пливе за Тептюжем; там, у глибоких вирах під корчами, Паславський руками зловив кілька кленів, коли натомість я решетом, окрім дрібної риби, міг зловити ледве одного. В тім самім потоці Савула зловив руками під корчами двох величезних кленів у такім місці, де я решетом не міг зловити ані одної риби.

До менше невинних розривок у життю гімназіастів належали гостини в пиварнях, яких у Дрогобичі було небагато. Треба завважити, що порядної рестарації в роді тих, яких так багато у Львові, в Дрогобичі, невважаючи на його многолюдність, не було тоді і нема й досі ані одної. Була тільки одна цукорня русина Височанського, та тепер її також нема. Учителі збиралися звичайно в коріннім склепі Баєра, що шинкував також пивом, а ученики ходили на пиво до жидівської пиварні на північносхіднім розі ринку, якої назву я вже забув. Особливо в остатнім році гімназіальної науки наш клас збирався досить часто вечорами в тій пиварні, де при повних склянках ішли веселі розмови та товариські співи. Раз тільки, згадується мені, ми були таким більшим товариством у винній торговлі Штернбаха. Син властителя тої торговлі, також ученик Дрогобицької гімназії, що йшов роком нижче мене, мав незвичайний талант до класичної філології і живе тепер у Кракові як професор університету і член польської Академії Наук. Коли зібрані студенти хотіли вечором повечеряти щось, то йшли до трактієрні Єгера, в якій одначе можна було, крім пива, дістати тільки свинину.

Розуміється, іще був співацький хор, без окремої організації, який складався з учеників вищих класів, охочих та здібних до співу. Цей хор із природи річі був виключно руський, бо ученики латинського обряду, що ходили на службу божу щонеділі та свята до латинського костела, слухали там гри органів та співу органіста і не потребували свойого власного хору. Русини Дрогобицької гімназії за моїх часів мали досить гарний хор, якого традиція тяглася ще від часів, давніших від моєї шкільної науки. За моєї пам'яті ще з нормальних шкіл, диригентами гімназіального хору були Стецiв, Ничай (теперішній директор «Народної торговлі»), Коростинський, Гапонович, Дрималик, Янишин і нарешті мій шкільний товариш

Кароль Бандрівський. Із визначніших співаків, що за моїх часів співали в дрогобицькім гімназіальнім хорі, згадаю ще басів Танчука та Коростинського, тенора Закревського, пізнішого оперового співака в Москві, рік чи два мойого шкільного товариша з нижчої гімназії Демкова, що покинув гімназію, не скінчивши її, та Тиханського, що мене та деяких моїх товаришів учив початків нотного співу. Основателем того гімназіального хору був Стецiв, що прийшов до Дрогобича з Перемишля, де при гімназії вчив співу Нанке, німець, що полишив по собі деякі композиції також руських церковних співів. Стецiв, прибувши до вищої гімназії до Дрогобича, зібрав деяких шкільних товаришів, здібних та охочих до співу, навчив їх початків нот і таким способом оснував ученицький хор, якого традиція тяглася до моїх часів і далі.

Не буду тут ширше розводитися над першими роками моїх університетських студій. На це прийде час, може, колись пізніше. Тут тільки згадаю, що в р. 1876 у мене зародилася думка дати ряд коротких образків із життя різних верств нашої суспільності п. з. «Галицькі образки», яких одну серію я написав прозою, а другу віршами. В р. 1878, вийшовши з в'язниці і приступаючи разом із М. Павликом до видавання місячника «Громадський друг», я дав для першого числа того місячника нарис: «Патріотичні пориви», що трохи пізніше сплодив у мені намір у ряді образків змалювати деякі типи та появи з життя галицько-руської інтелігенції. В тім самім році я познайомився з польським письменником та поетом Миколою Бернацьким, талановитим перекладачем та сатириком, що підписував свої твори псевдонімом M. Rodoć, та з властителем польської книгарні Бартошевичем, що давав наклад на польський тижневик «Tydzień literacki, artystyczny, naukowy і społeczny». Той тижневик виходив тоді вже п'ятий рік, а панів Бернацького та Бартошевича можна було тоді вважати фактичними його видавцями, хоч вони й не підписувалися. Оба вони були лібералами і признавали себе республіканами, а Бернацький, родом із Конгресівки, що, виїхавши з Росії, по кількалітнім побуті в Кракові одержав австрійське горожанство, в своїх поетичних творах та перекладах виявляв недвозначні радикальні симпатії. Для того тижневика я й написав уосени 1878 р. чотири нариси під спільним заголовком «Rutеńcy», та тільки три з них були оголошені друком у тім письмі, а четвертий, що мав титул «Demokrata», застряг десь у редакційній теці.

Видаючи пізніше окремими книжками свої оповідання, я даремно шукав того річника «Tygodnia», в якім містилися мої нариси, аби в перекладі на нашу мову подати їх до відома нашої публіки. Тільки при кінці 1912 року мені пощастило

знайти такий примірник у антикварні Грунда, який був ласкав визичити мені його для доконання цього перекладу.

Переклад робив я сам, доконуючи деяких змін супроти польського тексту, які, надіюся, не вийдуть на шкоду літературній вартості тих нарисів. Хоч писані так давно, в моїй молодості, вони, здається мені, ще й тепер не стратили своєї вартості, а може, разом із іншими моїми писаннями послужать невеличким антидотом супроти привички деяких молодших наших письменників черпати теми до своїх творів із власної чистої або й зовсім нечистої фантазії, а не з живої дійсності, яка все і скрізь одиноко може бути джерелом живої та плодючої поетичної творчості.

Писано дня 17. XII. 1912».

Зміни в перекладах, про які згадує Франко, незначні; вони стосуються тільки деталей і не впливають на сюжет оповідань, на їх інтерпретацію й художню цінність. Оповідання «Демократ» досі не знайдено.

Оповідання «Молода Русь» передруковуємо із збірки «Рутенці». Фрагмент автографа українською мовою (мабуть, ще 1878 р.) і фрагмент автографа польською мовою зберігаються у відділі рукописів Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (архів Франка, № 198 і № 78).

«Hermann und Dorothea» («Герман і Доротея») — твір німецького письменника Й. В. Гете.

Лівій Тіт (59 р. до н. е. — 7 р. н. е.) — римський історик.

ЗВИЧАЙНИЙ ЧОЛОВІК

Оповідання друкувалося вперше польською мовою під заголовком «Zwyczajny człowiek» у львівському тижневику: «Tydzień literacki, artystyczny, naukowy і społeczny», 1878 р. (т. VII, № 58 як частина II т. VII «Rutеńcow»). 13—14 грудня 1912 р. Франко переклав його на українську мову і вмістив у збірці «Рутенці». Звідси передруковуємо його.

ЗНЕОХОЧЕНИЙ

Оповідання друкувалося вперше польською мовою під заголовком «Zniechęcony» у львівському тижневику «Tydzień literacki, artystyczny, naukowy і społeczny», 1878 р. (т. VII, № 63,— як частина III «Rutеńców»). 14—16 грудня 1912 р. Франко переклав його на українську мову і вмістив у збірці «Рутенці». Звідси передруковуємо його.

МОЯ СТРІЧА З ОЛЕКСОЮ

Написання оповідання зв'язане з першим арештом Франка у 1877 р., про який розповідає Франко в автобіографії у формі листа до Драгоманова (див. на початку цього тома). Друкувалося під псевдонімом Мирон Сторож у журналі «Дзвін» 1878 р., що був продовженням закритого поліцією «Громадського друга». Звідси оповідання й передруковуємо.

Берлінська згода — Берлінський конгрес 1878 р. Війна, про яку тут згадується, це російсько-турецька війна 1877 р.

Берно — місто в Моравії, де була велика тюрма.

Вільгельм I — німецький імператор і прусський король з 1861 по 1888 р. В 1878 р. було вчинено два замахи на його життя. В зв'язку з цим з'явився т. зв. «Надзвичайний закон проти соціалістів», хоч соціалісти до цих замахів були зовсім не причетні.

МУЛЯР

Про долю цього оповідання Франко розповідає в «Передмові» до збірки «Добрий заробок і інші оповідання»:

«Інтересна була доля оповідання «Муляр». Написане 1879 р.[1] для того ж віденського «Славянского альманаха» і не вміщене в ньому, воно довгі літа лежало в рукописі. Першу половину помістив я в польському перекладі в робітницькій часописі «Praca»[2], не вспівши через якесь спізнення дати решти рукопису, я був мимовільною причиною того, що пок. польський письменник Б. Спауста доробив другу половину до мойого оповідання; хто цікавий, може порівняти ту другу часть з моєю. Кілька літ пізніше я подав руський текст до редакції «Зорі», та редактор[3] признав оповідання негідним друку з тої фізичної причини, що мулярі загалом великі лінюхи, а такого факту, який оповідаю я, він не бачив ніколи. Тимчасом ціле оповідання в польському перекладі було вже надруковане в фейлетоні варшавської «Prawdy»[4] і зустрілося з похвалою деяких польських письменників; по-руськи воно появилось аж у збірнім виданню «В поті чола»[5].

Оповідання друкувалося польською мовою ще й у «Kalendarz Kurjera Lwowskiego» на 1888 р. Потім Франко вмістив його у збірці «Добрий заробок» (Львів, 1902, накладом Антона Хойнацького), звідки й передруковуємо його.

МАЛИЙ МИРОН

Оповідання написане в 1879 р. Разом з «Schönschreiben», «Оловець» та іншими оповіданнями цього типу належить до творів, написаних на основі авторових спогадів з дитячих років.

Друкувалося в збірках: «Галицькі образки Івана Франка» (Львів, 1885, накладом «Руссько-української бібліотеки»), «В поті чола» (Львів, 1890), «Малий Мирон і інші оповідання» (Львів, 1890), «Малий Мирон і інші оповідання» (Львів, 1903, накладом Антона Хойнацького). До останньої збірки Франко додав таку «Передмову»:

«Оповідання, зібрані в оцьому томику, в більшій мірі від інших мають автобіографічний характер. Вони показують у загальних нарисах хід виховання сільського хлопчини перед 40—30 роками, починаючи від перших проблисків власного

[1] [Під текстом оповідання в збірці дата 1879 р.].
[2] [1880 р. № 14 й 15, стор. 57 і 56].
[3] [Ол. Борковський].
[4] [1887 р., № 10, стор. 110—112].
[5] [Львів, 1890, стор. 28—38].

думання, а кінчаючи найвищими ступнями середньої школи. Матеріалом послужили всюди мої особисті спомини, які в оповіданнях «Отець гуморист» та «Гірчичне зерно» переходять майже зовсім у мемуари. Та хоча і в інших оповіданнях цього томика автобіографічний елемент виступає досить живо, то все-таки не можна, як це чинив пок. Ом. Огоновський, приймати їх без застережень як частини моєї автобіографії, бо в усіх, крім автобіографічного елементу, маються також вправні артистичні змагання, що домагалися певного групування й освітлення автобіографічного матеріалу.

Найменше автобіографічного міститься в оповіданню «Борис Граб», хоча й тут фігура Міхонського, включно до назви, зрисована з дійсності. Та тільки діяльність цього симпатичного й замітного чоловіка зі сфери добрих намірів та пригідно висловлюваних афоризмів переведена в діло, систематизована та розвинена. Ані я не був Борисом Грабом, ані взагалі не було за моїх часів у Дрогобичі, ані пізніше в Перемишлі, де Міхонський умер, такого щасливого ученика, ані Міхонський на жаднім ученику не пробував розвинути свої педагогічні погляди. Таким робом герої цього оповідання підмальовані, так сказати, значно понад їх природну величину. Це було зроблено з огляду на більшу цілість, із якої «Борис Граб» являється маленьким виривком, та цеї більшої цілості, повісті «Не спитавши броду», мені так і не довелося скінчити; деякі дальші виривки з неї я подам іще в дальших томиках оцього видання. Додам тут, що первісний текст нарису «Борис Граб», друкований у «Зорі» 1890 р., ч. 9, тут являється значно розширений, власне з огляду на повноту характеристики Міхонського.

Львів, д. 20 мая, 1903».

Передруковуємо оповідання із збірки «Малий Мирон і інші оповідання».

ОЛОВЕЦЬ

В листі до О. Рошкевич в 1879 р. Ів. Франко повідомляв, що написав оповідання для «Правди», з літ моїх шкільних часів». Це дає підстави для встановлення дати написання «Оловця».

Проте, в передмові до збірки своїх оповідань «Добрий заробок і інші оповідання» (Львів, 1902, стор. VI) Франко писав, що взимку 1876 року дав це оповідання. В. Барвінському для надрукування його у львівському літературному місячнику «Правда». У своєму «Нарисі історії українсько-руської літератури» (Львів, 1910, стор. 246) Франко зазначив, що його оповідання «Оловець» було написане ним у першій половині 1877 року і тоді ж, разом з перекладом «Очерков бурсы» М. Г. Помяловського, передане редакції «Правда». Франків переклад Помяловського («Бурса і бурсаки») був надрукований у «Правді» в 1877 році. Однак оповідання «Оловець» все ж таки було вперше надруковане в 1879 році

в «Правді» (№ 12, стор. 762—773) під псевдонімом «Руслан». Потім оповідання увійшло в збірки — «Галицькі образки Івана Франка» (Львів, 1885), «В поті чола» (Львів, 1890), «Малий Мирон і інші оповідання» (Львів, 1903). Передруковуємо з останньої збірки.

SCHÖNSCHREIBEN

Оповідання написане в 1879 р. Друкувалося у львівському двотижневику «Зоря», 1884 р., № 2, під псевдонімом Мирон***. Того самого року під таким самим псевдонімом друкувалося в польському перекладі під заголовком «Lekcja kaligrafii» у варшавському тижневику «Prawda», № 18. Увійшло в збірки: «Галицькі образки Івана Франка» (Львів, 1885) і «В поті чола» (Львів, 1890). Передруковуємо його із збірки «Малий Мирон і інші оповідання» (Львів, 1903).

МАВКА

Оповідання написане в 1879 р. для віденського «Славянского альманаха», але в ньому не вміщене (Франко згадує про це в автобіографії, написаній у формі листа до Драгоманова). Вперше друкувалося в «Зорі» 1883 р., № 21, під псевдонімом Мирон***. Потім увійшло в збірку «На лоні природи і інші оповідання» (Львів, 1905), звідки його передруковуємо. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (архів Франка, № 78).

МИКИТИЧІВ ДУБ

Оповідання друкувалося вперше в II т. «Славянского альманаха», виданого у Відні в 1880 р. Альманах було сконфісковано, і оповідання пропало. Аж згодом вдалося знайти примірник, що випадково зберігся. З нього Франко взяв це оповідання і вмістив у збірці «На лоні природи і інші оповідання» (Львів, 1905), звідки й передруковуємо його.

НА ДНІ

Оповідання написане в Коломиї 17—20 червня 1880 р. Воно зв'язане з арештом Франка в 1880 р.; про цю подію свого життя та про зв'язок з нею оповідання Франко досить детально розказує в автобіографії, написаній у формі листа до М. Драгоманова і вміщеній у збірці «В поті чола», що вийшла у Львові в 1890 р.

Оповідання вперше було надруковане окремою книжечкою в «Дрібній бібліотеці» під заголовком «На дні. Суспільно-психологічна студія» (Львів, 1880). За словами Франка, воно справило сильне враження; польський переклад почав друкуватися в часописі «Praca», але не був закінченим. В 1886 р. польський переклад оповідання п. з. «Na dnie. Studium społeczno-psychologiczne» вмістив «Przegląd społeczny» (т. I), співробітником якого був Франко. Тоді ж оповідання з'явилося й окремим передруком із «Przegląd społeczny». В 1888 р. польський переклад «На дні», зроблений за ініціативою й під доглядом Елізи Ожешко, видрукував «Dziennik Lòdzki». Пізніше Франко вмістив оповідання у збірці «В поті чола» (Львів, 1890). На початку 1903 р. оповідання «На дні» з'явилося в німецькому перекладі Карла Гельбіха у віденській газеті «Zeit» [№№ 164 (14. II) — 185 (4. IV)] п. з. «Der Bodensatz». У зв'язку з надрукуванням цього перекладу Франко вмістив в № 167 (ранкове видання від 17 березня 1903 р.) названої газети дуже цікавий автобіографічний спогад, як свого роду коментар до генезису оповідання. Подаємо тут цей спогад у перекладі, який був надрукований в журналі «Радянське літературознавство» (1940, №№ 5—6).

ЯК ЦЕ СТАЛОСЯ

(Спогад Івана Франка)

Як це сталося, що я написав «На дні»? Моя уява допомогла мені при цьому дуже мало, а ще менше яка-небудь реалістично-натуралістична доктрина. Я був тут, так сказати, редактор з допомогою ножичок супроти дійсності і мусив тільки прикроювати і зшивати з матеріалу, який доставив мені багатющий досвід в обсязі цього дна. Але як я прийшов до того, щоб набрати там досвіду, про це бажав би я коротко розповісти.

Було це в 1875 році, коли я, зелений абітурієнт з провінціального міста Дрогобича, яке не виділялося ні своїм духовним рівнем, ні товариськими відносинами, ні взагалі як-небудь, прийшов до Львова в університет. Львівський університет не був тоді ніякий світильник у царстві духа; що більше, його можна було б порівняти з закладом для культури безплідності in spiritualitus.

Ще сьогодні беруть мене холодні дрижачки при згадці про педантичні, безглузді лекції Венцлевського, Черкавського, Огоновського, про тяжке пережовування мертвої книжкової вченості, про це рабське додержання друкованих зразків і словесних формул. Один з найздібніших учителів того часу Ф. Зырудловський мав звичку після того, як перейшов на пенсію, щоразу, приходячи до нового товариства, рекомендуватися так: «Я є той Зырудловський, що протягом тридцяти літ забивав памороки молоді римським правом, а коли нарешті мені прояснилося в голові, то не мали мене за злочинця, а тільки за божевільного». Інші, більш безглузді панове не втратили свого розуму, але пережовували спокійно і з святою повагою пашу аж до свого блаженного кінця.

Треба додати, що тоді у Львівському університеті не викладали ні філософії, ні психології, ні славістики, ні романістики. А психологія, філософія і педагогіка були в руках одного професора Євсевія Черкавського, українця родом, польського шовініста з замилування і політика з професії. Як депутатові, лишалось йому мало часу для університету, а буваючи там, мав звичку читати страшним гробовим голосом з старих зошитів яке-небудь пусте верзіння, що не мало ні початку, ні кінця,— мабуть, це був курс, який він розтягав не на семестр, а на ціле п'ятиліття.

Я пристрасно прагнув знання, але одержав тільки мертвий крам, а його треба було проковтнути, якщо бажалося дістати цісарсько-королівську посаду. Студіювання ради хліба, а не науки — це було гасло тодішнього Львівського університету,

може, крім єдиного винятку,— історика проф. Ліске, але я не ходив на його лекції.

Я розчарувався, відчув огиду і почав шукати знання поза університетом. Я читав Діккенса, Толстого і Золя, дістав книгу Брандеса про Лассаля, потім дещо з брошур Лассаля і став соціалістом. Вирішальний був вплив Драгоманова, київського професора, який після репресії проти нього в 1876 р. емігрував на чужину і своїми писаннями, а ще більш своїм приватним листуванням старався збудити в українській молоді дух критики, віддання інтересам зубожілого й занедбаного люду, любов до справжньої життєдайної науки, її гідність і чесність. Я, селянський син, що завжди стояв близько до життя своїх братів і свояків у селянському каптані, почував себе глибоко захопленим такими словами, хоч для мене не було ясно, як я, засуджений на класичну філологію пролетарій, міг би дійти до того, щоб віддати свої сили на службу селянським інтересам.

Пан біг знав це краще. Одного гарного дня — це було прекрасного літа, саме 1877 року,— мене заарештували і замкнули у в'язницю. Слідчий суддя допитував мене про соціалізм і нігілізм, як і про мої знайомства, очевидно, також про Драгоманова, який тоді жив у Женеві і якого я тільки раз особисто бачив, але зовсім не говорив з ним. Після шістьох місяців напруженого слідства прокурор за допомогою кількох уривків речень, вирваних з листів Драгоманова та інших обвинувачених — нас було більше,— утворив таємне товариство таким же простим, як і геніальним способом. «Відомо,— так починалося дослівно мотивування його обвинувачення,— що існує соціалістична пропаганда, а що уряди не терплять її, то вона діє через таємні товариства». Отже, досить,— думав обвинувач,— довести, що хтось є соціалістом, щоб його eo ipso притягнути до суду за участь у таємному товаристві.

Ми, обвинувачені, могли до захрипління говорити, щоб доказати, що соціалізм — це доктрина, а не якийсь таємний союз, що соціалістична пропаганда діє в Німеччині і навіть в Австрії і зовсім легально і що весь зібраний протягом місяців слідства проти нас матеріал не доводить найменшого сліду існування таємного союзу.

Все було марно. Наші судді знали про соціалізм не менше, ніж прокурор,— таж усі вони займались наукою в університеті тільки для хліба, не цікавились жодним соціальним питанням і по одержанні посади, певне, не прочитали жодної книги, крім романів! А крім того, ми, обвинувачені, були українці, крім одного поляка з Росії, який дав власне привід до про-

цесу, а саме: пануюча польська каста мала саме тоді приховати справжній польський таємний союз, заснований для вербування польського легіону, щоб допомогти туркам проти росіян, а евентуально окупувати Галичину, щоб утворити тут польський національний уряд в разі, якби росіяни визнали це за добре Нас засуджено,— певне, не дуже суворо — від шістьох тижнів до трьох місяців арешту, але цього було досить, щоб таких студентів філософії, як мене, раз назавжди вибити з життьового шляху. Пропала для мене надія дістати посаду гімназичного вчителя, пропала марно ціль моїх університетських студій. До того ж я не мав жодних засобів розпочати які-небудь інші студії, бо перестрашена процесом українська суспільність, відвернулась від усіх засуджених, немов від зачумлених.

У в'язниці — не знаю, чому — ставились до мене з особливою суворістю. Запхано мене до найгіршої камери, до злодіїв, убійників та інших звичайних злочинців. Шахраї і великосвітські пройдисвіти, що час від часу потрапляли до в'язниці і тратили багато грошей, мали найкращі камери, світло, послуги, різні привілеї,— це були справжні аристократи. Протягом дев'яти місяців, проведених у тюрмі, сидів я переважно у великій камері, де перебувало 18—28 злочинців, де зимою ніколи вікно не зачинялося і де я, слабий на груди, з бідою добився привілею спати під вікном. Таким чином уникнув я небезпеки вдихати вночі затхле повітря в його безперервній силі, але зате прокидався майже завжди з повним снігу волоссям на голові. Цьому відповідало й ставлення сторожі. Раз я почув себе хворим і десять днів поспіль просився до лікаря, але мене не допустили. Протягом перших трьох місяців свого ув'язнення я не одержав жодного листочка друкованого паперу. Тільки пізніше дістав я дозвіл одержувати книги.

Це була перша школа, яку я пройшов на дні галицького суспільства. Незабаром мала наступити друга в виправленому виданні. Взимку 1880 р., не маючи ніяких засобів, щоб жити у Львові, подався я на село, в Коломийський повіт, де мав одержати приватну лекцію. Під час подорожі до місця мого призначення задержали мене жандарми в містечку Яблонові, заарештували і відпровадили до Коломиї. Чому? Недалеко, в Косові, стався злочин: селянин стріляв у війта, правда, не вбив його, але все-таки поранив. Селянин і його спільники були заарештовані, а що він заявив себе атеїстом, то негайно була посаджена в тюрму сестра засудженого разом зі мною в 1878 році Павлика, Ганна, яка також жила в Косові і була засуджена тоді «за вербування членів до таємного соціалістичного союзу», але сама вона не належала до нього. Соціалізм

і атеїзм,— так думали собі панове з коломийського суду,— це ж діти одного духа. А що я тепер саме випадково попав у повіт, хоч і до місцевості досить віддаленої від Косова, то для тих панів було зовсім природно уплутати мене в коломийську історію, хоч я не мав найменшого поняття про неї. Таж я був також соціаліст! І таким чином мусив я знову зазнати тримісячного слідчого арешту. Тільки тоді побачили ті панове, що я таки непричетний до справи. Президент коломийського суду прийшов особисто до мене в камеру сказати, що мене визнали зовсім не винним, і велів потім приставити мене до місця мого народження, бо я не був належний до повіту.

Так попав я у високу школу дна суспільства, пізнав страшні ями, одну з яких старався вірно змалювати в своїй новелі, хоч і блідо й нехитро. Коломия, Станіслав, Стрий і Дрогобич були станції мого шляху і, хоч ця мандрівка етапами тривала лише декілька днів, напала мене в ці дні сильна пропасниця. Але що в місці свого народження я не мав що робити, то незабаром виїхав назад до Коломиї, щоб зайняти свою посаду. Проте староста не дозволив мені йти на село, поки не одержу з Дрогобича правильного паспорта від політичної влади. Я написав до Дрогобича і ждав у Коломиї. Хворий на пропасницю, без грошей і без знайомих, сидів я в темній кімнатці в готелі і пробував відтворити на папері картини, які бачив останніми днями, і так з'явилась оця новела. Написана вона протягом трьох днів. Коли я кінчив її, відчув себе таким ослабленим, таким виснаженим голодом і хворобою, що за останні крейцари купив конверт і марку, послав свій рукопис до Львова до одного знайомого, потім вернувся до готелю і положився, щоб умерти. Я лежав так три дні, дрижачи від пропасниці, без думок і без охоти до життя. Тільки бідний готельний слуга приносив мені іноді декілька ложок супу. Лише через три дні прийшов знайомий, у якого я мав одержати лекцію, і я піднявся, поїхав до Дрогобича і там одержав паспорт. Потім повернувся до Коломиї і поїхав на село. Цей страшний епізод мого життя закінчився.

Очевидно, це не був кінець років моїх мандрівок. З таких і подібних епізодів, де я був винний так само, як тут, повстав через п'ятнадцять літ великий злочин того «політичного минулого в попередньому моєму житті», через який граф Бадені як галицький намісник не міг перемогти себе, щоб затвердити мене приватним доцентом при Львівському університеті. Таке минуле було б для університетського викладача також надто колоритне».

Передруковуємо оповідання із збірки «В поті чола».

Бадені Казімір (1846—1909) — польський політик-консерватор, з 1889 р. намісник в Галичині. Відомий своїми кривавими розправами над трудящими в Галичині.

Вундт Вільгельм (1832—1920) — німецький психолог і фізіолог.

НА ВЕРШКУ

Оповідання написане в Березові у серпні 1880 р. За життя Франка не друкувалося. Знайдене в архіві Франка в бібліотеці Наукового товариства ім. Т. Шевченка (тепер бібліотека АН УРСР) у Львові і надруковане у збірнику «За сто літ» (Київ, 1928, кн. 2). Тему оповідання «На вершку», мабуть, раніше опрацював Франко і в драматичній формі під заголовком «Послідній крейцар». Автограф оповідання зберігається у відділі рукописів Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (архів Франка, № 178). Друкуємо за автографом.

Красінський Зігмунд (1812—1859) — польський письменник і поет.

Поль Вікептій (1807—1872) — польський письменник, поет.

Скарга (Павенський) Петро (1536—1612) — польський єзуїт, проповідник, автор житій святих і казань.

ІЗ ЗАПИСОК НЕДУЖОГО

Оповідання написане на початку 80-х рр. минулого століття; за життя Франка не друкувалося. Франко згадує про нього в «Передмові» до збірки «Добрий заробок і інші оповідання» (Львів, 1902): «В руках мені доводиться з захованих у мене ескізів перероблювати другий раз». Надруковане у львівському місячнику «Культура», 1925 р., кн. 2. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (архів Франка, № 477). Друкуємо за автографом.

Аріадна (з грецьк. міфології) — донька крітського царя Міноса, що допомогла Тезеєві вийти з лабіринта, давши йому клубок ниток; нитки Аріадни — спосіб вийти із складного становища.

Лессінг Готгольд Ефраїм (1729—1781) — німецький драматург і критик, засновник німецького театру.

Россіні Джоакімо (1792—1868) — італійський композитор.

Шпільгаген Фрідріх (1828—1909) — німецький письменник-містик, реакціонер-ідеаліст.

САМ СОБІ ВИНЕН

Оповідання написане у Львові 20 грудня 1880 р. Вперше надруковане у варшавському тижневику «Prawda», 1885 р. (№ 17) під псевдонімом Муron і у львівському «Przyjaciel ludu» 1889 р. (№№ 6 і 7). Увійшло в збірку «В поті чола» (Львів, 1890) і в збірку «Добрий заробок і інші оповідання» (Львів, 1902), звідки й передруковуємо його. Автограф зберігається у відділі рукописів Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (архів Франка, № 485).

ДОБРИЙ ЗАРОБОК

Оповідання написане в лютому 1881 р. Вперше друкувалося у львівському літературному місячнику «Світ», 1881 р., № 3, під псевдонімом Руслан. Польською мовою з'явилося в петербурзькому тижневику

«Кгаj», 1885 р., № 40, та у львівському двотижневику «Przyjaciel ludu», 1889 р., № 1. Увійшло в збірку «В поті чола» (Львів, 1890) і потім у збірку «Добрий заробок і інші оповідання» (Львів, 1902). До останньої збірки додано таку «Передмову» автора:

«Сказано: письменник, що починає писати свої спомини, починає сам собі копати могилу. Що ж, хоч би й так. Могила — це таке добро, що ніхто з нас його не мине. А в такім разі...

Двадцять шість літ по написанню першого оповіданнячка з серії «Галицьких образків», приступаючи до збірного їх видання, я почуваю охоту сказати декілька слів про те, як, коли і з яким планом писались вони.

Перші оповіданнячка «Лесишина челядь» і «Два приятелі», були написані літом 1876 р. в Лолині для календаря «Дністрянка», що видавало товариство «Академический кружок» під редакцією д. Антона Дольницького. Календар вийшов восени того самого року, і мої оповіданнячка в нім звернули на себе увагу народовців, особливо пок. Володимира Барвінського. Взагалі «Дністрянка» була для нього несподіванкою, і він постановив — і собі ж видати подібний альманах, у якому мали бути заступлені старші народовецькі письменники. Так постала «Руська хата», видання невдатне в цілості, невважаючи на заступлені в ньому імена Куліша, Федьковича та Данила Млаки. Познайомившися зо мною в ту пору, В. Барвінський кілька разів зводив розмову на мої оповіданнячка, просячи дати йому дещо в такім роді для «Правди». Я дав йому зимою 1876 р. [1] свій «Оловець», який йому дуже подобався. Ми розговорилися про різні літературні теорії й плани. Я, бувши тоді під впливом Золя, звернув розмову на потребу змалювати нашу суспільність у різних її верствах та вказував заразом на трудність такого діла. Барвінський виявив мені, що й у нього укладається план цілої серії оповідань, яким він хотів надати спільний титул «Галицькі образки.» Він брався змалювати те життя, яке, мовляв, він найліпше знає, життя руської інтелігенції, а головно духовенства. Притім він не міг погодитися з таким способом писання, який проявивсь у мене, особливо в «Лесишиній челяді».

— Ну, що воно таке! — говорив він.— Могла б була вийти гарна ідилія, якби не той нещасний натуралізм, що псує ідилічне враження. До якої категорії творів зачислити се?

Я відповів, що про всякі категорії мені байдуже, а пишучи оповіданнячко, я попросту хотів змалювати контраст між красою природи і мізерією людського життя.

— Се не в дусі нашої поезії, особливо народної, де природа

[1] [1879 р.].

звичайно сумує й веселиться згідно зі смутком або радощами чоловіка.

Я доказував, що така ніби гармонія — се один із способів збудити настрій, але народній поезії не чужий і другий спосіб — контрасту. Барвінський не розумів поетичного твору, якого головна мета — збудити такий чи інший настрій; він стояв за тим, що треба писати заокруглені оповідання, новели або романи, а не ескізи. Я заявляв, що не чую в собі сили, ані не маю настільки обсервації, щоб збудувати заокруглене оповідання і дати в ньому повний малюнок чи то цілої суспільності, чи навіть одної якої верстви. І ще на однім пункті ми не могли зійтися з В. Барвінським: він жадав, щоб повість побуджувала таким чи іншим способом патріотичні чуття; я стояв на тім, що поперед усього треба малювати відносини, людей, поодинокі їх учинки з поглядом на їх окруження і на ті спеціальні особисті та громадські імпульси, що побуджують їх до такого, а не іншого ділання. Я вказував на те, що задля різного виховання, традиції окруження й логіка, розумування і причиновість у поступуванню різних людей у різних суспільних верствах бувають різні і що малювати ті спеціальні логіки та психології для мене дуже принадна річ.

— Ну, але то мало людського життя, щоб настільки вжитися та вдуматися в дух різних людей із різних верств, щоб можна було змалювати їх у повістях,— сказав Барвінський.

— Так,— відповів я,— та проте се конечне, і, тільки маючи такий образ суспільності в різних її верствах та моментах, ми будемо могли подумати про синтезу, про ширші заокруглені образи. Так і детальні студії можуть і повинні робити різні люди; не біда, коли вони будуть фрагментарні; се навіть ліпше так, бо письменник у таких ескізах може передати безпосереднє, живе враження дійсності, не потребуючи накручувати, докомпоновувати та фальшувати, щоб натягти твір до рам заокругленої повісті.

Барвінський так і не згодився з моїм поглядом і засів писати свої «Галицькі образки» — з яким успіхом, не моя річ тут осуджувати. Та в мене ця розмова з ним довела до повної свідомості план — збирати матеріали, ескізи та оповідання для змалювання образу нашої суспільності в різних її верствах, у різних змаганнях, працях, заробітках, стражданнях, поривах, ілюзіях та настроях. Життя дало мені аж надто багато нагоди до збирання таких матеріалів. Принагідні оповідання знайомих, фігури, здибані в вагоні залізниці, власні спомини та спостереження — все те перетворювалося звільна, протягом літ, у більші або менші оповідання та ескізи. Я силкувався кождий такий образок виносити в душі доти, доки не вжиюся у

властиву йому атмосферу, не віднайду властивий йому тон і спосіб викладу. Ця праця йшла у мене дуже помалу; деякі образки мучили мене в душі по кілька літ; я по кілька разів брався викинути їх на напір, та, чуючи, що «не вдав тон», відкидав написане і переходив до іншої роботи, щоб по якімось часі знов вернути до закиненої роботи. Таким робом із маленькою гумореской «Грицева шкільна наука» я носився більше як три роки, переробляв кілька разів, прозою і віршами, оповідання «Ліси і пасовиська», «Поєдинок», «Сам собі винен». Правда, деякі оповідання виходили готові відразу, за одним присідом, але завсіди це бувало лиш тоді, коли оповідання було перед тим зовсім готове, виношене і заокруглене в душі, і мені приходилось, так сказати, переписувати лише з готового. Роки йшли за роками, тих дрібних оповідань набиралось у мене чимраз більше. Я друкував їх по різних виданнях, у фейлетонах газет, у календарях «Просвіти»; інші приходилось уперше друкувати по-польськи, коли в руській пресі для мене на якийсь час не стало було місця; деякі попропадали в непогоді часу. І так пропало надруковане в другім томі віденського «Славянского альманаха» з 1880 р. оповідання «Микитичів дуб»; альманах сконфісковано за зовсім невинну статтю Драгоманова, і з видання не лишилось, мабуть, ані одного примірника, так що й мойого оповідання мені так і не вдалось роздобути[1]. В руках пок. Партицького пропало оповідання «Записки недужого», яке тепер мені доводиться з захованих у мене ескізів перероблювати другий раз. Інтересна була доля оповідання «Муляр». Написане 1879 р. для того ж віденського «Славянского альманаха» і не вміщене в ньому, воно довгі літа лежало в рукописі. Першу половину помістив я в польськім перекладі в робітницькій часописі «Praca»; не вспівши через якесь опізнення дати решти рукопису, я був мимовільною причиною того, що пок. польський письменник Б. Спауста доробив другу половину до мойого оповідання; хто цікавий, може порівняти ту другу часть з моєю. Кілька літ пізніше я подавав руський текст до редакції «Зорі», та редактор признав оповідання негідним друку з тої фізичної причини, що мулярі загалом великі лінюхи, а такого факту, який оповідаю я, він не бачив ніколи. Тимчасом ціле оповідання в польськім перекладі було вже надруковане в фейлетоні варшавської «Prawdy» і зустрілося з похвалою деяких польських письменників; по-руськи воно появилось аж у збірнім виданню «В поті чола».

Ця книжка, в якій була зібрана значніша часть моїх дрібних оповідань (усіх 20), уперве могла вияснити той план, що лежав у основі всіх тих оповідань — дати немов мозаїковою роботою виконаний образ нашої суспільності. Правда, я вибрав там самі «образки з життя робучого люду», полишивши на боці оповідання про інтелігентів, або, як я тоді укладав собі по соціальним категоріям, групи «вчителів» і «експлуататорів». Видати збірники тих інших оповідань тоді мені не довелось.

Від того часу минуло знов більше як десять літ. У моїй теці назбиралося знов дещо нових ескізів та більших оповідань, та й мій первісний план розширився де в чому. Нове збірне видання моїх оповідань, яке бажалось би зробити повним, наскільки це можливо, являється в іншій формі та в іншім угрупованню. Кождий томик міститиме оповідання більше-менше однородні змістом, давніші поміж з новішими. Вилучено з цього видання оповідання з бориславського життя, що мають вийти накладом «Р. У. видавничої спілки», а також не входять у цей план більші повісті та драми. Цей тимчасовий план обіймає наразі дванадцять томиків, кожний в об'ємі 8—10 аркушів друку. Такий спосіб видання прийнято з огляду на пожадану дешевість і з бажанням, щоб ті оповідання, прості та подиктовані сучасною громадською думкою, пішли не лише до рук нашої інтелігенції, але також під селянські стріхи і всюди будили те саме почуття, що було імпульсом до їх писання на протязі цілої чверті століття — почуття класової і національної свідомості. Історія тої чверті століття доказала, що тим своїм почуттям автор тоді станув на добрій дорозі і що поле, на якому він своїми ескізами клав іноді перші скиби,— не пустий грегіт, але розлога і плодюча нива, на якій можемо надіятися ще багато свіжих і величних плодів.

Криворівня, 15 серпня 1902».

Передруковуємо це оповідання із збірки «Добрий заробок і інші оповідання».

Млака Данило — Сидір Воробкевич (1838—1903) — буковинський український письменник і композитор.

«Руська хата» — український альманах на 1877 рік, що його видав Данило Млака в Чернівцях.

ЗБІРКИ ОПОВІДАНЬ ІВАНА ФРАНКА

За життя й під доглядом Івана Франка вийшли такі збірки його оповідань:

«Бориславъ. Картини з життя підгірського народа», Львів, 1877. Зміст: Вступне слово, Ріпник, На роботі.

«Наверненый грішник» (вийшло як продовження попередньої збірки, без титульної сторінки).

«Галицькі образки», Львів, 1885. Зміст: Малий Мирон, Грицева шкільна наука, Оловець, Schönschreiben.

«В поті чола. Образки з життя робучого люду», Львів, 1890. Зміст: Передне слово, Відривок з листа Івана Франка до М. Драгоманова,

[1] [Пізніше це оповідання знайшлося,— див. вище примітку до нього].

Лесишина челядь, Два приятелі, Муляр, Малий Мирон, Грицева шкільна наука, Оловець, Schönschreiben, На дні, Сам собі винен, Слимак, Добрий заробок, Хлопська комісія, Історія моєї січкарні, Цигани, Ліси і пасовиська, Довбанюк, Домашній промисел, Маніпулянтка, До світла, Між добрими людьми, Словничок.

«Obrazki galicyjskie», Львів, 1897. Зміст: Nieco o sobie samym, Dwaj przyjaciele, Historia mjeej sieczkarni, Hawa, Jeden dzień z życia ulicznikow lwowskich, Pantałacha.

«Полуйка і інші бориславські оповідання», Львів, 1899. Зміст: Полуйка, Рінник, Вівчар.

«Сім казок», Львів, 1900. Зміст: Рубач, Казка про Добробит, Звірячий бюджет, Історія кожуха, Свинська конституція, Острий-преострий староста, Історія одної конфіскати.

«Добрий заробок і інші оповідання», Львів, 1902. Зміст: Передмова, Добрий заробок, Муляр, Сам собі винен, Слимак, Історія моєї січкарні, Домашній промисел, Довбанюк, У кузні.

«Малий Мирон і інші оповідання», Львів, 1903. Зміст: Передмова, Малий Мирон, Грицева шкільна наука, Оловець, Schönschreiben, Отець гуморист, Гірчичне зерно, Борис Граб.

«На лоні природи і інші оповідання», Львів, 1905. Зміст: На лоні природи, Микитичів дуб, Яндруси, Дріада, Щука, Odi profranum vulgus, Мавка, Під оборогом, Мій злочин, У столярні, Поєдинок, Поки рушить поїзд, Сойчине крило.

«Маніпулянтка і інші оповідання», Львів, 1906. Зміст: Маніпулянтка, Лесишина челядь, Між добрими людьми, Чи вдуріла?

«Місія. Чума. Казки і сатири», Львів, 1906. Зміст: Місія, Чума, Куди діваються старі роки, Як пан собі біди шукав, Як русин товкся по тім світі, Наша публіка, Свиня, Як Згода дім будувала, Доктор Бессервіссер, Із галицької «Книги Битія», Будяки, Хома з серцем і Хома без серця.

«Батьківщина і інші оповідання», Київ, 1911. Зміст: Передне слово, Батьківщина, Вугляр, Вільгельм Телль, Геній, Гершко Гольдмахер, Гава і Вовкун, Пироги з чернйцями, Задля празника.

«Рутенці. Типи галицьких русинів із 60-х і 70-х рр. мин. в.», Львів, 1913. Зміст: Передне слово, Передмова, Молода Русь, Звичайний чоловік, Знеохочений, Патріотичні пориви.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Абшит — звільнення з війська.
Авскультант—судовий практикант.
Агій — слівце, яким висловлюють здивування або обурення.
Ади, адіть — дивн[сь], дивіться.
Ад'юнкт — помічник судді.
Академік — крім звичайного значення, також: студент університету.
Ассентерунок — рекрутський набор *(Із. Фр.)*.
Ая — авжеж, еге, егеж, так.

Бага — недокурений тютюн у люльці *(Із. Фр.)*.
Балабуста — хазяйка.
Балувати—займатися чимось.
Бегетіти — співати поганеньким голосом.
Бекеша — чоловічий верхній одяг.
Бестійство — погана, нечесна справа.
Бецирк — округа, окружне начальство *(Із. Фр.)*.
Блават — волошка.
Боз — бузок.
Бойє, боє — от-бо й є, так і є; дійсно, взагалі *(Із. Фр.)*.
Бойко, бойчук — житель Бойківщини, місцевості в Карпатах.
Ботюки — дерев'яні колоди *(Із. Фр.)*.
Бранка — призов до війська австрійського цісаря.
Бузько — чорногуз, лелека.
Бурда — бійка і крик, сварка.
Бурнигатися — борюкатися, змагатися.
Бухнак — стусан *(Із. Фр.)*.
Буцматий — круглолиций, повновидий.
Бушувати — вишпорити, шукати.

Ванькир — невеличке приміщення, відгороджене стіною від великої кімнати.
Вар — окріп.
Варунок — позначене дерево в лісі.
Варцаб — підвіконня *(Із. Фр)*.
Варцаба — рід гри в дамки.
Васаг — верхня частина воза.
Вашеці — ваша милість.
Верета — рядно *(Із. Фр.)*.
Взадгузь — назад *(Із. Фр.)*.
Вивараачати—бурчати, докоряти *(Із. Фр.)*.
Виволання — виклик.
Викидувати — докоряти.
Вклади — університетські лекції.
Вимовляти — дорікати.
Вимівка — вправдання.
Випрошувати собі — застерігати перед чимось.
Висилок — зусилля.

Вистроїтися — гарно, святково одягнутися.
Виткнення (ноги) — звихнення.
Витрублювати — прилюдно оголошувати (при тому скликавши людей сурмою).
Віверти — повалені вітром дерева.
Відай — мабуть.
Віддрулити — відтрутити; відштовхнути.
Відказувати — нарікати.
Відміна — виродок.
Візитирка — кругле або квадратне віконце у дверях, крізь яке дивляться, хто стукає.
Війт — староста сільської громади.
Вікт — харчі, страва.
Вірительність — позика.
Вітріоль—сіль сірчаної (сульфатної) кислоти.
Волоки — вовняні мотузки, якими зав'язують постоли.
Вуйко — дядько.

Габілітуватися — захищати наукову роботу, що дає право читати лекції в університеті.
Гавган — шибеник.
Гавгило — зневажлива назва селянина (від Гаврило).
Гавра — рот (зневажливо).
Газдівство — хазяйство, господарство.
Галайкотіти — горлати, вигукувати *(Ів. Фр.)*.
Гальба — півлітрова склянка.
Гантелити — лаяти.
Геца — кумедна історія.
Ги — неначе; немов.
Гласи (церковні) — окремі мелодії церковних пісень (голоси).
Глаяти — говорити.
Глота — натовп; глотитися — товпитися.
Го — його.
Говорінка — балачка.
Голосниця — гортань.
Голотеча — пусте, голе місце.
Гореми-тереми — пуста непотрібна розмова.
Гостинець — битий шлях, шосе.

Градус — підвищення в класі, де стоять стіл і крісло учителя.
Грань — жар, розжарене вугілля *(Ів. Фр.)*.
Гратулювати — вітати когось з чимось, поздоровляти.
Грижа — турбота, журба.
Губй — гриби.
Гульден — давня австрійська монета.
Гунцвот — собака (лайливе).
Гуня — суконна свита *(Ів. Фр.)*

Двірець — залізнична станція, вокзал.
Дебеліти — непорушно стояти або лежати; холонути *(Ів. Фр.)*.
Деберка — ярочок.
Дегоді — деколи.
Дерга — товсте, грубе рядно.
Дзяд — старець, дід, жебрак.
Дибати — важити (на життя).
Дилина — груба дошка; брус *(Ів. Фр.)*.
Дилькотати — дрижати, труситися.
Димавка — держало в насоса, яким тягнуть воду з криниці, або в ковальського міха *(Ів. Фр.)*.
Дихавиця — хвороба легенів, астма.
Дійманво — боляче, дошкульно.
Дневник — щоденна газета.
Доганяти — дорікати, висловлювати догану.
Допроїтися — допріти (про кашу), доварити *(Ів. Фр.)*.
Досадно — переконливо.
Дотинки — уразливі слова, докори.
Дотиск — гніт; біль.
Дохрапатися — придбати з трудом, осягнути щось.
Драб — обідранець, босяк.
Дриголіти — дрижати, труситися (з холоду) *(Ів. Фр.)*.
Дрібочку — трошечки.
Дюгувати — штовхати.

Еб-тех! — увага!
Екзекупія — виконання судового вироку, урядове, судове стягнення боргу (податкового та ін.).
Єгомость, єгомостуньо — священик, піп.

Ждюхнути — пхнути, штовхнути кулаком *(Ів. Фр.)*.
Жовна — дятел.
Жовняр — солдат.

Заблахманити — задурити, затуманити.
Завід — незідпіснена надія; голосіння *(Ів. Фр.)*; розчарування.
Заворситися — насунутися; посуворіти.
Загін — вузький шматок обробленого поля; частина нивки; смужка.
Заголовок — маленька подушка.
Загоновий шляхтич — малоземельний шляхтич.
Загоріти — вчадіти.
Задатися — замислитися, задуматися.
Задуфало — гордо, самовпевнено.
Зайти кого — доглянути.
Закала — людина, що приносить сором селу.
Закіп — яма (нафтова), примітивна шахта.
Закленути — заложити, закласти.
Заков'язнути — замерзнути.
Законниця — черниця, монашка.
Закристія — кімната в костьолі чи церкві, де зберігаються церковні речі.
Закрушнятися — заворушитися.
Залебоніти — забелькотати.
Занестися — підкріпитися *(Ів. Фр.)*.
Запотарайкати — запротоpити (в тюрму).
Заповітрений — заражений (недугою).
Заприсяглий — присяжний.
Запудитися — налякатися.
Зароплений — забруднений очищеною нафтою, гасом.
Заскаритися — заклястися, поклястися *(Ів. Фр.)*.
Заталапаний — заболочений, замочений.
Зателепаний — заболочений, гидкий.
Затемперований — заструганий (олівець).
Зафантувати — забрати за борг.
Зацьматп — прибити, приголомшити.
Зашпіріти — дрібно колоти.
Збитки — сваволя, пустощі; на збитки — пустуючи, на зло.
Звергнутися — здригнутися, стрепенутися.
Звипний — зручний.
Звіснутися — прокинутися, стрепенутися.
Зганути — згадати, спом'янути.
Згриж а — ворожиха.
Здекутник — той, що провадить екзекуцію, екзекутник.
Здекуція — див. екзекуція.
Зимниця — гарячка.
Зпцирка — мушпра.
Зіснутися — стямитись.
Злісний — гайовий, доглядач лісу, лісник.
Злудний — оманний, оманливий.
Змалювати — пашкодити.
Змикати — втікати.
Мисловий — похітливий.
Змрок — сутінок.
Золотий — римський, австрійська монета.
Зрібний — із грубого саморобного полотна.

Ігій — див. агій.
Іно що — щойно, тільки що.

Ймитися — взятися, зловитися.
Йти на отцезію — пристати в приймп (до жінки).

Кавалет — бильця (залізного ліжка).
Кавза — судове діло; біда, нещастя *(Ів. Фр.)*.
Казальниця — амвон, підвищення в церкві, з якого піп говорить проповідь.
Казня — тюремна камера.
Каланниця — хазяйка (ірон.), ледащо.

Wondershare PDFelement

Камениця — мурований будинок.
Камеральний — такий, що підлягає державній управі, державний.
Каня — порода шуліки.
Направоокий — з закисленими очима.
Капцан — бідняк.
Кар-карезний — вигук, яким означають що-небудь велике, тяжке *(Ів. Фр.)*.
Кватирка — чверть літра.
Керепія — метушня, сум'яття.
Кертичина — кротовиння, нагорнуті кротом купи землі.
Кибель — відро.
Кип'ячка — неочищена нафта.
Китиця — снопок соломи, вживаний при покрівлі стріх.
Кичеренок — щиколотка.
Кіко — гра в кістки.
Кітлик — горщик, у якому варять куліш; казанок.
Кічка — у грі: короткий дрючок, що його вдаряють довшим — палестрою — і він летить.
Кладеничка — копиця (хліба на полі, 15—30 снопів).
Клинок — кілок.
Клякнути — стати на коліна.
Кобильниця — козла, прилад, на якому пиляють дошки.
Ковбель, ковблик — риба.
Ковтати — ударяти, стукати.
Когут — півень.
Колдачик — ніж з дерев'яною ручкою; в переносному значенні: малий на зріст хлопець.
Колодка — залізний висячий замок.
Колодюк — тяжка, незграбна людина.
Кольпортер — розносник газет.
Коміть (головою) — вниз (головою).
Коморувати — жити в комірному, в чужій, в найманій хаті.
Комуна — комунальне управління.
Конаристий — гіллястий, конара — гілля.
Конва — відро; коновка — відро особливої форми, в якому носять воду *(Ів. Фр.)*.
Конвенціопальний — заведений загальним звичаєм, звичайний, буденний.
Конечний — необхідний.
Конскрипційний — списковий.
Копаниця, копанічка — викопане з коренем скривлене дерево, вживане на полози до саней; закривлений дрюк.
Корба — ручка, щоб крутити якийсь прилад.
Косітник — рід водяної рослини *(Ів. Фр.)*.
Коц — вовняне укривало, ковдра.
Кошари — казарми, дерев'яні фабричні будинки.
Крайовий виділ — за австрійського цісаря — управа краю.
Крайові фонди — фінанси управи краю.
Крейцар — давня австрійська дрібна монета.
Кресання — капелюх.
Крижем — хрестом (лежати).
Криса — край, бережок.
Крітатися — тріпатися, битися.
Крошня — рід сіті для ловлення риб *(Ів. Фр.)*.
Крушнятися — ворушитися.
Курмáння — брудний одяг *(Ів. Фр.)*.
Куртак — короткий верхній одяг, куртка.
Куртий — короткий.
Куферок — скринька, чемодан.
Кучка — хлівець.
Кучма, кучемка — висока бараняча шапка *(Ів. Фр.)*.

Лаба — лапа (нога, рука).
Лабатий — той, що має великі ноги або руки; лапатий; клишоногий.
Лад (бути з ладом) — готовість (приготуватися).
Лампка — чарка.
Ланц — ланцюг.
Лацно — легко, добре.
Лебеділи — слізно просити.
Легар — лежень, ледар *(Ів. Фр.)*.

Леда що, леда хто — що-небудь, хто-небудь *(Ів. Фр.)*; леда хвиля — кожної хвилини.
Лейбик — рід жилетки.
Лельом-полельом — помалу-малу, нога за ногою; ліниво.
Лижка — ложка.
Ліберія — ліврея, одяг лакея, прислужника.
Лівсрант — доставщик.
Лівкутом — лівою рукою.
Ліса — ворота (з пруття).
Ліцитація — урядова конфіскація майна за борги, продаж з молотка.
Локація — місце в класі відповідно до того, хто як вчиться; локації були скасовані у 80-х рр.
Лоточити — томити *(Ів. Фр.)*.
Луппйр — луп'яр, лупій, деруп (зневажлива назва).
Людовий — народний.
Лютрунок — дестилярня.
Лярум — тривога *(Ів. Фр.)*.

Магазія — склад товару, речей.
Мазгуляти — невміло писати, шкрябати.
Мальованка — спідниця з розмальованого кустарним способом сільського полотна.
Мандатор — за панщизняних часів урядовець, що виконував роль судді.
Маночка — багач, багатир.
Марикувати — обурюватись, нарікати.
Маркітний — невеселий, невдоволений.
Матура — останній іспит, яким закінчується навчання в гімназії.
Мачку світити (на злодійському жаргоні) — давати ляпаса *(Ів. Фр.)*.
Маштарня — манеж.
Мейли — базікала, базіки.
Мейти — базікати.
Меншаото — не йде про те.
Мере — справді, дійсно, направду *(Ів. Фр.)*.
Мецепас — титул адвокатів.
Ми — мені.
Минути — витратити.
Міверак — нужденна людина, злидар.
Мітовка — мітла.
Мовнею — блискавкою, мов блискавка.
Моздір — прилад на зразок гармати; його набивають порохом і стріляють в свята.
Мой — своєрідне звертання, вигук.
Морг — міра землі, трохи більше ніж півгектара.
Му — йому.
Мудь — зневажливе: мужик, хам.
М'я — мене.

Набезпечно — певно.
Набилити[ся], набилювати[ся] — пригадати[ся] пригадувати[ся].
Набій — чиряк.
Надокладь — докладно; зовсім ясно.
Назаводитися — паплакатися, налементуватися.
Налйбоватий — недоумок, придуркуватий.
Наліг — схильність, хвороблива звичка.
Нам'єтність — пристрасть.
Нанашко — дядько.
Напрасний — несподіваний, бистрий.
Напрічках — поміж чужими.
«На протоку» — до протоколу, на допит.
Напруго — з усієї сили *(Ів. Фр.)*; раптом, важко.
Напуда — глузливе прізвисько; від напудитися — перелякатися.
Напштикати — наговорити.
Наружливий — глузливий (наруга, насміх).
Наруччя — стільки, скільки можна покласти на руку; пучок.
Наряди — знаряддя, приладдя.
Насерйо — дійсно, справді, цілком серйозно.
Насилу — насильно, силоміць.
Наслідством — чергою.
Наставник — наглядач.
Нафтівка — гасова лампа.
Нацйхований — позначений.
Нашибоватий — нерозважний, придуркуватий, навіжений.

Н е л і п а — ідіот *(Ів. Фр.)*; ледащо, недотепа.
Н е н а д і й н и й — несподіваний.
Н е о б а в ц і — невабаром.
Н е п р и т о р о п н и й — несказанний *(Ів. Фр.)*.
Н е т л я — нічний мотиль, полуночник.
Н е х а р с т в о — нечистота, неохайність.
Н и п а т и — нишпорити, шукати *(Ів. Фр.)*.
Н і в о р о т о м п і т и — пропасти, знищитися, перевестися *(Ів. Фр.)*.
Н і м и н а — худоба, товар, скотина.
Н о р м а л ь н а ш к о л а — нормальними в колишній Галичині називалися початкові школи по містах.
Н у т а — мелодія, мотив.

О б а л и т и — повалити.
О б а ч і н н я — вибачливість, милосердя.
О б е р о к — верхній одяг.
О б и в а т е л ь — поміщик.
О б і р н и к — гній, погній.
О б л а з — гола скеля.
О б о р і г — солом'яна покрівля на чотирьох стовпах для сіна, збіжжя тощо.
О б п у к а т и — обстукати.
О б р и в к и — добавки, додатки.
О б т а л а п а н и й — замочений, заболочений.
О б х а м р а т и — обчиетити, привести до ладу.
О б ц а с и — закаблуки, підбори.
О в ш і м — так, добре.
О г н и в о — кільце.
О д е б е л і т и — застигнути (з жаху, холоду), завмерти (з жаху).
О д н о с т а й н і с т ь — одноманітність.
О к о н е ч н о — остаточно.
О н о г д и — он тоді, тоді, недавно.
О п а л і с т ь — палкість.
О р д и н а н с — кур'єр.
О с в і д ч и н и — передшлюбне признання.
О с е т — рід бур'яну *(Ів. Фр.)*; осот.
О с к а р б — мотика.
О х а б'я — гнилі колоди, повалене дерево.
О х о т а — забава, гуляння.

П а д о н ь к у — припадоньку, доленько (вигук у випадку нещастя) *(Ів. Фр.)*.
П а к а — скриня.
П а'л е с т р а — у грі: дрючок, яким ударяють к і ч к у (короткий дрючок, що летить).
П а л ь — спрага.
П а н т р у в а т и — доглядати, пильнувати.
П а р а с т а с — заупокійна відправа.
П а р о х — парафіяльний піп.
П а р ц у в а т и — пильно шукати *(Ів. Фр.)*.
П а с — паспорт.
П а ц і р — молитва.
П а ц ю к — свиня, кабан.
П а ч к а — коробка, скринька.
П е н д и ч і н н я — базікання; пуста балачка.
П е р г а ч — кажан.
П е р е б е с а г и, н а п е р е б е с а г и — нести що-небудь, перекинувши через плече.
П е р е д и р к а — суперечка, лайка, сварка.
П е р е д н о в и п н о к — передновок, час перед новим збиранням урожаю.
П е р е м о в и т и с я — легко посваритися, посперечатися.
П е р е п у д и т и [с я] — перелякати[ся].
П е р е с и л е н н я (недуги) — криза під час хвороби.
П е т е к — коротка свитка з стоячим коміром; зношена, обдерта свитка.
П є ц — піч.
П и п к а т и — виконувати яку-небудь роботу *(Ів. Фр.)*.
П і г а н и с т и й — весняпкуватий.
П і д — горище.
П і д б і л ь — лугова рослина, листя якої вкрите знизу білим пухом *(Ів. Фр.)*.
П і д і й т и к о г о — обманути, обхитрувати.
П і д м і т у в а т и — підкидати.
П і д х о д у л и й — літній, в літах.

П і д ш и т т я — пришви.
П л а т о в ц і — дошки, якими обкладають яму, щоб земля не обвалювалася.
П л е б а н і я — попівський дім.
П л и т к и й — мілкий.
П о в а л а — стеля.
П о г р і б — похорон.
П о д е н н я — останки на дні *(Ів. Фр.)*.
П о д у ф а л і с т ь — довір'я, приязнь.
П о з і р, н а п о з і р — погляд; на погляд.
П о к л и ч — призов.
П о к у л и т и — покрутити, покорчити.
П о л и к а — слід.
П о м а н а — привид.
П о м і т у в а т и с ь — гордувати, цуратись.
П о м і т ь — купка зжатого, але ще не зв'язаного у сніп жита.
П о м о т и к а т и с я — натрудитися.
П о м у р а в і л и й — зеленавий.
П о н а о б а л ю в а т и — понавалювати.
П о п а р а с к а н и й — потріскапий.
П о р ц і я (горілки) — чарка.
П о с в я ч е н н я — самопожертвуваиня.
П о с о ч и т и — скривавити.
П о с п о р и т и — прискорити.
П о с т е н ф і р е р — начальник жандармського поста в австрійській жандармерії.
П о с т р о є н и й — гарно, святково одягнений.
П о т а х н у т и — догоріти, вмерти.
П о т е р п а т и — тривожитися.
П о т р і б у в а т и — попробувати.
П о т у с к н і л и й — сумний, зажурений; розжалоблений.
П о ф а л а т а н и й — порваний, подертий.
П р я т а т и — порядкувати, робити лад у хаті.
П р е л і п о т е н т — пленіпотент, уповноважений.
П р е м — певно, дійсно.
П р е п і н ь — однак, все ж.
П р е ч н а й с я п р е ч к а ж е — краще й не згадувати; цього вислову вживають тоді, коли говорять про щось немиле: смерть, чорта, змію *(Ів. Фр.)*.
П р и л у д а — крайній «загін» (нивка), що має тільки одну борозну і впирається в межу, отже, наполовину менший від звичайного *(Ів. Фр.)*.
П р и м і в к а — прислів'я.
П р и п і м н у т и — пригадати.
П р и п у с т (до припусту) — їжа корів під час доіння.
П р и р і к а т и — обіцяти.
П р и с л і в ' я — пригода.
П р и с т а в а т и — приятелювати.
П р и с т р о є н и й — гарно, святково одягнений.
П р и с т я ж а — припона.
П р и с я ж н и й — помічник начальника сільської громади.
П р и т и н к а — ущипливе зауваження.
П р и т о к а — привід.
П р і ч к а — жінка, коханка.
П р о д р у х а т и с я — очуняти.
П р о м і р — діаметр.
П р о н е р т и — нирнути.
П р о с к р и б о в а н и й — позбавлений прав, охорони закону.
П р о ф е с о р — крім звичайного значення, також учитель.
П р о ш а с т у в а т и, п р о ш а с т а т и — протринькати, пропустити, втратити.
П р у д — течія.
П р у д н у т и с я — кинутися.
П р у т, п р у т и к (поля) — вузька нивка.
П у р е ц — пан.
П у ш к а б а г и — дрібка недокуреного тютюну.
П'я с т у к — кулак.
П'я т к а — банкнот: п'ять австрійських ринських.

Р а м'я — рамено, плече.
Р а к и ш — див. р и н с ь к и й.
Р а п а в и й — шаршавий, шорсткий.
Р а т а — сплачування частини боргу.
Р е в е р е н д а — ряса.
Р е в і з і я — трус.
Р е з и д е н ц і я — попівський дім.

Револютно — рішуче, сміливо.
Рейвах—галас, метушня, крик, шум.
Респект — поважання, повага, шана.
Рештанція — недоїмка, недоплата.
Риль — заступ, рискаль.
Рипський — австрійська монета.
Різник, різничок — кусень, кусочок.
Ріпник — робітник-шахтар, що працює на добуванні нафтової ропи (неочищеної нафти).
Родичі — батьки.
Розгливітися — стати глизявим.
Розказ — наказ; розказувати — наказувати.
Розлабудати — добути.
Розпосочити — закривавити, побити до крові.
Розривка — розвага.
Розтрепіханий — розкуйовдженний.
Розфійник — розпусник.
Розщибати (собою) — кидатися на всі боки.
Рога (нафтова) — неочищена нафта.
Румовище — руїна.
Русин — українець (так давніше в Західній Україні звали себе українці).
Руський — український.
Рутенський — український (в зневажливому значенні).

Сапати — сопти.
Сарака — нещасливий, сірома, сіромаха.
Сарахкотіти, сарахнути — мигтіти, блищати; мигнути, блиснути.
«Свічний» — гарний, прегарний.
Сівня — рід коша при сіянні збіжжя.
Скалля — клепки.
Скапцаніти —зійти ні на що, збідніти.
Скиндячка — стрічка.
Склеповий — крамничний.
Скопець — дійниця, відро.
Скрегінцпути — заскреготати.
Скриптура — зошит.
Скрутлик — пресоване листя тютюну.
Слебезувати — читати по складах, невміло читати.
Слиж — риба.
Со прахом — дощенту.
Сопух — сморід, поганий запах, задушливе повітря.
Сорокатий — строкатий.
Співанка — пісня.
Споповиточний — колисковий.
Спосібність — нагода.
Спосочений — закривавлений.
Споховатість — похилість, похила площа.
Спрятати (з виду когось) — позбутись.
Срібний —див. рипський.
Староство — повітовий уряд.
Старунок — догляд, старання, піклування.
Статкувати — бути здоровим.
Стектися — сказитися.
Стинатися — стигнути (кров).
Сторонничий — несправедливий, що несправедливо обороняє одну сторону.
Страмний — з тягарем, вантаженний.
Страччук — у народному повір'ї — стрічені душі, душі тих, що повмирали нехрещені.
Стрий, стрик — дядько (брат батька).
Стрийний (брат)—дядьків син.
Стрих — горище.
Стрібувати — попробувати.
Стрій — одяг.
Стрільба — рушниця.
Стятися — гостро посварптися.
Субітка — багаття для випалювання вугілля.
Сукристий — крутої вдачі, суворий, гострий.
Сумлінник — іронічно: дуже чесний.
Суятитися — побиватися, клопотатися, непокоїтися.

Таблиця — шкільна дошка.
Таксатор — службовець, що оцінює речі.

Таний — дешевий.
Тарон — рід гри в карти.
Темлювати — кидати, шпурляти.
Темперувати (олівець) — застругати.
Теньгий — здоровий, великий.
Теребити (хліб) — жадібно їсти.
Терпіння — страждання.
Тертиця — дошка.
Тлити — скоро й жадібно їсти.
Тлінний — ледве живий.
Тлумити(ся) — товпитися, придушувати.
Тогід — торік, минулого року.
Токанити — жити у злиднях, пробиватись крізь життя *(Ів. Фр.)*.
Торбей — жебрак.
Торочити — рвати.
Трам — колода, дерев'яна балка.
Трач — пильщик.
Трепета — осика.
Тривіальна школа — сільська початкова школа.
Трібувати — пробувати.
Тріпачка — тонка тростина; ремінний нагай.
Трунути, тручатися — штовхнути, пхнути, штовхатися.
Туй, туй-туй — ось, ось-ось, тут.
Туман — крім звичайного значення, також: дурень; туман навести — запаморочити.
Тумапуватий — придуркуватий.
Турати(ся) — звертати увагу на когось, на щось, втручатися.
Тусклий — тужливий, жалібний; тускліти — тужити.
Тя — тебе.
Тякнути — штовхнути.

Угурний — упертий, норовистий, зухвалий.
Українчик — зневажлива назва, яку давали народовцям-українцям прихильники галицької москвофільської партії.
Униматився — соромитися.
Упімнутися — домогтися.
Урльопник — солдат у відпустці.
Урядник — урядовець, службовець.
Успосібления — вдача, характер, настрій.
Усправедливляти — оправдувати, виправдувати.
Утепенитися — змокнути, заболотитися *(Ів. Фр.)*.
Уцтивий — чесний.

Фавдуватися — укладатися складками, зборками (про одяг).
Файка — люлька.
Файний — гарний.
Фаска — діжка.
Фірманка — візникування.
Фляки — їжа із гірших залишків м'яса, з тельбухів.
Фохи — вередування, примхи.
Фризура — зачіска.
Фрас — журба, турбота.
Фрашка — пустування, жарти.
Фурда — дрібничка.
Фурфантя — торочки.

Хавка — рот, паща, пелька.
Халупник — людина, що має тільки хату.
Хапатня — частування, угощування.
Хлань — безодня.
Хлоп — селянин, мужик; мужчина.
Ховати — виховувати.
Хопта — бур'ян.
Хосен — користь.

Цаль — дюйм.
Царина—засіяне поле *(Ів.Фр.)*; загороджене місце для сінокосу.
Цвикльовий буряк—червоний буряк.
Целя — камера в тюрмі; палата в лікарні.
Цензор — у старій школі — учень, що слідкував за порядком у класі, оцінював відповіді учнів, записував оцінки, карав і т. п.
Цент — див. крейцар.
Цизорик — кишеньковий ножик.
Циркул — округа.
Ціло — зовсім.
Ціхуватися — позначуватися.

Wondershare PDFelement

Цюпка — маленька кімнатка; камера в тюрмі.
Цюпас, на цюпас — етапом.

Чень, чей — ачей, може.
Четиння — хвоя, глиця; четиняний — шпильковий, глицевий.
Чехолити — різати ножем *(Ів. Фр.)*.
Чир — страва з кукурудзяної муки; лемішка з вівсяної муки.
Чічка — квітка.
Чяпіти — даремцо, бездіяльно сидіти; сидіти навпочіпки.

Шальга — навіженство, шаленство, скаженість.
Шанталавець — обідранець, босяк, пройдисвіт.
Шарварок — робота, накладена на селян.
Шарамант — уважний і чемний у поведінці (особливо в ставленні до жінок).
Шацункový — оціночний.
Швабський — німецький.
Швякати — бити прутом, лозиною.
Шельвах — вартовий.
Шинквас — прилавок (у шинку).
Шихта — зміна.
Шістка (шустка) — монета, раніше шість, потім десять австрійських крейцарів.
Шкамаття — лахміття; гамуз.
Шкверендіти — жалібно пищати.
Шкільна рада — окружний відділ шкіл у освітній системі Галичини за австрійської влади.
Шкреток — невеличкий шматок поля між прилісками, сіножатями.
Шпихлір — комора для пашні й борошна.
Шпотатися — запинатися в мові, спотикатися.
Штубацький — дитячий, дітвацький.
Штука — крім звичайного значення, також — мистецтво.
Шупасом (цюпасом) — етапом.
Шусьнути — скоренько кинути.
Шустка — див. шістка.
Шутер, шутрований — дрібні камінці; висипаний дрібними камінцями; шутровий — вкритий дрібними камінцями.

Щудло — ходуля, дерев'яна нога.

Ялиця, яличка — ялинка.
Ямар — робітник-шахтар (що працює в ямі, під землею).

ЗМІСТ

Від редакційної колегії 5

АВТОБІОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ

Автобіографія Івана Франка з його листа до М. Драгоманова . . 11
Автобіографія Івана Франка, написана для Ом. Огоновського . 22
Дещо про себе самого. 25
Промова Івана Франка на його ювілейному святі 1898 р. 30
Промова Івана Франка на банкеті під час ювілейного свята 1898 р. 33
Автобіографія Івана Франка, написана для лексикону Гердера . . 35

ОПОВІДАННЯ

Вугляр 49
Лесишина челядь 57
Два приятелі 67
Ріпник 76
На роботі 112
Навернений грішник 127
Патріотичні пориви 184
Молода Русь 191
Звичайний чоловік 197
Знеохочений 204
Моя стріча з Олексою 211
Муляр 226
Малий Мирон 231
Оловець 237
Schönschreiben 248
Мавка 253
Микитчів дуб 258
На дні 270
На вершку 318
Із записок недужого 348
Сам собі винен 361
Добрий заробок 370

ДОДАТКИ

Ріпник 379
Примітки 395
Пояснення слів 425

Відповідальний за випуск
М. Лещенко

Художник А. Середа
Техн. редактор О. Олешкевич
Коректор Б. Давиденко

*

І. ФРАНКО. Сочинения, том I.
(На украинском языке).

БФ 10150. Здано на виробн. 2/IV 1952 р. Підписано до друку 17/IX 1955 р. Формат паперу 60×92¹/₁₆. Папер. арк. 13,75 Друк. арк 27,25+4 вкл. Обл.-вид. арк. 25,736. В друк. арк. 42 480 зн. Ціна 12 крб. Зам. 1536. Тираж 30.000.

*

Надруковано з матриць Київської книжково-журнальної фабрики на Книжковій фабриці ім. Фрунзе Головвидаву Міністерства культури УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

Wondershare PDFelement